

MINISTRY OF EDUCATION
REPUBLIC OF AZERBAIJAN

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA UNİVERSİTETİ

Tekstil və yüngül sənayedə dizayn, texnologiya və innovasiya

Beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları

Design, Technology and Innovation in Textile and light Industry

International Scientific-Practical Conference

Дизайн, технологии и инновации в текстильной и легкой промышленности

Материалы международной научно-практической
конференции

II HISSƏ

GƏNCƏ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA UNİVERSİTETİ

Tekstil və yüngül sənayedə dizayn, texnologiya və innovasiya

Beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları

Tekstil və yüngül sənayedə dizayn,
**Design, Technology and Innovation in
Textile and light Industry**

International Scientific-Practical Conference

Design, Technology and Innovation in
**Дизайн, технологии и инновации
в текстильной и легкой промышленности**

Материалы международной научно-практической
конференции

Дизайн, технологии и инновации
в текстильной и легкой промышленности
II Hissə

Материалы междунаро... научно-практической

GƏNCƏ - 2022

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99 illiyinə həsr olunmuş “Tekstil və yüngül sənayedə dizayn, texnologiya və innovasiya” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Təşkilat Komitəsinin sədri

Akif Süleymanov

Sədr müavini

Yaşar Ömərrov

Üzvlər:

Muzaffər Elmas – Kocaeli Səhiyyə və Texnologiya Universiteti (Türkiyə)

Hüseyn Bütəkçü – Türkiyə və Azərbaycan İş Adamları və Sənayeçilər İctimai Birliyi (Türkiyə)

Alastair Creelman – Linnaeus Universiteti (İsveç)

Ajna Jodanovic - Bihac Universiteti (Bosniya və Herseqovina)

Byung Chang Yull – Koreya Milli İnformasiya Texnologiyaları Sənayesinin Təşviqi Agentliyi (Cənubi Koreya)

Saleh Taşpulatov – Daşkənd Tekstil və Yüngül Sənaye İnstitutu (Özbəkistan)

Niqora Xolikova – Buxara Mühəndis Texnologiya İnstitutu (Özbəkistan)

Yelena Vankeviç – Vitebsk Dövlət Texnologiya Universiteti (Belarus)

Lyudmila Popkovskaya – Vitebski Dövlət Texnologiya Universiteti (Belarus)

Merab Datuaşvili – Ak.Tsereteli adına Dövlət Universiteti (Gürcüstan)

Nino Dalidze – Kutaisi Dövlət Universiteti (Gürcüstan)

Mimoza Karkadze – Kutaisi Dövlət Universiteti (Gürcüstan)

Natali Lomtadze – Kutaisi Dövlət Universiteti (Gürcüstan)

Aleksandr Boxonka – Xmelnitski Milli Universiteti (Ukrayna)

Nikolay Kuzmin – Nijni Novqorod Dövlət Texniki Universiteti (Rusiya)

İndira Djurinskaya – Almata Texnologiya Universiteti (Qazaxıstan)

Məmmədli Nuriyev – Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

Məzahir Fərzəliyev – Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

Qasım Qasımov – Respublika “Rəssamlar ittifaqı”nın üzvü, əməkdar rəssam

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Üzvlər:

Mayıs Güllalıyev	Hamlet Kəsəmənli
Adil Tağıyev	YusifHümbətov
Aqil Eyvazov	ŞakirƏliyev
Bəylər Mirzəzadə	Fazil Kərimov
Mətanət Əhmədova	Qabil İsmayılov
Babək Həsənov	Könül Vəliyeva
Ulduz Babayeva	Elşad Məmmədov
Qalibə Məmmədova	Cahangir Hacıyev
Ülviyyə Məmmədova	Ələmdar Əlbəndov
Rauf Bağırov	Xəyalə Məmmədova
Mətləb Əliyev	NofəlHacıyev
Xudayar Məmmədov	Firdovsi Babayev
Anar Məmmədov	Tanrıverdi Kərimov
Nazim Vəliyev	Fərhad Vəliyev
Xalidə Ağayeva	Arif Əsgərov
Mehman İsmayılov	Şahin Quliyev
Rövşən Hacıyev	Eldəniz Bayramov
Əhəd Nəbiyev	Fizuli Fərəci
Məntiq Cəfərov	Əli Məmmədov
Fizuli Məmmədov	Sədr Quliyev
Sakit Verdiyev	Ramil Vəliyev
Məmməd Urkayev	Vüsal Bayramov
Tofiq Mirzəyev	İmmi Əliyeva
Musa Cəfərov	Hicran İsmayılova
Fuad Yusibov	

Redaksiyaheyəti

Fəxrəddin Həsənov	Zeynəb Qocayeva
Aqşin Hüseyinov	İlahə Qurbanova
Nigar Əmiraslanova	Gülşən Namazova
Leyla Hüseynova	Aysel Məmmədli
Afət Qasımova	Aynur Sadıqova
Nilufər Orucova	Tural Rüstəmov
Elmir Cəfərov	Zeynəb Məmmədov
Sevda Qurbanova	Adilə Həsənova
Jalə Həmzəyeva	

MÜNDƏRİCAT–СОДЕРЖАНИЕ–CONTENTS

ÖNSÖZ	9
VI BÖLMƏ	10
İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ KOMPÜTER MÜHƏNDİSLİYİ	10
ELEKTROFOTOQRAFİK TƏBƏQƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA ELEKTRİZATORUN ROLU Dos. N.Məmmədov, Dos. Q.Ağayev, Dos. İ.İsmayılov	10
SUBARTEZİAN QUYULARININ MƏSAFƏDƏN İDARƏOLUNMASI R.M.Mustafayev.....	12
AĞILLI ŞƏHƏRLƏRDƏ SÜNİ İNTELLEKT TEXNLOGİYALARI V.Ə.Qasımov, Ç.H.Qasıмова, A.D.Famil , R.H.Ələkbərov, E.C.Babayev,	15
İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ TİBBİ MƏLUMATIN YIĞILMASI VƏ ÖTÜRÜLMƏSİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ N.C.Əjdərova.....	18
NATANSON LEMMASININ ÜMUMİLƏŞMƏSİ Y.K.Yusubalıyev, Ç.M.Həsənova, N.Q.Əsgərli.....	20
ВЛИЯНИЕ ОСВЕЩЕНИЯ НА ФОТОЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЛЕНОК PbTe и PbSe, ИМПЛАНТИРОВАННЫХ ИОНАМИ Ar ⁺ и Ga ⁺ Доц. Г.Дж.Касаманли, Доц.С.Т.Мустафаев, Доц. К.М.Сулейманов, Р.И.Аскерова.....	22
ELLİPSİN PARAMETRİK TƏNLİYİNİN ÇIXARILIŞI VƏ ONUN HƏNDƏSİ ŞƏRHİ Dos. K.M.Süleymanov, Dos. H.C.Kəsəmənli, R.İ.Əsgərova.....	27
AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN İNKİŞAFI S.O.Babayeva	29
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU G.Əliyeva.....	34
SESSİYANIN OĞURLANMASI (SESSION HACKING) HÜCUMU VƏ BU HÜCUMDAN QORUNMA YOLLARININ ANALİZİ T.Ş.Ələkbərova	36
KOMPÜTER QRAFİKASININ TƏSVİRLƏRİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİNİN ALQORİTMLƏRİNİN PROQRAMLAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI P.B.Vəliyev	38
VEB DİZAYN Ü.R.Rəfizadə	40
SMART KARTLAR HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ Dos. Z.S.Səmədov, E.R.Həşimov	41
SMART KARTLARIN GİRİŞ MÜHAFİZƏSİ E.R.Həşimov, Dos. Z.S.Səmədov	43
ACCESS PROQRAMI VASİTƏSİ İLƏ VERİLƏNLƏR BAZASININ YARADILMASI Y.N.Qələndərli	45
İDARƏETMƏ İNFORMASIYA SİSTEMİNİN QURULMASI PRİNSİPLƏRİ K.A.Salmanova, A.Q.Məsimov Q.B.Məmmədov,	46
MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ Q.A.İsrafilova, Ş.A.Sultanova	50
MÜƏSSİSƏNİN İDARƏETMƏSİNDƏ İNTRANET TEXNOLOGİYASININ ROLU VƏ YERİ T.e.d., prof., B.M.Bağirov A.P.Ədilov	52
TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI G.Ə.Daşıyeva.....	54
ELEKTRON BƏLƏDİYYƏ E.S.Cəfərov, E.C.Rəhimov	56
ELEKTRON HÖKÜMƏTİN İNKİŞAF MODELLEŞDİRİLMƏSİNİN Dos. E.S.Cəfərov, S.İ.Kərimova.....	58
THE ROLE OF BUSINESS ANALYTICS IN THE COMPANY PERFORMANCE Ph.D., G.Mammadova, G.Mammadova	61
VII BÖLMƏ	62
TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENTİ	62
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА И.Ю.Хусаинова	62
RİSKLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİ SİSTEMİ Dos. X.M.Ağayeva, G.Ş.Məmmədova	63
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ Dos. X.M.Ağayeva, L.Qəhrəmanzadə.....	65
MENECMENTDƏ RİSKLƏR: TƏYİNATI, GÖSTƏRİCİLƏRİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏ METODLARI VƏ AZALDILMASI YOLLARI T.A.Yusibli, Dos. E.Y.Hüseynova.....	67
AQROMARKETİNQİN İNKİŞAFINDA İSTEHSAL VƏ TEXNİKİ XİDMƏTLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İ.ü.f.d.,F.S.Mehdiyev	69

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIMIZDA DAVAMLİ TURİZMİN İNKİŞAFI ÜÇÜN AQRO-EKOTURİZM VƏ QLƏMPİNQLƏRİN TƏTBİQİ S.Y.Mustafayeva, A.A.Qasımova	72
İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYA LAYİHLƏRİNDƏ RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ O.İ.Bayramov ,R.Mustafayeva	74
SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA RƏQABƏT MÜHİTİNİN ROLU N.A.Hacıyeva, S.F.Babakışiyeva	76
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İOT(ƏŞYALARIN İNTERNETİ) TƏTBİQİ Ç.H.Qasımova, F.D.Ağaş, R.H.Ələkbərov, E.C.Babayev, V.Ə.Qasimov.....	78
TURİZM ÜZRƏ AKTİV OLMAYAN REGIONLARDA SUNI TURİZM DESTİNASİYALARININ YARADILMASI A.R.Qurbanova, A.Ş.Həsənova, Z.İ.Tağıyeva ,H.Z.Həsənzadə	81
RƏQABƏTİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU, ONUN DİGƏR İQTİSADİ KATEQORİYALARLA ƏLAQƏSİ Z.Məmmədli.....	83
UZUNMÜDDƏTLİ İNVESTİSİYALARIN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ H.T.Aliyeva ,Y.B.Əhmədov	84
AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN TƏDQIQI İ.f.d., Dos. C.S.Zeynalov, R.M.Mürşüdoğ	86
MÜƏSSİSƏDƏ KEYFİYYƏT MENEJMENTİ SİSTEMİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI Dos. İ.M.Seydəliyev, T.E.Cəfərzadə	88
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБОРОТНЫМИ АКТИВАМИ КАЗАХСТАНСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ Лайра Ертаевна Масанова.....	91
MADDİ-TEKNİKİ RESURSLARIN KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏ- SİNDƏ ROLU M.H.Kərimova.....	93
ŞİRKƏTİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MALİYYƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ Dos. F.C.Kərimov, M.M.Hüseynov, B.H.Abdullayev	95
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİYYATININ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINA BƏZİ TÖVSİYYƏLƏR Dos. M.K.Abadov, R.Ş.Nəsrollayeva	97
TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARIN UÇOTU ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN ƏSAS ANLAYIŞLA- RIN VERGİ MƏCƏLLƏSİ VƏ 16 №-Lİ BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARI ARASINDAKI FƏRQLƏR K.E.Xəlilova.....	100
YÜNGÜL SƏNAYENİN XAMMAL BAZASININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA FORMALAŞ- MASININ İSTİQAMƏTLƏRİ Dos. F.C.Kərimov,N.V.Abdullayeva Ü.A.Nəbiyev	102
İNVESTİSİYA LAYİHLƏRİ VƏ ONLARIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ RİSKLƏRİ X.N.Əliyev	104
ИЗМЕНЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЛЯ АНАЛИЗА И ПРОГНОЗА РЫНКА ТРУДА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ (ОТРАСЛЕВОЙ СРЕЗ) Ванкевич Елена Васильевна	106
TURİZM SEKTORUNDA QLOBALLAŞMA VƏ RƏQABƏT C.İ.Məmmədov	109
TURİZM SƏNAYESİNDƏ RƏQABƏTDƏ ÜSTÜNLÜYÜN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ EFFEKTİV ÜSULLARIN ROLU Ş.N.Qarayeva, İ.C.Kərimova, Z.N.Bayramova.....	111
BİZNES TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ RESURSLARININ FORMALAŞMASI MEXANİZMİ i.ü.f.d. Dos. M.Ş.Qarayev ,F.M.Avazov	113
COVID-19 PANDEMIYASININ DÜNYA VƏ MİLLİ TURİZMƏ TƏSİRİ, POST-PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ TURİZM SEKTORUNUN VƏZİYYƏTİ Dos. N.Verdiyev, C.İ.Məmmədov.....	116
AZƏRBAYCANDA REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINA ÜMUMİ BAXIŞ i.f.d., Dos. N.D.Verdiyev, Q.A.Əliyev	119
AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ ÜZRƏ GÖMRÜK XİDMƏTLƏRİNDƏN ƏLDƏ OLUNAN GƏLİRİN ÜMUMDAXİLİ MƏHSULA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ QKU. R.N.Nurəliyeva, QKU. K.H.Hüseynova	124
KEYFİYYƏTƏNƏZARƏT METODLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ TƏSİREDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ Z.Y.Aslanov,G.M.İmanova	129
İQTİSADİ RİSKDƏRƏCƏSİNİN NAŞAĞISALINMASI İSTİQAMƏTLƏRİ F.C.Kərimov, B.H.Abdullayev ..	132
MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ Dos. M.Ş.Qarayev R.H.Məcədov,	137

TURİZMİN SƏNAYE ƏSASINDA TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ Dos. Y.Ə.Hümbətov, R. Ş.Nəsrullayeva, 139G.S.Məmmədova, A.N.Şahbazzov	139
TURİZM SEKTORUNUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ İ.e.d.,prof.əv., A.N.Həsənov, F.F.İlyasov	141
ELEKTRON TİCARƏTİN ÜMUMDAXİLİ MƏHSULDA XÜSUSİ ÇƏKİSİNİN ARTIRILMASININ BƏZİ İSTİQAMƏTLƏRİ Dos. Ç.A.İbrahimli	143
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕГИОНАХ РФ Т.М.Гаврилова, А.Е.Митенкова, М.В.Гаврилов	145
PUL VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ H.Cəfərov, X.Qurbanova	148
STATE POLICY OF AZERBAIJAN FOR REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT Y.M.Qahramanova, R.F.Khalilova, M.J.Yusifova.....	150
AZƏRBAYCANDA SOSIAL İQTİSADI MƏSƏLƏRİN HƏLLİNDƏ ƏMƏK BAZARININ ROLU Ş.R.Cənnətov, Ş.S.Əlizadə	152
AQRAR SAHƏYƏ YÖNƏLDİLƏN İNVESTİSİYALAR VƏ ONLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ R.M.Cəfərova, S.Ş.Aslanov.....	154
SİĞORTA BAZARI VƏ ONUN ƏSAS FUNKSİYALARI A.E.Həsənli.....	156
DÖVLƏTİN STİMULLAŞDIRMA SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ R.M.Cəfərova, H.M.Heydərova	158
ƏHALİNİN MƏŞĞULLUQ PROBLEMİNİN HƏLLİNDƏ ƏMƏK BAZARININ ROLU Ə.Əsgərov, H.K.Məhəmmədi	160
KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ EMALI SAHƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ROLU Dos.R.M.Cəfərova, T.M.Zeynalov	162
SƏNAYE İSTEHSALININ İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ A.M.Allahverdiyeva Ə.F.Babazadə V.N.Şıxlı	164
RESPUBLİKAMIZDA BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ İ.f.d. dosent əvəzi X.F.Məmmədova G.F.Qazıyeva, L.E.Həsənova	167
SƏNAYEDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ T.f.d., dos. M.B.İsmayılov... 169	
BEYNƏLXALQ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏRKƏZİ BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİ- RİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ F.C.Kərimov, O.T.Hüseynov	172
İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ M.R.Babayev	178
YÜNGÜL SƏNAYE İSTEHSALININ STİMULLAŞDIRILMASINDA İNVESTİSİYALARIN ROLU F.Ə.Məmmədov, Ş.R.Abbasova	181
MARKETİNQİN XİDMƏTİNİN İNKİŞAFINDA KOMMUNİKASIYA SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSASELEMENTLƏRİ K.A.Hüseynli, Dos. V.M.Ramazanov	185
MƏHSULUN QIYMƏTİNİN YARANMASI VƏ QIYMƏT QOYMAYA TƏSİR GÖSTƏRƏN DAXİLİ VƏ XARİCİ AMİLLƏR A.V.Abdurahmanov	187
AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ E.O.Hüseynzadə, C.S.Zeynalov, E.N.Abbasov.....	189
MÜƏSSİSƏNİN KEYFİYYƏT MENECMENTİ SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİNDƏ LAYİHƏ, SİSTEMLİ VƏ PROSESLİ YANAŞMALAR QARŞILIQLI İSTİFADƏNİN ƏSASLANDIRILMASI Dos. İ.M.Seydəliyev, T.E.Cəfərzadə	190
KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏCƏK PROBLEM Dos.İ.Y.Şahverdiyeva, G.M.Seyidova	192
VIII BÖLMƏ	194
TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN EKOLOJİ ASPEKTLƏRİ	194
ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКАЯ ОЧИСТКА ПРОМЫШЛЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД Э.А.Маммадов Т.Г.Муса-заде.....	194
MÜƏSSİSƏDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏTBİQİNİN MAHİYYƏTİ M.A.Kərimova	196
THE ESSENCE OF THE APPLICATION OF INNOVATION ACTIVITIES IN THE ENTERPRISE ..	

M.A.Karimova.....	197
К ВОПРОСУ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА АПСАЙКЛИНГ Доц. Попковская Людмила Владимировна Захарчук Никита Сергеевич.....	198
TÖKMƏ İSTEHSALINDA NEFT TƏRKİBLİ TEXNOGEN TULLANTILARIN İSTİFADƏSİ MÜMKÜNLÜYÜ T.f.d. K.E.Rəhimova	201
DƏMYƏ ŞƏRAİTİNDƏ MİNERAL GÜBRƏLƏRİN KARTOFUN MƏHSULDARLIĞINA VƏ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ T.Ş.Cəlilov	204
MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA İSMAYILLI RAYONUNUN TORPAQ-BİTKİ OBYEKTlərİNİN TIPLƏRİNƏ GÖRƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ XƏRİTƏLƏŞDİRİLMƏSİ H.N.Məmmədov, N.S.Valehov, F.A.Valehova	206
DEVELOPMENT AND RESEARCH ON THE ACTION WITH TEXTILE MATERIAL OF BIOPLASTIC FROM AGRICULTURAL WASTE Ph.D., I.M.Jurinskaya, Ph.D. T.Ongar, G.Zh.Sarsenova	209
TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ EKOLÖJİ CƏHƏTDƏN TƏHLÜKƏSİZ YANAŞMALAR E.M.Mustafayeva, U.C.Novruzova, N.B.Məmmədova	211
TORPAQDAXİLİ ŞAQLI FERTİRRİQASIYA TEXNOLOGIYASI ÜÇÜN İNVEKTORUN HİDROKONSTRUKTİV LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ L.M.Mirsalahova	214
INDUSTRIAL ECOLOGY AND ECOLOGICAL RISK ASSESSMENTS Sema Erentürk	217
GƏDƏBƏY RMTM-nin ŞİNIX MEŞƏBƏYLIYİNDƏ MEŞƏLƏRİNİN TƏBİİ BƏRPASI Dos.əvəzi A.X.Bağirova, Ü.A.Qəhrəmanova.....	221
KİMYƏVİ TƏRKİBİN OVUNTU POLADLARININ ZƏRBLƏ-ABRAZIV YEYİLMƏYƏ DÖZÜMLÜLÜYÜNƏ TƏSİRİ V.F.Qəhrəmanov	223
İSTİLİK ELEKTRİK STANSİYALARDAN ƏTRAF MÜHİTƏ ATILAN ZƏRƏRLİ MADDƏLƏRİN AZALDILMASI TƏDBİRLƏRİ Dos. M.H.Cəfərov, Dos. E.Ç.Sultanov	226
SPATIAL AND TEMPORAL DISPERSION PATTERN OF ATMOSPHERIC METAL (Pb) DURING 2000- 2017: Survey based on moss analysis. Emeritus Professor Dinesh K, Saxena.....	227
GƏNCƏ PAMBIQƏYİRMƏ ZAVODU ƏRAZİSİNDƏ EKOLÖJİ MONİTORİNG SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ İ.M.Əliyeva.....	229
DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİNİN TORPAQLARIN MÜNBITLIYINƏ TƏSİRİ L.Ş.Xəlilova	231
ATMOSFER HAVASININ RADİOAKTİV MADDƏLƏRLƏ ÇİRKƏNMƏSİNİN TƏDQIQI N.F.Əliyev, S.H.Nağıyev	233
İŞGALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLÖJİ TURİZMİN İNKİŞAFI A.N.Mamedov, L.Ş.Xəlilova	235
ŞUŞA RAYONUNUN İŞGAL MÜDDƏTİNDƏ EKOLÖJİ VƏZİYYƏTİ M.T.Həsənova, İ.M.Əliyeva.....	237

ÖNSÖZ

Bu gün böyük texnoloji uğurlara imza atmış ölkələrin iqtisadi yüksəlişinin səbəblərinə nəzər salsaq görürük ki, bu inkişafın səbəbləri içərisində insan intellektinin məhsulu kimi elmi innovasiyaların tətbiqi ön sıradadır.

Yüksək texnologiyaların inkişafı və onların sənayedə tətbiqinin gətirdiyi gəlirləri yeraltı və yerüstü sərvətlərdən alınan gəlirlərlə müqayisə etdikdə elmi innovasiyalardan götürülən qazancın qat-qat çox olduğu aşkar edilir.

İndi inkişaf etmiş ölkələrin geniş texnoloji imkanları elmi innovasiyaların elm tutumlu sənayeyə tətbiqinə bağlıdır.

İqtisadiyyatı diqtə edən ölkələrin gəlirlərinin əsasında yüksək texnologiyaların sənayeyə tətbiqi dayanır və bu hal çağdaş tərəqqi üçün olduqca aktualdır. Təsadüfi deyil ki, UNESCO-da XXI əsri elm və təhsil yüzilliyi elan etmişdir.

Artıq hamımıza məlumdur ki, XXI əsr daha çox elmin və texnikanın sürətli inkişafı, yeni texnologiyaların, elmi və praktiki innovasiyaların, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə səciyyələnir və tarixə informasiya əsri, daha geniş mənada elm və təhsil əsri kimi daxil olub.

Azərbaycanda da son illər ərzində müasir texnologiyalar sahəsində uğurlar əldə edib. Gənc müstəqil ölkə üçün qısa müddət ərzində belə nailiyyətlərin əldə edilməsi böyük hadisədir. Hazırda Azərbaycanın 3 peyki var və təsadüfi deyil ki, ölkəmiz 2023-cü ildə Beynəlxalq Astronavtika Konqresinə ev sahibliyi edəcək.

Bu Konqres aparıcı agentliklərin, elm mərkəzlərinin və beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri, məşhur alimlər, özəl sektordan olan yüksək səviyyəli peşəkarlar, gənc tədqiqatçıları və tələbələri də daxil olmaqla, dünyanın 70-dən çox ölkəsindən ümumilikdə 6 mindən çox mütəxəssisi bir araya toplayan qlobal platformadır.

Azərbaycan bir dəfə 1973-cü ildə Beynəlxalq Astronavtika Konqresinə ev sahibliyi edib. İndi 50 ildən sonra bu tədbirə ev sahibi seçilməsi xalqımızın və Azərbaycanın yüksək intellektual və texniki potensialını nümayiş etdirir.

Ölkə başçısı möhtərəm cənab Prezident İlham Əliyev ilk gündən iqtisadi artımın qeyri-neft sektorunun hesabına olmasını qarşıya mühüm vəzifə kimi qoydu. Dünyada əsas hərəkətverici qüvvə təhsil, elm, texnologiyalar və innovasiyalardır. Ona görə biz də çalışırıq və bundan sonra da çalışmalıyıq ki, Azərbaycanda elmin səviyyəsi daha da qalxsın, təhsilin səviyyəsi dünyanın ən yüksək standartlarına cavab versin. Bu zaman ölkəmizin uzunmüddətli, dayanıqlı inkişafı təmin ediləcək.

Bəli, davamlı inkişafa yol açan əsas amil yeni texnologiyaların inkişafı və tətbiqidir. İqtisadiyyatın inkişafı elmin və yeni texnologiyaların inkişafı ilə zəncirvari bağlıdır. Bu konfransın mövzusu da “Tekstil və yüngül sənayedə dizayn, texnologiya və innovasiya”dır. Konfrans 8 istiqamət üzrə texnoloji inkişafa, elm mübadiləsinə və müzakirəsinə zəmin yaradacaq platformadır. Bu konfrans materialları XX əsrin sonunda və XXI əsrin ilk onilliyində böyük sürətlə inkişaf edən müasir texnologiyaların və innovasiyaların cəmiyyətdə və bütövlükdə dünyada yaratdığı dəyişiklikləri, onların müsbət və mənfi cəhətlərini ətraflı müzakirə edib gələcək ümidləri və perspektivləri müəyyən edir.

Prof. Akif Süleymanov

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin rektoru

VI BÖLMƏ

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ KOMPÜTER MÜHƏNDİSLİYİ

ELEKTROFOTOQRAFİK TƏBƏQƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA ELEKTRİZATORUN ROLU

Dos. N.Məmmədov, Dos. Q.Ağayev, Dos. İ.İsmayılov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

nizamicalil@mail.ru

Elektrofotografik təbəqələr toz halına salınmış yüksəkmüqavimətli, spektrin görünən oblastında işığa həssas, yarımkeçirici polikristalları, şəffaf birləşdirici mühitdə qarışdırılaraq, az müqavimətli metal və ya kağız üzərinə nazik təbəqə şəklində çəkilir, qurudulur və elektrizatorla yükləndirilir.

Metodun mahiyyəti aşağıdakı kimidir: elektrofotografik təbəqənin səthinə müsbət və ya mənfi ionlar oturdulur. Yüklənmə zamanı təbəqənin əsasını təşkil edən, qaranlıqda yüksək müqavimətə malik yarımkeçiricidə elektrik sahəsi yaranır ki, bu da öz növbəsində elektrofotografik təbəqədə müəyyən potensiala qədər yüklənməni təmin edir və beləliklə tədqiq olunan elektrofotografik təbəqə həssaslıq qazanır. Şəkil - 2 də müxtəlif birləşdirici mühitlərdə hazırlanmış elektrofotografik təbəqələrin potensialının yüklənmə müddətindən asılılığı verilmişdir. Göründüyü kimi elektrofotografik təbəqənin maksimal potensialı çox qısa müddətdə formalaşır və sonra doyma baş verir. Yüklənmə potensialını və qaranlıqda yarımduşmə potensialını artırmaq üçün yarımkeçiricini toz halına salarkən, quru halda akseptor maddəsindən istifadə olunur. Yüklənmiş elektrofotografik təbəqəyə yarım-keçiricinin fəthəssalığına uyğun dalğa uzunluqlu işıqla ixtiyari şəklində və ya yazının proyeksiyasını yüklənmiş təbəqənin səthinə yönəltmək təbəqənin daxilində "gizli" elektrostatik sahə formalaşdırılır. Elektrofotografik təbəqənin əsas xarakteristik parametri qaranlıqda yüklənmiş potensialının işıqlanmada yarımduşmə müddətinin, yəni işıqlanmanın təsiri ilə potensialın yarıya qədər düşmə müddətinin işıqlanmadan asılılığıdır. Əgər CdInGaS₄ əsasında hazırlanan elektrofotografik təbəqə yükləndikdən sonra ona işıqla təsir etsək, təbəqənin səthində gizli elektrostatik mənşərə və bəzən "potensial relyef" adlanan mənşərə yaranır. Elektrostatik mənşərin yaranmasının mexanizmi elektrik yüklənməsi, qaranlıqda və işıqlanmada yarımkeçiricidə gedən proseslərdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, işıqlanmada potensialın yarımduşmə müddəti elektrofotografik təbəqənin tərkibindən və düşən işığın intensivliyindən asılıdır. Elektrofotografik təbəqənin qaranlıqda tacşəkilli ionlar vasitəsilə yüklənməsi təbəqənin daxilində gizli potensial relyefin formalaşmasına səbəb olur. Müəyyən edilmişdir ki, elektrofotografik təbəqənin müxtəlif işarəli ionlarla yüklənməsi zamanı yaranan potensial relyefinin xarakteristik parametrləri arasında nəzərəcarpacaq fərqlər müşahidə olunmamışdır. Elektrostatik sahənin qaranlıqda keyfiyyətini saxlamaq və uzun müddət qalmasını təmin etmək üçün elektrofotografik təbəqələrin əsasını təşkil edən yüksəkmüqavimətli yarımkeçirici materialın fotoelektret halında olması vacibdir. Qeyd edək ki, yarımkeçirici maddənin fotoelektret halında olması və elektrofotografik təbəqənin əsasının az müqavimətli olması, keyfiyyətli potensial relyef almaq üçün əsas şərtidir. Tədqiq olunan elektrofotografik təbəqələrin əsasını təşkil edən, qaranlıq müqaviməti böyük, görünən oblastda işığa həssas yarımkeçirici monokristalının işləmə səviyyələrinin tədqiqi göstərmişdir ki, yarımkeçirici kristalın qadağan zonasında boş dayaz səviyyələr mövcuddur ki, təbəqələrin tacşəkilli boşalma vasitəsi ilə yüklənmə zamanı sərbəst yükdaşıyıcılar nisbətən dərin səviyyələrdə lokallaşır və əgər səviyyələrin konsentrasiyası səthi yükləri ekranlaşdırarsa, onda potensialın azalma sürəti böyük olur. Həcmi yüklərin varlığı, yükdaşıyıcıların bu səviyyələrdən termik azad olunaraq səthi yükləri rekombinasiya etməsinə və beləliklə də səth potensialının azalmasına səbəb olur.

**РОЛЬ ЭЛЕКТРОЛИЗЕРА В ФОРМИРОВАНИИ ЛЕКТРОФОТОГРАФИЧЕСКИХ
СЛОЕВ**

Н.Мамедов

Г.Агаев

И.Исмаилов

**Азербайджанский Государственный Аграрный Университет Азербайджанский
Архитектурно-Строительный Университет**

nizamicall@mail.ru

Исследован и механизм образование скрытого электростатического рельефа в электрофотографическом слое и установлено, что параметры рельефа не зависит от знака коронного излучения.

**THE ROLE OF THE ELECTROLYZER IN THE FORMATION OF
ELECTROPHOTOGRAPHIC LAYERS**

N.Mammadov

G.Agayev

I.Ismailov

**Azerbaijan State Agrarian University
Azerbaijan Architecture and Construction University**

nizamicall@mail.ru

A mechanism has been studied and installed for the formation of a scratched electrostatic relief in the electrophotographic, that the relief parameters do not depend on the sign of the corona radiation.

SUBARTEZIAN QUYULARININ MƏSAFƏDƏN İDARƏOLUNMASI

R.M.Mustafayev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Adau-ramil@mail.ru

Subartezian quyusu kompakt, lakin mürəkkəb yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarət olan hidrotexniki qurğudur [2]. Quyunun yeraltı hissəsi istismar stünundan, süzgəc-karkasdan, durulducu, qum-çlınqıl süzgəc tökmədən, dalma nasos-güc aqreqatından, qaldırıcı boru kəməridən, yerüstü hissəsi isə idarəetmə stansiyasından, alçaldıcı transformatorndan, elektrik xəttindən, sudöyən və aparıcı kanaldan ibarətdir. Eyni zamanda subartezian quyuları nəzarət-ölçü və mühafizə-tənzimləyici cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilir.

Hal-hazırda istismar edilən subartezian quyularında vurulan suyun sərfini və ya həcmi ölçən cihazlar, nasos aqreqatının qızmasına, yüklənməsinə və elektrik fazalarının qırılıb-qırılmamasına nəzarət edən aparatlar, əks klapan, vurulan suyun sərfini nizamlayan drossel qurğusu, quyuda səviyyənin dəyişməsinə xəbər verən ötürücü, avto-telesiqnalizasiya sistemi və digər müasir qurğular yoxdur. Quyunun üzərindəki idarəetmə şkaftında yerləşdirilmiş tumblerin (maqnit birləşdirici və ayırıcının) köməyi ilə nasos aqreqatı işə salınır və dayandırılır.

Belə idarəetmə xeyli əmək sərfi və vaxt tələb edir. Məsələn, quyuların texniki vəziyyəti, işləyib-ışləməməsi, elektrik təsərrüfatı, idarəetmə şkaftının və yerüstü qurğuların vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək üçün hər bir quyuya gündəlik baxışın keçirilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə xüsusi nəzarətçi təyin edilir və o, hər gün nəqliyyat vasitəsilə 5-8 quyuya baş çəkməli olur. Bu zaman əlavə yanacaq, texnika və əmək sərfinə yol verilir, nəticədə istismar xərcləri artır. Ona görə də subartezian quyularının məsafə (elektrondan) idarəetmə sisteminə keçidin elmi əsaslarının hazırlanması günün ən aktual məsələlərindən biridir.

Tədqiqatın məqsədi. hal-hazırda istismar edilən və gələcəkdə istifadəyə veriləcək subartezian quyularının məsafə (elektrondan) idarəetmə sisteminə keçidin elmi əsaslarının yaradılmasından ibarətdir.

Tədqiqat obyektı və metodikası. Tədqiqat obyektı subartezian quyularının idarəetmə sistemidir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün subartezian quyularının mövcud idarəolunma prinsipləri öyrənilmiş, onun çatışmayan cəhətləri müəyyən edilmiş və müasir elektrotexnika və elektronidarəetmə sistemlərinin imkanları araşdırılmışdır.

Təhlil və müzakirələr. Yerli idarəetmə aşağıdakı çatışmazlıqlara malikdir:

1. Nasos aqreqatı texnoloji yüklənmədən və fazaların qırılmasından mühafizə olunmur;
2. Nasos aqreqatı dayanmadan sonra o avtomatik işə düşmür;
3. Quyunun işləmə müddəti matorist-nəzarətçi tərəfindən tənzimlənilir və bu zaman nasos aqreqatının "quru rejimdə" işləməsi, vurulan suyun sərfi və miqdarı haqqında məlumatlar əldə edilmir;
4. Quyuların texniki vəziyyəti, elektrik təsərrüfatı, idarəetmə şkaftının və yerüstü qurğuların vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək üçün hər bir quyuya gündəlik baxışın keçirilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə xüsusi nəzarətçi təyin edilir və o, hər gün nəqliyyat vasitəsilə 5-8 quyuya baş çəkməli olur. Bu zaman əlavə yanacaq, texnika və əmək sərfinə yol verilir, nəticədə istismar xərcləri artır.
5. Vizualmüşahidələr zamanı quyunun yeraltı hissəsində yerləşən nasos-güc aqreqatı, süzgəc və durulducu barədə məlumatlar əldə etmək mümkün olmur.
6. Nasos aqreqatının vurucu boru kəməri ilə birləşmə yerində hidravliki zərbə nəticəsində nasazlıq yaranır və bu da nasos aqreqatının titrəyişinə, qırılıb quyuya düşməsinə və suyun sərfinin azalmasına gətirib çıxarır. Belə hallar vizual müşahidələr zamanı diqqətdən qaçır.
7. Mövcud idarəetmə sistemində nasos işə salınan zaman vurulan suyun sərfi vurucu boru

kəməri üzərində yerləşən siyirtmə vasitəsilə tənzimlənir. Təcrübə göstərir ki, siyirtmələr paslandıqı və fiziki aşınmaya məruz qaldığı hallarda onlar işləmir və ya ümumiyyətlə istifadə olunmur. Bu səbəbdən də quyuların əksəriyyəti qum verir, nəticədə isə dalma nasoslarının işçi elementləri vaxtından əvvəl sıradan çıxır.

Ümumiyyətlə quyuların yerli idarəedilməsi müasir tələblərə cavab vermir. Elmi-texniki tərəqqi subartezian quyularının idarə olunmasını avtomatlaşdırmağa və telemexanikləşdirməyə imkan verir.

Subartezian quyularının tək və qrup şəklində olmasından asılı olaraq quyuların idarə edilməsini iki variantda həyata keçirmək olar.

Birinci variant subartezian quyularının məsafədən idarə olunmasıdır.

Bu variant tək quyunun idarə olunmasında effektivli ola bilər. Belə ki, əgər bir quyudan istifadə edilirsə (məsələn, şəxsi təsərrüfatda istifadə olunan quyusu) onda həmin quyunun idarəetmə stansiyası siqnal ötürücü avadanlıq və qurğularla təchiz edilir. Quyunun işə salınması və dayandırılması proqramlaşdırılır və kodlaşdırılır. Sahibkar idarəetmə pultunun köməyi ilə istənilən vaxt və istənilən yerdən quyunu işə sala və ya onu dayandıra bilər. Bu variantın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, texnoloji proseslər, o cümlədən nasos-güc aqreqatının yüklənməsinə, şəbəkədə fazaların qırılıb-qırılmamasına, gərginliyin olub-olmamasına, nasosla vurulan suyun sərfinə və keyfiyyətinə, quyuda səviyyənin dəyişməsinə, idarəetmə şkafinda yerləşdirilmiş cihaz və aparatlar vasitəsilə yerli idarəetmə də olduğu kimi nəzarət edilir. Həmin cihaz və aparatlar prosesləri avtomatik qeydə alsın da, lakin məlumatları ötürmür. Belə idarəetmə sistemində qəza və baş verən hadisələr yerində araşdırılır və səbəblər müəyyən edildikdən sonra müvafiq tədbirlər görülür.

İkinci variant subartezian quyularının mərkəzləşmiş qaydada idarə olunması və bütün proseslərin avtotelemexanikləşdirilməsindən ibarətdir. Bu variantda suvarılan ərazinin müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərən subartezian quyuları bir mərkəzdən idarə olunur və onların işinə canlı nəzarət edilir. Bu məqsədlə hər bir subartezian quyusu üzərində informasiya ötürən teletexnika və mərkəzdə isə teleqəbuledicilər quraşdırılır. Subartezian quyularından daxil olan telesiqnallar mərkəzdə təsvirə çevrilir və monitorlarda əks olunur.

Quyuların və nasos aqreqatlarının cari vəziyyəti, vurulan suyun sərfi və həcmi, quyuda səviyyənin dəyişməsi, istifadə olunan enerji, elektrik təchizatının vəziyyəti və digər parametrlər haqqında məlumatlar idarəetmə mərkəzində cəmləşir və təhlil edilir.

Subartezian quyularında nasosun elektrik mühərrikini mühafizə etmək üçün idarəetmə şkafinda temperatur, vaxt, təzyiq, səviyyə və gərginlik relələri, avtomatik qoruyucu və qapayıcı (ayrıcı) quraşdırılır. Bütün bu qurğu və avadanlıqlar telesiqnal ötürən qurğularla birləşdirilir və mərkəzi idarəetmə məntəqəsi ilə əlaqələndirilir.

Subartezian quyularının avtotelemexaniki idarəetmə sisteminə keçirilməsi istismarın asanlaşmasına, istismar xərclərinin azaldılmasına, qəza və aşınmaların vaxtında aşkar edilməsinə, sistemin faydalı iş əmsalının artırılmasına, su və enerji itkilərinin qarşısının alınmasına, bir sözlə, ehtiyatlardan daha səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına imkan verir. Texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması subartezian quyularının və onu təşkil edən qurğu və avadanlıqların uzunömürlüliyünü təmin edir. Subartezian quyularının bir mərkəzdən (elektron) idarəetmə sisteminə keçidi dövrün tələbi və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından olduqca vacibdir.

Nəticə. 1. Subartezian quyularının elektron idarəetmə sisteminə keçidi iki variantda icra oluna bilər. Birinci variantda tək quyuların idarə olunması nəzərdə tutulur. Bu zaman telemexanikləşdirmə və idarəetmə vasitələri daha kompakt və mobil formada icra olunur. İkinci variantda qrup şəklində ərazinin müxtəlif nöqtələrində yerləşən quyuların idarə olunması nəzərdə tutulur. Bu halda bütün quyular bir mərkəzdən idarə olunur. Hər subartezian quyusu üzərində

signal və informasiya ötürən qurğu və avadanlıqlar quraşdırılır.

2. Subartezian quyularının və onun köməkçi elementlərinin uzunömürlülüyünü təmin etmək və etibarlılığını artırmaq üçün hər bir quyuda mühafizə və tənzimləyici qurğu və avadanlıqlar yerləşdirilir. Bu qurğu və avadanlıqlar quyularda baş verən qəza və dayanmaların vaxtında avtomatik olaraq qarşısının alınmasına imkan verir.

Açar sözlər: idarəetmə, subartezian quyuları, elektron, məsafə, teletexniki avadanlıq və vasitələr.

Ədəbiyyat:

1. Абрамов С.К., Алексеев В.С., Забор воды из подземного источника. М.Колос, 1980, 239с
2. Решеткина Н.М., Якубов Х.И. Вертикальный дренаж. 2-е изд. перераб. Доп. М.Колос, 1978, 320с

ДИСТАНЦИОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ СУБАРТЕЗИАНСКИМИ СКВАЖИНАМИ

Р.М.Мустафаев

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Adau-ramil@mail.ru

В статье изложены недостатки существующего управления субартезианскими скважинами и основные принципы перехода на электронное (дистанционное) управление. Дистанционное управление одиночных и групповых скважин может быть осуществлено индивидуально мобильным устройством или из центра управления, оснащенной телетехникой.

Ключевые слова: управление, субартезианская скважина, дистанционный, центр, принцип, телетехническое средство

REMOTE CONTROL OF SUBARTESIAN WELLS

R.M.Mustafayev

Azerbaijan State Agrarian University

Adau-ramil@mail.ru

In the article, the shortcomings in the existing management and the basic principles of transition of subartesian wells to electronic (remote) management system were explained. Remote management of single and group wells can be carried out from the management center supplied with individual and teletechnical equipment with the help of mobile electronic devices.

Key words: management, subartesian, wells, electronic, remote, teletechnical equipment and tools

AĞILLI ŞƏHƏRLƏRDƏ SÜNI İNTELLEKT TEXNALOGİYALARI

V.Ə.Qasimov

Ç.H.Qasimova

A.D.Famil

R.H.Ələkbərov

E.C.Babayev

Azərbaycan Texniki Universiteti

chinareqasimova97@gmail.com

familagas@gmail.com

resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com

vaqif.qasimov@aztu.edu.az

Ağıllı şəhərlərdə süni intellektin (AI) istifadəsi urbanizasiyanın artan problemlərinin həllinin bir hissəsidir. McKinsey tərəfindən aparılan bir araşdırma, "Ağıllı şəhərlərdə" "Süni intellekt (AI)" texnologiyasının cinayətin azaldılması, sağlamlıq yükünün azaldılması, gediş-gəlişin qısaltılması və karbon emissiyalarının azaldılması daxil olmaqla, müəyyən əsas həyat keyfiyyət göstəricilərində 10-35% yaxşılaşmaya səbəb ola biləcəyini göstərdi.[1]

"Ağıllı şəhər" iqtisadi inkişafı qurmaq, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və idarəetmə strukturlarını dəstəkləmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan şəhər məkanıdır. Məsələn, bələdiyyə orqanı nəqliyyat və elektrik şəbəkəsi sistemlərini birləşdirər, sensorlarla təchiz edilmiş enerjiyə qənaət edən binalar tikər, səhiyyə, fəvqəladə hallar və digər ictimai xidmətlərə daha yaxşı monitoring və çıxış imkanı verən kommunikasiyalar inkişaf etdirər bilər. McKinsey araşdırması, Ağıllı Şəhər funksiyasını yaratmaq üçün bir-birinə bağlı olan üç təbəqənin olduğunu təklif etdi. Birincisi, texnoloji baza məlumatları yaradan və yüksəksürətli rabitə şəbəkələrinə qoşulan smartfonlar və sensorla təchiz edilmiş qurğulardan ibarətdir. İkincisində, kompüterlər müəyyən problemlər üçün işlək həllər təmin etmək üçün məlumatları emal edir. Üçüncüsündə isə, geniş ictimaiyyət bu texnologiyalarla qarşılıqlı əlaqədə olur və Ağıllı şəhər texnologiyalarının bütün tətbiqləri fərdlərin onlardan eyni vaxtda istifadə etməsindən və proqnozlar yaratmaq üçün məlumatların təmin edilməsindən asılıdır.[2] Ağıllı Şəhər texnologiyalarının işləməsi üçün böyük həcmdə məlumat və ya "Big data" emal edilməlidir. Big Data üç "Vs" ilə "yüksək həcmli, yüksək sürətli və ya yüksək çeşidli informasiya aktivləri"[3] kimi müəyyən edilir. Bu, çox tez emal olunan (alqoritmlərin istifadəsi ilə) böyük verilənlər topluları və müxtəlif verilənlər toplularının birləşdirilməsi də daxil olmaqla, müxtəlif məlumat mənbələrinin istifadəsi deməkdir. Big Data və Süni intellekt (AI) bir-birinə bağlıdır. Süni intellekt "praktik öyrənmək və insanın ağıllı davranışını təqlid etmək üçün qeyri-insani sistemdən istifadə etmək" üçün müxtəlif üsullara istinad edir.[4] Süni intellekt Ağıllı Şəhər texnologiyalarını dəstəkləmək, məlumat proqnozları və sərfəli həllər yaratmaq üçün böyük həcmdə Big datanı səmərəli şəkildə süzgəcdən keçirər bilər. Bunun necə işləməsi AI-nin nəzarət və ya nəzarətsiz olmasından asılıdır. Nəzarət olunan öyrənmədə, toplanmış xam məlumatlarda xüsusi həllər tapmaq üçün AI şəbəkələrini öyrətmək üçün verilənlər bazaları və hədəf dəyərlər yaradılır. Daha sonra AI proqramlaşdırılmış tapşırıqları və hərəkətləri yerinə yetirərək mövcud həllərdən daha yaxşı nəticələr verər biləcək yeni imkanlar və ehtimallar kəşf edəcək. Nəzarətsiz öyrənmədə, etikətlənməmiş və təsnif edilməmiş verilənlər dəstləri süni intellekt şəbəkələrini öyrətmək və onlara suallar vermək üçün istifadə olunur ki, bu da daha sonra verilənlərdə gizli xüsusiyyətlər və gizli nümunələri tapacaq.[5]

Ağıllı Şəhərlərdə süni intellektin potensial tətbiq sahələri

İctimai nəqliyyat. Geniş ictimai nəqliyyat infrastrukturunu və sistemləri olan şəhərlər sürücülərin təcrübəsini uyğunlaşdıraraq tətbiqlərdən faydalana bilər. Qatar, avtobus və avtomobil sərnişinləri

gecikmələr, nasazlıqlar və daha az tıxaclı marşrutlar barədə məlumat vermək üçün mobil proqramları vasitəsilə real vaxt rejimində məlumat ala bilirlər. Bu, öz növbəsində, digər sənişinləri səyahət marşrutlarını dəyişməyə təşviq edə və gələcək tıxacları aradan qaldıra bilər. Tranzitdən istifadə məlumatlarının toplanması və təhlili şəhərlərə tranzit marşrutları və vaxtı dəyişdirərkən daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə və daha dəqiq infrastruktur büdcələri ayırmağa kömək edə bilər.[6] Məsələn, Dubay bir sıra “Ağıllı şəhər” layihələrini başa çatdırıb, onlardan biri avtobus sürücülərinin vəziyyətinə nəzarət edir. Bu monitorinq yorğunluq və yorğunluq nəticəsində baş verən qəzaların 65% azalmasına kömək edir.[7]

İctimai təhlükəsizlik. Eyni sensor və kamera şəbəkələri insanların həyatını xilas etmək və cinayəti azaltmaq üçün istifadə edilə bilər. Svetoforlar və tıxac məlumatları təcili xidmətlər tərəfindən təyinat yerlərinə daha tez və təhlükəsiz çatmaq üçün istifadə edilə bilər. Şəhərlər gələcək üçün proqnozlaşdırıcı və qabaqlayıcı tədbirlər hazırlamaq üçün qəzalar haqqında məlumat toplamaq və ya ölçmək üçün digər amilləri seçə bilər.[8]

Binaların avtomatlaşdırılması sistemləri.[9] Sensorlar enerji istifadəsi haqqında məlumat toplamaq və istehlakçı davranışını proqnozlaşdırmaq üçün strateji bina yerlərində yerləşdirilə bilər. Məsələn Smart grids (power networks, such as generation plants, that are embedded with computer technology) can make smart meter readings of large quantities of data to assess and predict demand response and load clustering, mağaza sahibləri və pərakəndə satıcılar, insanların mağazalara girib istifadə etdiyi pik saatları, eləcə də əhalinin hansı yerlərdə daha çox qaldığını izləmək üçün sensorlardan istifadə edə bilirlər. Süni intellektdən istifadə etməklə əldə edilən məlumatlar ardıcıl proqnozlar verməyə və gündəlik, həftəlik və mövsümi fərqləri izləməyə kömək edir.

Elektrik şəbəkələri. Süni intellekt və Ağıllı Şəhərlər elektrik şəbəkələrinin təhlükəsizliyini artırmaq və performans idarəetməsini təkmilləşdirmək potensialına da malikdir. Bu şəbəkələrdə müəyyən dövrü üçün qiymət və enerji tələbatını proqnozlaşdırmaq və proqnoz modelləri qurmaq mümkündür. Aparılan tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, bu modellər qiymət və yük proqnozunun dəqiqliyi baxımından mövcud metodları üstələyir.[10]

Nəticə: Süni intellektin (AI) tətbiqi son vaxtlar ağıllı şəhərlər kontekstində daha çox diqqət çəkir. Bu mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq, bu məqalənin məqsədi ağıllı şəhərlərin müxtəlif sektorlarında AI-nin rolunu araşdırma aparmaqdır. Bu tədqiqatın nəticəsi təkcə ağıllı şəhər daxilində bir neçə tətbiqdə əsas rol oynayan texnologiyanın əhəmiyyətini göstərmir, həm də şəhərlər və vətəndaşlar üçün yaratdığı çətinlikləri göstərir.

Açar sözlər: Süni intellekt. Big Data. Ağıllı şəhər. Əşyaların İnterneti, Şəhərləşmə

Ədəbiyyat:

1. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/capital%20projects%20and%20infrastructure/our%20insights/smart%20cities%20digital%20solutions%20for%20a%20more%20livable%20future/mgi-smart-cities-full-report.ashx>
2. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/capital%20projects%20and%20infrastructure/our%20insights/smart%20cities%20digital%20solutions%20for%20a%20more%20livable%20future/mgi-smart-cities-full-report.ashx>
3. <https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/big-data> Pg 6, Information Commissioner's Office Draft Guidance on the AI Auditing Framework
4. <https://ico.org.uk/media/about-the-ico/consultations/2617219/guidance-on-the-ai-au>
5. <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0140366419320821?token=F2AE20F02C1B4B0AC9B42D70819F6A8C5B79EED130DD8545A37E3413256CF58BE0E561437241CFF922E80FF163F2FA38>

6. <https://www.intelligenttransport.com/transport-news/79089/dubai-public-transit-ai/>
7. <https://emerj.com/ai-sector-overviews/smart-city-artificial-intelligence-applications-trends/>
8. <https://emerj.com/ai-sector-overviews/machine-learning-in-real-estate-trends-and-applications/>
9. <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/4/987>
10. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В УМНЫХ ГОРОДАХ

**В.А.Гасымов
Ч.Х.Гасимова
А.Д.Фамиль
Р.Х.Алекбаров
Э.Ч.Бабаев**

Азербайджанский Технический Университет

chinareqasimova97@gmail.com

familagas@gmail.com

resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com

vaqif.qasimov@aztu.edu.az

Использование искусственного интеллекта (ИИ) в умных городах является частью решения растущих проблем урбанизации. Исследование McKinsey показало, что технология «Искусственный интеллект (ИИ)» в «Умных городах» привела к улучшению некоторых ключевых показателей качества жизни на 10-35%, включая снижение уровня преступности, снижение нагрузки на здоровье, сокращение поездок на работу и сокращение выбросов углерода.[1]

Ключевые слова: искусственный интеллект. Большое количество данных. Умный город. Интернет вещей, урбанизация

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SMART CITIES

**V.A.Gasimov
Ch.H.Gasimova
A.D.Famil
R.H.Alekbarov
E.C.Babayev**

Azerbaijan Technical University

chinareqasimova97@gmail.com

familagas@gmail.com

resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com

vaqif.qasimov@aztu.edu.az

The use of artificial intelligence (AI) in Smart Cities is part of the solution to the growing challenges of urbanization. A study by Mc Kinsey found that “Artificial intelligence (AI)” technology in “Smart cities” led to 10-35% improvements in certain key quality of life indicators, including reducing crime, reducing the health burden, shortening commutes and reducing carbon emissions.[1]

Keywords: Artificial intelligence. Big Data. Smart city. Internet of Things, Urbanization

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ TİBBİ MƏLUMATIN YİĞİLMƏSİ VƏ ÖTÜRÜLMƏSİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ

N.C.Əjdərova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Nazzaur002@gmail.com

Xəstə haqqında məlumatların toplanması, qiymətləndirilməsi və ya yoxlanılması, saxlanması və axtarışının standartlaşdırılmış üsulları. İstənilən informasiya sisteminin üç geniş sahəsi – daxiletmə, verilənlərin çevrilməsi və çıxış – mövcud sistemi təsvir etmək üçün kifayətdir, lakin yenisini tərtib etmək üçün kifayət deyil. Bunlara sistemdən gələn məlumat əsasında baş verməsi gözlənilən hərəkətlər əlavə edilməlidir, bununla da sistemin məqsədi müəyyən edilir və bu hərəkətin sistem daxilində əks əlaqəsi sistemi müəyyən bir yerə yerləşdirir. Tibbi mühit. İstənilən informasiya sistemi üçün, xüsusən də tibbi sistem üçün vacib olan, sadəcə dəqiqlikdən daha çox əhəmiyyət kəsb edən daxil edilən məlumatların dəqiqliyidir. Tibbi məlumat sistemi ən dəqiq klinik qərarlar qəbul etmək üçün məlumatların və prosedur məlumatlarının miqdarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş zəruri vaxt idarəetməsinin bir hissəsidir. Beləliklə, məlumat idarəetmə sistemi klinik qərar məqsədləri üçün interaktiv olmalıdır.

Səhiyyə məlumat sistemi (SMS) səhiyyə məlumatlarını idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş sistemə aiddir. Buraya xəstənin elektron tibbi qeydini (ETQ) toplayan, saxlayan, idarə edən və ötürən sistemlər, xəstəxananın əməliyyat idarəetməsi və ya səhiyyə siyasəti qərarlarını dəstəkləyən sistem daxildir. Səhiyyə informasiya sistemlərinə həmçinin provayderlərin və səhiyyə təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı məlumatları idarə edən sistemlər daxildir. İnteqrasiya edilmiş bir say olaraq, bunlardan xəstələrin nəticələrini yaxşılaşdırmaq, araşdırmaları məlumatlandırmaq və siyasətin qəbulu və qərar qəbuluna təsir etmək üçün istifadə edilə bilər. Səhiyyə informasiya sistemləri adətən böyük həcmdə həssas məlumatlara daxil olur, onları emal edir və ya saxlayır, bu səbəbdən təhlükəsizlik əsas narahatlıq doğurur. Sağlamlıq məlumat sistemlərindən xəstələrdən tutmuş klinisyenlərə, səhiyyə işçilərinə qədər hər kəs səhiyyə sahəsində istifadə edə bilər. Onlar məlumat toplayır və onları sağlamlıqla bağlı qərarlar qəbul etmək üçün istifadə oluna biləcək şəkildə tərtib edirlər.[4]

Bu iki termin demək olar ki, bir-birini əvəz edir. Elektron tibbi qeyd xəstənin xəstəlik tarixinin kağız versiyasını əvəz edir. Elektron sağlamlıq qeydinə daha çox sağlamlıq məlumatları, test nəticələri və müalicə daxildir. O, həmçinin məlumatları digər elektron sağlamlıq qeydləri ilə bölüşmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, digər tibb işçiləri xəstənin sağlamlıq məlumatlarına daxil ola bilsinlər.

Təcrübə idarəetmə proqramı səhiyyə təminatçılarının planlaşdırma və hesablama kimi gündəlik əməliyyatları idarə etməyə kömək edir. Kiçik təcrübələrdən xəstəxanalara qədər səhiyyə təminatçıları bir çox inzibati vəzifələri avtomatlaşdırmaq üçün təcrübə idarəetmə sistemlərindən istifadə edirlər.[3]

Klinik qərarlara dəstək sistemləri səhiyyə təminatçılarının klinik qərarlar qəbul etməyə kömək etmək üçün müxtəlif klinik və inzibati sistemlərdən məlumatları təhlil edir. Məlumatlar diaqnozların hazırlanmasına və ya tibbi hadisələrin, məsələn, dərmanlarla qarşılıqlı əlaqənin proqnozlaşdırılmasına kömək edə bilər. Bu alətlər klinisyenlərə fərdi xəstələrə qayğı göstərmək üçün məlumat və məlumatları süzür.[2]

Xəstə haqqında məlumatların toplanması, qiymətləndirilməsi və ya yoxlanılması, saxlanması və axtarışının standartlaşdırılmış üsulları. İstənilən informasiya sisteminin üç geniş sahəsi – daxiletmə, verilənlərin çevrilməsi və çıxış – mövcud sistemi təsvir etmək üçün kifayətdir, lakin yenisini tərtib etmək üçün kifayət deyil. Bunlara sistemdən gələn məlumat əsasında baş verməsi gözlənilən hərəkətlər əlavə edilməlidir, bununla da sistemin məqsədi müəyyən edilir və bu hərəkətin sistem daxilində əks əlaqəsi sistemi müəyyən bir yerə yerləşdirir. Tibbi mühit. Tibbi məlumat sistemi ən dəqiq klinik qərarlar qəbul etmək üçün məlumatların və prosedur

məlumatlarının miqdarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş zəruri vaxt idarəetməsinin bir hissəsidir. Beləliklə, məlumat idarəetmə sistemi klinik qərar məqsədləri üçün interaktiv olmalıdır.[1]

Açar sözlər:elektron sağlamlıq məlumat sistemi, tibbi mühit, məlumat idarəetmə sistemi

Ədəbiyyat:

1. Димова А.Л., “Информационно-коммуникацион-ные технологии и их влияние на физическое и психофизиологическое здоровье пользователей”, Научно-теоретический журнал “Ученые записки”, № 10(44), 2008, с.35-40
2. Abbasov Ə.M., Qasimov V.Ə., Quliyev R.H., “İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbuletmə üsulları”. Bakı, 2003, 254 s
3. Kərimov S.Q., “İnformasiya sistemləri”. Bakı, 2008, 676 s
4. Грабауров В.А., “Информационные технологии для менеджеров.” М. Финансы и статистика, 2002

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ СБОРА И ПЕРЕДАЧИ МЕДИЦИНСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ

Н.Ч.Аждарова

Азербайджанский Технологический Университет

Nazzaur002@gmail.com

Стандартизированные методы сбора, оценки или проверки, хранения и извлечения информации о пациентах. Трех широких областей любой информационной системы — ввода, преобразования данных и вывода — достаточно для описания существующей системы, но недостаточно для разработки новой. Они должны сопровождаться действиями, которые ожидаются на основе информации из системы, тем самым определяя цель системы, а обратная связь этих действий внутри системы помещает систему в определенное место. медицинская среда. Что важно для любой информационной системы, особенно для медицинской системы, так это точность вводимой информации, что важнее, чем просто точность. Медицинская информационная система является частью необходимого управления временем, предназначенного для максимизации объема данных и информации о процедурах, необходимых для принятия наиболее точных клинических решений. Таким образом, система управления информацией должна быть интерактивной для принятия клинических решений.

Ключевые слова: электронная информационная система здравоохранения, медицинская среда, система управления информацией.

SOLVING THE PROBLEMS OF COLLECTING AND TRANSMITTING MEDICAL INFORMATION IN INFORMATION SYSTEMS

N.C.Ajdarova

Azerbaijan Technological University

Nazzaur002@gmail.com

Standardized methods of collecting, evaluating or verifying, storing and retrieving patient information. The three broad areas of any information system - input, data conversion and output - are sufficient to describe an existing system, but not enough to design a new one. These should be accompanied by actions that are expected to occur based on information from the system, thus defining the purpose of the system, and the feedback of these actions within the system places the system in a certain place. medical environment. What is important for any information system, especially a medical system, is the accuracy of the information entered, which is more important than just the accuracy. The medical information system is part of the necessary time management designed to maximize the amount of data and procedure information needed to make the most accurate clinical decisions. Thus, the information management system must be interactive for clinical decision purposes.

Keywords: electronic health information system, medical environment, information management system

NATANSON LEMMASININ ÜMUMİLƏŞMƏSİ

Y.K.Yusubaliyev

Ç.M.Həsənova

N.Q.Əsgərli

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

yusub.yusubaliyev@mail.ru

Sinqulyar inteqrallar ardıcılığının yığılması və yığılma tərtibinin tapılmasına bir sıra elmi işlər həsr edilmişdir. R.H.Məmmədovun “Funksiyaların xətti operatorlarla yaxınlaşması” monoqrafiyasında sinqulyar inteqralların yığılma tərtibi ümumiləşmiş Lebeq nöqtələrində araşdırılmış, ümumi xarakterli teoremlərin isbatı verilmişdir.

Mövzunun aktuallığı: Sinqulyar inteqralların yığılmasının və yığılma tərtibinin təyininə çox elmi işlərin həsr olunmasına baxmayaraq bu sahədə hələ də elmi tədqiqatlar davam etdirilir. Alınan nəticələr ümumiləşdirilir və çoxhədlilərin funksiyalarla yaxınlaşması nəzəriyyəsində, əvvəllər alınan nəticələrin ümumiləşməsində tətbiq olunur. Bu baxımdan qoyulan məsələ olduqca aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: Məşhur Natanson lemmasını ümumiləşdirmək və ümumiləşmiş Natanson lemmasını sinqulyar inteqrallar ardıcılığının yığılma tərtibinin araşdırılmasına tətbiq etməkdir.

Tədqiqatın obyektı: Natansonu iki klassik lemmasının ümumiləşdirilməsi və bir ölçülü sinqulyar inteqralların yığılmasının və yığılma tərtibinin təyin edilməsidir.

Tədqiqat metodları: Natanson lemması ümumiləşdirildikdən sonra alınan ümumiləşmiş lemmanın köməyi ilə sinqulyar inteqralların yığılması haqda da dəqiq nəticələr alınmışdır.

Materiallar və müzakirələr.

Baxılan işdə $L_p(-\infty, +\infty)$, $p \geq 1$ fəzasında təyin olunmuş funksiyaların sinqulyar inteqralları ardıcılığının yığılma tərtibinin araşdırılması tədqiq olunmuşdur. Əvvəlcə İ.P.Natansonun klassik lemması ümumiləşdirilmiş və sonrakı alınan nəticələrin isbatında əhəmiyyətli dərəcədə istifadə olunmuşdur.

Birölçülü sinqulyar inteqralların yığılma tərtibi tədqiq olunmuşdur. Qeyd edək ki, isbat olunan nəticələr, xüsusi halda R.H.Məmmədovun teoremini həm ümumiləşdirir, həm də dəqiqləşdirir.

Lemma 1. Fərz edək ki, $\mu(t)$ funksiyası $[0, b - a]$ parçasında mütləq kəsilməz və artan funksiya və $\mu(0) = 0$ - dir. $\varphi(t)$ isə hər bir $(a + \varepsilon, b)$ intervalında mənfi olmayan məhdud variasiyalı funksiya olmaqla

$$\int_a^b \mu'_t(t - a) \sup_{t \leq s \leq b} \varphi(s) dt < \infty$$

şərti ödənilir.

Lemma 2. Tutaq ki, $\mu(t)$ funksiyası artan və $[0, b - a]$ parçasında mütləq kəsilməz funksiya və $\mu(0) = 0$, $\varphi(t)$ isə hər bir $(a, b - \varepsilon)$ intervalında məhdud variasiyalı funksiya olmaqla

$$\int_a^b \mu'_t(b - t) \sup_{a \leq s \leq t} \varphi(s) dt < \infty$$

şərti ödənilir.

Sinqulyar inteqralın yığılma tərtibinin müəyyən edilməsində əsas rol oynayan lemma 1 və lemma 2 isbat olunmuşdur. Alınan nəticələr əvvəllər isbat olunmuş teoremlərin ümumiləşməsi və dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Isbat olunmuş teorem və lemmalardan xüsusi halda Cəfərovun A.C., Məmmədovun R.H., Taberskinin və digərlərinin nəticələri alınır. Tədqiqat işinin yeniliyi, Sinqulyar inteqrallar ardıcılığının yığılma tərtibinin araşdırılması üçün əvvəllər isbat olunmuş lemma və teoremlərin tətbiqi lazımı qədər kifayət etmədiyi göstərilmiş və yeni alınmış nəticələrin tətbiqi ilə $L_p(-\infty, \infty)$ fəzasından olan funksiyalar və $K_n(t)$ - nüvəsinin daxil olduğu sinqulyar inteqrallar ardıcılığının yığılma tərtibi haqda teorem isbat olunmuşdur.

Tədqiqat işinin əhəmiyyəti: Alınan nəticələr ali məktəb tələbələrinin tətbiqi riyaziyyat fənninin öyrənilməsi üçün çox uğurlu metodlardır. Belə ki, funksiyaların çoxhədlilərlə yaxınlaşması mövzusunda alınan nəticələr tətbiq oluna bilər.

Tədqiqat işinin istifadə səmərəsi: Alınan nəticələr tətbiqi riyaziyyat fənnində istifadə olunduğundan və bir sıra iqtisadi məsələlərin həlli tətbiqi riyaziyyatın gücü ilə həll olunduğundan, qoyulan məsələnin çox böyük iqtisadi səmərəsi ola bilər.

Ədəbiyyat:

Ахиезер Н.И., Лекции по теории аппроксимации, М., Наука 1965

Натансон И.П., Конструктивная теория функций, М., 1949

Натансон И.П., Теория функций вещественного переменного, М., Наука 1974

Коровкин П.П., Линейные операторы и теория приближений, Физматгиз М., 1959

Мамедов Р.Г., Приближение функций линейными операторами (на азерб.яз.) Баку, Азернешр, 1967

Гаджиев А.Д., В сб. "Специальные вопросы функций анализа и их применение к теории дифференциальных уравнений и теории функций", Баку, 1968, 40, 44

ОБОБЩЕНИЕ ЛЕММЫ НАТАНСОНА И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ.**Ю.К.Юсубалыев****Ч.М.Гасанова****Н.Г.Аскерли****Азербайджанский Технологический Университет**

yusub.yusubaliev@mail.ru

Данная работа посвящена исследованию порядков сходимости сингулярных интегралов. Обобщаются классической леммы Натансона и применено в доказательствах теоремы.

GENERALIZATION OF NATANSON'S LEMMA AND ITS APPLICATION**Y.K.Yusubaliev****Ch.M.Hasanova****N.Q.Askerli****Azerbaijan Technological University**

yusub.yusubaliev@mail.ru

This work is devoted to the study of the orders of convergence of singular integrals. The classical Natanson lemma is generalized and applied in the proof of the theorem.

ВЛИЯНИЕ ОСВЕЩЕНИЯ НА ФОТОЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЛЕНОК PbTe и PbSe, ИМПЛАНТИРОВАННЫХ ИОНАМИ Ar⁺ и Ga⁺

Доц. Г.Дж.Касаманли

Доц.С.Т.Мустафаев

Доц. К.М.Сулейманов

Р.И.Аскерова

Азербайджанский Технологический Университет

r.asgerova@uteca.edu.az

Одной из характерных особенностей блочных монокристаллических пленок PbTe <Ar⁺> и Pb Se< Ga⁺> является заметная чувствительность к освещению в ближнем инфракрасного диапазоне.

В пленках p – типа наблюдается положительная, а в пленках n – типа отрицательная фотопроводимость, в обоих случаях характеризуемая долговременной релаксацией и фото памятью. При температуре жидкого азота проводимость не возвращается к тем новому значению в течение нескольких часов. Весьма чувствительными к подсветке оказываются также коэффициенты α и Q, в меньшей R. Эти эффекты объясняются перезарядкой при освещении межблочных границ, что приводит к изменению высоты двумерных потенциальных барьеров, интенсивности рассеяния на них электронов и энергетической зависимости длины свободного пробега носителей заряда.

Нами были проведены исследования влияния освещения на кинетические коэффициенты в пленках до и после имплантации, а также в пленках, подвергнутых после имплантационному отжигу.

Для изучения влияния освещения, в измерительную ячейку, в которой осуществлялись измерения σ – удельная электропроводность, α – термоэлектричества, R – коэффициент холла, Q – коэффициент Нернста – Эттингсгаузена, был вмонтирован светодиод с длиной волны излучения 0,90,95 мкм и мощностью излучения 10 мВт. На рис.1. представлена кинетика фотопроводимости в пленке p - PbTe с концентрацией дырок $p = 2 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$ при T= 77 К (измерения проведены до имплантации). Величина и кинетика других фотоэффектов $\left(\frac{Q_{св}}{Q_T}, \frac{\alpha_{св}}{\alpha_T}, \frac{R_{св}}{R_T} \right)$ согласуются с литературными данными.

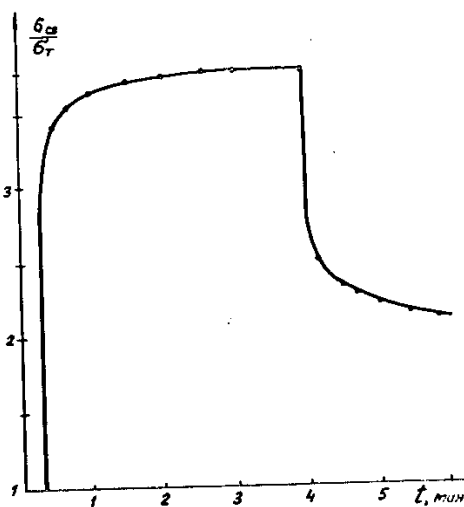

Рис.1. Кинетика фотопроводимости в пленке p - PbTe (T= 77 К)

После имплантации ионами Ar⁺ и Ga⁺ приводящей к инверсии типа проводимости (p→n). Положительной фотопроводимости (ПФП) сменилась на отрицательной фотопроводимости (ОФП), причем величина фотоэффекта понижалась на 1,5....2 раза.

После имплантационный отжиг пленок, имплантированных ионами аргона, возвращающий электрофизические свойства пленок к исходным, восстанавливал и фотоэлектрические свойства. На промежуточных стадиях отжига, когда в пленках наяду со слоем p – типа сохранялся и слой n – типа проводимости, характер фотоэффекта усложнялся. Как правило, при освещении наблюдалась ПФП после выключения света сигнал ПФП спадал до нуля за несколько минут (T= 77 К) и сменялся сигналом задержанной ОФП которая релаксировала

в течение нескольких часов.

При имплантации ионами Ga отжиг даже большой длительности не восстанавливал фотоэлектрические свойства. Сохранялась сложная форма сигнала со сменой положительной фотопроводимости на отрицательной фотопроводимостью.

Наблюдаемые эффекты и разница в поведении пленок PbTe <Ar+> и PbTe< Ga+> подтверждают ранее сделанные выводы: после имплантации инверсия типа проводимости (p→n), обусловленная радиационными дефектами, распространяется на всю толщину пленки[1]; после имплантационный отжиг достаточной длительности практически полностью устраняет радиационные дефекты.

При относительно малой длительности отжига пленок PbTe <Ar+> в них возникают слои n и p – типа; в пленках PbTe< Ga+> слоистая (p→n) неоднородности сохраняется и при длительном отжиге. [2]

Литературы:

1. Алиев Б.З., Кайданов В.И., Касаманли Г.Д., Влияние радиационных дефектов на свойства пленок PbTe, облученных ионами аргона – тезисы докладов международной конференции «ионная – лигевая модификация свойств твердых тел» Черногоровка, 1997, ст, 128

2. Алиев Б.З., Казмин С.А., Кайданов В.И., Касаманли Г.Д., Влияние бомбардировки ионами

Ga+ на электрофизические свойства пленок PbTe – материалы седьмой международной конференции «Взаимодействия атомных частиц с твердым телом», Минск, 1994, ст, 77, 78

EFFECT OF ILLUMINATION ON THE PHOTOELECTRIC PROPERTIES OF PBTE AND PBSE FILMS IMPLANTED With ar+ and ga+

Dos. H.C.Kasamanli

Dos. S.T.Mustafayev

Dos. K.M.Suleymanov

PhDc.R.I.Asgerova

Azerbaijan Technological University

r.asgerova@uteca.edu.az

PbTe and PbSe monocrystalline thin layers are sensitive to light in the infrared zone. When thin layers are irradiated with Ar+ and Ga+ ions, their conductivities change (p→n), that is, positive photoconductivity is converted to negative photoconductivity and the cost of the photoelectric effect is reduced by 1.5-2 times. It should be noted that the thin layers of PbTe<Ar+ return to their previous electrophysical properties when heated to a temperature of 5800C.

**ARİSTOTEL MƏNTİQİ İLƏ LÜTFİ ZADƏNİN QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ
NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜQAYİSƏSİ HAQQINDA**

Dos. S.T.Mustafayev, Dos. H.C.Kəsəmənli, R.İ.Əsgərova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

r.asgerova@uteca.edu.az

Bizim eramızdan əvvəl V – IV əsrlərdə dünyada tanınmış qədim Yunanıstan alimləri Demokratik (460 – 370 b.e.ə.), Sokrat (469 – 399 b.e.ə.), Platon (427 – 347 b.e.ə.) öz bilik və bacarıqları ilə məntiq elminin əsasını qoymuşlar. Lakin Platonun şagirdi olan qədim yunan alimi Aristotelin (384 – 322 b.e.ə.) adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Aristoteli məntiq elminin banisi və bəzən də məntiq elminin atası adlandırıblar. Aristotel məntiqə aid yazdığı əsərlərin hamısını “Orqanon” (idrakin, təfəkkürün) silahı (elmi mənada) adlanan əsərində göstərmişdir. Aristotelin belə bir fəlsəfi deyimi var. “Bir adamın dediyi ya doğrudur ya da yalan”. Yəni, ixtiyari mülahizə təhlil edilərkən belə qənaətə gəlinir ki, o ya doğrudur ya da yalan. Deyilən mülahizəni reallaşdırmaq üçün bizə məlum olan məntiq əməllərindən istifadə edirik. İndi həmin əməllərin doğruluq cədvəllərini yazaq.

İnkərar əməlinin doğruluq cədvəli

X	\bar{X}
1	0
0	1

Dizyunksiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \vee Y$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

İmplikasiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \rightarrow Y$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Ekvivalensiyanın doğruluq cədvəli

X	Y	$X \leftrightarrow Y$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

Mülahizələrə verilən məntiqi qiymətlərin neçə sətir olması 2^n düsturu ilə təyin edilir. Burada n mülahizələrin (və ya dəyişənlərin) sayıdır. Birinci əməldə $n = 1$, ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci əməldə isə $n = 2$ -dir. Əgər mülahizələrin sayı $n = 3$ olarsa, onda $2^3 = 2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$ olar. Yəni, belə olduğu halda mülahizələrə 8 (səkkiz) cərgə qiymət verilməlidir. Dediklərimizə aid bir məsələ həll edək.

Məsələ: - A,B,C mülahizələr üçlüyünün hansı məntiqi qiymətində mülahizələr cəbrinin aşağıdakı formulu 1 (doğru) məntiqi qiymət alır?

Yəni, $(A \rightarrow \bar{B}) \leftrightarrow (C \wedge B) = 1$

A) (0,0,1); B) (0,1,0); C) (1,0,1); D) (1,1,1); E) (1,1,0)

Həlli:

Məsələnin tələbinə uyğun doğruluq cədvəlini tərtib edək

	A	B	C	\bar{B}	$A \rightarrow \bar{B}$	$C \wedge B$	$(A \rightarrow \bar{B}) \leftrightarrow (C \wedge B)$
A) (0,0,1)	0	0	1	1	1	0	0
B) (0,1,0)	0	1	0	0	1	0	0
C) (1,0,1)	1	0	1	1	1	0	0
D) (1,1,1)	1	1	1	0	0	1	0
E) (1,1,0)	1	1	0	0	0	0	1

Doğruluq cədvəlindən görünür ki, məsələnin həllini ancaq E) (1,1,0) bəndi ödəyir.

Lütfi Zadə (əsl adı Lütfəli Rəhim oğlu Ələsgərzadə) 1921 – ci ildə fevral ayının 4 – də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Atası Rəhim Ələsgərzadə (1895 - 1980) jurnalist, anası Feyqe (Fanya) Maiseyevna (1897 - 1974) yəhudi rus dilli uşaq həkimi olmuşdur. Lütfi Zadənin ailəsi birinci dünya müharibəsi illərində İranın Ərdəbil şəhərindən Bakıya köçüb. Lütfi Zadə 11 yaşına kimi Bakının 16 saylı məktəbinin rus bölməsində oxumuşdur. 1932 – ci ildə İran dövləti belə bir qərar verir ki, başqa ölkələrdə yaşayan vətəndaşlar ya tezliklə İrana qayıtsınlar ya da həmişəlik hansı ölkədə yaşayırlarsa, orada qalsınlar. Elə ona görə də Lütfi Zadənin ailəsi İrana köçür. Həmin vaxt Lütfi Zadə İranda Amerikanın açdığı kollecdə təhsilini davam etdirir və Amerika haqqında gələcəkdə ona lazım ola biləcək məlumatları öyrənir. O, 1944 – cü ildə Tehranda Universiteti qurtarır və elektrik mühəndisi ixtisasına yiyələnir.

Lütfi Zadəyə dünya şöhrəti qazandıran, onun dünya elmində inqilab hesab olunan qeyri – səliss məntiq nəzəriyyəsidir.

Onun nəzəriyyələri aşağıdakılardır:

1. Qeyri – səliss məntiq nəzəriyyəsi
2. Təəssüratlar nəzəriyyəsi
3. Sistemlər nəzəriyyəsi
4. Sözlə işləyən kompyuter nəzəriyyəsi
5. Optimal süzgezlər nəzəriyyəsi
6. Soft kompyuting nəzəriyyəsi

Artıq 1965 – ci ildə Lütfi Zadə elmdə tamamilə yeni olan qeyri – səliss məntiq nəzəriyyəsini dünya ictimaiyyətinə təqdim edir.

Əslində Lütfi Zadənin bu nəzəriyyəsi Aristotelin formal məntiqini alt - üst etmişdir. Belə ki, Aristotel hər hansı bir mülahizənin reallaşmasında yalnız iki məntiqi qiymətdən istifadə etmişdir. Əgər mülahizə yalandırsa sıfır (0), doğrudursa 1 (doğru) kimi qəbul edilmişdir. Bu isə tamamilə qəbul edilməzdir. Belə ki, həyatda mütləq yalan və ya mütləq doğru yoxdur. Necə ki, həyatda mütləq ağ və mütləq qara, mütləq məhəbbət və mütləq nifrət və s. kimi ifadələr yoxdur. Mütləq yalan və mütləq doğru ifadələrinin dərəcələri var. Axı sıfır ilə bir arasında sonsuz sayda məntiqi qiymətlər var ki, həmin qiymətlər mülahizənin reallaşdırılması prosesində meydana çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Mustafayev S.T., Məntiq məsələlərdə və tapşırıqlarda, Gəncə nəşriyyatı, 2015
2. Rəcəbov R.H., Şimiyev H.Y., Diskret riyaziyyatı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1998

О СРАВНЕНИИ ЛОГИКИ АРИСТОТЕЛЯ С ТЕОРИЕЙ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ ЛЮТФИ ЗАДЕ

Доц. С.Т.Мустафаев, Доц. Г.Дж.Касаманли, Р.И.Аскерова
Азербайджанский Технологический Университет

r.asgerova@uteca.edu.az

В V-IV вв. до н.э. всемирно известные древнегреческие ученые Демокрит (460-370 до н.э.), Сократ (469-399 до н.э.) и Платон (427-347 до н.э.) своими знаниями заложили основы науки логики и навыки. Однако особого упоминания заслуживает имя древнегреческого ученого Аристотеля (384–322 до н. э.), ученика Платона. Таким образом, Аристотеля называли основателем науки логики, а иногда и отцом науки логики. Все свои труды по логике Аристотель отобразил в своем труде под названием «органон» (оружие познания, мышления (в научном смысле)). У Аристотеля есть такое философское утверждение. «То, что говорит человек, либо правда, либо ложь». То есть анализ произвольного рассуждения приводит к выводу, что оно либо истинно, либо ложно.

ON THE COMPARISON OF ARISTOTLE'S LOGIC WITH LOTFI ZADEH'S THEORY OF FUZZY LOGIC

S.T.Mustafayev, H.C.Kasamanli, R.I.Asgarova
Azerbaijan Technological University

r.asgerova@uteca.edu.az

In the V-IV centuries BC, the world-famous ancient Greek scholars Democritus (460-370 BC), Socrates (469-399 BC), and Plato (427-347 BC) laid the foundations of the science of logic with their knowledge and skills. However, the name of the ancient Greek scientist Aristotle (384-322 BC), a student of Plato, deserves special mention. Thus, Aristotle was called the founder of the science of logic and sometimes the father of the science of logic. Aristotle showed all his works on logic in his work called "organon" (the weapon of cognition, in the scientific sense). Aristotle has such a philosophical statement. "What a man says is either true or false." That is, the analysis of arbitrary reasoning leads to the conclusion that it is either true or false.

ELLİPSİN PARAMETRİK TƏNLİYİNİN ÇIXARILIŞI VƏ ONUN HƏNDƏSİ ŞƏRHİ

Dos. K.M.Süleymanov

Dos. H.C.Kəsəmənli

R.İ.Əsgərova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

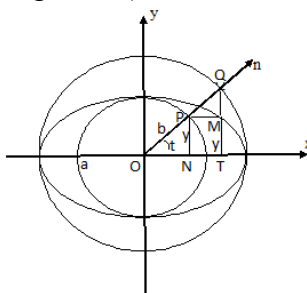
hamlet.kesemenli@mail.ru

Bir çox hallarda müəyyən xəttin tənliyini qurarkən bir tənlikdən yox, iki tənlikdən istifadə etmək daha əlverişli olur. Əyrinin tənliyinin bu şəkildə verilməsi onun parametrik şəkildə tənliyi deyilir və ümumi şəkildə

$$\begin{cases} x = U(t) \\ y = V(t) \end{cases} \quad (1)$$

kimi yazılır. (1) tənlikləri əyrinin $y = f(x)$ tənliyindəki x və y dəyişənləri t – nin funksiyası kimi ifadə edilir yəni t -nin eyni qiymətinə uyğun gələn x və y qiymətləri xəttin üzərində müəyyən nöqtənin koordinatları olur, t -nin dəyişməsi ilə x və y dəyişənləri dəyişir. Bununla da onlara uyğun olan nöqtə xətt üzərində yerini dəyişir və t parametri (1) tənlikləri üçün dəyişən adlanır. (1) tənliklərindən t parametrini yox etmək mümkün olduqda əyrinin $f(x, y)=0$ şəkildə tənliyini alırıq [1].

Ellipsin parametrik şəkildə tənliyini almaq üçün hər ikisinin mərkəzi koordinat başlanğıcında olan konsentrik çevrələr çəkək (şəkildə olduğu kimi).

Şəkil

Müəyyənlik üçün fərz edək ki, kiçik çevrənin radiusu $OP=b$ və böyük çevrənin uzunluğu $OQ = a$ – dır. Yəni $a > b$.

Burada P və Q nöqtələri hər iki çevrəni kəsən və absis oxu ilə ixtiyari t bucağı əmələ gətirən On şüası üzərindədir. P nöqtəsindən absis oxuna və Q nöqtəsindən isə ordinat oxuna paralel olan düz xətlər keçirək və bu düz xətlərin kəsişmə nöqtəsinin $M(x,y)$ olduğunu qəbul edək [2].

t parametri yəni t bucağı ixtiyari olduğundan $OT = X$ və $PN = MT = y$ olduğunu götürək. $M(x,y)$. Qurmaya görə OPN və OQT üçbucaqları düz bucaqlı üçbucaqlardır. ΔOPN – dən

$$\frac{y}{b} \sin t \text{ və ya } y = b \sin t$$

ΔOQT – dən isə

$$\frac{OT}{OQ} = \cos t, \quad \frac{x}{a} = \cos t \text{ yaxud } x = a \cos t$$

olduğunu alırıq. Beləliklə biz $M(x,y)$ nöqtəsinin koordinatlarını $x = a \cos t$ və ya $y = b \sin t$ yəni $M(a \cos t, b \sin t)$ kimi alırıq. t parametri $(0, 2\pi)$ intervalında dəyişdikcə $M(x,y)$ nöqtələri çoxluğu hələlik bizə məlum olmayan əyri əmələ gətirir və bu əyrinin tənliyi isə onun

$$\begin{cases} x = a \cos t \\ y = b \sin t \end{cases} \quad (2)$$

şəklində təyin etdiyimiz parametrik tənliyidir. (2) tənliklərindən t parametrini yox edək, bunun üçün hər iki tənliyi kvadrata yüksəldərək tərəf-tərəfə toplayaq:

$$x^2 = a^2 \cos^2 t, y^2 = b^2 \sin^2 t, \quad \frac{x^2}{a^2} = \cos^2 t, \quad \frac{y^2}{b^2} = \sin^2 t$$
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = \sin^2 t + \cos^2 t \text{ və ya } \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 \quad (3)$$

Alınan (3) tənliyi isə mərkəzi koordinat başlanğıcında, yarımoxları isə uyğun olaraq a və b olan

ellipsin kanonik, (2) tənliyi isə onun parametrik şəkildə olan tənliyidir.

Əgər bu konsentrik çevrələrin mərkəzini koordinat başlanğıcında deyil koordinat müstəvisinin müəyyən bir (x_0, y_0) nöqtəsinə köçürsək onda məlum köçürmə düsturlarına görə

$$\begin{cases} x = x_0 + a \cos t \\ y = y_0 + b \sin t \end{cases} \quad (4)$$

olduğunu yaza bilərik. Buradan isə

$$\begin{cases} x - x_0 = a \cos t \\ y - y_0 = b \sin t \end{cases} \quad \begin{cases} \frac{x-x_0}{a} = \cos t \\ \frac{y-y_0}{b} = \sin t \end{cases} \quad \text{və ya} \quad \frac{(x-x_0)^2}{a^2} + \frac{(y-y_0)^2}{b^2} = 1 \quad (5)$$

Bu isə mərkəzi (x_0, y_0) nöqtəsində yarımoxları isə uyğun olaraq a və b olan ellips tənliyidir. Bu dediklərimizdən ellips üçün aşağıdakı həndəsi şərh vermək olar: (3) və ya (5) şəklində tənliklə verilmiş hər bir ellips daxildən radiusu onun kiçik yarımoxuna bərabər olan çevrəyə və xaricdən isə radiusu böyük yarımoxuna bərabər olan çevrəyə toxunan ikitərtibli əyridir və $b \rightarrow a$ şərtində ellips böyük çevrəyə, $a \rightarrow b$ şərtində isə o kiçik çevrəyə çevrilir. Götürdüyümüz konsentrik çevrələrin radiusları bir – birindən çox fərqləndikcə ellips öz böyük diametri boyunca daha çox sıxılmış olur.

Ədəbiyyat:

1. Боквалов С.В., и др. Аналитическая геометрия, М.: 1990
2. Привалов Е.Е., Аналитическая геометрия, М.: 1994

ВЫВОД ПАРАМЕТРИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ЭЛЛИПСА И ЕГО ГЕОМЕТРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Доц. К.М.Сулейманов

Доц. Г.Дж.Касаманли

Р.И.Аскерова

Азербайджанский Технологический Университет

hamlet.kesemenli@mail.ru

Во многих случаях при построении уравнения некоторой прямой удобнее использовать два уравнения, а не одно. Это уравнение кривой называется ее параметрическим уравнением и в целом пишется так:

$$x=U(y=V(t)) \quad (1)$$

В уравнении (1), переменные x и y , в уравнении кривой $y = f(x)$ выражаются как функции от t , т. е. значения x и y , соответствующие одному и тому же значению t , являются координатами некоторой точки на линии, при изменении t переменные x и y изменяются. Таким образом, соответствующая точка сдвигает свое положение на прямой, а параметр t называется переменной для уравнений (1)

DERIVATION OF THE PARAMETRIC EQUATION OF AN ELLIPSE AND ITS GEOMETRIC INTERPRETATION

K.M.Suleymanov

H.C.Kasamanli

R.I.Asgarova

Azerbaijan Technological University

hamlet.kesemenli@mail.ru

In many cases, it is more convenient to use two equations rather than one when constructing the equation of a certain line. This equation of the curve is called its parametric equation and is generally written like this:

$$\begin{cases} x=U(t) \\ y=V(t) \end{cases} \quad (1)$$

(1) The variables x and y in the equation of the curve $y = f(x)$ are expressed as functions of t , i.e. the values x and y corresponding to the same value of t are the coordinates of some point on the line, when t changes, the variables x and y are changed. Thus, the corresponding point shifts its position on the straight line, and the parameter t is called a variable for equations (1)

AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN İNKİŞAFI

S.O.Babayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

nihat-020@mail.ru

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar sektoru üzrə elektron informasiya bazasının təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Hal-hazırda bizim ölkəmizdə yeni aqrar elektron-informasiya bazası artıq geniş yayılıb. Həmin məlumat bazası müasir dövrün çağırışlarına cavab verir. Aqrar sektorun müəssisələrinin inkişaf etdirilməsində mühüm addımlardan biri aqrar xidmətlərin elektronlaşdırılmasıdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi yaradılmışdır. EKTİS-də elektron xidmətlər də həyata keçirilir. Elektron xidmətlər aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

-Toxum və ting istehsalçılarının qeydiyyatı;

- Toxum subsidiyasının verilməsi;

- toxumların sortluq və səpin keyfiyyətlərini təsdiq edən sertifikatların və vəsiqələrin verilməsi;

- toxumluq və tinglik əkinlərdə aqrobasiyanın aparılması;

- Arı subsidiyaların verilməsi;

-əkin subsidiyaların verilməsi;

-Heyvan subsidiyaların verilməsi;

-Barama subsidiyaların verilməsi;

-məhsul subsidiyaların verilməsi.

Göründüyü kimi EKTİS-də şəffaflıq və operativlik baxımından fermerlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin mərhələsindən son mərhələsinə qədər bütün biznes prosesləri əhatə edən modulların formalaşdırılmasını əhatə edir. Deyilənlərlə yanaşı EKTİS-də kənd təsərrüfatı proseslərinin düzgün həyata keçirilməsi və inkişafını təmin etmək üçün nəzarət mexanizmlərinin qurulması, həmçinin real zaman rejimində proseslərin izlənilməsi imkanları mövcuddur. Göründüyü kimi, sözügedən sistem vahid sistem kimi Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı nazirliyinin əsas prinsiplərini özündə ehtiva edir-fermerlərin dəstəklənməsi, şəffaf və kənd təsərrüfatının səmərəli idarə edilməsi, innovasiyaların tətbiqi, ölkə və xarici ölkələrin informasiya sistemlərinə inteqrasiya imkanlarının yaradılması, kənd təsərrüfatında əhatəli və hər tərəfli informasiya bazasının yaradılması istiqamətində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərir [1]. Elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemi hər şeydən öncə şəffaf, operativ idarəetmə alətidir, modulların formalaşdırılmasına xidmət edir, həmin modullar biznes proseslərini əhatə edir, eyni zamanda dövlətin kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi tədbirlərinin bütün sahələrini əhatə edir. Deyilənlərlə yanaşı elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemi kənd təsərrüfatı sektorunda mühüm informasiya mənbəyi kimi də çıxış edir. Xarici ölkələrin informasiya sistemləri ilə inteqrasiyasını genişləndirərək kənd təsərrüfatının yeni-yeni sahələrini əhatə etməkdədir. Beləliklə, elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemi analitik hesabatların hazırlanmasında da böyük rol oynayır. Həmin hesabatlar adətən düzgün qərarların qəbul edilməsinə, inkişaf planlaşdırılmasının aparılmasına öz təsirini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, EKTİS-in yaradılması aqrar sektorda “Big Data” rolunu oynayır. “Big Data”-nın yaradılması müasir dövrün başlıca tələblərindən biridir. Bütün bunların nəticəsində proseslər arasında məntiqi əlaqə qurulması, proseslərin əlverişli başa çatdırılması, müasir texniki qərarların qəbul edilməsi, dəqiq təhlillərin aparılması və proqnozların verilməsi mümkündür. Elektron kənd təsərrüfatı informasiya sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd fermerlər haqqında vahid informasiya bazasının yaradılması, subsidiyaların verilməsi üçün şəffaf informasiya bazasının da yaradılmasıdır. Həmin məlumatlar sistemi dövlət büdcəsindən vəsaitlərin verilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, əsas istiqamətlər üzrə daha keyfiyyətli proqnozların verilməsini mümkün edir, eyni zamanda bütün kənd təsərrüfatı təsisatlarına düzgün nəzarət sisteminin qurulmasının reallaşdırılmasını da mümkün edir. Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması qaydalarına əsasən bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində fermerlərə subsidiyalar “Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi” (EKTİS) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Mövcud qaydalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 27 iyun 2019-cu ildə № 759 Fərmanla təsdiq edilmişdir. Bu isə eyni zamanda fermerlər haqqında

daha ətraflı məlumat əldə edilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, fermerlərin kəmiyyəti strukturlaşdırılır və təhlili edilir, regional və rayonlar üzrə fermerlərin əkin sahələri, iqtisadi profləri bəyan edilir, burada həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarına və kənd təsərrüfatı heyvanlarına verilən subsidiyalar haqqında informasiya da öz əksini tapır. Səmərəli idarəetmə qərarları baxımından kənd təsərrüfatında kənd təsərrüfatında bazarlar haqqında informasiyalarda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə informasiyanın tənzimlənməsi və davamlı istifadəsi üçün kənd təsərrüfatı nazirliyinin reallaşdırdığı layihə çərçivəsində, həmçinin BMT-nin proqramları çərçivəsində fəaliyyət göstərilməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri haqqında xüsusi portal yaradılmışdır. Sonralar nazirlik bu portalın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar müəyyən işlər görmüş və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə www.aqrarbazar.az, elektron qiymət portalı yaradılmışdır. Elektron qiymət portalında məhsulun sahələrdəki satış qiymətləri, topdansatış qiymətləri, pərakəndə qiymətləri, emal müəssisələrinə satış qiymətləri, həmçinin meyvə tərəvəz məhsulunun, kartofun, bağça məhsullarının pərakəndə və topdansatış qiymətləri, deyilənlərlə yanaşı heyvandarlıq məhsullarının topdan satış və pərakəndə qiymətləri, istehsal vasitələrinin topdan satış və pərakəndə qiymətləri öz əksini tapmışdır. Hər məhsul növlərinin qiymətləri və çeşidləri üzrə məlumatlar hər gün, hər həftə, hər ay üzrə toplanılır. Burada orta, aşağı və yüksək qiymətlər nəzərə alınır. Ancaq 2020-ci ildən COVID-19 pandemiyasının nəticələri nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış və pərakəndə qiymətləri haqqında məlumatlar həftənin hər günü üçün toplanılır. Həmin informasiyalar əsasında operativ informasiya bülletenləri hazırlanır. Həmin bülleten “Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış və pərakəndə qiymətləri haqqında” adlanır. Ölkədə aqrar siyasətin səmərəli həyata keçirilməsinin kriteriyalarından biri həmin siyasətə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların fəaliyyətinin təsiridir. Sözügedən təsir müəyyən göstəricilər sistemi ilə ölçülür. Bu məqsədlə Avropa Komissiyasının qərarı ilə Fermer Təsərrüfatlarının Məlumatlarının Monitorinq Sistemi (FTMMS) yaradılmışdır [2]. Belə bir zəmində xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropada FTMMS-in tətbiqi ilə bağlı uzunmüddətli tarixi təcrübə mövcuddur. Belə ki, bu sistem milli təsərrüfat sorğusu kimi ilk dəfə Norveçdə 1911-ci ildə, Finlandiyada 1912-ci ildə, Danimarkada 1918-ci ildə, İngiltərədə 1936-cı ildə, İsveçdə 1939-cu ildə, Niderlandda 1940-cı ildə, Almaniyada 1955-ci ildə, Lüksemburqda 1958-ci ildə və Avstriyada 1959-cu ildə keçirilmişdir. Avropa Komissiyasının 15 iyun 1965-ci il tarixli Qərarı ilə FTMS Avropa Birliyi səviyyəsində tətbiq edilir. Azərbaycanda FTMMS-in qurulmasına BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) layihəsi çərçivəsində başlanılıb. Bu layihə çərçivəsində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi (keçmiş Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı İnstitutu) məsul icraçı qurum kimi müəyyən edilmişdir. İlk təcrübə kimi bir neçə regionda təsərrüfatlarda pilot sorğu keçirilmişdir.

Belə bir zəmində deyilənlərə daha bir vacib məqamın əlavə edilməsi yerinə düşərdi. Avropa İttifaqı səviyyəsində həmin sistem Farm Accountancy Data Network – FADN adlanır, bütün üzv dövlətlər tərəfindən istifadə edilir. Mühüm informasiya mənbələrindən biri kimi, həmin sistem səmərəli idarəetmə aləti kimi diqqəti cəlb edir. Həmin informasiya sistemi aqrar sektorda proseslərin mühüm idarəetmə aləti kimi ilk dəfə MDB ölkələri içərisində Azərbaycan Respublikasında yaradılmışdır. Həmin informasiya bazasının formalaşdırılması üçün hər il kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan 3-4 min fermerin məlumatları toplanılır. Sözügedən fermerlər ölkənin müxtəlif regionlarındakı fermerlərdir. Mühüm və əhəmiyyətli məlumat bazalarından biri-coğrafi məlumat bazasıdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən Coğrafi İnformasiya Sistemi (CIS) də yaradılmışdır.

Bütün yuxarıda göstərilən təcrübələrdən, zənnimizcə, bəlli olur ki elektron ticarət respublikamızda, xüsusən də qeyri neft sektorunun aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatında elektron ticarətin genişləndirilməsi bu milli iqtisadiyyatımızın bu sektorunda istehsal göstəricilərinin artırılmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. <https://atm.gov.az/az/activity/6/elektron-kend-teserrufati-informasiya-sisteminin-m>
2. <https://atm.gov.az/en/activity/8/farm-data-monitoring-system/>
3. <https://atm.gov.az/az/activity/9/cografi-melumatlar-bazasi/>
4. <http://e-qanun.az/framework/43250>

**РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ УСЛУГ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНА**

С.О.Бабаева

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

nihat-020@mail.ru

В статье показаны аспекты развития электронной торговли и электронных услуг в сельском хозяйстве Азербайджана. Автором рассмотрены информационная система электронного сельского хозяйства, портал электронных цен, положения по зарубежному опыту в сфере электронной торговли в аграрном секторе. В статье подчеркивается мысль, что в ненефтяном секторе, особенно в сельском хозяйстве электронная торговля будет способствовать более эффективной деятельности.

**DEVELOPMENT OF ELECTRONIC SERVICES IN THE FIELD OF AGRICULTURE IN
AZERBAIJAN**

S.O.Babaeva

Azerbaijan State Agrarian University

nihat-020@mail.ru

The article shows aspects of the development of electronic commerce and electronic services in the agriculture of Azerbaijan. The author considered the e-agriculture information system, the electronic price portal, the provisions on foreign experience in the field of e-commerce in the agricultural sector. The article emphasizes the idea that in the non-oil sector, especially in agriculture, e-commerce will contribute to more efficient operation.

RƏQƏMSALLAŞAN DÜNYADA SƏNAYE 4.0.

P.Ə.Abbasova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Eprhazadeh@gmail.com

Rəqəmsallaşma mövcud resurslarımızın rəqəmsal məhsullarla dəyişdirilməsi və ya yenilənməsidir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların günümüze inteqrasiyası ilə həyat tərzimizi tamamilə dəyişmə prosesidir. Rəqəmsallaşma [1] və rəqəmsal transformasiya anlayışları bir-birindən fərqlənir. Rəqəmsal transformasiya, bu gün inkişaf edən texnologiyadan səmərəli istifadə edərək, xidmətlərin effektivliyini artırmaq, rəqəmsal kanallar vasitəsilə daha yaxşı mövqelərə çatmağı hədəfləmək və qazanclarını artırmaq məqsədi ilə markalara verilən bir addır. Rəqəmsal transformasiyanın əhəmiyyəti çox böyükdür, çünki insanlar rəqəmsal kanallara daha çox vaxt sərf edir və texnologiyalar və müxtəlif platformalar vasitəsilə ehtiyaclarının böyük hissəsini ödəyir.

İstehsalatda və sənayedə rəqəmsal transformasiya anlayışı çərçivəsində aşağıdakı layihələr həyata keçirilə bilər:

Əşyaların interneti (İoT)

Sənaye robotları[2]

Ağıllı sensorlar[3]

Kiber təhlükəsizlik texnologiyaları

Süni intellekt

Virtual reallıq texnologiyası

Ağıllı və çevik avtomatlaşdırma sistemləri[4]

Rəqəmsallaşma və Sənaye 4.0 bir-birindən ayrılmaz iki anlayışdır. Sənaye 4.0 məhsulların dizaynında, istehsalında, proseslərində və xidmətində sürətli transformasiya qruplarına tətbiq edilən termdir. Sənaye 4.0 termini dünyanın dördüncü sənaye təkamülüdür və ilk üç sənaye inqilabı məhsuldarlıqda əhəmiyyətli sıçrayışlar etdi və insanların həyatını dəyişdirdi. Belə ki, 1.0 Sənaye İnqilabı, ilk və ən böyük inqilab olaraq bildiyimiz və istehsalda buxar maşınlarının istifadəsi ilə başlayan bir proses idi.

Söhbət 2.0 Sənaye İnqilabına gəldikdə, istehsal prosesinin elektrik enerjisi ilə bir bənddə (xəttə) ardıcıl olaraq aparılmasını nəzərdə tutur.

3.0 Sənaye İnqilabının həyata keçirilməsi kompüterlərin və avtomatlaşdırmanın istifadəsi ilə istehsalın formalaşdırılmasını əhatə edir.

Sənaye 4.0-ı qısaca müəyyən etsək, istehsal zəncirindəki hər şey (təchizatçılar, daşıyıcılar, məhsullar və s.) rəqəmsal olaraq bağlıdır[5]

Sənaye 4.0 Prinsipləri:

Qarşılıqlı işləmə qabiliyyəti

Virtuallaşdırma

Azad İdarə

Real vaxt qabiliyyəti

Xidmət Orientasiyası

Modulluq

Rəqəmsallaşma və Sənaye 4.0 dedikdə istehsal üsullarımızın, biznes modellərimizin, biznes proseslərimizin, yanaşmalarımızın və həyatımızın bu sistemləri birləşdirən internetlə yenilənməsi, çevrilməsi və inkişafı daxildir.

Ədəbiyyat:

1. Ünal M. F., Dijitalleşmenin Transhümanizme Etkisi, ISOPHOS: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi, 2, 2 (2019), 19, 38

2. Ben-Ari M, Mondada F, “Robots and Their Application, in Elements of Robotics”

Springer Cham (2018), pp, 1-20

3. Horowitz E, (2015), A peek at a ‘smart’ classroom powered by the internet of things. <https://www.edsurge.com/news, 2015, 08, 11-a-peek-at-a-smart-classroom-powered-by-theinternet-of-things> (Erişim Tarihi: 02.01.2018)

4. Braganca S, Costa E, Castellucci I, Arezes PM., A brief overview of the use of collaborative

robots in Industry 4.0: human role and safety. Basel: Springer International Publishing; 2019. p. 641–50

5. Petrucci H, Nelles J, Faber M, Giese H, Geibel M, Mostert S, et al. Human-robot cooperation in manual assembly – interaction concepts for the future workplace. In: Chen J, editor, Advances in human factors in robots and unmanned systems. Cham: Springer International Publishing; 2020, p. 60, 71

ИНДУСТРИЯ 4.0 В ЦИФРОВОМ МИРЕ

П.А.Аббасова

Азербайджанский Технологический Университет

Eprhazadeh@gmail.com

В данной статье рассматриваются концепции цифрового мира, цифровой трансформации и Индустрии 4.0. Обсуждаются различные черты этого трио и черты, которые их объединяют.

INDUSTRY 4.0 IN THE DIGITAL WORLD

P.A.Abbasova

Azerbaijan Technological University

Eprhazadeh@gmail.com

This article discusses the concepts of the digital world, digital transformation and Industry 4.0. The different features of this trio and the features that unite them are discussed

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

G.Əliyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Son illərdə texnologiya sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Rəqəmsal texnologiya, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı da təhsil prosesindən yan keçməmiş və böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İKT-nintəhsil sahəsinə tətbiqinin əsas məqsədi məntiqi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş, intellektual səviyyəli, işləməyi bacaran, tənqidi və yaradıcı düşüncəli şəxslər yetişdirməkdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ölkədə pedaqoji prosesin səmərəliliyinin və təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına, yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasına, vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsinə, ölkənin təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasına nail olmaq üçün imkan yaradır.

Xarici dilin əhəmiyyəti gün keçdikcə daha da artır. Cəmiyyətimizin bütün sektorlarında olduğu kimi günümüzün də tələbinə çevrilmişdir. Xarici dilin öyrənilməsində İKT-nin ən çox istifadə olunan funksiyalarından biri də internet resurslarından, autentik materiallardan geniş istifadə imkanlarının olmasıdır. Çox böyük didaktik imkanlara sahib olan internet resursları öyrənmə və öyrədənlərin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı davamlı motivasiyanın formalaşdırılmasında əvəzsiz rola sahib olan informasiya resursları və autentik materiallar lüğətin öyrənilməsi, dialoji və monoloji nitqin inkişaf etdirilməsi, qrammatik hadisələrin işlənməsi və tələffüzün məşq etdirilməsi üçün əlverişli imkan yaradır.

Xarici dili inkişaf etdirmək üçün internetdə müxtəlif qrammatik, ləksik və linqvo-mədəni xarakterli çoxlu saytlar mövcuddur. Veb-saytlar istifadəçinin yaşına, seçdiyi səviyyəyə, maraq və tələbatlarına uyğun orjinal materiallar, autentik materiallar ilə zəngindir. Daima məlumatların yeniləndiyini nəzərə alsaq qarşıya qoyulmuş dilin öyrənilməsində autentik materialların rolu böyükdür. Bu materiallardan istifadə xarici dili daha maraqlı, cəlbedici və yaradıcı edir. Orjinal və autentik materiallar dedik də qəzetlər, jurnallar, televiziya proqramları, internet, mahnılar, filmlər, bədii ədəbiyyat, kitabçalar, qısa hekayələr, roman, şer, podkastlar və s. nəzərdə tutulur. Bu resurslardan istifadə xarici dilin öyrənilməsini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir. Davamlı olaraq dinləmə və oxu bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üçün imkan yaradır.

Xarici dilin mənimsənilməsində podkastların böyük rolu vardır. İnternetdə müxtəlif mövzuya aid podkastlar tapmaq mümkündür. Podkastlar audio və video faylların yüklənməsi üçün rəqəmsal formatda hazırlanmış proqramdır. Maraq və istəyə uyğun olaraq seçilən podkastlar vasitəsi ilə müxtəlif dialoqlar və ifadələr öyrənmək mümkündür. Podkastlar öyrənlərin lüğət ehtiyatını artırmağa, qrammatik biliklərin inkişaf etdirilməsinə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf elətdirilməsinə dəstək olur. İstənilən zaman istənilən yerdə yüklənərək istifadə oluna bilər. İdarəsi və istifadəsi çox asandır. Bu materiallar öyrənlərin xarici dildə düşüncəsini və şüurunu formalaşdırır. Bundan əlavə, tələbələr bu podkastları dinləməklə dünyanın müxtəlif yerlərindən olan tələbələrin mədəniyyətləri ilə tanış ola bilər, onların yaşam tərzləri və maraq sahələri haqqında məlumat əldə edə bilərlər.

Xarici dil dərslərində audio materialların istifadə olunması tələffüz bacarıqlarının inkişafı üçün şərait yaradır. Xarici dili yalnız öyrənmə, yadda saxlamaqla deyil tətbiq etməklə, müxtəlif situasiyalarda istifadə etməklə inkişaf etdirmək olar. Səslərin sadədən mürəkkəbə doğru istiqamətlənərək öyrənilməsi bu səslərin daha yaxşı dərk edilməsinə imkan yaradır. Öyrənlərin işlətdikləri sözlərdə təsadüfi seçimlər minimuma endirilməli və mövcud dil səviyyələrinə uyğun olmalıdır. Səslər ilə şəkillərin uyğunlaşdırılması, mətn dinlənməsi və ona uyğun tapşırıqların həll edilməsi, çütlərlə işlər təşkil edərək rollu oyunlarda canlandırma kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə dinləmə bacarıqları daha da inkişaf etdirilə bilər. Xarici dildə tələffüzün təkmilləşdirilməsinin ən önəmli yollarından biri də ana dili olan bir şəxslə canlı yaxud müxtəlif proqramlardan, sosial şəbəkələrdən istifadə etməklə online şəkildə ünsiyyət qurmaqdır. Xaricdə yaşayan həmyaşıdlar ilə edilən ünsiyyətin dil qabiliyyətinin inkişafında böyük rolu vardır.

Müxtəlif oyunların, şəkillər üzərində işlərin və mətn tərcümələrinin xarici dilin lüğət və

qrammatikasının öyrənilməsində də böyük rolu vardır. Mürəkkəblik səviyyəsinə uyğun olan sonsuz sayda dərsliklər, lüğətlər və elektron kitablar mövcuddur. Xarici dildə informasiyaların mənimsənilməsi üçün müntəzəm olaraq lüğət ilə işləmək, söz ehtiyatını artırmaq lazımdır. Bunun üçün elektron lüğətlərdən və çap olunmuş lüğətlərdən istifadə edilə bilər. Lüğətdə yalnız sözlərin mənası deyil həmçinin sinonim və antonimləri, ön sözlərlə işlənmə xüsusiyyətləri də öz əksini tapır. Bu isə axtarış zamanı effektiv nəticə əldə etməyə şərait yaradır. Elektron lüğətlərin çap lüğətlərə görə bir sıra üstün cəhətləri vardır. Axtarılan sorguların yaddaşda qalması, axtardığınız sözü tez tapmaq imkanı, vaxt itkisinin az olması və s. Bu isə lüğətlə rahat şəkildə işləmək üçün əlverişlidir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, internet resurlarının istifadəsi şagirdyönümlü, şəxsiyyət yönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsinə, öyrənənlərin mövcud vəziyyətini, bacarıqlarını və imkanlarını nəzərə alaraq təlimin diferensiaslaşmasına imkan yaradır. Beləliklə biliyə sahib olmağı, öyrənməyi və paylaşmağı dəstəkləyən mədəniyyət formalaşır.

Açar sözlər: internet resursları, autentik materiallar, video materiallar, audio materiallar

Ədəbiyyat:

1. Agarwal M.K. Models of Language learning and teaching with internet resources // ISMA scientific proceedings, Riga, Latvia (2009)
2. Carrier M., Damerow R.M., Bailey K.M. (2017). Digital language learning and Teaching. Research Theory and Practice. Routledge, London/New York.
3. <https://www.english.com/blog/authentic-material/>
4. <https://www.thehighereducationreview.com/news/importance-of-learning-a-foreign-language-nid-959.html>
5. <https://link.springer.com/article/10.1007/s43545-021-00254-y>
6. Valeev A.A., Kondratyeva I.G. Xarici dildə peşəkar ünsiyyətdə uğurlu təlim amilləri // Elm və təhsilin müasir problemləri, 2014

SESSİYANIN OĞURLANMASI (SESSION HACKING) HÜCUMU VƏ BU HÜCUMDAN QORUNMA YOLLARININ ANALİZİ

T.Ş.Ələkbərova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

tamara.alekberova@gmail.com

Sessiyanın oğurlanması (Session hacking)- istifadəçinin onlayn təhlükəsizliyini pozan ciddi problemdir. Bu hücumun məqsədi kompüter sistemindəki məlumatlara və ya xidmətlərə icazəsiz giriş imkanı əldə etməkdir. Bu hücum əsasən istifadəçinin istifadə etdiyi brauzerin yaddaşında olan sessiya kukilərini əldə etdiyi vaxt baş verir. [1]

Sessiya kukiləri istifadəçini təqlid etmək və onların adından daxil olmaq üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, HTTP kukiləri oğurlana bilər və sessiyayı davam etdirmək üçün istifadə olunur. Hücumçu bunu etmək üçün adətən Man-in-the-middle kimi tanınan hücumlardan istifadə edir. Hücumçu söhbətlərimizi dinləyir və göndərdiyimiz və qəbul etdiyimiz məlumatları qeyd edir. Təhlükəsiz şəbəkələrə daxil olduğumuz zaman bu hücumlar adətən geniş yayılır. Misal üçün, ticarət mərkəzində və digər ictimai yerlərdə Wi-Fi-a qoşuluruq. Qoşduğumuz şəbəkə zərərli şəkildə konfigurasiya oluna bilər və internetdə paylaştığımız məlumatlar şifrələnmədikdə, onlar tərəfindən ələ keçirilib müdaxilə edilə bilər.[2]

Proqramçılar tərəfindən, bu təhlükənin qurbanı olmamaq üçün müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri müəyyən edilmişdir. Bizdə bu təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl edərək, məlumatlarımızı qoruya və başqalarının bizim adımızdan saytlara daxil olmasının qarşısını ala bilərik.

Sessiya hücumlarından qorunmanın yolları

Təhlükəsizlik alətləri – Hər bir istifadəçi kompüterinə güclü antivirus proqramlarının son versiyasını yükləməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər gün çoxsaylı viruslar yaradılır və istifadə etdiyimiz antivirus proqramları yalnız tanındıqları virusa qarşı mübarizə apara bilərlər. Yenilənmiş bir antivirus bizə zərər verən proqrama məlum virusları sistemimizdən uzaqlaşdıra bilər.[3]

Proqramları yenilənməsi -Zəifliklər bəzən mövcud olsa da, xakerlər onlardan istifadə edərək hücumlarını həyata keçirirlər. Bu səbəb bizim həmişə ən son versiyalara malik proqramlardan istifadə etməliyimizi vacib edir. Bu yolla avadanlıqlarımızın həssas olmasının və təhlükəsizliyə zərər verməsinin qarşısını ala bilərik. [4]

Təhlükəsiz şəbəkələrə qoşulmaq- Məhz sessiya hücumları təhlükəsiz şəbəkələrə qoşulduqda baş verə bilər. Nümunə olaraq bir alış-veriş mərkəzində, konsertdə ümumiyyətlə ictimai məkanlarda ümumi şəbəkəyə qoşulduğumuz məlumatlarımızı təhlükə altına salır. Bu o deməkdir ki, etibar edə bilməyəcəyimiz simsiz şəbəkələrə qoşulmaqdan çəkinməliyik. Xüsusi ilə ictimai yerlərdə kart və şəxsi məlumatlarımızı daxil edəcəyimiz saytlara daxil olmaqdan çəkinməliyik. Mütləq daxil olduğumuz saytların Https protokollu olmasına diqqət etməliyik. Https güclü təhlükəsizlik imkanına sahib olduğundan bu protokoldan istifadə edərək daxil olduğumuz saytlarda məlumatlarımızı müdafiə edəcək. Https qoşulma zamanı həm bizim cihazımızı həm də həmin saytdan alınmış xüsusi fayllarla sayta ötürülən məlumatları şifrələyir. Yalnız həmin məlumatlar həmin saytın serverinə daxil olduqdan sonra şifrələr açılır və server məlumatları qeydə alır. Eyni məsələ əks yolda da yəni saytdan sizə məlumat gəldikdə də baş verir. Bir çox platformalar artıq bu protokoldan istifadə edir. [5]

VPN-dən istifadə edilməsi – ictimai məkanda bu şəbəkəyə qoşulmaqdan başqa seçiminiz yoxdursa şəbəkələrdə VPN xidmətlərindən istifadə edə bilərik. Bu vasitə ilə əlaqəmiz şifrələnir və məlumatların ifşa olunmasına maneə törədir.

Ədəbiyyat:

1. M.Asif and N, Tripathi, "Evaluation of OpenID-Based DoubleFactor Authentication for Preventing Session Hijacking in Web Applications," J. Comput., vol. 7, no. 11, pp. 2623– 2628, Nov. 2012
2. A.K.Sinha and S. Tripathy, "CookieArmor: Safeguarding against cross-site request forgery and session hijacking", Secur. Priv., vol. 2, no. 2, pp. e60, Mar. 2019.
3. Karis D'silva, J Vanajakshi , K N Manjunath, Srikanth Prabhu, "An effective method for preventing SQL injection attack and session hijacking", 2nd IEEE International Conference on Recent Trends in Electronics, Information & Communication Technology (RTEICT), May 2017.

4. Anuj Kumar Baitha, Prof. Smitha Vinod,” Session Hijacking and Prevention Technique”, International Journal of Engineering & Technology, March 2018
5. Past Event Recall Test for Mitigating Session Hijacking and Cross-Site Request Forgery Published in: 2021 International Conference on Information and Communication Technology for Development for Africa (ICT4DA)

СЕССИОННАЯ ХАКЕРСКАЯ АТАКА И АНАЛИЗ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ОТ ЭТОЙ АТАКИ

Т.Ш.Алекперова

Азербайджанский Технологический Университет

tamara.alekberova@gmail.com

В этой статье анализируется Session Hacking, один из крупнейших типов атак на безопасность сети пользователя, и предоставляется информация о том, как понять и защититься от этой атаки.

SESSION HACKING ATTACK AND ANALYSIS OF WAYS TO PROTECT AGAINST THIS ATTACK

T.S.Alakbarova

Azerbaijan Technological University

tamara.alekberova@gmail.com

This article analyzes Session Hacking, one of the largest types of attacks on a user's network security, and provides information on understanding and protecting against this attack.

KOMPÜTER QRAFİKASININ TƏSVİRLƏRİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİNİN ALQORİTMLƏRİNİN PROQRAMLAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI

P.B.Vəliyev

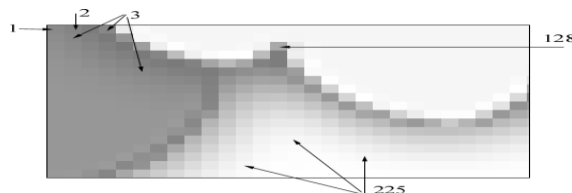
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

valiyev.p@uteca.edu.az

Kompüter qrafikasının proqramlaşdırılması kompüter təsvirlərinin modelləşdirilməsi alqoritmlərinin və prinsiplərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Kompüter qrafikası kompüter texnologiyasının inkişafı ilə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Kompüter rəqəmsal təsvirləri vizual dayağı ələ keçirdi. Bizi əhatə edən demək olar ki, bütün təsvirlər - jurnal üz qabığı, kitablar, qəzetlər, çap promosyonları, televiziya reklamları, filmlər, təqdimatlar və s. kompüterdə yaradılmışdır. Kompüter qrafikası dövrümüzün parlaq əlamətinə çevrilmişdir - bu gün insanla kompüter arasında ən vizual ünsiyyət vasitəsidir. Kompüter qrafikası (həmçinin kompüter qrafikası) kompüterlərin həm şəkillərin sintezi, həm də real dünyadan alınan vizual məlumatların işlənməsi üçün istifadə edildiyi fəaliyyət sahəsidir. Bu fəaliyyətin nəticəsi kompüter qrafikası da adlanır. Kompüter həndəsəsi kompüter qrafikasında istifadə olunan riyazi aparat kimi başa düşülür. Kompüter qrafikası kompüterdən istifadə etməklə təsvirlərin yaradılması, saxlanması və işlənməsi üsullarını öyrənən fəaliyyət sahəsidir. İnteraktiv kompüter qrafikası dedikdə, interaktiv qarşılıqlı əlaqə qurğularından istifadə etməklə istifadəçi tərəfindən təsvirin məzmununa, onun formasına, ölçüsünə və ekranda rənginə dinamik nəzarət məsələlərini öyrənən kompüter qrafikasının bölməsi başa düşülür. İnteraktiv kompüter qrafikası ilə yanaşı, müstəvidə təsvirlə işləmə üsullarını öyrənən bölmələr var, sözdə 2D qrafika və üçölçülü (3D) qrafika. Üçölçülü təsvir ikiölçülüdən onunla fərqlənir ki, o, müəyyən üçölçülü səhnənin riyazi təsviri əsasında qurulur. Riyazi təsviri ən çox üçölçülü məkanda fiziki obyektlərin modelidir. Belə ki, üçölçülü təsviri əldə etmək üçün üzərində olan obyektlərin riyazi modelini qurmaq, sonra isə materialların işıqlandırılmasını və s. nəzərə alınmaqla proyeksiya əldə etməklə vizuallaşdırmaq tələb olunur. Vizuallaşdırma nəticəsində ekran müstəvisində və ya printerin çıxışında bir şəkil alacağıq. Həndəsi modellərin vizuallaşdırılması ilə bağlı 2D, 3D qrafika, ümumi həndəsi modelləşdirmə məsələləri kompüter həndəsəsinin səlahiyyətlərinə daxildir. Müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşma bəzi bölmələrin adları ilə göstərilir: mühəndis qrafikası, elmi qrafika, veb qrafikası, kompüter çapı və s. Bundan əlavə, təsvirin kompüter yaddaşında əks olunma üsuluna görə kompüter qrafikası vektor, rastr və fraktallara bölünür. Şəkilləri təqdim etməyin bu yollarını daha ətraflı nəzərdən keçirək, onların əsas parametrlərini vurğulayaq və üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini müəyyən edək. Gəlin bir fotosəkil çəkək (məsələn, Şəkil 1.1-ə baxın). Əlbəttə ki, o da kiçik elementlərdən ibarətdir, lakin biz fərz edəcəyik ki, biz ayrı-ayrı elementləri nəzərdən keçirə bilmərik. O, bizə təbiətin real mənzərəsi kimi görünür. İndi isə şəkil üzərinə düzbucaqlı bir tor örtək. Beləliklə, təsviri düzbucaqlı elementlərə ayıracağıq. Gəlin hər düzbucağın üzərində üstünlük təşkil edən rənglə rəngləyək (əslində rəqəmsallaşdırma zamanı proqramlar müəyyən bir "orta" rəng yaradır, yəni bir qara nöqtə və bir ağ nöqtəmiz olsaydı, düzbucaqlı boz rəngə sahib olacaqdır). Gördüyümüz kimi, təsvir müəyyən rəngli sonlu sayda düzbucaqlılardan ibarət olmağa başladı. Bu düzbucaqlılar piksel adlanır (PIX Element-dən) – pikseldən ibarətdir .

İndi bəzi üsullarla rəngləri nömrələyək. Biz hələ bu üsulların konkret tətbiqi ilə

maraqlanmırıq. İndi bizim üçün vacib olan odur ki, şəkildəki hər bir piksel rəqəmlə göstərilən müəyyən rəngə malik olmağa başladı (şək. 1.2). İndi sıra ilə (soldan sağa və yuxarıdan aşağıya) gedək və meydana gələn piksellərin rənglərinin nömrələrini bir sətirdə yazın. Bu kimi bir xətt alacaqsınız. Bu xətt rəqəmsallaşdırılmış məlumatlarımızdır. İndi biz onları sıxışdırma biləriki (çünki sıxılmamış qrafik məlumatlar adətən kifayət qədər böyükdür) və onu faylda saxlaya biləriki. Beləliklə, rastr (bitmap, rastr) təsviri müxtəlif rəng və ya çalarların fərqi nöqtələrinin (piksellərinin) toplusu kimi təqdim etmək üsulu kimi başa düşülür. Görünüşü təmsil etməyin ən sadə yolu budur, çünki gözümüz belə görür. Bu metodun üstünlüyü fərqli rəng diapazonunda yüksək keyfiyyətli fotoreal görüntü əldə etmək imkanındır. Yüksək dəqiqlik və geniş rəng diapazonu, təsvirin saxlanması üçün fayl ölçüsünün və onun işlənməsi üçün RAM-ın artırılmasını tələb edir ki, bu da çatışmazlıqlara aid edilə bilər. İkinci əhəmiyyətli çatışmazlıq, miqyaslandırarkən görüntü keyfiyyətinin itirilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Эйнджел Эдвард, Интерактивная компьютерная графика, Вводный курс на базе OpenGL, 2 изд.; пер. с англ. Эдвард Эйнджел, М. : Вильямс, 2001, 592 с.:ил
2. Open GL, Официальное руководство программиста; пер. с англ
3. Программирование трёхмерной графики Тихомиров Ю, СПб. : Санкт-Петербург
4. OpenGL, Графика в проектах DelphiКраснов М, СПб. : БХВ, Санкт-Петербург, 2000

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЯ АЛГОРИТМОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ

П.Б.Велиев

Азербайджанский Технологический Университет

valiyev.p@uteca.edu.az

Основы компьютерной графики в статье Технология программирования Компьютерное моделирование изображений. Построение математической модели объектов с использованием двухмерной 2D-графики и трехмерной (3D) графики визуализируется путем получения проекции

PROGRAMMING TECHNOLOGY OF ALGORITHMS FOR MODELING COMPUTER GRAPHICS IMAGES

P.B.Valiyev

Azerbaijan Technology University

valiyev.p@uteca.edu.az

Basics of computer graphics in the article Programming technology Computer image modeling. Building a mathematical model of objects with the help of two-dimensional 2D graphics and three-dimensional (3D) graphics is visualized by obtaining a projection

VEB DİZAYN
Ü.R.Rəfizadə
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
ulvi.refizade.00@gmail.com

Veb dizayn – veb-səhifələrin vizual tərtibatıdır. Ümumdünya şəbəkədə nəşr olunan hər hansı bir resurs-gün ərzində on minlərlə istifadəçilər daxil olan qlobal informasiya portalından tutmuş, ayda iki dəfə istifadəçilərin daxil olduğu şəxsi saytların hamısı bədii əsərdir. Bu mühəndis-dizayner həllinin mürəkkəb kompleksidir. Belə əsərlərin yaradılması veb-dizayn adlanır.

Veb-səhifə elə yaradılmalıdır ki, onun görünüşü mümkün qədər çox brauzerlərdə (məs. Microsoft Internet Explorer, FireFox, Opera, Safari və s.) eyni olsun. Bildiyimiz kimi istifadəçilərin çoxu İnternet şəbəkəsinə daxil olmaq üçün dial-up birləşməsindən istifadə edir, yəni modem vasitəsilə provayderə qoşulmuş "ləng" xətlərdə işləyirlər. Bu isə o deməkdir ki, verilənlərin ötürülmə sürəti çox aşağıdır. Veb-sayt yaradarkən veb-master çalışmalıdır ki, onun səhifəsi istifadəçinin brauzerinə tez yüklənsin. Bünün üçün isə bəzi şərtlər ödənilməlidir — qrafik təsvirlərin optimal yerləşdirilməsi, mətnlərin formatında hansı atributlardan istifadə edilməsi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, çoxlu sayda müxtəlif, böyük ölçülü qrafik şəkillərdən və parlaq rənglərdən istifadə etmək heç də veb-saytın yüksək səviyyədə hazırlığından xəbər vermir, əksinə zövqsüz məhsulun yaranmasına səbəb olur. Odur ki, veb-saytın bütün səhifələri və ona daxil olmuş qrafik və interaktiv elementlər mümkün qədər minimal ölçüyə malik olmalıdırlar. Bunun üçün sayt yaradarkən xüsusi qrafik kompressorlardan, HTML sənədlərindən artıq kodların silinməsinə yerinə yetirən bir sıra üsullardan istifadə edilir. Sayt daxilində idarəni asanlaşdırmaq üçün, onun anamlı naviqasiyaya malik olması vacibdir. Belə olduqda istifadəçi kompüterinin tipindən və bu kompüterdə qurulmuş proqram təminatından asılı olmayaraq sənəd daxilində bir bölmədən digər bölməyə keçərkən heç bir çətinliklə qarşılaşmayacaq. Veb saytların yaradılması zamanı HTML kodu ilə yanaşı CSS də vacibdir ki, yaradılmış mətnə istənilən funksiya verilə bilsin.

Naviqasiya elementləri istifadəçinin maksimal rahatlığı nəzərə alınaraq yerləşdirilməlidir. Əgər naviqasiya elementləri səhifənin yuxarı hissəsində yerləşdirilibsə və səhifənin skrollinq vasitəsilə sonuna gəldikdə bu elementlər görünməz olursa, bu halda naviqasiya elementlərinin dublikatını səhifənin sonunda da qoymaq məsləhətdir. Əgər qrafik və aktiv elementlərə istinad qoyulubsa onları mətn üzərində də qoymaq məsləhətdir, çünki bəzi istifadəçilərin brauzerləri qrafik təsvirləri işıqlandırmırlar və Java proqram elementlərini dəstəkləmir.

Böyük ölçülü İnternet-layihə yaratmaq üçün artıq bir Veb-master kifayət deyil. Buraya böyük bir qrupun cəlb edilməsi vacibdir ki, müəyyən hissə dizaynla məşğul olur, proqram və redaktə işləri isə qrupun digər üzvlərinə tapşırılır. Digər əsas məsələ isə veb-layihədə səhifələrin avtomatik yaradılmasıdır, yəni serverə FTP protokolları vasitəsilə 20 səhifədən ibarət saytı yükləmək olar. Sayt 200 və ya daha artıq səhifədən ibarət olarsa və səhifələrin gündəlik təzələnməsi vacibdirsə bu zaman şablonlaşdırma sistemindən istifadə edilir.

Şablonlaşdırma hər hansı səhifənin və orada yerləşən verilənlərin maketinin yaradılması və qurulması qaydalarını qəbul edən texnoloqiyaadır. Başqa sözlə şablonlaşdırma veb-səhifənin əsas tərkib hissələrə bölünməsinə (dizayn, verilənlər və proqram hissələri) və bölünmüş hissələrinin bir yerə yığılmasını təyin edir.

ВЕБ-ДИЗАЙН
У.Р.Рафизаде
Азербайджанский Технологический Университет
ulvi.refizade.00@gmail.com

Веб-дизайн — это область, которая возникает из сочетания программирования и дизайна. Основная цель веб-дизайнера — создать, спроектировать и управлять веб-сайтом для предприятия или корпорации. Факторы, влияющие на эту платформу или систему, исследуются и выявляются, чтобы гарантировать надежную работу предприятия или корпорации на веб-сайтах.

WEB DESIGN
U.R.Rafizade
Azerbaijan Technological University
ulvi.refizade.00@gmail.com

Web design is an area that arises from the combination of programming and design. The main purpose of a web designer is to create, design and manage a website for an enterprise or corporation. Factors affecting this platform or system are investigated and identified to ensure that the enterprise or corporation works reliably on the websites.

SMART KARTLAR HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Dos. Z.S.Səmədov

E.R.Həşimov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Smart kart artan təhlükəsizlik səviyyəsi ilə kriptografiya üçün optimallaşdırılmış mikro nəzarətçidir. Standart mikrokontrollerdən fərqli olaraq, smart kart yaddaşına giriş prosessor tərəfindən ciddi şəkildə idarə olunur. Beləliklə, kartdan məlumatların oxunması və onun üzərinə yazılması kartın özünün proqram təminatı ilə tənzimlənir. Bundan əlavə, çip istehsalçıları elektron və fiziki səviyyədə karta icazəsiz girişin (bütün yaddaşın kopyalanması, yenidən proqramlaşdırılması) qarşısını almaq üçün tədbirlər görür.

Smart kart tətbiqi

Smart kart sahibinin həqiqiliyini yoxlamaq lazım olduğu hallarda istifadə olunur. Buna misal olaraq SIM kartı göstərmək olar. Onun əsas rolu operatora şəbəkəyə qoşulmuş telefonun konkret abunəçiyə aid olduğunu sübut etməkdir. Belə bir yoxlamadan sonra operator nömrədən və abunəçinin nömrəsinə rəbitəni həmin telefona yönləndirir, həmçinin abunəçinin ödəniş balansını qeydiyyatdan keçirə biləcək.

Texniki baxımdan kart aşağıdakı funksiyalara malikdir:

Kart sahibinin identifikasiya məlumatlarının saxlanması (əksər hallarda şəxsiyyət nömrələri, sahibinin əlaqə məlumatları deyil).

İki faktorlu autentifikasiya üçün PIN kodları yadda saxlayın və yoxlayın.

Kriptoqrafik açarların və sertifikatların yaradılması və saxlanması. Tipik olaraq, bu düymələr yalnız kart daxilində digər funksiyaları yerinə yetirmək üçün istifadə olunur və onları oxumaq mümkün deyil.

Rəqəmsal imzanın yaradılması. "Çağırış-cavab" sxeminə əsasən autentifikasiya.

Müəyyən bir kart növünə xas olan digər spesifik funksiyalar.

Smart- kartların iş prinsipi :

Kartlar avtonom şəkildə işləmir, ancaq sözdə terminal (telefon, bankomat, digər simli və ya simsiz elektron oxucu) ilə birlikdə işləyir. Oxucu kartı elektrik enerjisi ilə təmin edir və əmrlər göndərir. Kart heç vaxt əlaqə yaratmır, lakin həmişə terminal tərəfindən ona göndərilən hər hansı əmrlərə mütləq cavab verir. Cavab yoxdursa, kart "SESSiz" hesab olunacaq, yəni. işləmir. Belə bir vəziyyətdə terminal ya səhvə heç bir şəkildə reaksiya vermir, ya da RESET həyata keçirildikdən sonra kartla əlaqəni bərpa etməyə çalışır.

Məntiqi səviyyədə terminal və kart arasında əlaqə ISO7816-4 standartı ilə təsvir edilən APDU formatında baş verir. Fiziki təbəqəyə gəlincə, yuxarıda qeyd olunan rəbitə hər hansı bir konkret standartla deyil, onların bir çoxu ilə tənzimlənir. Məsələn, kontakt (ISO7816-3 T=0 və T=1, USB və s.) və kontaktsiz (ISO14443, NFC/SWP) rəbitə standartları mövcuddur.

Kart ilə rəbitə terminalı bu şəkildə işləyir :

Fiziki kanalın işə salınması (Soyuq sıfırlama, ATR və s.)

SELECT əmri ilə istədiyiniz proqramın seçilməsi. Bu addım istəyə bağlıdır. Əgər icra olunmazsa, kanal işə salındıqda standart olaraq seçilmiş proqramla əlaqə həyata keçiriləcək.

Xüsusi tapşırıqların həyata keçirilməsi üçün əlavə əlaqə:

Qeyd etmək lazımdır ki, kartda birdən çox proqram quraşdırıla bilər. Bundan əlavə, terminal məntiqi kanallar adlanan kanallardan istifadə edərək paralel olaraq bir və ya bir neçə proqramla əlaqə yaratmaq imkanına malikdir. Dəstəklənən məntiqi kanalların sayı xüsusi kartdan asılıdır. ISO7816-4 standartı karta maksimum 20 kanalı dəstəkləməyə imkan verir. Bununla belə, praktikada əksər kartlar yalnız 4 kanalı dəstəkləyir.

Ədəbiyyat:

(Sadiqov) İsmayıl Calallı, "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti", 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 788 s
Common Criteria (CC) v3.1. Release 4. <http://www.commoncriteriaportal.org/cc>

Farissi I.El, Azizi M., M. Moussaoui, "Classification of smartcard attacks," International Conference on Multimedia Computing and Systems (ICMCS), pp, 1, 5, 2011

Hoepman J.H.,Hubbers E., Jacobs B., Oostdijk M., Schreur R, "Crossing borders: Security and

privacy issues of the european epassport,” 1st Int. Workshop on Security, LNCS 4266, pp, 152, 167, 2006

ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ О СМАРТ-КАРТАХ

З.С.Самедов

Э.Р.Гашимов

Азербайджанский Технологический Университет

На логическом уровне соединение между терминалом и картой происходит в формате APDU, описанном в ISO7816-4. Что касается физического уровня, то вышеупомянутая связь регулируется не каким-то конкретным стандартом, а многими из них. Например, доступны контактные (ISO7816-3 T=0 и T=1, USB и т. д.) и бесконтактные (ISO14443, NFC/SWP) стандарты связи.

SMART CARD APPLICATION

Z.S.Samedov

E.R.Hashimov

Azerbaijan Technological University

It is used when it is necessary to verify the authenticity of the smart card holder. An example of this is the SIM card. Its main role is to prove to the operator that the phone connected to the network belongs to a specific subscriber. After such a check, the operator will be able to direct communication from the number and the subscriber's number to that phone, as well as register the subscriber's balance of payments.

SMART KARTLARIN GİRİŞ MÜHAFİZƏSİ

E.R.Həşimov

Dos. Z.S.Səmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

elvinheshimov.00@gmail.com

VPN-lərin effektiv şəkildə qorunması güclü autentifikasiya həlləri tələb edir. VPN məhsul istehsalçıları adətən xarici autentifikasiya mexanizmləri üçün interfeyslər təqdim edirlər. Məqalədə birdəfəlik parolların istifadəsi və PKI ilə inteqrasiya texnologiyaları müzakirə olunur, həmçinin praktiki nümunələr verilir.

Açıq Açar İnfrastrukturunun (PKI) təhlükəsizliyi bir cüt açarın istifadəsinə əsaslanır: ictimai və özəl. Şəxsi açar əksər hallarda smart kartda etibarlı şəkildə saxlanılır, açıq açar isə etibar mərkəzi tərəfindən hər kəsə rəqəmsal imzası olan sertifikat şəkildə verilir, onun vasitəsilə sahibinin şəxsiyyəti müvafiq sənədlə ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir. Açıq açar əslində, sertifikat istifadəçinin şəxsiyyətinə çevrilir.

Bu autentifikasiya həlli müəyyən əməliyyat sistemi üçün sürücüləri olan smart kart oxuyucusu tələb edir. Windows platformaları adətən bu cihazları avtomatik olaraq tanıyır, ona görə də sürücülərin quraşdırılması kifayət qədər sadədir. Yuxarıdakı təbəqə təhlükəsizlik paketini quraşdırır, oxucuda smart karta daxil olmaq üçün drayverlərdən istifadə edir və funksiyaları İctimai Açar Kriptoqrafiya Standartları (PKCS) #11 və ya Microsoft Kripto API kimi yüksək səviyyəli təhlükəsizlik interfeysi ilə əlaqələndirir. İnterfeyslər şifrələmə və şifrənin açılması və VPN məhsullarının güclü autentifikasiya üçün istifadə edə biləcəyi rəqəmsal imzaların yaradılması kimi kriptoqrafik əsas funksiyaları təmin edir.

Müştəri üçün tam dəst belə görünür:

sürücülər də daxil olmaqla smart kart oxuyucusu;

ağıllı kart;

kriptoqrafik interfeysə malik qoşula bilən proqram təminatı;

Müvafiq istehsalçıdan VPN müştəri proqramı.

Server tərəfində adətən VPN şlüzindən istifadə olunur. Artıq sertifikatları idarə edə bildiyi üçün ona yalnız bəzi konfigurasiya lazımdır.

Aşağıdakı nümunələr üçün əsas VPN tuneli vasitəsilə mərkəzi ofislə əlaqə saxlamaq niyyətində olan səyahətçi işçiləri olan bir şirkətdir. Bununla belə, müxtəlif VPN məhsulları PKI funksiyaları ilə birləşdirilə bilər. Hər bir fərdi şəbəkəyə xas olan tələbləri təsvir etməyəcəyik, çünki onlar autentifikasiyaya təsir etmir. Əgər müştəri kompüterlərində lazımi proqram təminatı ilə smart kart oxuyucusu artıq quraşdırılıbsa, o zaman PKCS#11 və ya Crypto-API interfeysləri autentifikasiyaya hazırdır.

PKI inteqrasiyası başa çatdıqda, bütün müştərilər sertifikatlar aldılar və autentifikasiya edilə bilər, onda administrator həllin işləməsi zamanı yalnız bəzi məqamlara nəzarət edə bilər. Sertifikatların məhdud etibarlılıq müddəti var, onların vaxtaşırı yenilənməsi tələb olunur, bunun üçün etibar mərkəzi onları istifadəçilərin özləri (özünə xidmət prinsipi) yeniləmək imkanı təklif etməlidir, lakin sertifikatın inzibatçısı tərəfindən məcburi təsdiqlə. Sui-istifadənin qarşısını almaq üçün bu cür hərəkətlərin qanuniliyi. Bundan əlavə, gündəlik təcrübədə sertifikatlaşdırma orqanının istifadəçini avtomatik olaraq, məsələn, elektron poçt vasitəsilə sertifikatın müddətinin yaxınlaşması və onun necə yenilənməsi barədə məlumatlandırması kömək edə bilər.

TƏK DƏFƏLİ ŞİFRƏ İLƏ MÜDAFİƏ

Sistemin hər bir istifadəçisi fərdi mikroprosessor kartı və avtonom oxuyucu alır. Əgər VPN şlüzünün daxil olması lazımdırsa, o, şəxsiyyətini yoxlamaq üçün birdəfəlik parol daxil etməlidir. Bu parol PİN kodu oxucuya daxil etdikdən sonra hesablanır və göstərilir. Daha sonra statik parol kimi VPN müştərisinə daxil edilir. Hər bir parol sistem tərəfindən yalnız bir dəfə qəbul edilir, ona görə də istifadəçi növbəti dəfə qoşulduqda kartından istifadə edərək yeni parol yaratmalı olacaq. Batareya ilə işləyən oxuyucunun kompüterə qoşulmasına ehtiyac yoxdur. Bununla belə, əksər məhsullar bu seçimi bir seçim kimi (seriyalı port və ya USB vasitəsilə) təklif edir ki, onlar tam hüquqlu kart oxuyucu terminalları kimi digər proqramlarla birlikdə istifadə olunsunlar.

Birdəfəlik parollar halında, VPN şlüzü autentifikasiya sorğusunu səlahiyyətli autentifikasiya serverinə yönləndirməlidir. Mesajlar açıq standart interfeyslər (RADIUS və ya TACACS+)

vasitəsilə VPN şlüzü ilə server arasında mübadilə edilir. Doğrulama serveri ilk növbədə VPN şluzuna düzgün birdəfəlik parolun daxil olub-olmadığını (autentifikasiya) və ikincisi, istifadəçinin nə etməyə icazə verildiyini (avtorizasiya, yəni istifadəçi hüquqları profili mesajı) bildirir. Kənar şəxslər sistemə daxil ola bilmirlər, çünki onların lazımi identifikasiya məlumatları olan kartı yoxdur və onu qoruyan məxfi PIN kodunu bilmirlər. Buna görə də, autentifikasiya iki faktora (iki faktorlu autentifikasiya) əsaslanır: kartın və PIN kodun olması.

Nəticə:Həm birdəfəlik parol sistemləri, həm də PKI inteqrasiyası VPN həllərini gücləndirmək üçün mövcud olmaq hüququna malikdir, lakin onlar müxtəlif istifadəçi ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlib. OTP sistemləri yüksək daşıma qabiliyyətinə malikdir, çünki müştəri tərəfində əlavə quraşdırmaya ehtiyac yoxdur və buna görə də yerləşdirmə çox asandır. Bundan əlavə, bu halda smart kart oxuyucunun dəstəklənməsi və sertifikatların yenilənməsi üçün heç bir xərc tələb olunmur. Digər tərəfdən, PKI inteqrasiyasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, daha bahalı yerləşdirmə ilə daha sonra proqram və ya aparata əlavə investisiya qoymadan digər proqramları qoruya bilər.

Ədəbiyyat:

Ishai Y., Sahai A., Wagner D., “Private circuits: Securing hardware against probing attacks,” Proc. of CRYPTO 2003, pp, 463, 481, 2003

Identification cards - Physical characteristics, 2003

Identification cards - Physical characteristics, 1998

Kmmerling O., Kuhn M. G., O. Kmmerling M. G. Kuhn., Design principles for tamper-resistant smartcard processors, 1999

Messerges T., Dabbish E., Sloan R., “Power analysis attacks of modular exponentiation in smartcards,” Ko and C. Paar, editors, Cryptographic Hardware and Embedded Systems, LNCS 1717, pp, 724-724, 1999

ЗАЩИТА ДОСТУПА СМАРТ-КАРТЫ

З.С.Самедов

Э.Р.Гашимов

Азербайджанский Технологический Университет

elvinheshimov.00@gmail.com

Ключом для следующих примеров является компания с командированными сотрудниками, которые намерены общаться с головным офисом через VPN-туннель. Однако различные продукты VPN можно комбинировать с функциями PKI. Мы не будем описывать требования, характерные для каждой отдельной сети, так как они не влияют на аутентификацию. Если на клиентском компьютере уже есть считыватель смарт-карт с необходимым ПО, то интерфейсы PKCS#11 или Crypto-API готовы к аутентификации.

SMART CARD ACCESS PROTECTION

Z.S.Samedov

E.R.Hashimov

Azerbaijan Technological University

elvinheshimov.00@gmail.com

Effective protection of VPNs requires strong authentication solutions. VPN product manufacturers typically provide interfaces for external authentication mechanisms. The article discusses the use of one-time passwords and technologies for integration with PKI, as well as provides practical examples.

ACCESS PROQRAMI VASİTƏSİ İLƏ VERİLƏNLƏR BAZASININ YARADILMASI

Y.N.Qələndərli

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

ygalandarli@gmail.com

ACCESS proqramı ən çox yayılmış Microsoft ofis paketinin bir hissəsidir. Bu proqram öz növünə görə universaldır. Bunu nəzərə alaraq, proqramın işləməsi asandır və orta istifadəçi üçün əlçatandır. İnterfeys bütün bunlara cavabdehdir. Bu proqramların təkmilləşdirilməsi prosesində unikal imkanlar tətbiq edilmişdir. Onlar cədvəllər və ya diaqramlar şəklində təqdim edilə bilər. Nəzərə alsaq ki, bu proqram hər hansı bir istifadəçi tərəfindən istifadə edilə bilər (başlanğıcdan peşəkar tərtibatçıya qədər), onda tərəddüd etmədən ACCESS Corporation Microsoft-un tapşırığını həlli üçün ən yaxşı alət olduğunu təsdiqləyə bilərik. Microsoft Access verilənlər bazası idarəetmə sistemi masaüstü VBIS ailəsində ən populyar proqramlardan biridir. Access-in bütün versiyalarının öz arsenalında verilənlərin daxil edilməsini və işlənməsini, verilənlərin axtarışını və cədvəllər, qrafiklər və hesabatlar şəklində məlumatı təqdim etməyi xeyli asanlaşdıran alətlər var. Access 2000-dən başlayaraq istifadəçinin Internet Explorer-dən istifadə edərək baxa biləcəyi məlumat əldə etmək üçün veb səhifələr də mövcuddur. Bundan əlavə, Access sizə proqramınızın ehtiyac duyduğu məlumatı saxlamaq üçün digər masa üstü və server verilənlər bazalarından elektron cədvəllərdən və cədvəllərdən istifadə etməyə imkan verir. Xarici cədvəlləri əlavə etməklə, Access istifadəçisi həmin cədvəllərdə verilənlər bazası ilə Access cədvəlləri kimi işləyəcək. Eyni zamanda, digər istifadəçilər bu verilənlərlə onun yaradıldığı mühitdə işləməyə davam edə bilərlər.

Access verilənlər bazası mdb uzantısına malik fayldır. Bu faylda təkcə bütün cədvəllər deyil, həmçinin Access proqramlarının digər obyektləri də ola bilər - sorğular, formalar, hesabatlar, verilənlərə giriş səhifələri, makrolar və modullar.

Verilənlər bazalarının yaradılması və istifadəsinin əsas vəzifələrindən biri istifadəçiləri mövcud məlumatlar əsasında zəruri məlumatlarla təmin etməkdir. Access-də formalar və hesabatlar bu məqsədlə hazırlanmışdır. Microsoft Access xüsusi proqramdır, yəni ondan istifadə etmək üçün lisenziya almaq lazımdır. Bununla belə, Access ilə yaradılmış hazır proqramlardan istifadə etmək üçün lisenziyaya ehtiyacınız yoxdur. Bu proqram Access-in iş vaxtı versiyasını tələb edir. Microsoft Access-in tam funksiyalı versiyasını həm ayrıca, həm də digər proqramlarla (Word, Excel və s.) Microsoft Office Professional, Microsoft Office Professional Plus və Microsoft Office Enterprise paketlərinin bir hissəsi kimi paylayır.

Microsoft Access müxtəlif növ informasiyanı toplamağa və sistemləşdirməyə, verilmiş şərtlərə əsasən obyektlərin axtarışı və sıralanmasını təşkil etməyə, verilənlərin daxil edilməsi üçün formalar tərtib etməyə və hesabatlar hazırlamağa imkan verən tətbiqi proqramdır. Access verilənlər bazası proqramlarını inkişaf etdirmək üçün zəngin xüsusiyyətlərə malik platforma təqdim edir. Verilənlər bazası proqramı həm məlumatların saxlanması və idarə edilməsi üsulunu, həm də biznes tapşırıqlarının məntiqinə (tətbiq məntiqi) əməl edən istifadəçi interfeysini təmin edən kompüter proqramıdır. Bu məqalədə əsas yerləşdirmə planlaması, qablaşdırma və imzalama, verilənlər bazası proqramlarının yerləşdirilməsi və Access Runtime mühiti müzakirə olunur. Microsoft Access geniş diapazonda informasiyanın idarəetmə effektivliyini artıran güclü tətbiqi proqramdır. Access həm sadə həm də mürəkkəb verilənlər bazası ilə işləməyə imkan verir. Bu proqram relyasiya verilənlər bazası (VB) ilə işləyir. Relyasiya VB-da müxtəlif tipli verilənlər cədvəllərdə saxlanılır və bu cədvəllər arasındakı əlaqələr yaradılır. Nəticədə VB-da müxtəlif tipli dəyişənlərlə işləmək mümkün olur.

СОЗДАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ ACCESS

Ю.Н.Галандарлы

Азербайджанский Технологический Университет

ygalandarli@gmail.com

Принимая все это во внимание, мы можем ясно видеть, что Access - лучшая программа для развертывания и использования баз данных на сетевых ресурсах. VBIS Access 2010 - это система управления реляционными базами данных. Access дает пользователю максимальную свободу путем указания типа данных.

CREATING A DATABASE USING THE ACCESS PROGRAM

Y.N.Galandarli

Azerbaijan Technological University

ygalandarli@gmail.com

With all this in mind, we can clearly see that Access is the best program for deploying and using databases on network resources. VBIS Access 2010 is a relational database management system. Access gives the user maximum freedom by specifying the type of data.

İDARƏETMƏ İNFORMASIYA SİSTEMİNİN QURULMASI PRİNSİPLƏRİ

K.A.Salmanova

A.Q.Məsimov

Q.B.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

k.salmanova@mail.ru

masimov_1@mail.ru

m_qabil@rambler.ru

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin layihələndirilməsində, qurulmasında, tətbiqində və istismarında sistemlilik inkişaf, uzlaşma, standartlaşma və unifikasiya, həmçinin effektivlik prinsiplərindən çıxış edilir.

İnkişaf prinsipisistemin və onun altsistemlərinin funksiyalarının əlavə olunması və yenilənməsini nəzərə almaqla idarəetmə sisteminin qurulmasını nəzərdə tutur.

Avtomatlaşdırılmış sistem öz gücünü daim artırmalı, yeni texniki və proqram vasitələrilə təchiz olunmalı, verilənlər bazası şəklində yaradılan informasiya fondunu daim genişləndirməli və yeniləndirməlidir.

Uzlaşma prinsipiidarəetmə sisteminin müxtəlif komponentlərinin birgə fəaliyyətinin təmin olunmasını şərtləndirir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi iqtisadi obyektlərin fəaliyyətini və müəssisənin idarə olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsini təmin edir.

Standartlaşdırma və unifikasiya prinsipiidarəetmə sisteminin yaradılmasında və inkişafında nümunəvi, unifikasiya olunmuş və standartlaşdırılmış elementlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu prinsiplə yaradılmış idarəetmə sistemi vaxt, əmək və material məsrəflərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir.

Effektivlik prinsipisistemin yaradılmasına sərf olunan xərclə, onun fəaliyyətindən əldə olunan effekt arasında rəşional uyğunluğun əldə olunmasını nəzərdə tutur.

Bu prinsiplər müəssisənin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin yaradılmasında bazis prinsiplərdir. Onlar təşkilati idarəetmənin bütün avtomatlaşdırılmış sistemlərinin metodiki birliyini təmin edir [1,2].

Hər bir təşkilati-iqtisadi sistem konkret fəaliyyət məqsədinə və çoxlu sayda komponentlərə malikdir. Lakin bu komponentlərin ən əsası funksional və təminədicilə komponentlərdir. Komponent dedikdə idarəetmə sisteminin bir və ya bir neçə əlamətə görə seçilmiş və vahid tam kimi baxılan hissəsi başa düşülür.

İdarəetmə sisteminin funksional hissəsi iqtisadi obyektin fəaliyyət məqsədinə çatmaq üçün funksional altsistemlərin qarşılıqlı əlaqələrinin tərkibini, qaydasını və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Hər bir funksional altsistem istehsalat proseslərinin və resursların hərəkətinin idarəedilməsinin məsələlər kompleksini həll edir.

İdarəetmə sisteminin təminədicilə hissəsində altsistemlərdən təşkil olunmuşdur və İKT-dən, həmçinin digər texniki vasitələrdən istifadə etməklə məsələlərin həll proseslərinin avtomatlaşdırılmasının tərkibini, prinsiplərini və qaydalarını müəyyənləşdirir.

İdarəetmə sisteminin təminədicilə hissəsinin tərkibi, bir qayda olaraq, müxtəlif sistemlər üçün həcinsindir. Dövlət standartı avtomatlaşdırılmış sistemlərin növbətilə komponentlərini müəyyən edir:

1. Sistemin avtomatlaşdırma vasitələrinin kompleksi – bu insanlardan başqa bütün komponentlərin məcmusudur.

2. Avtomatlaşdırılmış sistemin proqram-texniki kompleksi – bu sistemin hesablayıcı texnikasının, proqram təminatının və bir və ya daha çox məsələnin həlli üçün informasiya

bazasının doldurulması vasitələrinin məcmusunu təşkil edən məhsuldur.

2.1. Avtomatlaşdırılmış iş yeri – bu proqram-texniki kompleksdir və müəyyən növ fəaliyyətin avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

3. Avtomatlaşdırılmış sistemin təşkilatı təminatı – bu fəaliyyət, yoxlama və iş qabiliyyətinin təminatı şəraitində sistemin təşkilatı strukturunu, istifadəçilərin və istismar personalının vəzifəsinə təyin edən sənədlərin məcmusudur.

3.1. Avtomatlaşdırılmış sistemin istifadəçisi – bu sistemin fəaliyyətində iştirak edən və ya onun fəaliyyətinin nəticələrindən istifadə edən şəxsdir.

3.2. Avtomatlaşdırılmış sistemin istismar personalı.

3.3. Avtomatlaşdırılmış sistemin hüquqi təminatı – bu sistemin və onun fəaliyyətinin nəticələrinin hüquqi statusunu, fəaliyyət vaxtı hüquqi münasibətləri (əlaqələri) tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur.

4. Avtomatlaşdırılmış sistemin metodik təminatı – bu sistemin seçim metodlarını və fəaliyyət vaxtı konkret nəticələrin alınması üçün qəbul olunmuş texnologiyanın istifadəçilər tərəfindən tətbiqlərini, sistemin fəaliyyət texnologiyasını təsvir edən sənədlərin məcmusudur.

5. Avtomatlaşdırılmış sistemin texniki təminatı – bu sistemin fəaliyyəti zamanı istifadə edilən bütün texniki vasitələrin məcmusudur.

6. Avtomatlaşdırılmış sistemin riyazi təminatı – bu sistemdə tətbiq edilmiş riyazi metodların, modellərin və alqoritmlərin məcmusudur.

7. Avtomatlaşdırılmış sistemin proqram təminatı – bu sistemdə düzəltmə, fəaliyyət və işləmək qabiliyyətinin yoxlanması üçün nəzərdə tutulmuş və proqram sənədlərinin daşıyıcılarında proqramların məcmusudur.

7.1. Avtomatlaşdırılmış sistemdə proqram məmulatı – bu istehsal edilmiş, müəyyən edilmiş növ sınaqları keçmiş və AS-də tətbiq üçün qurulmuş istehsal-texniki təyinatlı məhsul kimi təqdim olunan proqram vasitəsidir.

8. Avtomatlaşdırılmış sistemin informasiya təminatı – bu, informasiyanın mövcudluğunun və onun fəaliyyəti zamanı AS-də tətbiq edilən yerləşdirilmənin müəyyən həcmələr və formalar üzrə sənədlərin, təyinedicilərin, normativ bazanın və reallaşdırılmış qərarların formalarının məcmusudur [3,4].

İnformasiya vasitəsi – bu daşıyıcıda daimi informasiyanın nisbətən qaydaya salınmış kompleksidir, bu parametrləri təsvir edən və verilmiş tətbiq edilmə sahəsinin xarakteristikaları, və uyğun olan sənədləşməni istifadəçiyə çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur:

1.1. Avtomatlaşdırılmış sistemdə informasiya məmulatı – bu informasiya vasitəsidir, istehsal edilmiş, müəyyən edilmiş növün sınaqlardan keçmiş və AS-də tətbiq üçün İstehsal-texniki təyinatlı məhsuldur;

1.2. Avtomatlaşdırılmış sistemin informasiya bazası – bu qaydaya salınmış informasiyanın məcmusudur, AS fəaliyyət vaxtı istifadə edilir;

1.2.1. Maşından kənar avtomatlaşdırılmış sistemin informasiya bazası - AS-in informasiya bazasının tərkib hissəsidir, sənədlərin məcmusunu təşkil edən, bilavasitə götürmə üçün hesablayıcı texnikanın vasitələrinin tətbiqi olmadan insan tərəfindən yaradılması nəzərdə tutulmuşdur;

1.2.2. Avtomatlaşdırılmış sistemin maşın informasiya bazası – bu informasiya bazasının hissəsidir məlumatların daşıyıcılarında informasiyanın istifadə edilənin məcmusunu təşkil edən AS;

2. Avtomatlaşdırılmış sistemin linqvistik təminatı – bu təbii dilin formallaşdırılması üçün vasitələrin və qaydaların məcmusudur, fəaliyyət vaxtı avtomatlaşdırmanın vasitələrinin kompleksiyə AS istifadəçilərin və istismar personalının ünsiyyəti vaxtı istifadə edilir;

3. Avtomatlaşdırılmış sistemin ergonomik təminatı – bu AS-də reallaşdırılmış qərarların məcbusudur, razılaşmaya əsasən psixoloji, psixofizioloji, antropometrik, fizioloji xarakteristikalar və iş yerlərində işçi mühitin parametrləridir.

İnformasiya, texniki, təşkilat, riyazi, proqram, linqvistik təminatlar AİS-in məcburi təminatıdır. Həmçinin insan-maşın sistemlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hüquqi və ergonomik təminatı işlənir. AİS-lərin təmin edən hissələrinin qurulmasında eynilik onların fəaliyyət prosesində müxtəlif sistemlərin uyğunluğu prinsipini reallaşdırmağa imkan verir.

Nəticə: İstifadə olunan informasiya texnologiyalarını 3 böyük qrupa bölmək olar: mühəndis və texnoloji baza və sistemləri, müəssisə daxili avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, müəssisədən kənarında biznesin idarə olunması sistemləri. Bütün bu sistemlər birlikdə müəssisənin idarə edilməsinin kompleks informasiya sistemini əmələ gətirir (KİS və ya CALS). CRM, SCM, PLM texnologiyaları müəssisə informasiya sistemlərinə nəzərən "xarici" dir, PDM sistemi isə uyğun biliklər bazası mövcud olduqda CAD/CAM/CAE sistemlərinin spesifik əlavəsidir. Yəni CRM, SCM, PLM və PDM müəssisənin informasiya texnologiyaları və sistemlərinin köməkçi sistemləridir. Müəssisə daxili kompleks informasiya sisteminin (KİS) ümumi formulunu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

OLAP_{ВРМ, РРМ} { ERP & MES & SCADA + [PDM] }

Ədəbiyyat:

- 1.КравченкоТ.К., Пресняков В.Ф., Инфокоммуникационные технологии управления предприятием, Москва, “Учебники ВШЭ”, 2003
- 2.Клешев Н.Т., Романов А.А., Проектирование информационных систем М.: РЭА, 2000
- 3.Исаев Г.Н., Информационные системы в экономике,М: Омега-Л, 2006
- 4.КиселеваА.Г.,Корпоративная и комплексная система управления промышленного предприятия (КИС): учебник,Новосибирск, 2010, 408с

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ

К.А.Салманова

А.Г.Масимов

Г.Б.Мамедов

Гянджинский Государственный Университет

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

k.salmanova@mail.ru

masimov_1@mail.ru

m_qabil@rambler.ru

Принципы развития системы, согласования, стандартизации и унификации, а также эффективности основаны на проектировании, построении, применении и эксплуатации автоматизированной системы управления.

Эти принципы являются основными при создании автоматизированной системы управления предприятием. Они обеспечивают методологическое единство всех автоматизированных систем организационного управления.

Каждая организационно-экономическая система имеет определенное назначение и большое количество компонентов. Однако наиболее важными из этих компонентов являются функциональные и вспомогательные компоненты. Компонент – это часть системы управления, которая выбирается по одной или нескольким характеристикам и рассматривается как единое целое.

Состав обеспечивающей части системы управления, как правило, одинаков для разных

систем. Носитель информации представляет собой относительно регламентированный набор постоянной информации на носителе, описывающий эти параметры и особенности данной области применения и предназначенный для обеспечения пользователя соответствующей документацией.

Информационное, техническое, организационное, математическое, программное, лингвистическое обеспечение является обязательным обеспечением АИС. Также разработано правовое и эргономическое обеспечение с учетом особенностей работы человеко-машинных систем. Сходство в конструкции несущих частей АИС позволяет реализовать принцип совместимости различных систем в процессе их эксплуатации.

Используемые информационные технологии можно разделить на 3 большие группы: инженерно-технологические базы и системы, внутренние автоматизированные системы управления и системы управления бизнесом вне предприятия. Вместе эти системы образуют сложную информационную систему управления предприятием (KIS или CALS).

PRINCIPLES OF CREATING MANAGEMENT INFORMATION SYSTEM

K.A.Salmanova

A.G.Massimov

GB.Mammadov

Ganja State University

Azerbaijan State Agrarian University

k.salmanova@mail.ru

masimov_1@mail.ru

m_qabil@rambler.ru

The principles of system development, harmonization, standardization and unification, as well as efficiency are based on the design, construction, application and operation of an automated control system.

These principles are basic when creating an automated enterprise management system. They provide the methodological unity of all automated systems of organizational management.

Each organizational and economic system has a specific purpose and a large number of components. However, the most important of these components are the functional and support components. A component is a part of a control system that is selected according to one or more characteristics and is considered as a whole.

The composition of the supporting part of the control system, as a rule, is the same for different systems. A storage medium is a relatively regulated set of persistent information on a storage medium that describes these parameters and features of a given application area and is intended to provide the user with appropriate documentation.

Information, technical, organizational, mathematical, software, linguistic support is a mandatory provision of AIS. Legal and ergonomic support has also been developed, taking into account the peculiarities of the work of man-machine systems. The similarity in the design of the bearing parts of the AIS makes it possible to implement the principle of compatibility of various systems during their operation.

The information technologies used can be divided into 3 large groups: engineering and technological bases and systems, internal automated control systems and business management systems outside the enterprise. Together, these systems form a complex enterprise management information system (KIS or CALS).

MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Q.A.İsrafilova

Ş.A.Sultanova

Azərbaycan Texniki Universiteti

qisrafilova@mail.ru

sadiyesultaova@gmail.com

Təqdim olunan məqalədə müasir informasiya texnologiyalarının inkişaf perspektivləri haqqında ədəbiyyat məlumatları toplanmış və təhlili aparılmışdır. Bundan əlavə, informasiya texnologiyalarının inkişaf trendlərinin əsas meyarları sadalanmış, onların inkişafında və tətbiqində mövcud olan xarakterik mərhələlər barədə geniş məlumatlar verilmişdir.

Hazırda İT bazarı eyni və ya fərqli prinsiplərə, arxitektura və funksionallığa əsaslanan müxtəlif istehsalçılar tərəfindən hazırlanmış həllərin geniş spektrini təqdim edir. İstehlakçı üçün müəyyən bir texnologiya növünün seçilməsi problemi texnologiyanın funksionallığının, perspektivlərinin, bazar mövqelərinin və s. müəyyən edilməsi ilə bağlı risklərlə əlaqələndirilir. İT seçim strategiyasındakı səhv, istehlakçını seçilmiş texnologiyanı bazarda mövcud olan və perspektivli digərləri ilə qoşalaşdırmaq, yerinə yetirilən funksiyaları genişləndirmək və çox vaxt başqa, daha təkmil texnologiya əldə etmək üçün əhəmiyyətli xərclərlə təhdid edir. Buna görə də, konkret texnologiyayı seçərkən istehlakçı ənənəvi texniki, iqtisadi və təşkilati amillərlə yanaşı, İT bazarının inkişafının ümumi tendensiyalarını və xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Trendləri kimi aşağıdakı meyarlardan istifadə etməklə İT-nin müxtəlif praktik tətbiq sahələrində tətbiqi prosesini təhlil edəcəyik:

- müəyyən bir İT növünün istehsalçılarının (inkişaf etdiricilərinin) sayı;
- İT-nin həyata keçirilməsi üçün texniki həllərin sayı;
- texnologiya uyğunluğu.

İT-nin inkişafı və tətbiqində aşağıdakı xarakterik mərhələləri ayırmaq olar.

Birinci mərhələdə bizdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, orada bir çox texnologiya istehsalçıları var idi. Bu şərtlərdə eyni funksional tapşırıqın həyata keçirilməsi həm "aşağıdan yuxarı" - yeni versiyaların görünüşü ilə, həm də müxtəlif istehsalçılar tərəfindən hazırlanmış "üfüqi" texnologiyaların uyğunluğunu təmin etmədi.

İkinci məntiqi addım İT standartlaşdırmasının tətbiqi oldu. Xüsusi İT-nin həyata keçirilməsinə bəzi ümumi yanaşmalar hazırlanmağa başlandı ki, bu da eyni İT-nin müxtəlif istehsalçılar tərəfindən həyata keçirilməsi üçün həllərin uyğunluğunu təmin etməyə imkan verdi. Bir çox texnologiya istehsalçıları olduqda, onların müəyyən (müəyyən qarşılıqlı əlaqə probleminin həlli) uyğunluğunu təmin edən bir vəziyyət yarandı. Bunun aşağıdakı nəticələri oldu:

- həllərin uyğunluğu istehsalçıların çeşidini genişləndirdi və məhsulların qiymətini aşağı saldı;
- standartlaşdırılmış həllin və ya bir neçə həllin mövcudluğu belə bir vəziyyətə gətirib çıxardı ki, bazarda hər bir İT növü üçün birdən üçə qədər standartlaşdırılmış tətbiqetmə qalır, digər tətbiqlər isə yox olur;

- standartlaşdırılmış həllərin inkişafının və aktiv istifadəsinin ilkin mərhələsində yeni həllərin işlənilib hazırlanması və mövcud həllərin dəyişdirilməsi üzrə ümumi xərclər azaldılıb. Standartlara razılaşdırılmış dəyişikliklərin tətbiqi prosedurunun uzunluğunu nəzərə alaraq belə nəticəyə gələ bilirik ki, yeni həll yolları axtarmaq lazımdır. Adi standartlaşdırmanın ehtiyatları tədricən öz potensialını tükəndirdi. Bu, informasiya-hesablama-telekommunikasiya mühitində (İVTS) texnoloji həllərin mürəkkəbliyinin kəskin şəkildə artması ilə əlaqədar idi. Bu şəraitdə İT inkişafının üçüncü mərhələsi başladı: layihədə fərdi həllər standartlaşdırılmadığı zaman funksional standartlaşdırma metodlarından istifadə, lakin verilmiş funksional məqsədə çatmağa yönəlmiş həllər toplusu. Bu yanaşma ilə bir çox istehsalçı tərəfindən təklif olunan həllər daxili

təşkilat baxımından fərqli ola bilər, lakin digər həllər ilə, xarici mühitlə mübadilə üçün interfeyslərdə formatlarda, protokollarda, prosesin təşkilində və s. qarşılıqlı əlaqənin təşkili üçün ardıcıl qaydalara malik olmalıdırlar. Bu mərhələdə elə bir vəziyyət yaranır ki, çoxlu istehsalçılar, İT dəstəsinin konkret həyata keçirilməsi üçün bir neçə həll yolu var və həllərin uyğunluğu təmin edilir. Bu, istehsalçılar arasında davamlı olaraq texnologiyaların inkişafına səbəb olan daxili (İT dəstəsinin daha səmərəli tətbiqi çərçivəsində) rəqabətin mövcudluğunu təmin etməyə imkan verdi. Oxşar yanaşmalar beynəlxalq standartlarda [1], beynəlxalq konsorsiumların sənədlərində [2] və elmi ədəbiyyatda təsbit edilmişdir və funksional standartlaşdırma metodları və açıq sistem yanaşmaları [3] adlanır. İT-nin hazırkı inkişafı və tətbiqi səviyyəsi sadəcə olaraq üçüncü mərhələnin xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğundur. Eyni zamanda, artıq ikinci mərhələdən, İT texnologiya dəstələrinin müəyyən bir problemini həll etmək üçün istifadə olunan tətbiqləri bir, daha az ikidən beşə endirmək tendensiyası var. Eyni zamanda, belə həyata keçirmələr öz strukturunda daha mürəkkəbləşir, həyata keçirilən funksiyalar toplusu artır (genişlənir) və s. Göründüyü kimi, İT-nin inkişafında dördüncü mərhələnin yaxınlaşmasından danışmaq olar. Bu halda, bir və ya bir neçə istehsalçının və bir (iki) hipertexnologiyanın olacağı bir vəziyyət yaranacaq, eyni zamanda həllərin uyğunluğu təbii olaraq təmin ediləcəkdir. Qeyd etmək vacibdir ki, xüsusi hipertexnologiyaların tərtibatçıların sayı durmadan azalacaq, onların arasında müəyyən bir texnologiya növünün inkişafı və istehsalında aydın bir ixtisas olacaq. Nəticə olaraq qeyd etmək ki, hazırda işlənilib hazırlanmaqda olan İT-nin tətbiqi üçün müxtəlif həllər, modellər və arxitekturalar onu deməyə əsas verir ki, İT-nin inkişafı proseslərinin özü sürətli artım və inkişaf və müxtəlifliyin artması mərhələsindədir.

Ədəbiyyat:

1. ISO/IEC TR 10000-1:1998 Information technology. Framework and taxonomy of International Standardized Profiles. Part 1, 2, 3. General principles and documentation framework
2. IEEE Std.1003.23:1995 IEEE Guide for Developing User Organization Open System Environment (OSE) Profile
3. Петров А.Б., Интегральные количественные характеристики открытости информационных систем // Информационные технологии и вычислительные системы. 2003. № 3. с.73-75

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Г.А.Исрафилова, Ш.А.Султанова

Азербайджанский Технический Университет

qisrafilova@mail.ru, sadiyesultaova@gmail.com

В представленной статье собрана и проанализирована литературная информация о перспективах развития современных информационных технологий. Кроме того, перечислены основные критерии тенденций развития информационных технологий, дана обширная информация о характерных этапах их развития и применения.

PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES

G.A.Israfilova, Sh.A.Sultanova

Azerbaijan Technological University

qisrafilova@mail.ru, sadiyesultaova@gmail.com

The presented article collects and analyzes literary information on the development prospects of modern information technologies. In addition, the main criteria of information technology development trends are listed, extensive information is provided on the characteristic stages of their development and application.

MÜƏSSISƏNİN İDARƏETMƏSİNDƏ İNTRANET TEXNOLOGİYASININ ROLU VƏ YERİ

T.e.d., prof., B.M.Bağirov, A.P.Ədilov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

aqiladilov@gmail.com, bayram-bagirov@rambler.ru

Intranet və ondan istifadə hər bir müəssisədə həm daxili ierarxik bölmələr arası, həm xarici stukturlar və əməkdaşlar arası informasiya mübadiləsi aparmaqda vaxt və məsariflərə qənaət etməyə imkan verir. Lakin bunun üçün həm təşkilatın və həm də təşkilatların internet resurslarının olması bir birinə əlaqə imkanının yaradılması vacibdir.

Intranet, bir neçə ərazini əhatə edən və on və ya yüz minlərlə kompüterə əhatə edən yerli şəbəkə LAN (Lokal Şəbəkə) və ya WAN (Geniş Sahə Şəbəkəsi) olan kompüter şəbəkəsində həyata keçirilən təşkilatın daxili informasiya məkanıdır. Lokal şəbəkə oəlmasına baxmayaraq bütün internet imkanlarına malikdir.

Intranet və ondan istifadə hər bir müəssisədə həm daxili ierarxik bölmələr arası, həm xarici stukturlar və əməkdaşlar arası informasiya mübadiləsi aparmaqda vaxt və məsariflərə qənaət etməyə imkan verir. Lakin bunun üçün həm təşkilatın və həm də təşkilatların internet resurslarının olması bir birinə əlaqə imkanının yaradılması vacibdir.

Hazırda əsasən interneti aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

-hökumət təsisatları, universitetlər, şirkətlər və multimedia formasında (məndən tutmuş videotəsvirə və səslərə kimi) elektron xidmətləri təklif edən digər təşkilatları – çoxsaylı şəbəkələri birləşdirən nəhəng ümumdünya elektron şəbəkəsi;

-kompüter rabitə kanalı;

-tutumlu ixtisaslaşmış informasiya serverlərinə çıxışı mümkün edən və elektron poçtu təmin edən qlobal kompüter şəbəkəsi;

-bütün dünyada milyonlarla kompüterə vahid informasiya sisteminə birləşdirilən, elmi bilgilərin, işgüzar, əyləncəli və b. məlumatların azad mübadiləsi üçün ən geniş imkanlara malik olan qlobal kompüter şəbəkəsi. Məsələn, internet səhifələrində yer alan materiallar, internetə qoşulmaq, internet vasitəsilə məktublaşmaq.

İnternet istifadəçilərin "məlumatın saxlanması, paylaşması və rahat əldə olunması" istəkləri nəticəsində yaranmış bir texnologiyadır. Bu texnologiyanın köməyi ilə insanlar məlumatları rahat şəkildə əldə edə bilirlər. İnterneti bir məlumat dənizinə yaxud çox böyük kitabxanaya bənzədə bilərik.

İnternetin əsas xidmətləri Elektron poçt (e-mail), Telekonfranslar və nəhayət WWW - informasiya-sorğu verilənlər bazaları, hökumət sənədləri, kitabxana kataloqları və sair kimi çoxsaylı müxtəlif sənədlərdən ibarət olan hipermətn mühiti.

-İki və ya bir neçə kompüter verilənlər mübadiləsi məqsədi ilə bir birinə qoşulduqda kompüter şəbəkəsi yaranır.

-Bir təşkilatın kompüterlərini birləşdirən şəbəkəyə [Lokal şəbəkə](#) və ya LAN (Local Area Network) deyilir.

-Lokal şəbəkələri və fərdi istifadəçiləri birləşdirən şəbəkə [Qlobal şəbəkə](#) və ya WAN (Wide Area Network) adlanır.

-Lokal şəbəkəni (LAN) qlobal şəbəkə (WAN) ilə birləşdirən kompüter və bu kompüterdəki proqram təminatı [şlyuz](#) (Gateway) adlanır.

Qlobal şəbəkələri birləşdirən daha yüksək səviyyəli şəbəkə də mövcuddur. Bu şəbəkə İnternet adlanır. İnternet bütün dünya üzrə müxtəlif kompüterlər arasında ünsiyyət üçün imkan yaradan və informasiya mübadiləsini təmin edən şəbəkələr şəbəkəsidir.

Müxtəlif tipli, müxtəlif əməliyyat sistemli kompüterlərin belə bir ünsiyyəti nəticəsində ortaya uyğunluq problemi çıxır. Bu problemi aradan qaldırmaq məqsədi ilə informasiya mübadiləsinin təşkili üçün vahid qaydalar, yəni vahid standart (protokol) işlənmişdir. Bu protokol - TCP/IP ([Transmission Control Protocol](#) / [Internet Protocol](#)) - verilənlərin nəqlinə nəzarət/İnternet protokolidir.

Intranet, bir qayda olaraq kompakt və ya paylanmış müəssisə daxilində yüksək təhlükəsizlik və

iş sürəti ilə fərqlənir. Sənəd axınının avtomatlaşdırılması, biznes proseslərinin informasiya təminatı, təşkilatın məlumat və sənədlərinin axtarışı və mübadiləsi problemlərinin həlli üçün istifadə olunur. İntranet şəbəkəsində internetə qoşulmaq üçün şlüzlərdən istifadə edir. Buna misal olaraq Microsoft texnologiyaları əsasında həyata keçirilən intranet şəbəkələrini göstərmək olar. İstifadəçi şəbəkə məlumatlarına daxil olmaq üçün Microsoft Office alətlərindən istifadə edərək tanınmış interfeysdə məlumatlarla işləyir [3,4].

Korporativ İntranet müəssisə daxilində məlumatı dərc etmək üçün əla platformadır. Bir veb brauzer demək olar ki, hər hansı bir müştəri sistemi üçün mövcuddur - bəzi platformalar üçün mövcud olmaya bilən xüsusi qrup proqram müştərilərindən fərqli olaraq. Veb-serverlər, məsələn, LotusNotes kimi klassik qrup proqram paketləri kimi çox hardware (prosessor sürəti və sabit disk tutumu) tələb etmir. Veb server proqram təminatı bazarı yüksək rəqabət səviyyəsi ilə xarakterizə olunur - istifadəçilər bir satıcıya bağlı deyillər. Buna baxmayaraq, proqramlar mükəmməl şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Veb texnologiyası genişlənmə xüsusiyyətinə malikdir və regional kompüter şəbəkələrində istifadə edilə bilər. İş masası proqram dəstindəki yeni müəllif alətləri yeni başlayanlar üçün Veb serverlər üçün HTML səhifələri yaratmağı asanlaşdırır [5].

Beləliklə qeyd etmək olarki, intranet və ondan istifadə hər bir müəssisədə həm daxili ierarxik bölmələr arası, həm xarici stukturlar və əməkdaşlar arası informasiya mübadiləsi aparmaqda vaxt və məsariflərə qənaət etməyə imkan verir. Lakin bunun üçün həm təşkilatın və həm də təşkilatların internet resurslarının olması bir birinə əlaqə imkanının yaradılması vacibdir.

Nəticə: İntranet və ondan istifadə hər bir müəssisədə həm daxili ierarxik bölmələr arası, həm xarici stukturlar və əməkdaşlar arası informasiya mübadiləsi aparmaqda vaxt və məsariflərə qənaət etməyə imkan verir. Lakin bunun üçün həm təşkilatın və həm də təşkilatların internet resurslarının olması bir birinə əlaqə imkanının yaradılması vacibdir.

Açar sözlər: intranet, resurs, müəssisə, şəbəkə

Ədəbiyyat:

1. İsmayıl Calallı (Sadıqov), "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti", 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 996s
2. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımova S., Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan terminlər. Bakı, İnformasiya Texnologiyaları, 2009, 201 s
3. Ладыженский Г.М., Технология клиент-сервер и мониторы транзакций. Открытые системы. Лето 1994
4. Информационная безопасность в Инtranet. JetInfo, 23/24, 1997
5. Козырев А.А., Информационные технологии в экономике и управлении. Спб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. 360с

РОЛЬ И МЕСТО ИНТРАСЕТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Д.т.н., проф. Б.М.Багиров, А.П.Адиллов

Азербайджанский Технологический Университет

aqiladilov@gmail.com, bayram-bagirov@rambler.ru

Интернет и его использование позволяют экономить время и деньги при обмене информацией на каждом предприятии, как между внутренними иерархическими подразделениями, так и между внешними структурами и сотрудниками. Однако для этого важно, чтобы и каждая организация имели Интернет-ресурсы и сеть для связи друг с другом.

Ключевые слова: интернет, ресурс, предприятие, сеть

THE ROLE AND PLACE OF INTRASETNIC TECHNOLOGIES IN THE ENTERPRISE MANAGEMENT

Doctor of Technical Sciences, Prof. B.M.Bagirov, A.P.Adilov

Azerbaijan Technological University

aqiladilov@gmail.com, bayram-bagirov@rambler.ru

The Internet and its use save time and money in the exchange of information in each enterprise, both between internal hierarchical divisions and between external structures and employees. However, for this it is important that each organization has Internet resources and a network to communicate with each other.

Keywords: internet, resource, enterprise, network

TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

G.Ə.Daşıyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

gultacdasiyeva@gmail.com

Hal-hazırda multimedia texnologiyaları informasiya texnologiyalarının ən inkişaf edən sahəsidir. Bu istiqamətdə böyük və xırda firmaların, texniki universitetlərin və studiyaların çoxluğu (xüsusilə Apple, Motorola, Philips, Sony, Intel və başqaları) multimedia sistemlərinin inkişafına şərait yaradır.

Bu gün multimedia texnologiyaları təhsil prosesinin informasiyalaşdırılmasının perspektivli sahələrindən biridir. Proqram-metodik təminatın, maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi, eləcə də professor-müəllim heyətinin məcburi ixtisasartırma işlərinin aparılması müasir informasiya texnologiyalarının təhsildə uğurla tətbiqi perspektivini görür.

Multimedia texnologiyaları - animasiyalı kompüter qrafikası və mətn, nitq və yüksək keyfiyyətli səs, hərəkətsiz təsvirlər və hərəkətli video təsvirlərlə işi təmin edən yeni informasiya texnologiyaları. Əgər multimedia texnologiyalarının işləyə biləcəyi informasiyanı strukturlaşdırsaq, onda deyə bilərik ki, multimedia üç elementin sintezidir: rəqəmsal informasiya (mətn, qrafika, animasiya), analog vizual ekran məlumatı (video, fotoşəkillər, rəsmlər və s.) və analog məlumat (nitq, musiqi, digər səslər).

Tədris prosesinin əsasını mühazirə təşkil etdiyi üçün yeni təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vəzifəsi aktualdır. Tədris prosesinin yüksək keyfiyyətini təmin edən yeni təhsil texnologiyalarına kompüter animasiya effektləri ilə elektron mühazirə qeydləri və xüsusi təchiz olunmuş multimedia kabinetində oxunan mühazirələrin video kursu daxildir.

Hal-hazırda pedaqoji proqram vasitələrinin vahid təsnifatı yoxdur, baxmayaraq ki, bir çox əsərlərdə həyata keçirilməsi bu cür vasitələrin tətbiqinə əsas verən metodoloji məqsədlərdən asılı olaraq, onların arasında aşağıdakı növlər fərqləndirilir:

simulyator proqramları - bacarıq və bacarıqların formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, habelə kursantların öz-özünə hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur; müəyyən bilik və bacarıq səviyyəsinə nəzarət etmək üçün nəzərdə tutulmuş nəzarət proqramları; ilk növbədə yeni anlayışların mənimsənilməsinə yönəlmiş mentorluq proqramları; təsviri xarakterli tədris materialını əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün hazırlanmış nümayiş proqramları; məlumat və arayış proqramları lazımi məlumatları göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur; obyektləri və hadisələri "imitasiya etmək" üçün nəzərdə tutulmuş simulyasiya və modelləşdirmə proqramları;

Əsasən idrak psixologiyasının ideya və prinsipləri əsasında qurulan problemlə təlim proqramları tələbələrin fəaliyyətinə dolayısı ilə nəzarət edir. Bu o deməkdir ki, müxtəlif tapşırıqlar təqdim olunur və tələbələr onları sınaq və səhv yolu ilə həll etməyə həvəsləndirilir.

Multimedia və hipermedia texnologiyaları güclü paylanmış təhsil resurslarını birləşdirir, onlar ilk növbədə informasiya və kommunikasiyanı əhatə edən əsas səlahiyyətlərin formalaşması və təzahürü üçün mühit təmin edə bilər. Multimedia və telekommunikasiya texnologiyaları ümumi təhsil sistemində prinsiplial olaraq yeni metodoloji yanaşmalar açır. Multimediaya əsaslanan interaktiv texnologiyalar həm internet rabitəsi əsasında, həm də interaktiv CD-kurslar və məktəblərdə peyk internetdən istifadə vasitəsilə kənd məktəbinin "əyalətçilik" problemini həll edəcək. Multimedia vasitələri mədəniyyət, elm və sənaye sahəsində verilənlər bazası, data banklar və bilik yaratmaq imkanı verir. Bu cür məhsulları daha çox bazar istifadəçilər qazanır. Multimedia texnologiyaları geniş olaraq reklamda, təhsildə, marketing idarəetmə alətləri və üsullarının təşkili xidmətlərində istifadə olunur. Kompüter qurğusunda multimediyaya aiddir:

xüsusi program, o cümlədən: onlara CD və DVD sürücü və CD, audio natiqlər, qulaqlıq və mikrofon səs; qrafika; audio və video periferik qurğular (digital kameralar və kameralar, və s.)

Ədəbiyyat:

1. Anisimova N.S., Təhsildə Multimedia texnologiyaları: anlayışlar, metodlar, vasitələr: monoqrafiya Anisimova N.S., Ed. Bordovski E.A., Sankt-Peterburq, Onlarışalgamdadərc etmək, teerzen A.i., 2002, 89 s
2. Andregen Beit B., Katya Wang Den Brink, Təhsildə multimedia, İxtisaslaşmış təlimkursu, İngilisdilindənsəlahiyyətli tərcümə, m.: "Təlim-xidmət", 2005, 216 səh
3. C, Vetkov V.Y., Tyurin A.E., Təhsil məkanında multimedia axınının idarədilməsi, Təhsil və elmin məlumatlandırılması, 2014, № 1, C 170, 178
4. Voronov M.V., Pimenovv i, Multimedia Texnologiyalarıvə Distant Öyrənmə, Universitet rəhbərliyi, 2000, № 1 (12). dən. 67, 69
5. Smolyaninova O.E., Tələbə və müəllim üçün multimedia, Məlumat, 2002, №2, s, 48, 54
6. Voznesenskaya M.E., Təhsil layihələri modelləşdirmək, Slavyan forumu, 2012, 1 (1) - dən, 122, 127

ИССЛЕДОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИА ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

А.Г.Дашиева

Азербайджанский Технологический Университет

gultacdasiyeva@gmail.com

В настоящее время мультимедийные технологии являются самой передовой областью информационных технологий. В связи с этим большое количество крупных и мелких компаний, технических университетов и студий (особенно Apple, Motorola1a, Philips, Sony, Intel и др.) способствуют разработке мультимедийных систем

RESEARCH OF MULTI-MEDIA TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Ə.G.Dashieva

Azerbaijan Technological University

gultacdasiyeva@gmail.com

Currently, multimedia technologies are the most advanced field of information technology. In this regard, the large number of large and small companies, technical universities and studios (especially Apple, Motorola1a, Philips, Sony, Intel and others) facilitate the development of multimedia systems.

ELEKTRON BƏLƏDIYYƏ
E.S.Cəfərov, E.C.Rəhimov
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Elektron bələdiyyə anlayışı, bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmə fəaliyyətlərində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini; vətəndaşa və digər qurumlara internet vasitəsilə böyük miqyasda xidmət göstərilməsini, qurum daxilində işçilərin kompüter şəbəkələri ilə öz aralarında fəaliyyətlərinin qurulmasını, həmçinin qurumdan kənar lazımi qurumlarla informasiya mübadiləsi fəaliyyətlərinin təşkilini əhatə edir.

Elektron bələdiyyəyə keçidin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ola bilər sorğu təqdim edən şəxsi maraqlandıran informasiya bələdiyyə tərəfindən bələdiyyənin saytında yerləşdirilmiş olsun. Və bu zaman artıq birbaşa bələdiyyəyə müraciət etməyə ehtiyac qalmır, lazım olan informasiya saytdan götürülür. Burada həm vətəndaş həm də ki, bələdiyyə tərəfindən zaman itkisinə yol verilmir, növbələrdə durmağa ehtiyac qalmır, vətəndaş bürokratiya ilə qarşılaşmır, operativlik təmin olunur.

Bələdiyyələr xüsusi hallar nəzərdə tutulmayıbsa, bələdiyyələrin fəaliyyəti haqqında tam məlumatları, bələdiyyə üzvləri tərəfindən 6 ayda bir dəfədən az olmayaraq seçicilərinə hesabatlar verilməsini, bütün iclasların protokollarının saytda yerləşdirilməsini təmin etməlidirlər.

Bələdiyyələrin elektron bələdiyyə olması üçün ilkin şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- kompüterləşdirmə;
- avtomatlaşdırma prinsipinə uyğun iş rejiminə keçid;
- İnternetə çıxışın təmin edilməsi;
- İnternet informasiya resursunun yaradılması;
- axtarış və emalın asanlaşdırılması üçün məlumatların mərkəzləşdirilmiş qaydada Məlumat Mərkəzində yerləşdirilməsi;
- elektron seçkilər.

Bələdiyyələrin elektronlaşması yerli özünü idarəetmə, şəffaflıq və hesabatlılıqda ictimai iştirakçılığı təmin edəcək əsas şərtlərdən sayılır. Bundan əlavə elektronlaşma ilə bələdiyyələrin ön və arxa ofislərini işinin təkmilləşməsi, səmərəliliyin artırılması və insan amilinin minimuma endirilməsi mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, elektron-bələdiyyə aşağıdakı funksiyaları əhatə edir: 1) Elektron-təşkilat: bələdiyyənin daxili idarəetməsində effektivlik və səmərəlilik; 2)Elektron-servis: xidmətlərin həyata keçirilməsi zamanı (xarici) effektivlik; 3) Elektron -partnyorluq: ictimaiyyət və biznes sektoru ilə işləyərkən effektivlik; 4) Elektron -demokratiya: əhəlinin qərar qəbulətmə prosesində iştirakı.

Azərbaycanda informasiya texnologiyalarını (İT) inkişafı ölkənin Prezident İlham Əliyev tərəfindən neft sektorundan sonra ölkə iqtisadiyyatının prioritet istiqaməti olaraq élan edilib. Hazırda elektronlaşma cəmiyyət həyatının bütün istiqamətlərini əhatə etməkdədir.

Elektron bələdiyyə elektron hökumətin tamamlayıcı və əhəmiyyətli bir hissəsidir. İnternet vasitəsilə bələdiyyənin xidmət və fəaliyyətləri haqqında bütün məlumatları yerli əhəlinin istifadəsinə təqdim etmək və qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək Elektron bələdiyyənin layihələrindəki məqsədlərindən biridir. Yuxarıda adı çəkilən proqramın məqsədlərindən biri, vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə dair məlumatlardan istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsində operativliyin gücləndirilməsi, əhəliyə xidmətlərin göstərilməsində vahid standartların tətbiqi yolu ilə dövlətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. “Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə dair məlumatların ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsi haqqında” qanun məhz bu tarixdə qəbul edilmişdir. Bu qanun, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti barədə məlumatların ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsilə əlaqədar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsaslarını müəyyən edir. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti barədə məlumatların ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsi üsullarından biri dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən öz fəaliyyətləri barədə məlumatların “internet” şəbəkəsində yerləşdirilməsidir. Elektron bələdiyyə dedikdə, təkcə bələdiyyə ərazisinin rəsmi internet sahifəsi deyil, həm də yerli özünüidarəetmə orqanlarının əhəli ilə vətəndaş cəmiyyəti təsisatları ilə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli sahəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif təşkilatlarla informasiya xarakterli qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmi başa düşülməlidir. E-bələdiyyənin məqsədi, internetin köməyi ilə bağlantı qurulması, informasiyanın əldə edilməsi, şəffaflıq və hesab ödəmə kimifunksiyaları özündən təcəssüm etdirərək daha yaxşı nəticələr göstərməkdir. Yerli özünüidarəetmədə internetdən istifadənin əhatə dairəsi web sahifənin qurulması ilə meydana gəlir. Həqiqətən də, yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsində internet texnologiyalarından istifadə bir sıra üstünlüklər bəxş edir:

1. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının bələdiyyə əhalisi, vətəndaş cəmiyyəti təsisatları və kommersiya strukturları arasındakı münasibətlərinin keyfiyyətini yüksəldir;
2. Zəruri informasiyanın əldə edilməsində vaxta qənaət, 24 saat ərzində informasiya resurslarından istifadə imkanı;
3. Elektron formada yerli özünüidarəetmə orqanlarına müraciətin daha optimal üsulunu seçmək imkanı xərc və vaxt amillərinə qənaət etməyə şərait yaratmış olur.

Elektron bələdiyyə ərazi üzrə yaşayan əhalinin, həmçinin orada mövcud olan sahibkarlıq subyektlərinin bələdiyyənin sosial iqtisadi layihələrində iştirak etmək, həmçinin nəzarət etmək imkanı yaratmış olacaqdır. Təbii ki, elektron bələdiyyə digər tərəfdən münasibətdə olduğu əlaqəli qurum, struktur və fərdlərin işini daha qısa zamanda yerinə yetirməsinə müvəzzəl olacaqdır.

Bələdiyyələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin, o cümlədən büdcə gəlirləri və xərclərinin təhlili göstərir ki, hələlik yerli özünü idarəetmə orqanlarının əksəriyyəti özlərini ilkin kompüter dəsti (monitor, klaviatura, prosessor, printer, kseroks və s.) ilə təmin etmək iqtidarında deyil. Hazırda Bakı və Abşeron bələdiyyələrindən savayı regiondakı yerli özünü idarəetmə orqanlarından heç biri hətta özünə bir kompüter dəsti almaq iqtidarında deyil. Yeri gəlmişkən Bakı və Abşeron bələdiyyələri əsasən kompüterləşiblər. Gəncə-Qazax, Lənkəran, Aran, Yuxarı Qarabağ, Dağlıq Şirvan və Naxçıvan bələdiyyələrində bir aylıq orta büdcə gəliri bir dəst kompüterin qiymətindən azdır.

Bələdiyyələrin maliyyə potensialının gücləndirilməsi, yerli (bələdiyyə) vergi və ödənişlərin yığılması işinin səmərəli təşkili məqsədilə 2016-cı ilin əvvəlindən başlayaraq, yerli vergi və ödənişlərin toplanması, tədiyyəçilərlə münasibətlərin düzgün qurulması, gəlir və xərclər sahəsində şəffaflığın təmin olunması üçün Azərbaycan Şəhər, Qəsəbə və Kənd Bələdiyyələrinin Milli Assosiasiyaları tərəfindən Bələdiyyələrin Avtomatlaşdırılmış Məlumat Sistemi (BAMS) proqramı hazırlanıb. Bu sistem bələdiyyələrdə uğurla tətbiq edilməyə başlanılıb. Milli Assosiasiyaların əməkdaşları respublikanın 8 şəhərində zona seminarları keçirib. Proqramın tətbiqi bələdiyyələrin vergi və maliyyə sahəsindəki fəaliyyətini xeyli dərəcədə təkmilləşdirib, yerli vergi ödəyicilərinin elektron məlumat bazası əsasında dəqiq uçotunun aparılmasına imkan yaradıb. Ölkə üzrə 750 minə yaxın vergi ödəyici və vergitutma obyektləri barədə məlumatlar Avtomatlaşdırılmış Məlumat Sisteminin bazasına daxil edilib və bu proses davam etdirilir. Proqram, ümumilikdə bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə bağlı lazım olan statistik məlumatları operativ əldə etmək, təhlillər və ümumiləşdirmələr aparmaq imkanı yaradır.

Eyni zamanda vergi ödəyiciləri üçün ödəniş etmək imkanları artırılıb, mümkün olan bütün vasitələrlə ödənişlə bağlı prosedurlar sakinlər üçün asanlaşdırılıb. Milli Assosiasiyaların metodiki və texniki dəstəyi ilə ölkə bələdiyyələrinin bir qisminə bank və poçtlarla yanaşı, vergi ödəyicilərindən ödənişlərin elektron informasiya sistemləri (onlayn) və elektron terminallar vasitəsi ilə ödənilməsinə təmin edilib. Qanunvericiliyin tələblərinə olaraq, bələdiyyənin internet resursu yaradılıb. Burada bələdiyyənin hesabatları ilə yanaşı, vətəndaşların maarifləndirilməsinə yönəlik məlumatlar da yer alıb.

Açar sözlər: yerli özünü idarəetmə, ödəniş, elektron bələdiyyə

Ədəbiyyat:

1. Qasımlı V., İmanov R., Elektron bələdiyyə inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2008
2. Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi, dərslük, Bakı 2011
3. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M., Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi

ЭЛЕКТРОННЫЙ МУНИЦИПАЛИТЕТ

Е.С.Джафаров,

Э.Дж.Рагимов

Азербайджанский Технологический Университет

Благодаря проекту «Электронный муниципалитет» финансовое благополучие людей улучшится, и они смогут комфортно работать.

Ключевые слова: местное самоуправление, оплата, электронный муниципалитет

ELECTRONIC MUNICIPALITY

E.S.Cafarov, E.J.Rahimov

Azerbaijan Technological University

Thanks to the "Electronic municipality" project, people both gain material advantages and use more opportunities more easily.

Keywords: local government, payment, e-municipality

ELEKTRON HÖKÜMƏTİN İNKİŞAF MODELƏRİ

Dos. E.S.Cəfərov

S.İ.Kərimova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Bütün dünyada təxminən 2001-ci ildən bu yana dövlət idarəçiliyistrukturunun optimallaşdırılmasına yönələn IT-layihələrinin həyata keçirilməsi reallaşdırılır. Bu kimi layihələr ümumi olaraq elektron hökumət adlandırılır və buraya əhəmiyyət kəsb etməyinə görə hakimiyyətin bir çox fərqli səviyyələrində və həmçinin yerli idarəetmə orqanlarında əlaqə mərkəzlərinin, rəsmi saytların yaradılışından başlayaraq, dövlət qurumlarında kağızsız prinsipli sənəd dövriyyəsi və eləcə də internet üzərindən müxtəlif seçkilərin təşkil olunmasınadək çoxsaylı tədbirlər aiddir.

Fransa və ABŞ-da hakimiyyət 1997-ci ildə İnternetdə veb saytlar qurmağa başladılar. ABŞ-da 2000-ci il üçün Birinci Gov 27 milyon federal hökumət səhifəsinə giriş etdi. İngiltərədə 2001-ci ildən bu yana dövlət xidmətlərinin vahid portalı fəaliyyət göstərir. Kanadada hökumət web saytı ilk olaraq 1994-cü ildə ortaya çıxdı və 2004-cü ildən Hökumət online sistemi mövcuddur. Almaniya hər bir bələdiyyədə e-hökumətin inkişafı məqsədilə bir strategiya var və FAVORIT sistemi bütün hökumət idarələri üçün sənədsiz iş axını təmin edir. İspaniyada torpaq və daşınmaz əmlak hüquqlarının qeydiyyatı sistemi elektron formaya keçirildi. Finlandiyada ilk dəfə olaraq 50 milyon xəstə və 300 min tibb işçisini özündə birləşdirən tibbi qeydlərin arxivi yaradıldı. İsveçdə onlayn ticarət edə və vergi ödəyə bilərsiniz. Avropa Birliyinin elektron hökumət modeli yaradılmışdır.

Effektiv elektron hökumət sistemləri Cənubi Koreya, Norveç, Sinqapur və Estoniyada qurulmuşdur. Avtonom şəkildə istifadə edilir və yalnız ənənəvi şəkildə - əl ilə həyata keçirilən adi idarəetmə prosedurlarına əlavə olunur. Daha sonra yerli şəbəkələrə qoşulmaq mümkün olan fərdi kompüterlər (PC) meydana çıxdı. Onlar ictimai deyil, idarəli olmağa davam etdilər. Söhbət idarəetmə məlumatlandırması, yəni kompüter texnologiyalarının tətbiqindən gedir.

1991-ci il İnternetin ictimai bir şəbəkə olaraq meydana gəlməsi ilə vətəndaşlar və təşkilatlar məlumat mübadiləsində iştirak etdilər. Elektron hökumət konsepsiyası 2002-ci ildə eyni vaxtda AB və ABŞ-da təsdiqlənmişdir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin **birinci səviyyəsinə** misal olaraq dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin "Vətəndaşların Vahid Portal"-ı vasitəsilə elektron formada alınması;

İkinci səviyyə:dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün malların, xidmətlərin və işlərin elektron hökumət satınalmaları;

Üçüncü səviyyə:idarələrarası elektron qarşılıqlı əlaqə sistemi (SMEV);

Dördüncü səviyyə: aşağıda təsvir edilən hökumətin kadr portalları.

Elektron hökumət, məlumatların elektron şəkildə işlənməsi, ötürülməsi və yayılması, dövlət hakimiyyəti orqanlarının bütün kateqoriyalı vətəndaşlara elektron vasitələrlə xidmətlər göstərməsi yolu ilə dövlət idarəçiliyinin təşkili kimi müəyyən edilir. Dünya ölkələrində elektron hökumət xidmətlərinin müxtəlif modellərindən istifadə olunur. Həmin modellərlə tanış olaq. SAFAD -İsveç beynəlxalq modeli Administrativ İnkişaf məqsədi prinsipini ön görərək, İsveç Agentliyi qeyd edilən bu modeli yuxarıda bəhs olunan modelin təsiri ilə yaratmışdır. Model xidmət və texnologiya səviyyəsinə əsaslı olaraq, e-hökumət xidmətlərinin inkişafı üçündür. I Mərhələ. İnformasiya Bu mərhələdə agentlik tərəfindən təklif edilmiş xidmətlər barəsində nəşrlər və informasiya təqdimatları qeyd edilir. SAFAD bu informasiyaları çox məhdud imkanlar çərçivəsində elektron saytla əlaqə qurmaq nəticəsində agentliyin hazır etdiyi informasiyalar kimi hesab edir.

Qeyd edilən bu proses Avstraliya modelinə uyğun şəkildə funksional olaraq eynidir. SAFAD-

in bu mərhələsində agentliyin əsas fəaliyyətini tərkibində saxlayan xidmətlər, agentliyin xidmətləri varəsində parlament tərəfindən qəbul edilmiş müraciət və qanunlar üçün olan bölmələr öz əksini tapmaqdadır. II Mərhələ. Qarşılıqlı əlaqə Bu mərhələ qarşılıqlı informasiya əlaqəsi kimi hesab edilir. Bu mərhələyə sayt ilə əlaqə imkanları əlavə olunur. Bu mərhələdə agentliyin xüsusi məlumat bazasında xidmətlər axtarıya verilir, çap variantlarına sifariş qəbul edilir, agentliyin xidmətlər ilə bağlı məlumatların sifariş forması yüklənir və eyni zamanda agentliyin xəbərlər bülletenlərinə abunə olunur. III Mərhələ. Tranzaksiya Tranzaksiya mərhələsində agentlik tərəfindən göstərilən xidmətlərlə əlaqədar fərdi informasiyanı və ya məlumatın verilməsini və qəbul edilməsi həyata keçirilir. Buna agentlik tərəfindən göstərilən müxtəlif xüsusi xidmətlər aiddir. Bu tip növ xidmətlərin internetdən istifadə etməklə göstərilməsi məqsədilə istifadəçi şəxs təhlükəsizlik baxımından tanınmalıdır. Həmçinin tranzaksiya mərhələsinə internetdən yararlanmaqla vergi bəyannamələrinin göndərilməsi, təsdiqi və s. kimi məsələlər daxildir. IV Mərhələ. İnteqrasiya SAFAD modelinin ən son mərhələsi olaraq dövlət orqanları və müəssisələri arasında xidmətlər inteqrasiyası təşkil olunur. Bu universal hökumətin reallaşdırılma prosesidir. Bu mərhələ internet vasitəsilə göstərilən xidmətlər prosesinin bir qədər də təkmilləşdirilib, artırılmasıdır. Layn və Li modeli Model Amerika Birləşmiş Ştatlarında e-hökumət prinsiplərindən yaranmışdır. Modelin federal dövlət strukturunun təcrübə və tədqiqatlarından yaradılmasına baxmayaraq, bunu başqa tip hökumət strukturlarına da tətbiq etmək 18 mümkündür. Layn və Li bu modelin yerli və federal səviyyələrdə də istifadə edilə biləcəyini 2001-ci ildə irəli sürmüşdür. Layn və Li bir çox dövlət müəssisə və orqanlarının inkişafını təbii tərəqqi hesab edir. Onların fikrincə aşağıdakı 4 mərhələnin icra edilməsi vətəndaşların real və universal alğı-satqısı ilə başa çatır. I Mərhələ. Kataloq Qeyd olunan bu mərhələ dövlət orqanları və müəssisələrinin online iştirakını təmin edir. I mərhələdə dövlət müəssisə və orqanları barəsində müvafiq nəşrlər və informasiyalar toplanılır. Layn və Li modelində əsasən sözügedən bu mərhələdə aparılan işlər vətəndaşların və biznesmenlərin istəklərinə uyğun şəkildə aparılır. Mərhələnin adının kataloq olması isə agentliyin adı şəkildə fəaliyyətindən yaranıb. Sözügedən agentlik ümumi halda informasiyanı və sənədləri nəşr etdirir. I mərhələ başa çatan zaman agentliyin informasiya portalına və nəşr edilmiş sənədlərə sahib olması vəd edilir. II Mərhələ. Tranzaksiya II mərhələ agentliyin endogen sistemlərinin saytla qarşılıqlı inteqrasiyasını həyata keçirir. Buna səbəbdən agentlik istifadəçi şəxslərə dövlət orqanı tərəfindən aparılan tranzaksiya xidmətləri sahəsində individual informasiyaya əlçatanlılığı təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının inkişaf etməsi üçün İKT aid Milli strategiya. 2004-2012
2. Elektron imza və e-sənəd barəsində AR-in qanunvericiliyi, Azərbaycan qəzeti, 10.04.2004
3. Azərbaycan Respublikasında rabitə və İT-nin inkişaf etməsi naminə 2005- 2008-ci illərə görə olan Dövlət Proqramı. 22.10.2005, Azərbaycan qəzeti

МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Е.С.Джафаров

С.И.Каримова

Азербайджанский Технологический Университет

С 2001 года во всем мире реализуются ИТ-проекты для оптимизации структур государственного управления. Такие проекты обычно называют электронным правительством и включают в себя широкий спектр мероприятий на самых разных уровнях власти, включая создание контакт-центров и официальных сайтов в органах местного самоуправления, безбумажное делопроизводство в государственных органах и различные

онлайн-выборы. Власти Франции и США начали создавать веб-сайты в Интернете в 1997 году. В Соединенных Штатах в 2000 году First Gov. получила доступ к 27 миллионам страниц федерального правительства. Единый портал госуслуг работает в Великобритании с 2001 года. Правительственный веб-сайт впервые появился в Канаде в 1994 году, а правительственная онлайн-система доступна с 2004 года. В Германии у каждого муниципалитета есть стратегия развития электронного правительства, а система FAVORITE обеспечивает недокументированный документооборот для всех госорганов.

DEVELOPMENT MODELS OF ELECTRONIC GOVERNMENT

E.S.Cafarov

S.İ.Karimova

Azerbaijan Technological University

IT projects have been implemented around the world since 2001 to optimize public administration structures. Such projects are generally referred to as e-government, and include a wide range of activities at many different levels of government, including the establishment of contact centers and official websites in local governments, paperless paperwork in government agencies, and various online elections. Authorities in France and the United States began building websites on the Internet in 1997. In the United States, for the year 2000, First Gov. accessed 27 million federal government pages. A single portal of public services has been operating in the UK since 2001. The government website first appeared in Canada in 1994, and the Government online system has been available since 2004. In Germany, every municipality has a strategy for the development of e-government, and the FAVORITE system provides an undocumented workflow for all government agencies.

THE ROLE OF BUSINESS ANALYTICS IN THE COMPANY PERFORMANCE

Ph.D., G.Mammadova

G.Mammadova

Azerbaijan Technological University

Corvinus University

q.memmedova@uteca.edu.az

mkgulara@.com

“Without big data analytics, companies are blind and deaf, wandering out onto the weblike deer on a freeway.” Geoffrey Moore

The term “Business analytics” encompasses the process of analyzing data in order to create predictive models along with applying optimization techniques and ultimately all the results are represented to employees/clients. “Business Analytics” differs from “Business Analysis” mainly for its focus: Business Analytics focuses on analyzing the history of business performance and anticipating future performance, whereas the focus of Business Analysis is determining business needs and advocating some solutions. Researches in the sphere of Business Analytics enable decision-making effectiveness, help organizations to lessen risks, give a precise and clear image of the objectives of a company.

In order to understand how Business Analytics works in real life, let us look at the role and importance of BA in the company performance:

1. Improve efficiency of the company

Efficiency of the company depends primarily on the performance of the employees and on the analysis of some resources - by learning and analyzing their resources business owners can get a lot of benefit from the company.

2. Better product management

Some businesses of several products, for deciding which products should be released and when, Business Analytics can be of much help.

3. Tackles problems

Business Analysts can also assist with decision making by providing information in order to determine potential risks and problems and prevent possible loss.

These are the most crucial roles; however, they are not merely limited to the before-mentioned ones.

Business Analytics has become a crucial element in today's world for efficient decision-making, preventing future business problems and so on. Instead of relying on guesswork, companies with the help of Business Analytics can make their decisions on the basis of reliable data analysis, reduce costs and optimize their performances.

References:

1. Importance of Business Analytics | Advantages and Role of Business Analytics in Marketing, Banking & Finance | Exeed College
2. M. Uyar “The Role of Business Analytics in Transforming Management Accounting Information into Cost Performance” EGE Academic Review
3. V. Whitelock “Business analytics and firm performance: role of structured financial statement data

VII BÖLMƏ
TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENTİ
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА

И.Ю.Хусаинова

Азербайджанский Технологический Университет

x-irada@mail.ru

Ресторанная отрасль – одна из самых адаптивных отраслей в мире. Это объясняется необходимостью быстро реагировать и подстраиваться под изменчивое потребительское поведение, ведь без оперативной интеграции инновационных решений ресторанный бизнес моментально начинает испытывать трудности. Именно поэтому в данной отрасли существует огромное количество комбинаций для формирования гостевого опыта, включающего и вариативную подачу еды, и создание уникального впечатления, как, например, ужина на высоте, и обслуживание роботами-официантами.

Используемые на данный момент информационные технологии в ресторанной индустрии называют инновациями, но с точки зрения определения инноваций они так таковыми не являются, так как принцип действия данных технологий существуют давно и применяется и в других областях, а по своей сути они помогают автоматизировать какой-либо бизнес-процесс, переведя аналоговую информацию в цифровую. Все, что касается инноваций, относится к так называемой индустрии 4.0 – а это замещение человеческого труда машинным – роботы, искусственный интеллект и пр.

Какие технологии получат дальнейшее развитие, можно, взглянув на то, как изменился рынок за последний год. Во-первых, сместился фокус в потребностях гостя при посещении ресторана, они стали более утилитарными, с одной стороны, и направленными на запоминающиеся развлечения – с другой. У аудитории, представленной поколением Y, совершенно иные ценности, эти люди предпочитают получать впечатления, а не тратить время на каждодневные заботы. Аудитория постарше больше увлечена профессиональным ростом и стремится экономить время на готовке. Эти изменения, помимо пандемии, стали драйверами в развитии доставки готовой еды, а у ресторанов появилась возможность создавать комплексный опыт, формирующий воистину грандиозное впечатление от посещения ресторана. В свою очередь, потребность в готовой еде на каждый день диктует и необходимость достижения стоимости, соразмерной затратам на самостоятельное приготовление еды.

Поэтому подводя итоги можно сделать вывод, что внедрение технологий необходимо рассматривать на уровне принятия стратегических решений. Учитывая сегодняшнюю потребность в повышении фонда оплаты труда в условиях дефицита кадров, постоянно растущую стоимость ингредиентов, приходится ужать издержки по другим направлениям операционной деятельности. Технологии, как и отмечалось ранее, могут качественно повлиять на оптимизацию издержек, при этом оставаться в согласованности с инвестиционными целями бизнеса. Какие внедрять технологии – на уровне автоматизации или роботизации – зависит от того, что ресторатор планирует делать в отношении своего бизнеса – оптимизировать издержки отдельно стоящего ресторана, масштабировать его в сеть, завоевывать новые ниши рынка или вовсе выходить на новый рынок как по направлению, так и по географии.

RESTORAN BİZNESİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İ.Y.Xusayinova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

x-irada@mail.ru

Restoran biznesində yeni texnologiyaların tətbiqi strateji qərarların qəbulu səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Texnologiyalar xərclərin optimallaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməklə, biznesin investisiya məqsədləri ilə uzlaşmış formada fəaliyyət göstərə bilərlər. Avtomatlaşdırılmış yaxud robotlaşdırılmış texnologiyalardan istifadə, restoratorun gələcək planlarından asılı olaraq tətbiq edilə bilər.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE RESTAURANT BUSINESS

İ.Y.Khusayinova

Azerbaijan Technological University

x-irada@mail.ru

The introduction of technologies must be considered at the level of strategic decision-making. Technology can have a qualitative impact on cost optimization, while remaining consistent with the investment goals of the business. What technologies to implement - at the level of automation or robotization - depends on what the restaurateur plans to do with regard to his business

RİSKLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİ SİSTEMİ

Dos. X.M.Ağayeva

G.Ş.Məmmədova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

gulnar.mammadova1189@gmail.com

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə, şirkətlər çox sayda risk növləri ilə qarşılaşa bilər. İqtisadiyyatın istənilən sahəsi (ticarət, xidmət, istehsalat) öz fəaliyyət mexanizminə və mühitinə uyğun olan risklərə məruz qalır.

Bu cür risklərin qarşısını almaq, onların mənfi təsirinin həcmi azaltmaq məqsədilə hər bir şirkətdə riskin qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət sistemi yaradılmalıdır. Şirkətlərdə risklərin effektiv idarə etmə sisteminin formalaşdırılması şirkətin bütün maraqlı şəxslərinin mənafeyinə cavab verməklə, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi istiqamətində ciddi addımdır.

Risklərin idarə olunması – xoşagəlməz nəticələrin meydana çıxması ehtimalının azaldılmasına və qərarların qəbulu zamanı mümkün itkilərin minimuma endirilməsinə istiqamətlənmiş idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi prosesidir.

Risklərin idarə edilməsi biznesin lazımı mədəniyyət və infrastrukturunu yaratmaqla qeyd olunan məqsədlərə nail olmağı nəzərdə tutur:

- 1.Risklərin yaranmasının əsas səbəb və amillərinin tədqiqatı və ortaya çıxarılması;
- 2.Risklərin müəyyən edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 3.Həyata keçirilmiş qiymətləndirilmə əsasında qərarın qəbul edilməsi;
- 4.Risk əleyhinə idarəedici təsirlərin hazırlanması;
- 5.Risklərin münasib səviyyəyə endirilməsi;
- 6.Risklərin idarə olunması ilə bağlı nəzərdə tutulmuş proqramın həyata keçirilməsinin təşkili;
- 7.Planlaşdırılmış işlərin icrasının yoxlanması;
- 8.Risk qərarlarının nəticələrinin analizi və qiymətləndirilməsi.

Risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi müəssisənin inkişafının stabilliyinin təmin olunmasına, riskli şəraitdə qərar qəbulunun əsaslığının yüksəldilməsinə və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Bu baxımdan, risklərin idarə edilməsi sistemi şirkətin gündəlik idarəetmə sisteminə inteqrasiya edilməlidir. Bu səbəbdən müasir dövrdə bir çox şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Risklərin idarə edilməsinin bir çox təbii sahələri vardır ki, onlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1.Strateji, əməliyyat və büdcə planlaşdırılması;
- 2.Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi;
- 3.İnformasiya təhlükəsizliyi;
- 4.Layihələrin idarə edilməsi;
- 5.Korporativ idarəetmə və s.

Korporativ idarəetmə sistemində mövcud olan ən böyük risklərdən biri aidiyyəti şəxslərin həm idarəetmə funksiyasına həm də nəzarət funksiyasına cəlb edilməsi hesab edilir.

Risklərin idarə edilməsi risk – menecment iştirakçıları arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətdən asılıdır. Risk – menecment prosesi şirkətin həm daxili həm də xarici mühitində baş verir. Risklərin mükəmməl idarə edilməsinin təmin edə bilmək üçün şirkət daxilində səmərəli qarşılıqlı əlaqə sistemini təşkil etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

- 1.Axundov F.A., Nərimanov N.M., Quliyev R.A., Azərbaycanca xarici kapital, Bakı, Elm, 1998, 231s
- 2.Əyyubov V.S., Tağıyev A.M., Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, Dərs vəsaiti, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2014, 560s
- 3.Kazımlı X., Quliyev İ., İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, Dərs vəsaiti, Bakı 2011, 187s

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

Дос. Х.М.Агаева

Г.Ш.Мамедова

Азербайджанский Технологический Университет

gulnar.mammadova1189@gmail.com

В статье рассмотрены вопросы организации системы управления рисками на предприятиях, компаниях. Отмечено, что в целях устранения и предотвращения рисков и уменьшения их отрицательных последствий на каждом предприятии, фирме должна быть организована система оценки риска и система контроля над ними. Внедрение данной системы позволяет обеспечению стабильного развития предприятия, повышению обоснования принятых решений в условиях рисков и улучшению финансового состояния

RISK MANAGEMENT SYSTEM

Dos. K.M.Agayeva

G.S.Mammadova

Azerbaijan Technological University

gulnar.mammadova1189@gmail.com

The article deals with the organization of the risk management system at enterprises and companies. It is noted that in order to eliminate and prevent risks and reduce their negative consequences at each enterprise, the company should organize a risk assessment system and a control system over them. The introduction of this system allows ensuring the stable development of the enterprise, increasing the rationale for decisions made in the face of risks and improving the financial condition.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

Dos. X.M.Ağayeva

L.Qəhrəmanzadə

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Maliyyə münasibətlərinin yaranmasının ilkin dairəsi ictimai məhsulun dəyərinin ilkin bölüşdürülməsi prosesidir, dəyər tərkib hissələrə bölünərək, pul gəlirlərinin və yığımların müxtəlif formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Dəyərin gələcək yenidən bölüşdürülməsi və ondan məqsədli istifadənin konkretləşdirilməsi də maliyyə əsasında baş verir.

Maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi bölüşdürücü və nəzarət funksiyasına malik olduğu üçün dövlət öz məsələlərini həll etmək üçün maliyyədən istifadə edərək məsələlərin həyata keçirilməsinin gedişatına dövlət nəzarətini təşkil edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti – dövlətin və yerli idarəetmə subyektlərinin pul vasitələrinin yaranması və istifadəsi sahəsində hərəkətin qanunauyğunluğuna nəzarətdir, məqsəd isə ölkənin, ayrı-ayrı regionların səmərəli sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsidir, eyni zamanda maliyyə nəzarəti dövlətin əsas qanunlarının müddəalarına əsaslanan konkret hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının iqtisadi-hüquqi fəaliyyətin kompleks və məqsədyönlü sistemidir.

Nəzarətin dövlət qanunları və normativ aktlarına müvafiq aparılan maliyyə nəzarəti növlərindən biri də auditor kimi qeydə alınmış fiziki şəxslər, Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş auditor firmaları apara bilərlər.

Respublikamızda bu gün dövlət maliyyə nəzarətinə aid problemlərin biri nəzarətin qanunvericiliklə tənzimlənməməsi, büdcədə toplanan vəsaitlərdən istifadə olunması və nəzarətin təmin olunması üçün müvafiq mexanizmə, hüquqi bazaya malik olması vacib məsələlərdən biridir.

Belə ki, dövlət Maliyyə orqanlarından Hesablama Palatasının, Mərkəzi Bankın, Dövlət Vergi xidmətinin özlərinin nəzarət kompetensiyaları çərçivəsinin özlərinin nəzarət kompetensiyaları çərçivəsində aparırlar. Eləcə də digər orqanlar xəzinədarlıq, valyuta və ekspert nəzarəti xidməti, qiymətli kağızlar üzrə komissiya öz nəzarət funksiyasını koordinasiya etməklə Nəzarət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında məsələyə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin quruluşu çox sayda kompetentli orqanlarla fərqlənməlidir. İlk dəfə qanunvericilik təcrübəsində sənəd qəbul edilmişdir, hansı təşkilatların dövlət və bələdiyyə nəzarəti orqanları olmaları göstərilmişdir, daxili nəzarətin vəzifələri və nəzarəti həyata keçirən orqanların əsas hüquqları müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas yenilik ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyinin və xəzinədarlığın funksiyaları qeyd olunmuşdur, nəzarət orqanlarının işinin icrası üzrə Hesablama Palatasının təqdim etdiyi məlumatlar qanunla möhkəmləndirilir.

Bu gün dövlət maliyyə nəzarəti sistemindən kənar olan audit institutu ilə dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinə aydınlıq yoxdur.

Yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması üçün bütün nəzarətedici orqanların hüquqlarını genişləndirmək, maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə ciddi diqqət yetirilir.

Daha vacib məsələ maliyyə qanunvericiliyini pozanlara görə dövlət maliyyə nəzarəti imkanlarını müəyyənləşdirən qanunun olmamasıdır.

Beləliklə hesab edirəm ki, bu gün büdcə sisteminin formalaşması mərhələsində olduğu halda maliyyə nəzarəti və audit sisteminin islahatı məsələsi ən vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun hesabatları, Bakı, 2016-2020
3. Azərbaycan Respublikasının Vahid büdcə təsnifatı, Bakı, 2020
4. Abbasov A.F. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı, 1998
5. Audit. Dərs vəsaiti N. Novruzovun redaksiyası, Bakı, 2010
6. Azərbaycan iqtisadiyyatı Alıyev İ.Ş. və İbadov C.A., Bakı, 1998
7. Bazar iqtisadiyyatının əsasları, Axundov Ş.J, Bakı, 2010
8. Abbasov A.H., Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında

maliyyə kredit sistemlərinin problemləri, Bakı, 2003

9. Xankişiyeв В.А., Mirzəyev M.M., Dövlət maliyyəsi, Bakı, 1998

10. Ekimova K.B. Финансовый менеджмент, Учебник, Юрайт, 2016

11. Проблемы организации финансового контроля и аудита в Азербайджанской республике

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Дос. Х.М.Агаева

Л.Гахраманзаде

Азербайджанский Технологический Университет

В статье рассмотрены вопросы организации финансового контроля и аудита в стране. Указано что, финансом как экономической категории присущи распределительная и контрольная функции, государство используя указанные функции организует государственную контроль над использованием финансовых средств государства и субъектов самоуправления и соответствия их законопроектам.

Одной из проблем контроля над использованием финансовых ресурсов является недостаточное законодательное регулирование финансовой системы и аудита.

В статье также указан один из видов финансового контроля-аудиторского контроля, который является одним из основных методов контроля над использованием государственных и муниципальных финансовых средств.

Необходима внедрение системы координации работ финансовых органов, разработка новых реформ в организации финансового контроля государства и организации системы аудита.

PROBLEMS OF ORGANIZATION OF FINANCIAL CONTROL AND AUDIT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Dos. X.M.Agayeva

L.Gahramanzade

Azerbaijan Technological University

The article deals with the organization of financial control and audit in the country. It is indicated that finance as an economic category has distributive and control functions, the state, using these functions, organizes state control over the use of financial resources of the state and self-government entities and their compliance with bills.

One of the problems of control over the use of financial resources is the lack of legislative regulation of the financial system and audit.

The article also indicates one of the types of financial control - audit control, which is one of the main methods of control over the use of state and municipal financial resources.

It is necessary to introduce a system for coordinating the work of financial bodies, to develop new reforms in the organization of financial control of the state and the organization of the audit system.

MENECMENTDƏ RISKLƏR: TƏYİNATI, GÖSTƏRİCİLƏRİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏ METODLARI VƏ AZALDILMASI YOLLARI

T.A.Yusibli

Dos. E.Y.Hüseynova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

togrulyusibli09@gmail.com

Ümumiyyətlə, menecmentdə risklərin təyinatı, göstəriciləri, qiymətləndirilmə metodları və azaldılması üçün seçilən üsullar diqqətlə öyrənilməli və düzgün tətbiq edilməlidir. Bunun özü riskin idarə olunması deməkdir.

Risqlərin idarə edilməsi prosesinin risk təhlili və qiymətləndirilməsi mərhələsinin məqsədi əvvəllər müəyyən edilmiş riskləri prioritetləşdirməkdir ki, ilk növbədə risk aradan qaldırılsın. Bu, riskləri bir-biri ilə müqayisə etməklə əldə edilir. Riskin qiymətləndirilməsi, öz növbəsində, riskin aradan qaldırılması ehtiyacını müəyyən etmək üçün “təhlil prosesində aşkar edilmiş risk səviyyəsini nəzərdən keçirilən kontekstdə müəyyən edilmiş risk meyarları ilə müqayisə etməkdən” ibarətdir. Fəaliyyət göstəriciləri kimi risk anlayışının iki elementi götürülür: ehtimal və nəticələr. Ehtimal imkana və nəticələrinə görə hesablanı bilər. Bizneslər çox vaxt pul və ya vaxt itkiləri ilə ifadə edilir, tənzimləyici üçün isə nəticələr iqtisadi itkilər, ətraf mühitə ziyan və ya ictimai sağlamlığın pisləşməsi ola bilər. Qərar verənlər bu ölçülərə etibar edərlərsə, fürsəti nəticələrə vurmaqla riskin potensial dəyərini hesablaya bilərlər. Bu hərəkəti bütün risklərlə təkrarlamaq sizə daha çox və ya daha az riskləri müəyyən etməyə imkan verəcək. Təşkilat üçün ən vacib olanı, dəyəri ən yüksək olan risklər olacaqdır.

Menecmentdə risklərinin qiymətləndirilməsi üsullarının geniş bir mövzuda təhlil olunmuşdur. Bura əsasən qiymətləndirmənin ekspert, analitik hesablama, statistik və analoq metodları daxildir. Qiymətləndirmə dedikdə konkret olaraq metodlarının seçilməsi zəruri informasiya toplusunun mövcud olması və menecerlərin ixtisas səviyyəsinin uyğunluğu ilə müəyyən olunur. Riskin qiymətləndirilməsi əməliyyatı əsasən 3 mərhələdən ibarətdir:

- ❖ problemin həlli zamanı mümkün olan variantlarının aşkar olunması;
- ❖ qərarın həyata keçirilməsi nəticəsində baş tuta bilən mümkün siyasi, mənəvi, iqtisadi və digər nəticələrin (mənfi halların) müəyyən olunması;

- ❖ riskin əsas olaraq qarşılıqlı iki əlaqəli aspektlərindən ibarət olan kəmiyyət və keyfiyyət tərəfi.

Risqlin azaldılması prosesi zamanı əsasən aşağıdakıların rolu böyükdür.

- Düzgün, tam və əlavə informasiyanın əldə olunması.
- Riskin layihənin işçiləri arasında bölünməsi.
- Kapitalın məhdudlaşdırılması.
- Sistemli olan riskin seçilməsi.
- Ehtiyat vəsaitlərinin yığılması.
- Sığorta.

Risql olmayın yerdə mənfəət də yoxdur və əksinə. Hədəflər nə qədər iddialı olsa, risklər də bir o qədər yüksək olar. Buna görə də, gözlənilən faydanın artırılması qərarı potensial xərclərin artmasına və buna görə də daha bahalı profilaktik tədbirlərin görülməsinə səbəb olacaqdır.

Mövzunun aktuallığı: Risklərin idarə edilməsi sağlam və düzgün qərarların qəbulunu asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi: Risklərin maliyyə sahəsində təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesi.

Tədqiqat obyektı: İqtisadiyyatdarisqlərin təhlili.

Tədqiqat metodu: Risklərin idarə edilməsi prosesi.

Açar sözlər: risk, risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili, risklərin azaldılması

Ədəbiyyat:

1. Banklarda risklərin idarə olunması haqqında” Qaydalar, AR Milli Bankı. Bakı, 2009
2. https://www.researchgate.net/publication/305710995_Risk_Management_Measurement_and_Evaluation_Methods_Based_on_Performance_Indicators
3. Риски при осуществлении сделок на рынке ценных бумаг. <http://stat.bashedu.ru/konkurs/bakirov/aug/index.htm>.

РИСКИ В УПРАВЛЕНИИ: НАЗНАЧЕНИЕ, ПОКАЗАТЕЛИ, МЕТОДЫ ОЦЕНКИ И ПУТИ СНИЖЕНИЯ

Т.А.Юсибли

Дос. Э.Ю.Гусейнова

Азербайджанский Технологический Университет

togrulyusibli09@gmail.com

В целом, идентификация рисков, индикаторы, методы оценки и методы, выбранные для смягчения последствий в управлении, должны быть тщательно изучены и должным образом применяться. Это означает управление рисками.

RISKS IN MANAGEMENT: PURPOSE, INDICATORS, EVALUATION METHODS AND WAYS TO REDUCE

T.A.Yusibli

Dos. E.Y.Hüseynova

Azerbaijan Technological University

togrulyusibli09@gmail.com

In general, risk identification, indicators, assessment methods and methods chosen for mitigation in management should be carefully studied and properly applied. This means risk management.

AQROMARKETİNQİN İNKİŞAFINDA İSTEHSAL VƏ TEXNİKİ XİDMƏTLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İ.ü.f.d.,F.S.Mehdiyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Kənd təsərrüfatında müasir marketinqin səviyyəsi, ilk növbədə, aqrar sektor istehsalçılarının ödəmə qabiliyyətli tələbatı, istehsal sahəsində elmi-texniki tərəqqi, sənayedə daha məhsuldar və ekoloji təmiz məhsul istehsalına əsas yaradan maşın və avadanlıqların tətbiqi və eləcə də digər səmərəli resurslardan istifadə kimi amillərlə müəyyən edilir. Bir neçə ildir müşahidə edilən dünya iqtisadi böhranı ilə əlaqədar olaraq, bu amillər istehsal və marketinq xidmətlərinin əsas fondların mütəşəkkil və tam hüquqlu bazarının yaradılmasına kömək etmir. Hazırda marketinqin inkişaf etməmiş sahələrindən biri də məhz avadanlıq və xidmətlərin marketinqidir. Bu, xüsusilə, marketoloqlar tərəfindən problemlə məsələləri hələ də kifayət qədər öyrənilməyən və ümumiləşdirilməyən kənd təsərrüfatı xidmət müəssisələrinin texniki resurslarla təmin edilməsi sahəsinə aiddir.

Marketinq sisteminin müasir təşkilatı-idarəetmə strukturu olan aqroservis istehsal və texnoloji fəaliyyətin bir çox növ və formalarından ibarətdir. Buraya texniki təchizat, nəqliyyat və ekspeditorluq xidmətləri, kənd yerlərində aqrokimyəvi və zoobaytarlıq xidmətləri, tarla işləri zamanı səyyar mexanikləşdirilmiş dəstələr tərəfindən müxtəlif növ marketinq xidmətlərinin göstərilməsi, müəssisələrin texniki ehtiyatları, istehsal və texnoloji xidmətləri, aqrar sektorda məhsulların emalı sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maşın və avadanlıqlarının təmiri və texniki xidməti və s. daxildir. Aqroservis xidmətinin və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqromarketinq əsasında səriştəli və operativ idarəetməyə ciddi ehtiyacı var. Vurğulamaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı marketinqində onun ümumi xüsusiyyətlərinin təzahürü təbii mühitlə, istehsal prosesinə xarici təsirlər və onun mövsümliliyi ilə, aqroservis təsərrüfatlarının strukturu ilə əlaqəli bu sahəyə xas olan xüsusiyyətlər vasitəsilə baş verir.

Aqrar sahədə istehsalat-texniki xidmətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və satışı sahəsində geniş çəşiddə müxtəlif aqroservis infrastruktur xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının ehtiyaclarını maksimum dərəcədə ödəməyə imkan verir. Aqrar sahədə istehsal-texniki xidmətlərin spesifik rolunu özünü məhsuldar qüvvələrin inkişafının sürətləndirilməsində; aqrar-sənaye kompleksində xidmətin səmərəliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi və iqtisadi əlaqələrin inkişafında; kənd təsərrüfatı istehsalında elmi-texniki tərəqqinin miqyasının dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsində; kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli istehsalının davamlılığının və mövcud texniki ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsində; istehsalın ixtisaslaşması, təmərküzləşməsi və inteqrasiyası proseslərinin gücləndirilməsində; iqtisadi dövriyyənin sürətləndirilməsində; aqroservis strukturlarının istehsal-texniki xidmətlərindən istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsalının maya dəyərinin aşağı salınmasında göstərir.

Aqrar sahədə istehsal-texniki xidmətlərin marketinqinin inkişafının təkmilləşdirilməsi yollarından biri aqrolizinq üçün güzəştli əsasların geniş tətbiqidir ki, bu da yeni intensiv texnologiyaları mənimsəməyə və tətbiq etməyə, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Eyni zamanda, aqrolizinq sistemi dövlət tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə şəraitdə aqroservis sistemində marketinq fəaliyyəti təşkil edilərkən təsərrüfatlara göstərilən istehsal və texnoloji xidmətlərin həcmi ilə istehsalın təbii-iqlim şəraiti arasında mövcud sıx əlaqə nəzərə alınmalıdır. İstehsal və texnoloji xidmətlər kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlıq əldə etmək imkanlarına uyğun istehsal gücünə malik olmalıdır. Bu, onlara aqromarketinq xidmətlərini yüksək keyfiyyətlə, ciddi şəkildə müəyyən edilmiş müddətlərdə, minimum itki və xərclərlə təmin etməyə imkan verəcək.

İstehsal və texniki xidmətlərin aqroxidmət strukturları kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar istehsalı sistemində son nəticə üçün işləyən həlqələrdir. Onların mütərəqqi inkişafı təkəcə bazar deyil, həm də təşkilati-iqtisadi, elmi-metodiki və hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini, dövlət orqanlarının rolunun artırılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının əsas maneəsi olan texniki ehtiyatların aşağı səviyyəsi aqrar sahədə səmərəli istehsal və texniki xidmət strukturlarının müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarının fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyinə əsas ola bilər. Belə vəziyyətdən ən səmərəli çıxış yolları bunlardır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün yüksək gəlirli yeni texnologiyaların işlənilməsi və hazırlanmasını təmin edən Maddi-Texniki Xidmət şəbəkəsi vasitəsilə yüksək etibarlı və yüksək məhsuldarlığa malik yeni nəsil avadanlıqların istifadəsi;
- kənd təsərrüfatında istehsal-texniki təminatının yeni və səmərəli strukturlarının təşkili və dəstəklənməsi.

Aqroservis müəssisələri üçün istehsal-texniki xidmətlərin inkişafı sahəsində qabaqcıl təcrübənin mənimsənilməsi və təkmilləşdirilməsinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə istehsal və texniki xidmətlərin səmərəliliyi adətən iki mərhələdə qiymətləndirilir: fəaliyyətin planlaşdırılması mərhələsində - onların ilkin mümkün qiymətləndirilməsi üçün və işin konkret mərhələsinin həyata keçirilməsinin başa çatdırılması mərhələsində - faktiki qiymətləndirilməsi, görülən işlərin nəticəsinə görə.

Qarşıya qoyulan məqsədlərin çoxluğu onların strukturlaşdırılmasını zəruri edir. Buna görə də kənd təsərrüfatının istehsalı və saxlanması üzrə müəssisənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin strukturuna nəzər salmaq lazımdır.

Şəkil. İstehsal və texniki xidmətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xidmət müəssisələrində istehsal güclərinin onlara olan tələbat səviyyəsi ilə müqayisədə həddindən artıq olması bir çox hallarda əlavə məsrəflərə və ayrı-ayrı istehsal və texnoloji xidmətlərin rentabilsizliyinə, vahidlərin natamam yüklənməsinə səbəb olur. Buna görə də, göstərilən kənd təsərrüfatı xidmətinin xüsusiyyətləri və şərtləri ilə bağlı vaxtaşırı marketing tədqiqatları aparmaq lazımdır. Bu, müxtəlif çuxur uzunluqlarına və sıldırımlığa, relyefi əngəlliyə, torpağın becərmə zamanı müqavimətinə, onun daşlılığına, yamac bucağına və marketing xidmətləri üçün vahid xərclərin artmasına səbəb olan digər xüsusiyyətlərə malik olan dağınıq kiçik torpaq sahələrində çöl işlərinin aparılmasına aiddir.

Uğurlu istehsal, texnoloji və marketing fəaliyyəti üçün aqroservis müəssisəsi rəqiblər, göstərdikləri marketing xidmətlərinin əsas növləri, müştəriləri, xidmətin səviyyəsi və keyfiyyəti haqqında məlumatları sistemli şəkildə toplamalı və təhlil etməlidir. Qeyd edək ki, aqroservis sistemində mövcud rəqabət xüsusilə təxirəsalınmaz tarla və digər istehsal-texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi, əkinlərin becərilməsi üçün yüksək səmərəli texnologiyaların tətbiqi kimi növlərdə aşağı intensivliklə xarakterizə olunur. Bunun sayəsində kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr istehsal və texnoloji xidmətlərin qiymətlərini və keyfiyyətini, eləcə də kənd təsərrüfatı işlərinin yerinə yetirilmə vaxtını nəzərə alaraq ən gəlirli təminatçıları seçmək üçün real imkan əldə edəcəklər.

Gələcəkdə aqroservis mərkəzinin inkişafı prosesində xidmətlərin çeşidinin genişlənməsi və kənd təsərrüfatı xidmətlərinin həcmının artması həm ayrı-ayrı bitkilərin becərilməsi texnologiyalarında, həm də aqroxidmət mərkəzinin inkişafı zamanı ixtisaslaşmasında texniki, əmək resurslarından maksimum səmərəli istifadə etməyə, kənd təsərrüfatı xidmətlərinin dəyərini aşağı salmağa imkan verəcək. Bu da kəndlilər tərəfindən onlara tələbatın artmasına şərait yaradacaq.

Müasir şəraitdə istehsal və texniki xidmət aqrar sahibkarlığın inkişafının əsas vəzifəsi kimi texniki təminat probleminin həllinin vacib yollarından biridir. Bazar şəraitində aqroservislərin mahiyyətini texniki vasitələrin istehlakçısı olan kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə aqroservis strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə forması kimi xarakterizə etmək olar. Aqroservis strukturları yüksək ixtisaslı mexanizatorlara, xidmət şöbəsinə malikdir və qabaqcıl texnologiyalar tətbiq edir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqromarketing prinsipləri əsasında səmərəli aqroxidmətinin inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının sabitləşməsi və dayanıqlı artımı, aqrar sektorun inkişafı üçün mühüm amildir.

ОЦЕНИВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИХ СЛУЖБ В РАЗВИТИИ АГРОМАРКЕТИНГА

Ф.С.Мехтиеv

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Сельское хозяйство — это тоже бизнес. Определение рынка сбыта продукции, производимой в данной отрасли, является одним из факторов, влияющих на получение дохода, который носит экономический характер. Кроме того, агробизнес по снабжению, производству, хранению, транспортировке и доставке продукции конечным потребителям также делает его одним из основных генераторов занятости. Также важно найти ответы на вопросы, связанные с маркетингом агробизнеса. Наиболее важными вопросами, наверное, являются «Что вы продаете?», «Какова цена?», «Местный или мировой рынок?» После определения этих ключевых вопросов вопросы, связанные с «Что производить?» в сельском хозяйстве, могут стать объектом маркетинговых исследований.

Ключевые слова: сельское хозяйство, бизнес, маркетинг, менеджмент

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF PRODUCTION AND TECHNICAL SERVICES IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL MARKETING

F.S.Mehdiyev

Azerbaijan State Agrarian University

Agriculture is also a business. The definition of the market for the products produced in this industry is one of the factors affecting the receipt of income, which is of an economic nature. In addition, the agribusiness of supplying, producing, storing, transporting and delivering products to end consumers also makes it one of the main generators of employment. It is also important to find answers to questions related to agribusiness marketing. The most important questions are probably “What do you sell?”, “What is the price?”, “Local or global market?” After identifying these key questions, questions related to “What to produce?” in agriculture, can become the object of marketing research.

Keywords: agriculture, business, marketing, management

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIMIZDA DAVAMLI TURİZMİN İNKİŞAFI ÜÇÜN AQRO-EKOTURİZM VƏ QLƏMPİNLƏRİN TƏTBİQİ

S.Y.Mustafayeva

A.A.Qasımova

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin

ffidan096@gmail.com

Son dövrlər turizmdə yeni alt növlər meydana gəlməyə başlamışdır. Bu böyük şəhərlərdə yaşayan bir çox insanların stressdən, səs-küylü gündəlik həyatdan uzaqlaşdıraraq öz tətil vaxtlarını uzaq təbiətin qoynunda keçirmək istəyi ilə bağlı olur. Eyni vəziyyəti ölkəmizdə də müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin və Qarabağın ecazkar və rəngarəng təbiəti burada turizmin əksər növlərinin gələcəkdə inkişaf etdirilməsində əsas perspektiv sayılır.

Bir çox ölkələrdə məhz insanların təbiətə, kənd həyatına olan marağından yaranan aqroturizm turistlərə həm öyrənmək, həm də əylənərək xoş təəssürat bəxş etmək kimi məqsədləri qarşısına qoyur. Bu ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq öz ölkəmizdə də bu növü inkişaf etdirmək mümkündür. Kənd həyatını, fermer həyatını, əkinçilik və maldarlığın müxtəlif sahələrini əhatə etməklə yanaşı, özünəməxsus təbiəti olan, flora və fauna müxtəlifliyinə sahib olan ölkəmizin müxtəlif aqroturizm perspektivləri mövcuddur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə gələcəkdə inkişafı planlaşdırılan kənd təsərrüfatının eyni zamanda aqroturizm üçün də bir perspektivdir.

Ekoturizm-Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyətinə (TIES) görə, ətraf mühiti mühafizə etməklə, yerli əhalinin maddi və mənəvi rifah halına xələl gətirmədən təbii ərazilərə edilən səyahət kimi deşifrə olunur. Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyəti ekoturizmlə əlaqədar olan bəzi prinsipləri vurğulayır: fiziki, sosial, davranış və psixoloji təsirləri minimuma endirməklə yanaşı, ekoturizm həm də ziyarətçilərə və ev sahiblərinə müsbət təcrübə verərək ətraf mühitə hörmət və qoruma mədəniyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Ev sahibi tərəfindən ekoturizm zehniyyəti yerli insanlar və sənaye üçün dəyər yaradan bir turizm növüdür. Yerli ekoloji, siyasi və sosial problemlərə həssaslığını artırarkən ziyarətçilərə diqqətə layiq təcrübələr verməyə kömək etməlidir. Digər turizm növləri ilə yanaşı ölkəmizdə, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə onların iqtisadiyyatımızda mühüm yer tutmasında turizmin bu növünün əhəmiyyətli rol oynayacağına inanıram. Aqro-ekoturizm həm aqro, həm də ekoturizmin sintezindən əmələ gələn bir turizm növüdür. Bir çox ölkələrdə bu sintez həm təbiəti mühafizə etmək, həm səyahət etmək, həm də qazanc əldə etmək üçün çox imkanlara sahibdir. Turistlərin davamlı olaraq əkinçilikdə iştirak etmələrini və yerli məhsullar haqqında məlumat əldə etmələrini əhatə edən bir turizm növüdür. Sosial məsuliyyətli və eko-dostluqla tanınan insanlar şəhərlər xaricində yeni təcrübələr axtardıqca, aqro-ekoturizmin populyarlığı artmaqda davam edir. İstər istirahət, istər təhsil, istərsə də maraq üçün olsun, aqro-ekoturizm həm beynəlxalq, həm də yerli turistlərin diqqət və marağını cəlb etməyi bacarıb. Daha davamlı həllər və əyləncələrə olan ehtiyaclardan qaynaqlanan bu maraqlar qarışığı gələcəkdə genişlənib davamlı bir turizm növü kimi inkişaf etmək potensialına malikdir.

Qləmpinqlər (ing. –Glamping) – bu elə bir kəmpinq növüdür ki, özündə təbiətdə komfortlu istirahət etmək üçün lüks otel otağını cəmləşdirə bilir. Orta əsrlərdə ova çıxan avropa zadəganlarının əmələ gətirdiyi bu yerləşdirmə vasitəsi, onların özlərinin də bilmədən müasir dövrdəki qləmpinqlərin inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, bu yerləşdirmə vasitəsi insanlara istənilən hava şəraitində, istənilən təbiət qoynunda istirahət etməyə imkan verir. Ümid edirəm ki, ölkəmizdə də hələ inkişaf etməmiş bu yerləşdirmə vasitəsi digər ölkələrdə olduğu kimi ənənəvi otel streatiplərini sındıraraq gələcəkdə, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə inkişaf etdiriləcəkdir.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АГРОЭКОТУРИЗМА И ГЛЕНПИНГОВ В РАЗВИТИИ
УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА В ОСВОБОЖДЕННЫХ РАЙОНАХ**

С.Ю.Мустафаева

А.А.Касумова

Азербайджанский Технологический Университет

ffidan096@gmail.com

В последнее время в туризме развились новые подвиды. Это связано желанием населения, живущих в городах проводить свой отпуск в далеке от стресса и повседневного городского шума. Такую ситуацию можно наблюдать и у нас в стране. Красочная и разнообразная природа освобожденных территорий и Карабаха является основной перспективой в будущем развитии многих видов туризма.

**APPLICATION OF AGRO-ECOTOURISM AND GLAMPING FOR THE
DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE TOURISM IN OUR LIBERATED REGIONS**

S.Y.Mustafayeva

A.A.Gasimova

Azerbaijan Technological University

ffidan096@gmail.com

Recently, new subtypes of tourism have begun to emerge. This is due to the desire of many people living in big cities to spend their holidays in the bosom of distant nature, away from stress and noisy daily life. The same situation can be observed in our country .In particular, the wonderful and colorful nature of our liberated territories and Karabakh is a key prospect for the future development of most types of tourism here. Glamping is a type of camping that can combine a luxury hotel room to relax in nature.

**İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNDƏ RİSKLƏRİN İDARƏ
EDİLMƏSİ**
O.İ.Bayramov
R.Mustafayeva
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İnnovativ fəaliyyət təkcə innovasiyaların uğursuz həyata keçirilməsi ilə əlaqəli itki riskləri ilə deyil, həm də əldə edilməmiş mənfəətdən itki riskləri ilə müşayiət olunur. Risklərin idarə edilməsi iqtisadi sahədə ən çətin olanlardan biridir. Bu, proqnozlaşdırmanın çətinliyi, idarəetmə yanaşma və metodlarının parçalanması və diskretləşməsi ilə bağlıdır. Buna görə də təşkilatların innovativ inkişafında risklərin idarə edilməsinə vahid metodoloji yanaşmanın yaradılması problemi olduqca aktualdır.

İnnovativ layihələrin həyata keçirilməsi çərçivəsində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ona xas olan risklərin ətraflı təhlilini nəzərdə tutur. Şübhəsiz ki, yeniliklərin tətbiqi ilk növbədə investisiya riski ilə bağlıdır, çünki layihəyə qoyulan vəsait uzunmüddətli investisiyalardan formalaşır.

Klasterlər daxilində bir çox iri sənaye müəssisələri hazırda irimiqyaslı innovasiya yönümlü investisiya layihələri həyata keçirirlər. Belə layihələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, bir qayda olaraq, investorlar layihələrin riskliliyi haqqında kifayət qədər məlumatlılıqla üzləşirlər.

Risk və qeyri-müəyyənlik aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- optimal həll yolunu seçmək üçün bütün parametrlər, şərtlər, vəziyyətlər haqqında natamam bilik;
- bütün məlumatların dəqiq və düzgün uçotunun mümkünsüzlüyü;
- ətraf mühitin davranışının ehtimal xüsusiyyətlərinin olması;
- təsadüfi amilin olması, yəni. Ehtimallı icrada belə proqnozlaşdırıla bilməyən və proqnozlaşdırıla bilməyən amillərin həyata keçirilməsi;
- müqavimətin subyektiv amillərinin olması

Müəssisələrin istehsal və digər proseslərinin idarə edilməsi mexanizmi innovasiya yönümlü investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində qeyri-müəyyənliyin azaldılması imkanlarını nəzərə almalıdır.

Layihənin icrası zamanı yaranan mənfəi vəziyyətlərin və nəticələrin mümkünlüyü ilə bağlı qeyri-müəyyənlik risk anlayışı ilə xarakterizə olunur. Investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı risklərin təhlili layihənin iqtisadi göstəricilərinin mənfəi amillərin (məliyyə qeyri-sabitliyi, inflyasiya, rəqabət, qanunvericilik aktlarının dəyişməsi) təsiri altında xarici mühitdəki dəyişikliklərə həssaslığını qiymətləndirməyə imkan verir və s.),

Mövzunun aktuallığı. Risklərin idarə edilməsinin mahiyyəti planlaşdırılan nəticələrdən potensial kənarlaşmaları müəyyən etmək və perspektivləri yaxşılaşdırmaq, itkiləri azaltmaq və qərarların etibarlılığını artırmaq üçün bu kənarlaşmaları idarə etməkdir.

Tədqiqatın məqsədi: Risklərin idarə edilməsi fəaliyyəti daha da yaxşılaşdırmaq və təşkilatın iş axınının səmərəliliyini artırmaq yollarını seçmək üçün tətbiq oluna bilən məntiqi və sistematik bir prosesdir.

Tədqiqat obyektı: Riskləri idarə etməsək, onlar bizi idarə edəcəklər.

Tədqiqat metodu: Risklərin idarə edilməsi qərar qəbuletmə prosesinin hərtərəfli təhlilini əhatə edir və təminatlı iş prosesinə gətirib çıxaran bir üsuldur.

Açar sözlər: İnnovativ layihə; risk; riskin müəyyənləşdirilməsi; risk təhlili

Ədəbiyyat:

1. Саркисянц А. Арт-рынок и его инвестиционный потенциал, Вопросы экономики, 2010, № 7
2. Левкина Н. Н., Современные методы оценки эффективности инвестиций в объекты интеллектуальной собственности, Экономический анализ: теория и практика. 2009, № 16

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В ИННОВАЦИОННО-ДРУЖЕСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТАХ

О.И.Байрамов

Р.Мустафаева

Азербайджанский Технологический Университет

Инновационная деятельность сопровождается не только рисками убытков, связанных с неудачей нововведений, но и рисками убытков от недополученной прибыли. Управление рисками является одним из самых сложных в экономической сфере. Это связано со сложностью прогнозирования, фрагментарностью и дискретностью управленческих подходов и методов. Поэтому проблема создания единого методологического подхода к управлению рисками в условиях инновационного развития организаций весьма актуальна.

Ключевые слова: инновационный проект; риск; идентификация риска; анализ риска

RISK MANAGEMENT IN INNOVATION-FRIENDLY INVESTMENT PROJECTS

O.I.Bayramov

R.Mustafayeva

Azerbaijan Technological University

Innovative activity is accompanied not only by the risks of losses associated with the failure of innovations, but also by the risks of losses from unearned profits. Risk management is one of the most difficult in the economic sphere. This is due to the difficulty of forecasting, fragmentation and discreteness of management approaches and methods. Therefore, the problem of creating a unified methodological approach to risk management in the innovative development of organizations is very relevant.

Keywords: Innovative project; risk; risk identification; risk analysis

SAHIBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA RƏQABƏT MÜHİTİNİN ROLU

N.A.Hacıyeva

S.F.Babakışiyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

nushaba.hajieva@mail.ru

sbabakishiyeva@mail.ru

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət aparən sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini təhlil edərkən onların fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra suallar və ümumi xarakterli problemlər yaranır.

Əgər bunların səbəblərini yalnız daxili amillər və müəssisələrin fəaliyyət ilə bağlı olduğu ilə kifayətlənərsə bir çox suallar cavabsız qalacaq. Belə ki, rəqabət mühitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı müəssisələrin istiqamətini müəyyən edən bütün parametrlərin hamısı idarə olunan deyil. Onlardan çoxu rəqabət mühiti tərəfindən diktə olunur. Onun diaqnostikası özünü rəqabət aparənlərin davranışlarının daxili səbəbləri haqqında tam və dəqiq təsəvvürün formalaşmasına lazım olan tədqiqat prosesinin spesifik müstəqil mərhələsi kimi əks etdirir.

Müəssisələrin rəqabət mühiti tez-tez məhsul istehsalçısı (satıcı) və istehlakçılar arasında münasibətlərə təsir edən marketing mühiti ilə eyniləşdirilir, subyektlərdəki məcmunu bazar amillərini əhatə edir. Bu təsadüfi deyil. Marketing mühiti dəyişkən olarsa o, müəssisənin fəaliyyətinə, həmçinin rəqibləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə dərinlənə toxunur [1]. Lakin rəqabət mühitinə daha dəqiq baxılmanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müəssisənin həssas aktivlik göstəricisi olmaqla, onlar bir çox marketing xüsusiyyətlərini müəyyən edir: satışın həcmi, qiymət, satış şəraiti və s. bazarın inkişaf tempini və onunla işləməyin çətinliyinə əsasən rəqabət mühitinin xüsusiyyətlərini diktə edir. Bundan başqa müəssisələrarası qarşılıqlı münasibətlərin prizmasından bazarda baş verən dəyişikliklər daha tez büruzə verir, çünki bazar proseslərinin hərəkətverici qüvvəsi məhz rəqabətdir [3].

Yəqin ki, müəssisənin rəqabət mühiti onun marketing mühitinin bir hissəsi olaraq, müstəqil öyrənilmə və qiymətləndirilmə predmeti olmalıdır. Rəqabət mübarizəsinin gedişində yaranan və rəqabətin maraqlarını müəyyən edən bazar subyektlərinin və onların münasibətlərinin məcmusu praktiki nöqteyi-nəzərdən təhlilin obyektidir.

Müəssisənin rəqabət mühitinin marketing mühitinin özəllikləri baxılan bazarda rəqabətin tipi ilə müəyyənəşdirilir. Onun özəlliklərini müəyyən etmək üçün rəqabətin əvvəlcə baxılan dörd modelinin xüsusiyyətlərini bazarın əsas parametrləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Təəssüf ki, təcrübədə belə yanaşma bazarların müxtəlifliyi və onların qeyri-stabilliyi səbəbindən həmişə birmənalı nəticə vermir. Bazarda istifadə edilən rəqabət modelinin daha üstün modelinin müəyyənəşdirilməsi üçün müəssisənin marketing siyasəti daha üstün mövqedə ola bilər. Müxtəlif rəqabət modellərində onların özünəməxsus özəllikləri olur: inhisarçı rəqabət mühiti, iri inhisar rəqabət mühiti, təmiz inhisar mühiti.

Müxtəlif rəqabət şəraitində müəssisənin rəqabət mühiti məhsul bazarına konkret sahənin fəaliyyətini, dövrlüyünü və intensivliyini xarakterizə edən çoxsaylı müxtəlif faktorların təsiri əsasında formalaşır. Əgər onları bazar subyektləri çərçivəsində qruplaşdırsaq rəqabətə şərait yaradan fəaliyyəti bazar mühitinin 6 əsas göstəricisinə ayırmaq olar:

Rəqabətin tənzimlənməsi sahəsində dövlət və onun siyasəti;

Bazara daxil olan və rəqabəti qarışdıran müəssisə;

Sahədə müəssisəyə təsir göstərən məhsul istehlakçıları;

Sahə bazarında xammal, material, komplektləşdirmə məhsulları;

Sahə bazarının bir hissəsini tutan mal-əvəzləyicilər istehsal edənlər;

Birbaşa məhsul istehsal edən (satıcı) müəssisə.

Təqdim olunan faktorların öyrənilməsi müəssisəni rəqabət mühitinin sistemli görüntüsünün formalaşması üçün xüsusi rol oynayır, hansı ki, onsuz bazarda fəaliyyət göstərmək mümkün deyil.

Sahədə müəssisələrin rəqabəti əslində rəqabət mühitinin adı çəkilən beş elementinin yaranmasına münbit şərait yaradır. Xarici mühitə adaptasiya üçün fəal vasitələrə daxildir:

Bazarda müəssisənin təqdim edilməsi, ona sahədə rəqabətin yüksək intensivliyini müəyyən edən faktorlardan daha yaxşı qorunmağa şərait yaradır.

Xüsusi strateji konsepsiya hazırlanması hesabına rəqabət mühitində olan tarazlığın pozulması;

Bazarda baş verən obyektiv dəyişikliklərdən istifadə etməklə rəqabət çəkişmələrində müəssisəyə qüvvələr nisbətini tənzimləmək üçün qabaqlayıcı tədbirlər görmək;

Aqressiv rəqabət mühiti şəraitində istehsalın şaxələndirilməsi və yavaş-yavaş bazardan çıxma. Belə qərar qəbul etmək böyük ilkin iş tələb edir. Onun ilk mərhələlərindən biri rəqabət mühitinin sahəyə aid olan müəssisələr arasındakı rəqabət məcmu təsirinin qiymətləndirilməsidir [2].

Emal sənayesi müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların bazara daxil olması üçün ölkədə sağlam rəqabət mühitinin olması mütləqdir. Emal sənayesində sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün sağlam rəqabət mühiti ilə yanaşı innovativ iqtisadi inkişaf strategiyalarından istifadə etməklə, müəssisə öz rəqabətqabiliyyətliliyini artırır və maliyyə stabilliyini qoruyub saxlamağa nail olar.

Ədəbiyyat:

1.Süleymanov Q.S., Qarayev R.H., Bazar, sahibkarlıq fəaliyyəti və Rəqabət, Bakı, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2017, № 1(144) s, 25,30

2.Süleymanov Q.S., Sənaye sahələrinin rəqabət strategiyasının formalaşmasında diversifikasiyanın qiymətləndirilməsi, Bakı, АМЕА-nın xəbərləri, İqtisadiyyat elmləri seriyası, 2011, №3, s, 76

3.Гаджиева Н.А., Маркетинг. Учеб.пособие, Баку, Кооперация, 2014

РОЛЬ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Н.А.Гаджиева

С.Ф.Бабакишиева

Азербайджанский Технологический Университет

nushaba.hajieva@mail.ru

sbabakishiyeva@mail.ru

Для выхода на рынок продукции перерабатывающих предприятий необходимо наличие здоровой конкурентной среды в стране. Используя инновационные стратегии экономического развития наряду со здоровой конкурентной средой для повышения предпринимательской активности в обрабатывающей промышленности, предприятие повысит свою конкурентоспособность и сохранит финансовую устойчивость.

THE ROLE OF A COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

N.A.Hajieva

S.F.Babakishiyeva

Azerbaijan Technological University

nushaba.hajieva@mail.ru

sbabakishiyeva@mail.ru

To enter the market for the products of processing enterprises, it is necessary to have a healthy competitive environment in the country. Using innovative economic development strategies along with a healthy competitive environment to increase entrepreneurial activity in the manufacturing industry, the enterprise will increase its competitiveness and maintain financial stability.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA IOT(ƏŞYALARIN İNTERNETİ) TƏTBİQİ

Ç.H.Qasımova, F.D.Ağaş, R.H.Ələkbərov, E.C.Babayev, V.Ə.Qasimov

Azərbaycan Texniki Universiteti

chinareqasimova97@gmail.com, familagas@gmail.com, resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com, vaqif.qasimov@aztu.edu.az

Biz hər şeyin bir-biri ilə əlaqəli olduğu sürətlə inkişaf edən bir dünyada yaşayırıq. Bu şeylər bir-birinə və internetə qoşulduqda ağıllı cihazlara çevrilir. IoT, ətraf mühit haqqında məlumat toplayan, saxlayan və istifadə edən böyük bir əlaqəli şeylər şəbəkəsidir. Bunlar sobalar, otaq qızdırıcıları, smartfonlar, işıqlar, televizorlar, geyilə bilən fitnes cihazları və s. ola bilər. Məsələn, fermanın monitorinqi və optimallaşdırılması yolu ilə məhsul istehsalını maksimuma çatdırmaq üçün bu texnologiyadan kənd təsərrüfatı sahəsində geniş istifadə oluna bilər. Sensorların ən geniş yayılmış istifadəsi məhsulun becərilməsi üçün vacib olan torpaq xüsusiyyətlərini ölçməkdir. Sensorlardan və ağıllı texnologiyadan istifadə edən bu növ kənd təsərrüfatı adətən dəqiq kənd təsərrüfatı kimi tanınır. Sensorlar məhsul istehsalını artırmaq üçün emal edilən fermerlərə müxtəlif növ məlumat verir. Bu sensorlar bu məqsəd üçün xüsusi olaraq hazırlanmış mobil proqramlar vasitəsilə idarə olunur. Sensorların əksəriyyəti ətraf mühit dəyişikliklərinə və hava şəraitinə uyğunlaşır, buna görə də bütün il boyu və müxtəlif əkin sahələrində istifadə edilə bilər. Sensorların əsas məqsədi torpağın və ətrafın fiziki xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Sensorların əsas istifadələri monitorinq və nəzarət, təhlükəsizlik və xəbərdarlıq, diaqnostika və təhlildir [4]. Sensorlar müasir əkinçiliyi daha səmərəli və əngəlsiz edir. Bu, kənd təsərrüfatının öz-özündən asılı və insanların qarşılıqlı təsirindən azad olmasına bir addım daha yaxındır. Suvarma prosesi mahiyyət etibarını ilə sürətləndiriləcək və hasilat eksponent olaraq artacaq [5].

Ağıllı kənd təsərrüfatı. Ağıllı Kənd Təsərrüfatı, əşyaların internetindən istifadə edən ən yeni sahələrdən biridir. Bu, müxtəlif kənd təsərrüfatı prosesləri üçün düzgün metodları dəqiq təhlil etmək üçün toplanmış məlumatlardan istifadə etmək deməkdir. Ağıllı kənd təsərrüfatı fermerlərə öz torpaqlarından səmərəli istifadə etməyə, prosesləri daha sürətli və çevik etməyə, gübrə və pestisidlərdən idarə olunan miqdarda istifadə etməyə, maksimum məhsul əldə etməyə, fikirlərə malik olmağa, əvvəlki məlumatlar əsasında gələcək istifadə üçün riskləri proqnozlaşdırmağa və təhlil etməyə imkan verir və s. Bazarda sensorlar, dronlar, konsollar, avtomatik sprinklerlər və s. kimi ağıllı kənd təsərrüfatı və IoT ilə təchiz edilmiş məhsullar mövcuddur. Düzgün istifadə olunarsa, IoT yeni yaşıl inqilab gətirə bilər. Kənd təsərrüfatında IoT məlumat toplayan cihazları internetdən istifadə edərək məlumatları təhlil edən cihazlara birləşdirir ki, işləri daha ağıllı etmək və onlardan tam potensial əldə etmək mümkün olur [1].

Kənd təsərrüfatında IoT:

Nümunələr: Sensorlardan istifadə edən dəqiq əkinçilik: Kənd təsərrüfatının ən vacib hissəsi torpağın imkanlarını, bitkilərin inkişafı üçün lazım olan qida maddələrini və torpaqda tələb olunan nəm miqdarını bilməkdir [2]. Kənd təsərrüfatı sensorları bu tələblərə uyğun hazırlanır. Onların əsas işi əkin mövsümündən məhsul yığımına qədər məlumat toplamaqdır. Bütün növ məqsədlər üçün sensor var, məsələn, CO₂ tərkibi, havanın temperaturu, NPK tərkibi, Günəş radiasiyası, torpağın xəritəsi və s. Bütün bu sensorlardan toplanan məlumatların birləşməsi tarlanın hansı hissəsində hansı növ məhsulun yetişdirilməsinin, hansı miqdarda və növdə gübrə tələb olunduğunu, ən uyğun suvarma növü və lazımı miqdarda suyun hansı olduğunun birbaşa təhlili üçün istifadə olunur. Sensorlar təyinatına uyğun olaraq dronlara, nəqliyyat vasitələrinə birbaşa torpağa və ya daha yüksək səviyyədə quraşdırıla bilər.

Ağıllı İstixanalar: IoT, istixanaların daxilindəki iqlimi izləmək, bitkilərin böyüməsini, bitki tələblərini, işıq səviyyəsini, rütubəti, temperaturu ölçmək üçün istixanalarda istifadə olunur ki, bu da insan müdaxiləsinə ehtiyacı tamamilə aradan qaldırır. Əsasən istixanaların saxlanması üçün real vaxt məlumatlarından istifadə edən bulud serverləri hazırlanır.

Heyvandarlığın monitorinqi: Heyvandarlığın saxlanması bahalı bir prosesdir və IoT bunu asanlaşdırır. Sahiblər mal-qaranın dəqiq yerini, böyümə sürətini, yoluxmuş ola biləcəkləri xəstəlikləri, gündəlik qida, su və qida ehtiyaclarını, yuxu dövrlərini izləyə və sağlam mal-qaranı xəstə mal-qaradan ayıra bilərlər. Eyni tip texnologiyadan quşçuluq, arıçılıq, balıqçılıq və s. üçün istifadə oluna bilər. Bu, demək olar ki, heç bir əmək tələb etmir və böyük xərcləri azaldır.

Təsərrüfat idarəetmə sistemləri: IoT öz tətbiqini saxlama, logistika, satış və satınalma, texniki xidmət, tullantıların idarə edilməsi və s. kimi işlərin idarə edilməsində tapır. Ferma sahibi öz smartfonlarından istifadə edərək bütün bu məlumatları bir yerdə asanlıqla əldə edə bilər.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan əsas sensorların növləri bunlardır:

Optik sensorlar: Adından da göründüyü kimi, optik sensorlar torpağın xüsusiyyətlərini ölçmək üçün işıqdan istifadə edirlər. Onlar torpaqda nəm miqdarını, üzvi maddələri və gili təyin edə bilərlər. Bu tip sensorlar dronlarda, robotlarda və peyklərdə quraşdırılır.

Elektromaqnit sensorlar: Elektrik sxemləri elektromaqnit sensorlarda torpağın teksturası, suyun drenajı, duzluluğu, üzvi maddələrin səviyyəsi, kation mübadiləsi qabiliyyəti, torpağın pH-ı və s. kimi müxtəlif komponentlər haqqında məlumatları qeyd etmək üçün istifadə olunur. Elektromaqnit sensorlar birbaşa torpaqda və ya tamamilə torpaqdan kənarada ola bilər. Elektromaqnit xassələri (torpaq EC) məhsulun məhsuldarlığına birbaşa təsir etmir, lakin bu məlumatlar bitkilərin əsas inkişafı üçün əsas torpaq xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün faydalıdır.

Yer sensorları: Yer və ya mövqe sensorları GPS-dən istifadə edərək təsərrüfatların dəqiq xəritəsini çıxarmaq üçün istifadə olunur. Bu izləmə cihazları fermerlər tərəfindən pestisidlərin, gübrələrin necə və harada və hansı miqdarda istifadə olunacağını anlamaq üçün istifadə olunur. Bu, qeyri-müntəzəm landşaftları, qeyri-bərabər torpaqları, suyun yığılmasına səbəb olan hamarlaşma problemini və s. aşkar etmək üçün istifadə edilə bilər.

Akustik sensorlar: Akustik sensor səsi aşkar edir. Bu sensorlar adətən sahədə zərərvericilərin aşkarlanması üçün istifadə olunur. Onların qovşaqları var ki, tarlanın müvafiq yerlərində yerləşdirilməlidir ki, əgər zərərverici onun yaxınlığından keçərsə, səs asanlıqla aşkarlana və onun yeri ilə birlikdə qoşulmuş cihaza bildirilə bilər. Zərərvericilər əkin sahələrinə ziyan vurur, bitki xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur.

İstənilən texnologiyanın olduğu kimi kənd təsərrüfatında istifadə olunan sensorların da bəzi üstünlük və çatışmazlıqları var. Bunlar aşağıdakılardır:

Üstünlüklər:

Kənd təsərrüfatı sensorları əkinçilik məhsuldarlığını artırır.

Əkin edilə bilən torpaqlarda torpağın deqradasiyasının qarşısını alır.

Kimyəvi maddələrin həddindən artıq istifadəsi azalır.

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə kömək edir.

Yeraltı suların deqradasiyası riskini minimuma endirir.

Çatışmazlıqlar

İnvestisiya dəyəri yüksəkdir.

Sensordən düzgün istifadə etmək və həyata keçirmək üçün müəyyən miqdarda təlim və mütəxəssislərdən məsləhət tələb olunur.

Hindistan kimi ölkələrdə böyük təsərrüfatlar müxtəlif növ məhsullar üçün kiçik torpaqlara bölünür, ona görə də sensordən istifadə vaxt aparır və baha başa gəlir.

Ədəbiyyat:

1.[5] Kidwai A., Arya C., Singh P., Diwakar M., Singh S., Sharma K., Kumar N., A comparative study on shells in Linux: A review, Mater. Today Proceed. (2020)

- 2.[1] Digiteum Team, Is IoT the future of agriculture? Digiteum, 17 June 2019, <https://www.digiteum.com/iot-agriculture>
- 3.[2] Mary Aleksandrova, IoT in Agriculture: 5 Technology Use Cases for Smart Farming (and 4 Challenges to Consider), 7 June 2018, <https://easternpeak.com/blog/iot-in-agriculture-5-technology-use-cases-for-smart-farming-and-4-challenges-to-consider>
- 4.[4] Wadhwa P, Singh P. A New Sentiment Analysis based Application for Analyzing Reviews of Web Series and Movies of Different Genres. In 2020 10th International Conference on Cloud Computing, Data Science & Engineering (Confluence) 2020 Jan 29 (pp. 390, 396), IEEE

ПРИМЕНЕНИЕ ИОТ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ч.Х.Гасимова, Ф.Д.Агаш, Р.Х.Алекбаров, Э.Ч.Бабаев, В.А.Гасимов

Азербайджанский Технический Университет

chinareqasimova97@gmail.com, familagas@gmail.com, resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com, vaqif.qasimov@aztu.edu.az

Точное земледелие — это новый тип сельского хозяйства, который вскоре заменит традиционные методы и повысит производительность ферм. Он уже доступен на крупных фермах и в развитых странах, и даже в таких странах, как Индия, Китай и Африка, он может легко покончить с голодом в мире при правильном использовании. Эта современная сельскохозяйственная практика может открыть новую эру зеленой революции и открыть новый путь развития для таких стран, как Индия, где сельское хозяйство является основной отраслью и от него зависит экономика. Он также показывает, как различные типы датчиков, работающих на общенаучных принципах, используются в IoT. Основной целью этой статьи было предоставить информацию об Интернете вещей и о том, как он полезен в сельском хозяйстве. Основная цель — предоставить информацию о различных типах сельскохозяйственных датчиков, преимуществах и недостатках Интернета вещей в сельском хозяйстве.

APPLICATION OF IOT IN AGRICULTURE

Ç.H.Qasimova, F.D.Ağaş, R.H.Alakbarov, E.C.Babayev, V.A.Gasimov

Azerbaijan Technical University

chinareqasimova97@gmail.com, familagas@gmail.com, resulalekberov@gmail.com

elyarbbyv@gmail.com, vaqif.qasimov@aztu.edu.az

Precise farming is a new type of agriculture and will soon replace traditional methods and increase farm productivity. It is already available on large farms and in developed countries, and even in countries such as India, China and Africa, it can easily end world hunger if used properly. This modern agricultural practice can usher in a new era of the green revolution and open a new path to development for countries such as India, where agriculture is the main industry and the economy depends on it. It also shows how different types of sensors working on general scientific principles are used in IoT. The main purpose of this article was to provide information about the Internet of Things and how it is useful in agriculture. The main purpose is to provide information about different types of agricultural sensors, the advantages and disadvantages of the Internet of Things in agriculture.

TURİZM ÜZRƏ AKTİV OLMAYAN REGIONLARDA SUNİ TURİZM DESTİNASİYALARININ YARADILMASI

A.R.Qurbanova

A.Ş.Həsənova

Z.İ.Tağıyeva

H.Z.Həsənzadə

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

adile.hesenova1997@gmail.com

aytac20032015@gmail.com

Hər gün bir əvvəlki gündən daha çox inkişaf edən turizm, artıq insanların seçimi deyil, tələbatı halını almışdır. Durmadan yeni yerlər kəşf edən, görmədikləri turizm destinasiyalarını səyahət edən insanlar artıq daha fərqli, daha maraqlı və daha çox diqqət çəkəcək yerlər arayışına çıxmağa başlayır. Buda turizm sektorunun başlıca mütəxəssislərinə böyük məsuliyyət yükləyir. Artıq onlar turistlərin tələbatını ödəmək üçün onların diqqətini çəkəcək yeni turizm destinasiyaları formalaşdırmaq məcburiyyətindədirlər.

Bildiyimiz kimi turizm multiplikator bir sahə olduğuna görə bütün sektorlara qısa zamanda inteqrasiya edə bilir və bütün sektorlarla qısa zamanda əlaqə formalaşdırır. Buda turizmin özünəməxsus bir müsbət özəlliyidir. Bu müsbət özəlliklərdən yararlanan mütəxəssislər turizmde yeni-yeni formalaşan, suni turizm anlayışını əlavə etdilər.

Bəs suni turizm nədir?

Turizm üçün yararsız olan ərazilərdə və ya destinasiyalarda aktiv turizm mərkəzi formalaşdırma q üçün yaranan berpaolunmaz çatışmazlıqların insan zəkası və ya insan əməyi tərəfindən aradan qaldırılması məqsədlə yaradılan bütün turizm xidmətləri suni turizm adlanır. Suni turizmə ən sadə və ən böyük nümunəni Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki Dubay əmrliyinin dəniz sahilinə yaxın yaradılan suni adaları göstərə bilərik. Bu adalar Nakheel developer şirkəti tərəfindən yaradılmış və Palm adaları adlandırılmışdır. Suni ada 3 hissədən: Cumeyra palması, Cəbəl Əli palması və Deira palmasından ibarətdir. Sırf insan zəkası və əməyi nəticəsində yaradılan bu ada arxipelağı tamamilə suni olmasına baxmayaraq turizmin ən aktiv olduğu mərkəzlərdən biridir. Bu təşəbbüsdən sonra bir çox mütəxəssislər turizm üçün aktiv olan ama zamanla aktivliyi azalan mərkəzlərdə bu tip suni turizm destinasiyalarının yaradılması üçün hərəkətə keçdi. Bu təşəbbüsün ən üstün cəhətində ondan ibarətdir ki, istənilən büdcəylə, istənilən suni turizm destinasiyası yaradıla bilər. Buda inkişaf etməkdə olan və ya turizm sektorunda irəli getməyi planlaşdıran ancaq heç bir şəkildə turist cəlb edəcək destinasiyası olmayan ölkələr üçün tam bir çıxış yoludur.

Azərbaycan turizm üçün yetərincə yararlı təbii şərait və mühitə malik olmasına baxmayaraq, çox təəssüf ki, turizmin heç formalaşmadığı əraziləri də mövcuddur. Turizmin aktiv olmadığı həmin ərazilərdə turizmin aktivləşdirilməsi, turist axınının formalaşdırılması və bunun nəticəsində də turizmin ölkə iqtisadiyyatına qatqısının artmasına təsir göstərməsi üçün təklif edirəm ki, məhz bu tip suni turizm destinasiyaları yaradılsın. Daha az maliyyə yatırımı ilə çox böyük diqqət çəkəcək destinasiyaların yaradılması təkcə turist axını deyil, eyni zamanda ölkənin turizm sektorunda da prestijinin artmasına yüksək müsbət təsir göstərəcək.

Ədəbiyyat:

1. www.turizmgunlugu.com
2. www.dergipark.org.tr
3. www.researchgate.net
4. www.revfine.com

ИСКУССТВЕННЫЙ ТУРИЗМ В НЕДЕЯТЕЛЬНЫХ РЕГИОНАХ ПО ТУРИЗМУ СОЗДАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ

А.Р.Курбанова

А.Ш.Гасанова

З.И.Тагиева

Х.З.Гасанзаде

Азербайджанский Технологический Университет

adile.hesenova1997@gmail.com

aytac20032015@gmail.com

Несмотря на то, что в Азербайджане достаточно природных условий и среды для туризма, к сожалению, есть районы, где туризм так и не сформировался. Для активизации туризма в тех районах, где туризм не активен, для формирования потока туристов и, как следствие, для увеличения вклада туризма в экономику страны, предлагаю создать данный вид искусственных туристических дестинаций. Создание дестинаций, привлекающих большое внимание при меньших финансовых вложениях, окажет высокое положительное влияние не только на поток туристов, но и на рост престижа страны в сфере туризма.

ARTIFICIAL TOURISM IN NON-ACTIVE REGIONS ON TOURISM CREATION OF DESTINATIONS

A.R.Qurbanova

A.Sh.Hasanova

Z.I.Taġiyeva

H.Z.Hasanzadeh

Azerbaijan Technological University

adile.hesenova1997@gmail.com

aytac20032015@gmail.com

Despite the fact that Azerbaijan has enough natural conditions and environment for tourism, unfortunately, there are areas where tourism has never been formed. In order to activate tourism in those areas where tourism is not active, to form the flow of tourists and, as a result, to increase the contribution of tourism to the country's economy, I propose to create this type of artificial tourism destinations. The creation of destinations that will attract a lot of attention with less financial investment will have a high positive impact not only on the flow of tourists, but also on the growth of the country's prestige in the tourism sector.

RƏQABƏTİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU, ONUN DİGƏR İQTİSADI KATEQORİYALARLA ƏLAQƏSİ

Z.Məmmədli

z.memmedli@uteca.edu.az

Hər hansı bir təsərrüfat subyektinin, istər sənaye, istərsə də müəssisənin inkişaf səviyyəsi, ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf şəraitində ilk növbədə təbii ehtiyatların, iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalara sahib olan sektorlarının olması ilə əlaqəli olan rəqabət potensialının səviyyəsi ilə müəyyən edilir (inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu, əhəmiyyətli həcm bazar potensialı, ucuz işçi qüvvəsi və aşağı elmi-tədqiqat kapitalının intensivliyi). Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət üstünlükləri, əhalinin yüksək səviyyədə təhsil səviyyəsi, insan kapitalının keyfiyyəti, yenilənən elmi-texniki baza və yüksək texnoloji sahələrdə onilliklər ərzində yaradılan fundamental elmi və texnoloji ehtiyatlarından hələ də yetərinə istifadə edilməyib.

Bazarın beynəlmilləşməsi şəraitində ayrı-ayrı sahələrin rəqabətdəki uğurları ölkədəki vəziyyətdən asılıdır. Milli sənayenin regional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, sahənin beynəlxalq səviyyədə rəqabət üstünlüyünü yaratmaq və saxlamaq qabiliyyəti əldə etmək mümkündür. Lakin ölkədə yaşayış səviyyəsi ayrı-ayrı sahələrin rəqabətqabiliyyətindən, keyfiyyəti və artan səmərəliliyi əldə etmək qabiliyyətindən asılıdır. Bu baxımdan "məhsul rəqabət qabiliyyəti", "müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti", "sənayenin rəqabət qabiliyyəti" kateqoriyalarının mahiyyəti fərqlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif rəqabət sahələrini işıqlandırmaq, rəqabət əlaqələrini və rəqabət üstünlüklərini strukturlaşdırmaq üçün kifayət qədər geniş bir yanaşma formalaşmışdır. Rəqabət üstünlüklərinin daşıyıcıları olaraq müxtəlif qurumlar fərqlənir. Şaquli struktur təhlili prinsiplərinə əsaslanaraq rəqabət qabiliyyəti kateqoriyasının formalaşmasının aşağıdakı əsas səviyyələri fərqlən-dirilir:

- nanoscale - mallar;

- mikro səviyyə - fərdi müəssisələr, firmalar, onların korporativ birlikləri;

- mesoscale - sənaye, sənaye kompleksləri;

- makro səviyyə - ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatları.

İki vacib məqamı qeyd etmək lazımdır. Birincisi, son vaxtlara qədər iqtisadi ədəbiyyatında rəqabətlik termini yalnız məhsullara münasibətdə istifadə olunurdu, ikincisi, ixrac məhsullarının satış keyfiyyəti və həcmi ilə əlaqəli olaraq əsasən xarici iqtisadi fəaliyyət çərçivəsində istifadə olunurdu.

Bir məhsulun, şirkətin və bir ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təhlilinə eyni şəkildə yaxınlaşmağın mümkün olmadığı ortadadır. Ancaq məsələ burasındadır ki, rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasının müxtəlif səviyyələri bir-biri ilə sıx bağlıdır, lakin bu hal bu gün həmişə nəzərə alınmır. Bu gün əksər elmi işlərdə mikro və makro səviyyələrdə rəqabətqabiliyyəti nəzərdən keçirilir. Üstəlik, mikro səviyyə müəssisənin səviyyəsinə, makro səviyyə isə müəyyən bir ölkənin milli iqtisadiyyatına aiddir.

Bazarın müəyyən bir seqmentində rəqabətqabiliyyətinə nail olmaq üçün müəyyən bir məhsul növünə, istehsal üçün qaynaqlara və texnologiyaya tələbatın miqyası, istifadəsi istiqamətləri, keyfiyyət tələbləri, üstünlüklər, istehlakçıların zövqlərində dəyişikliklər, daxili və xarici bazarlarda rəqiblər haqqında məlumatlar lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. www.maliyye.gov.az Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
2. Əhmədov M.A., Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, 2003
3. Pürhani S.H., Hübətov Y.Ə., "İqtisadiyyat", Dərs vəsaiti, Bakı 2002

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ КОНКУРЕНЦИИ, ЕЕ СООТНОШЕНИЕ С ДРУГИМИ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ КАТЕГОРИЯМИ.

З.Мамедли

z.memmedli@uteca.edu.az

В статье объясняется уровень развития любого хозяйствующего субъекта, будь то отрасль или предприятие, уровень конкурентного потенциала, связанный с наличием высокотехнологичных секторов экономики. В условиях интернационализации рынка конкурентный успех отдельных секторов зависит от ситуации в стране.

THE ESSENCE AND CONTENT OF COMPETITION, ITS RELATIONSHIP WITH OTHER ECONOMIC CATEGORIES

Z.Mammadli

z.memmedli@uteca.edu.az

The article explains the level of development of any business entity, whether industry or enterprise, the level of competitive potential associated with the presence of high-tech sectors of the economy. In the context of internationalization of the market, the competitive success of individual industries depends on the situation in the country.

UZUNMÜDDƏTLİ İNVESTİSİYALARIN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

H.T.Aliyeva, Y.B.Əhmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

tair.aliyev47@mail.ru

İnvestisiya (latınca «invest» - «sərmayə qoyuluşu» mənasını verir) - gəlir götürmək məqsədilə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə qısa və uzunmüddətli sərmayə qoyuluşudur. İnvestisiya-mürəkkəb iqtisadi hadisədir, ona görə investisiya anlayışını tam iqtisadi cəhətdən səciyyələndirmək heç də asan deyil.

İnvestisiya-uzunmüddətli layihə olub, hər hansı bir müəssisədə pul vəsaitləri və kapitalın yerdəyişməsidir

Uzunmüddətli investisiya dedikdə satış üçün nəzərdə tutulmayan, dövrüyyədən kənar aktivlərin əldə edilməsinin, yaradılmasının, genişləndirilməsinin təşkilinə, yəni uzunmüddətli aktivlər başa düşülür. Uzunmüddətli investisiyalar təsərrüfatın fəaliyyətində mühüm rol oynadığından onun uçotunun aparılması əsas problemlərdən biri sayılır. Buna görə də uçotun qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

-Xərc növləri və obyektlərin kontekstində tikinti üçün çəkilən bütün xərclərin tam, vaxtında və dəqiq əks etdirilməsi;

-Əsas vəsaitlərin istismarına və tikinti işlərinin gedişinə nəzarətin təmin edilməsi;

-Əsas vəsaitlərin, torpaq, təbiət obyektləri, qeyri –maddi aktivlər və qiymətli kağızların investisiya dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi və əks olunması;

-Uzunmüddətli investisiyaların maliyyə mənbələrinin mövcudluğuna və istifadəsinə nəzarət

Hər bir investisiya layihəsinə başlamamışdan əvvəl onun maliyyə mənbələrini müəyyən etmək vacibdir. Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələri təşkilatın öz vəsaitləri və cəlb edilmiş vəsaitlər ola bilər.

Müəssisənin öz vəsaitləri dedikdə- müəssisənin sərəncamında qalan gəlir, əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərdən amortizasiya ayırmaları, yığım fondu vəsaitləri, sığorta ödənişləri və s. başa düşülür.

Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun aktual problemlərindən biri uçotu tənzimləyici kompleks vahid-normativ sənədin olmaması, uzunmüddətli investisiyalarının müəssisə və vergi uçotunda müxtəlif qiymətləndirilməsi, digər problemlərdən biri uzunmüddətli investisiyaların uçotunun idarəetmə uçotunun predmet-obyekt sahəsində müvafiq yerləşməsidir.

Uzunmüddətli investisiyaların idarəetmə uçotunu təkmilləşdirmə nöqtəyi nəzərindən investisiya xərcləri tərkibinin və onların təsnifləşdirilməsinin tənqidi qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Xərclərin uçotunun təşkili üçün daha vacib onların birbaşa və dolaylı xərclərə bölünməsidir. Birbaşa xarakterli investisiya xərclərinin meyarı onların obyektin əldə edilməsinə birbaşa aidiyyəti olmasıdır, dolaylı xərclər isə obyektin maya dəyəri xərclərinin tərkibinə aid edilməməsidir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, uzunmüddətli investisiyaların uçotunun effektivliyinin artırılması informasiyanın qruplaşdırılması və təqdim edilməsi metodu ilə baş verir.

Və nəhayət, qeyd edək ki, ilk fürsətdə uçotun avtomatlaşdırılmış formasına keçmək lazımdır. Uçotun avtomatlaşdırılması vaxta qənaət edir, təsərrüfatda uçot işlərini daha sadələşdirir, mühasibat yazılışlarının və illik hesabatların tərtibində səhvlərin azalmasına gətirib çıxarır. Bunun üçün daha mükəmməl mühasib proqramlarını əldə etmək və istifadə etmək lazımdır.

Bütün bunlar, nəinki uzunmüddətli investisiyaların uçotunu, eyni zamanda müəssisənin ümumilikdə uçot işlərini təkmilləşdirə bilər. Eyni zamanda, düzgün qurulmuş və sistemləşdirilmiş uçot informasiyası istehsalın effektivdarə edilməsinə təmin edir. İnvestisiyaların köməyi ilə fəaliyyətdə olan müəssisələrin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir, əsas fondların təkrar istehsalı genişləndirilir, iş adamlarının əmək və sosial şəraiti yaxşılaşdırılır, istehsal resurslarına

qənaət edilir, məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin, məsrəftutunun azaldılmasına, mənfəətin çoxaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olunur. İqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində təsərrüfat subyektlərində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, əlavə pul vəsaiti və pul ekvivalentlərin dövriyyəyə cəlb olunması problemləri həll edilir.

Mövzunun aktuallığı:İnvestisiya sahələrinin inkişafı isə uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarını tələb edir, bunlar uzun müddətli investisiya qoyuluşunun uçotunu və nəzəri təhlilinin aparılmasını vacib edir. Bu məsələlərin öyrənilməsi ona görə böyük aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi:Uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının uçotu təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqat obyektı:Uzun müddətli investisiyalar.

Tədqiqat metodu: informasiyanın qruplaşdırılması və təqdim edilməsi metodu tətbiq edilmişdir.

Açar sözlər:İnvestisiya, uzunmüddətli investisiyalar,aktivlər,vəsait

Ədəbiyyat:

1. Кондраков Н.П., Бухгалтерский учет, Учебное пособие. М., 2005
2. Волков Н.Г., Практическое пособие по бухгалтерскому учету. М., 2002
3. Mühəsibat uçotunun Beyəlxalq Standartları
4. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/long-term-finance>

УЧЕТ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДОЛГОСРОЧНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Х.Т.Алиева

Ю.Б.Ахмедов

Азербайджанский Технологический Университет

tair.aliev47@mail.ru

Статья посвящена теме «Долгосрочные инвестиции и их развитие».

LONG-TERM INVESTMENT ACCOUNTING AND IMPROVEMENT

H.T.Aliyeva

Y.B.Ahmadov

Azerbaijan Technological University

tair.aliev47@mail.ru

The article is devoted to the “Long Term investments and their development”.

AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN TƏDQIQI

İ.f.d., Dos. C.S.Zeynalov

R.M.Mürşüdoğ

Azərbaycan Texnoloji Universiteti

rahibmursudov8@gmail.com

Azərbaycanda sağıamlıq turizminin inkişafı tarixi 12-ci əsrdə Naftalan müalicəvi neftindən istifadə ilə başlayır. Naftalan neftindən müalicə məqsədilə karvan yollarının kənarında yerləşən Gülistan, Goranboy yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında müalicə vannaları fəaliyyət göstərmişdir. İpək yolunun iki istiqamətinin buradan keçməsi Naftalan müalicəvi neftindən istifadə edənlərin sayını artırmışdır. Azərbaycanda 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq Naftalan nefti ilə yanaşı müxtəlif mineral və termal su mənbələrindən istifadə olunmağı başlanmışdır. Naftalan neftinin tərkibinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, müalicəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması 19-cu əsrin sonlarına təsadüf edir. Azərbaycanda ilk sanatoriya 1922-ci ildə Mərdəkanda tikilib. Sonradan Bilgəh, Şüvəlan, Naftalan və Masallıda az tutumlu olsa da, müalicə sağıamlıq mərkəzləri inşa olunaraq istifadəyə verilir. Kəlbəcərdə İstisu və Naftalanda olan sanatoriyalar ümumi ölkə əhəmiyyətli mərkəzlərə çevrilmişdir.

Palçıq vulkanlarının müalicəvi xüsusiyyətləri onun tərkibində bioaktiv maddələrin olması, yapışqanlığı, istilik tutumu, hidrogen-sulfidli, yod, brom və naftenli maddələrin olması ilə bağlıdır

Qeyd etmək vacibdir ki, palçıq vulkanları neft-qaz rayonlarında yayılıb. Bu təbii ki, palçıqın kimyəvi tərkibində və müalicəvi xüsusiyyətlərində əks olunur, onları yerüstü mənşəli lillərdən, torf və sapropel müalicə palçıqlarından fərqləndirir. Yerlə dərinliklərindən çıxan vulkan palçıqları faydalı mikroelementlərlə və üzvi maddələrlə zəngin olub yüksək biostimul təsirinə malikdir. Bu palçıqların daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların kimyəvi tərkibi stabildir. Belə ki, quru palçıq su ilə isladıldıqda ilkin vəziyyətini bərpa edir və bütün faydalı keyfiyyətlərini hifz edir. Ona görə də müalicə üçün nəinki təzə, həm də qurumuş palçıqlardan istifadə etmək olar. Respublikamızın bir sıra rayonlarında yerli sakinlər öz təşəbbüsləri ilə yay aylarında palçıq vannalarını bilavasitə vulkanlarda qəbul edirlər və beləliklə, palçıq müalicəsinin “misir metodundan” faydalanırlar. Ələt qəsəbəsinin Xəzərin sahilində yerləşən Bahar vulkanında palçıqdan istifadə edən xəstələr dənizin yaxınlığından istifadə edərək su prosedurları da qəbul edirlər [8,s.97].

Azərbaycan Respublikası ərazisində kurort sərvətlərindən ən mühümü iqlimdir. Azərbaycan ərazisində iqlim hələ qədim zamanlardan əhalinin həm təsərrüfat, həm də müalicə və istirahət məqsədləri üçün mövsümi yerdəyişməsinə səbəb olan amillərdən biri olmuşdur. Məlumdur ki, iqlimin komponentləri (havanın temperaturu, nisbi rütubətlik, küləyin sürəti, günəşli günlərin sayı və s.) istirahət üçün komfortluğu təyin etməyə imkan yaradır. Tükənməz ehtiyat olan günəş radiasiyası sağıamlıq ocaqları və kurortlarda istirahət və müalicə profilini müəyyən edir.

Azərbaycanda mövcud olan faydalı, zəngin mineraloji və digər müxtəlif müalicəvi keyfiyyətlərə malik olan bulaqlar, balneoloji-iqlim şəraiti kifayət qədər əlverişlidir. Müalicə-sağıamlıq müəssisələri bu təbii ehtiyatların əsasında mövcud bazar konyunkturasını nəzərə almaqla geniş mənada xidmətlərin səviyyəsini, çeşidini artırmaq, məhsulların məzmununu genişləndirmək yolu ilə həmin məqsədə çatmaq iqtidarındadır.

Açar sözlər: Turizm, sağıamlıq turizmi, turizm rekresiya ehtiyatları, iqlim ehtiyatları, qiymətləndirmə, transformasiya, ekoloji sağıamlıq mərkəzləri, balneoloji ehtiyatlar

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikası Strateji Yol Xəritəsi ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair”, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi toplusu, XI cild, Bakı, 2016
2. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009, 2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı,

“Respublika” qəzeti, 7 fevral 2009-cu il

3. Azərbaycan Respublikası torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə Dövlət Nəzarəti haqqında Əsasnamə, Bakı şəhəri, 28 noyabr 2000-ci il № 421
4. Azərbaycan Respublikasının turizm və rekreasiya zonaları haqqında nümunəvi əsasnamə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 2008, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi toplusu, II cild, Bakı, 2011
5. Azərbaycanda turizm, DSK, Bakı 2020 (elektron resurs)
6. Əliyev F.Ş., Azərbaycan Respublikasının yeraltı su ehtiyatlarından istifadə və geoloji problemləri, Bakı, 2000, 326 s
7. Əliyev Ad.A., Quluyev İ.S., Feyzulayev Ə.Ə., Palçıq vulkanları haqqında nə bilirik? Bakı, 2012, 206 c
8. AMEA Geologiya və geofizika İnstitutunun illik hesabatı, 26 dekabr 2018

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р.М.Муршудов

И.ф.д., Дос. С.С.Зейналов

Азербайджанский Технологический Университет

rahibmursudov8@gmail.com

Интенсивность реабилитации в медицинских учреждениях Азербайджана низкая, во многом из-за того, что пользователи медицинских и туристических услуг предпочитают восстанавливать свое здоровье за границей. С этой точки зрения, основной целью предприятий оздоровительного туризма в Азербайджане должно быть привлечение туристов, желающих восстановить свое здоровье природными средствами. Цель состоит в том, чтобы заставить их предпочесть лечение внутри страны, а не за границей.

Источники, обладающие полезными, богатыми минералогическими и другими лечебными свойствами, и бальнеолого-климатические условия в Азербайджане весьма благоприятны. На базе этих природных ресурсов медицинские учреждения способны достичь поставленной цели за счет повышения уровня и спектра услуг, расширения содержания продукции с учетом текущей рыночной ситуации.

Ключевые слова: туризм, оздоровительный туризм, туристско-рекреационные ресурсы, климатические ресурсы, оценка, трансформация, экологические оздоровительные центры, бальнеологические заповедники

RESEARCH OF TREATMENT AND HEALTH TOURISM IN AZERBAIJAN

R.M.Murshudov

İ.f.d., Dos. C.S.Zeynalov

Azerbaijan Technological University

rahibmursudov8@gmail.com

The intensity of rehabilitation in health facilities in Azerbaijan is low, largely due to the fact that users of medical and tourism services prefer to restore their health abroad. From this point of view, the main goal of health-tourism enterprises in Azerbaijan should be to attract tourists who want to restore their health with natural remedies. The goal is to get them to prefer treatment within the country rather than abroad.

The springs in Azerbaijan, which have useful, rich mineralogical and other various healing properties, balneological and climatic conditions are quite favorable. On the basis of these natural resources, medical institutions are able to achieve this goal by increasing the level and range of services, expanding the content of products, taking into account the current market situation.

Keywords: Tourism, health tourism, tourism recreation resources, climate resources, assessment, transformation, ecological health centers, balneological reserves

MÜƏSSİSƏDƏ KEYFİYYƏT MENECMENTİ SİSTEMİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI

Dos. İ.M.Seydaliyev

T.E.Cəfərzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ilham.seydaliyev@mail.ru

Müasir bazar şəraitində hər bir müəssisə keyfiyyətin aşağı düşməsi problemləri və keyfiyyət idarəetmə sisteminin tətbiqi zərurəti ilə üzləşir, bu, müəssisənin rəhbərliyi ISO 9000 seriyası standartlarının tələblərinə uyğun olaraq lazımi sənədlərin hazırlanması problemilə rastlaşır [1]. ГОСТ ISO 9000-2011-ə uyğun olaraq keyfiyyət idarəetmə sisteminin işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinə yanaşma bir neçə mərhələdən ibarətdir, o cümlədən: istehlakçıların, eləcə də digər maraqlı tərəflərin ehtiyac və gözləntilərinin müəyyən edilməsi; keyfiyyət sahəsində təşkilatın siyasətinin və məqsədlərinin işlənilib hazırlanması; keyfiyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün lazım olan proseslərin və məsuliyyətlərin müəyyən edilməsi; keyfiyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri resursların müəyyən edilməsi və onların təmin edilməsi; hər bir prosesin effektivliyini və səmərəliliyini ölçmək üçün metodların işlənilib hazırlanması; hər bir prosesin effektivliyini və səmərəliliyini müəyyən etmək üçün bu ölçmələrin nəticələrini tətbiq etmək; uyğunsuzluqların qarşısını almaq və onların səbəblərini aradan qaldırmaq üçün zəruri vasitələrin müəyyən edilməsi; keyfiyyət idarəetmə sisteminin davamlı təkmilləşdirilməsi prosesinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi.

Bu yanaşma ГОСТ ISO 9000-2011 keyfiyyət idarəetmə standartında təsbit edilmiş səkkiz prinsipi və zəruri tədbirləri nəzərə aldığı üçün həyata keçirilən keyfiyyət idarəetmə sisteminin saxlanmasına və təkmilləşdirilməsinə öz töhfəsini verir. Yuxarıdakı yanaşmanı mənimsəyən təşkilat, proseslərin düzgün aparılmasına və məhsulun keyfiyyətinə inam yaratmaqla maraqlı tərəflərin inamını aşılrayır və davamlı təkmilləşdirmə üçün zəmin yaradır [2,3]. Bu, artan müştəri məmnuniyyətinə, təchizatçı məmnuniyyətinə və bütövlükdə müəssisənin uğuruna gətirib çıxarır. Bununla belə, yalnız bu standartta etibar etmək çətindir, çünki o, keyfiyyət idarəetmə sisteminin inkişafı üzrə fəaliyyətlər haqqında yalnız ümumi fikir verir. 2002-ci ildə keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin standartlaşdırılması ilə məşğul olan texniki komitə (TC 176 ISO) təşkilatda MCISO 9001:2000-ə uyğun olaraq keyfiyyət idarəetmə sisteminin tətbiqi proseduru təklif etdi. KMS tətbiqi proseduru aşağıdakı addımları əhatə edir:

Mərhələ 1. Məqsədlərin tərifli. Əldə etmək istəyən tipik məqsədlər aşağıdakılardır: səmərəliliyin və gəlirliliyin artırılması; istehlakçı tələblərinə uyğunluq; istehlakçı loyallığı; bazar payını saxlamaq və artırmaq; təşkilat daxilində psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması; xərclərin və təşkilatın xarici borcunun ölçüsünün azaldılması.

Mərhələ 2. Gözləntilərin tərifli. Təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri aşağıdakıları maraqlandıra bilər: istehlakçılar; təchizatçılar; pnersoal; səhmdarlar; bütövlükdə cəmiyyət.

Mərhələ 3. ISO 9000 seriyası standartlarının öyrənilməsi Tələb olunan məlumatlar: ümumi məlumat; ISO 9000, 9001 və 9004-ün ətraflı öyrənilməsi; Müşayiət edən məlumat ISO 9000 seriyası standartlarının tətbiqi təcrübəsi.

Mərhələ 4. Təşkilatın keyfiyyət idarəetmə sistemində ISO 9000 seriyası standartlarının tətbiqi. Təşkilatın rəhbərləri sertifikat əldə etmək üçün KMS-nin hazırlanmasına və tətbiqinə ehtiyac olub-olmaması barədə qərar verməli olacaqlar.

ISO 9004 standartına əsaslanan keyfiyyət idarəetmə sisteminin effektivliyinin artırılmasının davam etdirilməsi. Bu prosedura riayət edilməsi təşkilatın keyfiyyət idarəetmə sisteminin ISO 9000 seriyası standartlarının tələblərinə uyğun işləməyə hazır olduğunu düşünməyə əsas verir. İşlənmiş yanaşmalar və prosedurlar əsasında, müəssisənin əməl edəcəyi keyfiyyət sisteminin yaradılması texnologiyası qurulur. Bəzi maddələr bütün müəssisələr üçün ciddi şəkildə məcburidir və universaldır, digərləri isə nəzərə alınmaya bilər, lakin bütün bunlar ciddi şəkildə ISO 9000

seriyası standartlarının tələblərinə uyğundur.

Bir qayda olaraq, KMS-nin hazırlanması prosesi məlumat görüşü ilə başlayır, bu görüşdə bütün işçilər müəssisənin fəaliyyətində KMS-nin rolu, onun prinsipləri və işçilərə təsir edəcək dəyişikliklərlə tanış olurlar. Bu hadisə heyəti hazırlayır və dəyişiklik qorxusu səbəbindən müqaviməti aradan qaldırır.

Keyfiyyət sisteminin yaradılmasına dair rəsmi qərarın qəbulu əmrinin köməyi ilə həyata keçirilir və burada göstərilir: KMS-nin işlənilib hazırlanmasına və fəaliyyətinə cavabdeh(lər); KMS-nin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas mərhələlərini; ifadələr; həyata keçirmə qrafiki.

Rəhbərliyin əmrinə uyğun olaraq aşağıdakı iş növlərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan qrafik tərtib edilir: kadr hazırlığı proqramının hazırlanması; proseslərin və prosedurların müəyyən edilməsi; blok diaqramın işlənməsi; yeni normativ sənədlərin hazırlanması və mövcud normativ sənədlərin düzəlişləri; Keyfiyyət Təlimatının hazırlanması.

Bu mərhələnin mahiyyəti ISO 9000 seriyası standartlarının tövsiyələrini nəzərə alaraq, bu konkret müəssisədə keyfiyyəti idarə etmək üçün nə edilməli olduğunu, yəni lazımı proseslərin, sənədlərin, strukturların tərkibini müəyyən etməkdir. Növbəti mərhələdə proseslər müəssisə tərəfindən görülən işlərin siyahısı şəklində müəyyən edilir və GOST ISO 9001-2011 standartına uyğun olaraq sənədləşdirilməli olan altı məcburi prosedur var. Gələcəkdə təsvir olunan prosedurlar Keyfiyyət Təlimatına daxil edilir.

Bu mərhələnin mahiyyəti ISO 9000 seriyası standartlarının tövsiyələrini nəzərə alaraq, bu konkret müəssisədə keyfiyyəti idarə etmək üçün nə edilməli olduğunu, yəni lazımı proseslərin, sənədlərin, strukturların tərkibini müəyyən etməkdir. Növbəti mərhələdə proseslər müəssisə tərəfindən görülən işlərin siyahısı şəklində müəyyən edilir və GOST ISO 9001-2011 standartına uyğun olaraq sənədləşdirilməli olan altı məcburi prosedur var. Gələcəkdə təsvir olunan prosedurlar Keyfiyyət Təlimatına daxil edilir.

Struktur tərkibinin tərfi keyfiyyət idarəetmə sisteminin hər bir səviyyəsində proseslərə cavabdeh olanları təyin etməyə imkan verir.

Keyfiyyət sistemi qurulduqdan sonra ona vaxtaşırı yenidən baxılmalı, saxlanmalı və davamlı olaraq təkmilləşdirilməlidir.

Beləliklə, müəssisələrdə ISO 9000 seriyası standartlarını tətbiq edərkən keyfiyyət idarəetmə sistemi sadələşdirilmiş formaya malikdir, bu da müəssisənin səmərəliliyinə və səmərəliliyinə töhfəsini azaltmır. İdarəetmənin xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq da mümkün deyil, bununla əlaqədar olaraq ISO 9000 seriyası standartlarına uyğun keyfiyyət sisteminin yaradılması müəssisədən bazarda rəqabəti nəzərə alan müntəzəm idarəetmə sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Müəssisələrin əksəriyyətində fəaliyyətlərinin köklü şəkildə yenidən qurulmasına daxili ehtiyac yoxdur. Müəssisənin dünya bazarına çıxmaq üçün rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının faydalarını az adam başa düşür və sonradan uyğunluq sertifikatı almaqla KMS-nin hazırlanmasına və tətbiqinə vicdanla yanaşır.

Bununla belə, hətta KMS sertifikatının alınmasına rəsmi yanaşma da müsbət nəticələr verir, çünki sənədlərin inkişafı fəaliyyətin səmərəli təşkili prinsiplərinin öyrənilməsi və praktiki bacarıqların əldə edilməsi ilə bağlıdır. Nəticədə, KMS-in inkişafına daha da töhfə verəcək mütəxəssislər qrupu formalaşacaq.

Bütün fəaliyyət səviyyələrində yüksək keyfiyyət şirkətin uzunmüddətli uğurunun qarantıdır. ISO 9000 seriyalı beynəlxalq standartlara əsaslanan müəssisənin keyfiyyət idarəetmə sistemi həm daxili, həm də xarici bazarlarda inkişaf etməkdə maraqlı olan müəssisələrin idarə edilməsinin tərkib hissəsidir. Bu KMS inkişaf texnologiyası müəssisələrdə ISO 9000 seriyası standartlarına

uyğun olaraq KMS tətbiqi planının həyata keçirilməsinə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu texnologiya keyfiyyət sisteminin yaradılmasının həyata keçirilməsinə yanaşmalardan yalnız biridir, buna görə də, ilk növbədə, ISO 9000 seriyası standartlarının müddəalarını rəhbər tutmaq lazımdır, xüsusən KMS tətbiqi üzrə realizasiya planında qeyri-müəyyən vəziyyətlər yarandıqda

Ədəbiyyat:

1. İsgəndərzadə E.B., Aslanov Z.Y., Ölçmə və nəzarətin üsul və vasitələri, Dərslik, İsgəndərzadə E.B., Aslanov Z.Y., Bakı "Vektor" Beynəlxalq Nəşrlər Evi, 2016
2. Сергеев А.Г., Метрология, стандартизация и сертификация, учебник А.Г., Сергеев В.В., Терегеря, М.: Изд-во Юрайт; ИД Юрайт, 2011, 820 с
3. Никифоров А.Д., Бакиев Т.А., Метрология, стандартизация и сертификация, Никифоров А.Д., Бакиев Т.А., М.: Высшая школа, 2005, 420 с

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВОМ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Доц. И.М.Сейдалиев

Т.Е.Джафарзаде

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ilham.seydaliyev@mail.ru

В статье рассмотрены вопросы как тенденции развития системы менеджмента качеством на предприятии.

Установлена, что международные стандарты Система менеджмента качества предприятия является неотъемлемой частью управления предприятиями, заинтересованными в развитии как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Тенденция развития этой системы управления качеством призвана помочь предприятиям реализовать план по внедрению системы управления качеством в соответствии с международными стандартами. Данная технология является лишь одним из подходов к созданию системы качества, поэтому в первую очередь необходимо руководствоваться положениями международных стандартов.

Ключевые слова: система менеджмента, тенденция развития, внутренний рынок, внешний рынок, руководство по качеству.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM AT THE ENTERPRISE

Dos. İ.M.Seydaliyev

T.E.Cafarzada

Azerbaijan State University of Economics

ilham.seydaliyev@mail.ru

The article deals with issues as trends in the development of the quality management system at the enterprise.

It has been established that international standards The quality management system of an enterprise is an integral part of the management of enterprises interested in development both in the domestic and foreign markets. The development trend of this quality management system is to help enterprises implement the plan to implement a quality management system in line with international standards. This technology is only one of the approaches to creating a quality system, therefore, first of all, it is necessary to be guided by the provisions of international standards.

Key words: management system, development trend, domestic market, foreign market, quality manual.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБОРОТНЫМИ АКТИВАМИ КАЗАХСТАНСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Лаура Ертаевна Масанова
Алматинский Технологический Университет
Алматы (Казахстан)
Lmassanova@gmail.com

В функционировании компании (предприятия, фирмы) финансовые ресурсы играют ключевую роль, поскольку обеспечивают формирование необходимых производственных ресурсов и составляют основу финансового благополучия предприятия. Деятельность предприятий в условиях рынка сопряжена с многочисленными рисками при проведении денежных операций, привлечении финансовых ресурсов и использовании финансового потенциала. В этой связи возрастает необходимость применения научно-обоснованных методов управления финансовыми ресурсами с учетом адаптации фундаментальных положений финансового менеджмента к реалиям отечественной экономики, находящейся на стадии перехода к рынку, которая испытывает пресс давления совокупности факторов внутренней и внешней среды.

Для большинства средних и малых казахстанских предприятий главной проблемой управления финансами является ускорение денежного оборота и поддержание платежеспособности. Предприятию необходимо иметь достаточный запас денежных средств для своевременного выполнения текущих обязательств. В связи с этим проблемным вопросом является поиск приемлемых методик расчета потребности в денежных средствах, поскольку использование классических моделей финансового менеджмента в отечественной практике затруднено по причине неразвитости фондового рынка, низкой ликвидностью и ограниченным выбором краткосрочных фондовых инструментов. Минимальная потребность в денежных средствах для осуществления текущей деятельности предприятия может быть рассчитана исходя из планируемого объема платежного оборота по текущим хозяйственным операциям с учетом коэффициента оборачиваемости денежных средств в расчетном периоде.

В ходе совершения расчетно-платежных операций часть денежных средств предприятия может быть временно отвлечена из денежного оборота, однако это не должно привести к снижению показателя отдачи от их использования. Компаниям должны быть доступны различные способы размещения временно свободных денежных средств, которые позволяют не только сохранить активы от инфляции, но и получить дополнительную выгоду. Для рентабельного использования временно свободных денежных средств предприятиями в мировой практике практикуются такие меры, как размещение на депозитных счетах в банках с открытием контокоррентного счета; вложения в ликвидные краткосрочные финансовые инструменты (например, казначейские облигации, депозитные сертификаты, облигации и прочие); конвертация денежных средств в иностранную валюту в случае инфляции и девальвации национальной валюты. В отечественной практике, доступность краткосрочных финансовых инструментов будет обусловлена с формированием развитого фондового рынка, характеризующийся высокой степенью емкости и активности операций с ценными бумагами.

Важным направлением совершенствования управления оборотными активами предприятий является ускорение оборачиваемости дебиторской задолженности. В финансовом менеджменте предприятий в целях ускорения оборачиваемости дебиторской задолженности применяются различные приемы финансового учета и анализа, а также современные методы кредитования, например, факторинг. Факторинговые услуги в мировой практике особенно привлекательны для небольших предприятий; в случае, если компания испытывает трудности с наличными денежными средствами; а также для вновь создаваемых предприятий в начальный период деятельности. В Казахстане факторинг как финансовый инструмент краткосрочного финансирования стал применяться сравнительно недавно. В настоящее время факторинговая деятельность не лицензируется и не регулируется специальным законодательным актом.

Вопросы финансирования под уступку денежного требования регулируются косвенно Гражданским Кодексом РК [1], Налоговым Кодексом РК [2], банковским законодательством [3,4], Законом РК о валютном регулировании и валютном контроле [5]. В Казахстане факторинговые услуги оказывают около двух десятков специализированных факторов и некоторые коммерческие банки. При этом факторы предпочитают предоставлять услуги, рассчитанные на внутренний рынок, в основном с регрессом, что означает право обратиться требованием к покупателю в случае неполучения оплаты от должника в установленный соглашением срок, работая с крупными компаниями, предпочтительно нефтяного и горнорудного сектора экономики. Спрос на данный вид услуг в Казахстане со стороны предпринимателей, особенно малого и среднего бизнеса, остается невысоким в виду высокой платы за услуги и недоверия к данному виду кредитования. Для самих кредиторов факторинговые операции связаны с повышенными рисками самого предмета залога и финансовой нестабильностью залогодателей, а также недостаточными средствами у коммерческих банков для фондирования данных операций. Согласно опроса предпринимателей, проводимого Национальным Банком РК для обследования делового климата в реальном секторе экономики страны, основным источником финансирования оборотного капитала для 80% предприятий являются собственные средства и лишь 15% предприятий используют краткосрочные кредиты банка для финансирования оборотного капитала [6]. Среди главных препятствий для использования краткосрочного заемного капитала является высокая ставка кредитования, которая обусловлена высокой ставкой рефинансирования центрального регулятора, инфляцией и высокими кредитными рисками.

Литературы:

1. Гражданский Кодекс РК от 1 июля 1999 года № 409-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.2022 г.).
2. Кодекс РК от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.2022 г.)
3. Закон РК от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном Банке Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.2022 г.)
4. Закон РК от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.2022 г.)
5. Закон РК от 2 июля 2018 года № 167-VI ЗРК «О валютном регулировании и валютном контроле» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.2022 г.)
6. Результаты опроса предприятий по экономике. II квартал 2019 г. Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка// Официальный интернет-ресурс - <https://www.finreg.kz/?docid=3575&switch=russian&showall>

QAZAQISTAN MÜƏSƏKƏLƏRİNİN DÖVRÜ AKTİVLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİL EDİLMƏSİ

Laura Ertaevna Masanova
Almati Texnologiya Universiteti
Almati (Qazaxistan)

Lmassanova@gmail.com

"Qazaxistan müəsisələrinin döviyyə aktivlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi" məqaləsində Masanova L.E. nağd pul axınının sürətləndirilməsi və ödəmə qabiliyyətinin saxlanmasının yerli müəsisələr üçün aktual problem olduğu qeyd edilir. Müasir elm və maliyyə idarəçiliyi təcrübəsi tərəfindən hazırlanmış döviyyə aktivlərinin idarə edilməsi üçün geniş üsul və vasitələrin arsenalından istifadə əsasən keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, maliyyə, maliyyə və maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə məhdudlaşır. ölkədə kredit, fond bazarı, eləcə də həyata keçirilən dövlət pul və valyuta siyasəti.

COOPERATION BY THE MANAGEMENT OF CURRENT ACTIVES OF KAZAKHSTAN ENTERPRISES

Laura Ertaevna Masanova
Almaty Technological University
Almaty (Kazakhstan)

Lmassanova@gmail.com

In the article «Improvement of working assets management of Kazakh enterprises» Masanova L.E. notes that acceleration of money turnover and maintenance of solvency is an urgent problem for domestic enterprises. The use of a heavy arsenal of methods and means of management of circulating assets, developed by modern science and practice of financial management, is largely limited by the specifics of functioning of the market economy of the transition period, the level of development of financial, the credit, stock market in the country, as well as the State's monetary and currency policies.

MADDİ-TEXNİKİ RESURLARIN KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

M.H.Kərimova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal əhalinin ərzaq, sənayenin xammala olan artan tələbatının fasiləsiz olaraq ödənilməsini özündə əks etdirməklə istehsal potensialından səmərəli istifadəni önə çəkir. Bu baxımdan aqrar sahədə geniş təkrar istehsalın təmin olunması intensiv və ekstensiv inkişaf formalarına əsaslanır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının elementləri, o cümlədən torpaq sahəsindən, heyvanların baş sayından, əmək ehtiyatlarından artan sürətlə istifadə hesabına təmin edilməsə, bu proses geniş təkrar istehsalda ekstensiv amillər kimi xarakterizə olunur. İstehsal məhsuldarlığının yüksəldilməsi mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi hesabına artırsa, bu proses intensiv inkişafa əsaslanır.

Aqrar sahədə geniş təkrar istehsalın təmin olunmasında intensiv amillərdən istifadə məhsul istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasına xidmət edir [1, s.65]. Bu isə ilk növbədə yüksək məhsuldar bitki sortlarından və heyvan cinslərindən istifadə hesabına təmin oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda intensiv xarakter daşıyan geniş təkrar istehsal elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqinə əsaslanır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olması elmi-texniki tərəqqinin istehsalda tətbiqinə də öz təsirini göstərir. Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi daha çox mütərəqqi maşın və mexanizmlərdən istifadəni özündə əks etdirir [2, s.114]. Kənd təsərrüfatı istehsalının maddi əsasını istehsal vasitəsi kimi torpaq resursları təşkil etdiyindən intensivləşdirmənin başlıca prinsipi olaraq mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi-torpaqların münbitliyinin qorunub saxlanılmasına, torpaqların meliorasiya və irriqasiyasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Bundan əlavə aqrar elmin inkişafı hesabına məhsuldar bitki sortları və heyvan cinslərinin yaradılması da aqrar sahənin inkişafında intensivləşmənin prioritet istiqamətini təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında intensiv və ekstensiv inkişaf arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Məhz həmin əlaqələrin mövcudluğu intensiv və ekstensiv inkişaf arasında konkret torpaq resurslarının kənd təsərrüfatında intensiv inkişafın təmin olunmasını obyektiv zərurətə çevirir. Bazar münasibətlərinin hazırkı dövründə aqrar sahənin inkişafının intensiv əsaslarla təmin olunması xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maddi-texniki bazasını yeniləşdirmədən bioloji ehtiyatlarını və istehsalatını təşkili formalarını dəyişdirmədən yalnız istehsal sahələrinin genişləndirilməsi hesabına məhsul istehsalının artırılmasına nail olunması aqrar sahədə ekstensiv inkişafın mahiyyətini təşkil edir [3, s.58]. İstehsal sahələrinin, o cümlədən əkin sahələrinin və heyvanların baş sayının sabit saxlanması məhsuldarlığın artırılması və istehsalda texnoloji proseslərin yenidən qurulması hesabına aqrar sahənin inkişafı intensivləşdirmənin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Aqrar sahənin intensiv inkişafı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsini, texnoloji proseslərin yenidən qurulması, elmin və texnikanın yeni nailiyyətlərinin kənd təsərrüfatına tətbiq edilməsini özündə əks etdirir ki, bunun da əsasında davamlı inkişafı təmin etmək mümkündür. İstehsalın intensivləşməsi iri miqyaslı vəsait qoyuluşları nəticəsində təmin edilir. İntensivləşmə prosesi konkret sahəyə iri həcmli investisiyaların təmərküzləşməsini özündə əks etdirir. Geniş təkrar istehsal prosesində sahə vahidinə vəsait qoyuluşunun artımı ilə yanaşı, onun strukturunun təkmilləşdirilməsinə də diqqət

yetirilir ki, sahədə istehsal edilən məhsul son nəticədə cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı bazarda əmtəlik məhsul kimi surətlə reallaşdırılsın.

Araşdırmalar göstərir ki, intensivləşmə prosesinə yalnız vəsait qoyuluşunun birtərəfli olaraq artırılması kimi yanaşılması düzgün olmazdı. Təbiidir ki, bu zaman bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla ölkənin strateji maraqları da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İntensivləşmə prosesində vəsait qoyuluşunun artırılması prioritet tendensiya sayılsa da, bu zaman xammalın tədarüku, emalı, saxlanması və satışının təşkilinin mütərəqqi formalarından istifadəyə xüsusi önəm verilməlidir.

İntensivləşmə mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses olub milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, həyata keçirilən iqtisadi siyasət kursunun investisiya yönümlülükdən, eləcə də konkret sahənin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər sahənin, xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilk əvvəl vəsait qoyuluşunun təmərküzləşməsindən asılı olmaqla məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılmasını özündə əks etdirir. Aqrar sahədə intensivləşmə prosesi davamlı inkişafın təmin edilməsinə istiqamətlənir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşmə prosesi geniş təkrar istehsalın formalaşdırılmasına xidmət etməklə innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsi əsasında istehsalın artırılmasına və məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasına əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, intensivləşmə geniş təkrar istehsalın forması kimi elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin kənd təsərrüfatı istehsalına tətbiqinin genişləndirilməsinə və istehsalın potensialının tərkib elementlərindən səmərəli istifadə edilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: bazar, intensivləşmə, səmərə, elmi-texniki tərəqqi, innovasiya.

Ədəbiyyat:

1. Soltanlı İ.Q., Aqrar sahədə istehsalın maddi-texniki təminatının tənzimlənməsi mexanizmi, Bakı, 2011, 256 s
2. Воронкина Д.В., Резервы и методы повышения эффективности производительного использования материальных ресурсов, Воронкина Д.В., Известия Тул ГУ, 2012, №1, с 113-143
3. Дороговцева А.А., Определение эффективности комплексного использования материальных ресурсов, Дороговцева А.А., Проблемы развития территории, 2013, №4, с 52-70

РОЛЬ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ИНТЕНСИФИКАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

М.Х.Каримова

Азербайджанский Технологический Университет

Интенсивное развитие АПК включает в себя качественное улучшение производства сельскохозяйственной продукции, реконструкцию технологических процессов, внедрение инноваций в производство. Интенсификация содержит в себе улучшение его структуры, а также увеличение инвестиций на единицу площади в процесс экстенсивной переработки. В это время в центре внимания должны быть стратегические интересы страны с учетом изменений, происходящих в конъюнктуре рынка материально-технических ресурсов.

THE ROLE OF MATERIAL AND TECHNICAL RESOURCES IN THE INTENSIFICATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION

M.H.Karimova

Azerbaijan Technological University

The intensive development of the agro-industrial complex includes a qualitative improvement in agricultural production, the reconstruction of technological processes, and the introduction of innovations in production. Intensification includes the improvement of its structure, as well as an increase in investment per unit of area in the process of extensive elaboration. At the same time, the focus should be on the strategic interests of the country, taking into consideration the changes that derive in the market of material and technical resources.

ŞİRKƏTİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MALİYYƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ
Dos. F.C.Kərimov
M.M.Hüseynov
B.H.Abdullayev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Maliyyə vasitəsilə ictimai təkrar istehsalda vəsaitlərin daha sürətlə hərəkət etməsi, dövlət aparatının saxlanması, dövlətin öz təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün lazım gələn vəsaitlərin səfərbərliyə alınması və onlardan istifadə edilməsi təmin olunur.

Təkrar istehsalın müasir şəraiti, rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə olan tələbatı kəskin sürətdə artırmışdır.

Dövlətin, müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin, təşkilatların və idarələrin sərəncamında olan pul. Maliyyə resurslarının yaranma mənbəyi məcmu ictimai məhsul və milli gəlirdir. Onların bölgüsü və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində maliyyə resursları yaranır.

Şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin təmin edilməsinin bir necə mərhələsi mövcuddur. Şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfəət təsirlər təhlükəsinin təhlili, təhlilin əsas istiqamətləri üzrə şirkətin, müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin cari səviyyəsinin qiymətləndirilməsi (şirkətin, müəssisənin maliyyə hesabatları və maliyyə vəziyyətinin təhlili, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili); şirkətin, müəssisənin istehsal potensialının texnologiyasının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi əsasında şirkətin müəssisənin rəqabət üstünlüklərinin və bazardakı vəziyyətinin təhlili, şirkətin müəssisənin heyətinin intellektual ixtisas potensialının, şirkətin, müəssisənin təşkilatı strukturunun iqtisadi, investisiya, marketinq və istehsal siyasətinin keyfiyyətinin menecment səviyyəsinin təhlili. Müəssisənin, şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin cari vəziyyətinin təhlilinin digər əsas mərhələləri aşağıdakılardır: Şirkətin, müəssisənin intellektual, təşkilatı və idarəetmə potensialı əsasında korporativ inkişaf perspektivinin qiymətləndirilməsi, şirkətin müəssisənin qiymətli kağızların emissiyası əsasında xarici maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi üzrə müəssisənin uyğun bölmələrinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və əsas da şirkətin, müəssisənin qiymətli kağızlar bazarının təhlili, şirkətin, müəssisənin səhmlərinin xarici investor tərəfindən aqressiv sürətdə alışı və ya şirkətin, müəssisənin qiymətli kağızların investisiya cəlb edilməsinin aşağı düşməsindən (onun qiymətli kağızlar bazarı tərəfindən səmərəsiz idarə edilməsi hesabına), şirkətin, müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Şirkətin, müəssisənin təhlükəsizliyinə mənfəət təsirlərinin bu cür təhlili şirkətin, müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə görülən tədbirlərin səmərəliliyinin məcmu təhlilinin aparılması üçün əsas yaradır. Bu zaman müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanması əsas şərtlərdən biridir.

Şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin təmin edilməsi üzrə görülən tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanması aşağıdakılardır. Şirkətin, müəssisənin aktivlərin qeyri-səmərəli planlaşdırılması və idarə edilməsi, şirkətin, müəssisənin texnoloji, istehsal, marketinq siyasətinin zəifliyindən şirkətin, müəssisənin qiymətli kağızlar bazarının nəzarətinin və idarə edilməsinin zəifliyindən, rəqabətlərin fəaliyyətin zəifliyindən, Fors-major vəziyyətinin zəifliyindən, istehsalın səmərəliliyinin aşağı olmasından, ziyanın aradan qaldırılması üzrə görünən tədbirlərin nəticələri, dəyən ziyanın hesablanması yolları. Şirkətin, müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin maliyyə təhlükəsizliyinin ayrı-ayrı istiqamətlərini təmin etməsi üzrə işlərin keyfiyyətini yüksəltmək və tədbirlərin hazırlanması. Şirkətin, müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin cari vəziyyətinin bütün aspektlərinin və görülən tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanması əsas şərtlərdən biridir. Şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin xüsusi funksional meyarının rolu və əhəmiyyəti öz əksini müəssisənin maliyyə

təhlükəsizliyində və onun biznesinin səmərəliliyinin nəinki, indiki dövrdə və həm də müəssisənin perspektiv inkişafında tapır. Bu səmərəlilik biznesin rentabelliğini və mənfəətliliyində öz əksini tapır. Bununla yanaşı müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin təmin edilməsi səviyyəsinin indikatorunun birinci növü maliyyə təşkilədicilərinin xüsusi funksional meyarı kimi müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin inteqral qiymətləndirilməsini verir. Maliyyə təşkilədicilərinin indikatorunun digər növünü müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin fərqləndirmək lazımdır. Indikatorların müxtəlifliyi öz müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin bu və ya digər istiqamətini xarakterizə edən müxtəlif qrup kəmiyyət göstəricilərində tapır. Belə qruplaşma maliyyə təhlükəsizliyinin təhlilinin istiqamətlərinə uyğun olaraq aparılır. Bu göstəricilər qrupuna müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, onun kapitalının istifadəsinin səmərəliliyi, qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti, şirkətin, müəssisənin heyətinin və menecmentin keyfiyyət, rəqabət üstünlükləri və s. daxildir.

Şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədiciləri ilə təminatının əsas istiqamətlərindən biri də müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə hərtərəfli nəzarətdir ki, bu da son nəticədə cari biznesin rentabelliğinin yüksəldilməsinə, onun inkişafının potensial artımına gətirib çıxarır.

Ən vacib məsələlərdən biri də şirkətin, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə təşkilədicilərinin təmin edilməsi vəziyyəti üzrə hesabatların hərtərəfli təhlili, maliyyə təhlükəsizliyinə dəyər biləcək ziyanın aradan qaldırılması məqsədilə şirkətin, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Ataşov B.X., Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri, Bakı Elm 2005
2. Səmədzadə Z.Ə., Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi müstəqil Azərbaycanın mühüm nailiyyətidir, İqtisadiyyat və audit 2001
3. Олейникова Е.А., Экономической безопасности национальной экономики 2004

НАПРАВЛЕНИЯ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КОМПАНИИ ФИНАНСЫ

Дос. Ф.К.Керимов

М.М.Гусейнов

Б.Х.Абдуллаев

Азербайджанский Технологический Университет

Финансовая безопасность фирмы, предприятия-понятие сложное, настолько, что связано не с внутренним положением самого предприятия, а с воздействием внешней среды.

DIRECTIONS TO ENSURE THE COMPANY'S ECONOMIC SECURITY FINANCE

Dos. F.C.Kerimov

M.M.Huseynov

B.H.Abdullayev

Azerbaijan Technological University

The financial security of a company, enterprise is a complex concept, so much so that it is not related to the internal situation of the enterprise itself, but to the effects of the external environment

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİYYATININ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINA BƏZİ TÖVSIYYƏLƏR

Dos. M.K.Abadov

R.Ş.Nəsrullayeva

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə Regional Elm Mərkəzi

nesrullayeva@gmail.com

Azərbaycan iqtisadiyyatında aqrar sektorun öz yeri olması hər kəsə məlumdur. Ötən əsrlərdə Bakıda neft bumunun yaratdığı xarüqələrə baxmayaraq, aqrar sektor Azərbaycanın digər regionlarında yenə də öndə qalmaqda davam etmişdir. Bu sahə insanların gündəlik tələbatını ödəməklə yanaşı iqtisadiyyatın inkişafına, insanların sosial durumuna təsirini qoruyub saxlamışdır.

Son zamanlar Azərbaycanda neft və qaz sahələrinin yenidən canlanmasına, yeni uğurlar gətirməsinə baxmayaraq, qeyri neft sektorunun – xüsusən də aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan hökumətinin prioritet məsələ kimi diqqətindədir. Bu sahəyə əlverişli və münbit şərait yaratmaq, hər vasitə ilə onun inkişafına dəstək olmaq son vaxtlar xüsusi ilə önə çəkilmişdir. Aqrar sahənin dinamik inkişafı üçün, onun ənənəvi sahələrinin – heyvandarlıq, quşçuluq, pambıqçılıq, ipəkçilik, üzümçülük və bir sıra başqa sahələrin inkişafı üçün dövlət proqramları, hüquqi aktlar qəbul olunmuş, güclü dövlət dəstəyi göstərilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı aparılan məqsədyönlü işin istiqaməti ölkəmizin xammal təminatçısından, hazır məhsul istehsalçısına çevrilməsi qarşıya qoyulmuş mühüm vəzifələrdən biridir. Regionlarda yaradılan aqroparklar, iqtisadi zonalar bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü siyasətin bir hissəsidir. Lakin istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının emal olunması, müasir standartlara cavab verən, əhalinin maddi və mənəvi tələbatını ödəyən, dünya standartlarına uyğun hazır məhsul istehsalının qurulması, dövlətimiz tərəfindən qoyulan prioritet məsələlərdən biridir. Bunun üçün müasir avadanlıqların, texnologiyaların gətirilməsi, qurulması, işə salınması, idarəetmənin, iqtisadiyyatın, texnologiyanın tələblərinə cavab verə bilən yüksək səviyyəli mütəxəssis hazırlanması ali və peşə təhsili sahəsində fəaliyyət göstərən təhsil ocaqlarının da üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Bu günün tələbi təkəcə xammal bazasını yaratmaq, emal – istehsal sahəsini qurmaq, keyfiyyətli məhsul ərsəyə gətirmək yox, eyni zamanda dünya standartlarına cavab verən, təhlükəsiz, təbii (orqanik) məhsul istehsalını tələb olunan bazar rəqabətinə uyğun qurmaq, ixrac gücünü artırmaq, ölkənin valyuta ehtiyatlarını və əhalinin rifah səviyyəsini qaldırmaqdır.

Azərbaycanın neft, qeyri – neft, sənaye, tikinti – quruculuq sahələrindəki uğurlarına, müzəffər Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi altında igid, qəhrəman oğullarımızın 44 günlük Vətən müharibəsində 30 il işğalda qalmış torpaqlarımızın azad edilməsi ilə başa çatan zəfər qələbəmiz də əlavə olundu. 20 faizdən çox torpaqlarımızın işğal altında olması, qədim şəhərlərimizin, kəndlərimizin məhv edilməsi, bərəkətli torpaqlarımızın ölüm saçan partladıcılarla “əkilməsi” dayandırıldı. Azad olan torpaqlarımızda ən müasir və təhlükəsiz texnologiyalar, mütərəqqi layihələrinin tətbiq olunması, ölkəmizin iqtisadiyyatının daha da yüksəlməsinə və daha sürətli inkişafına təkan verəcəkdir. Bu gün bərəkətli Qarabağımızın maddi və mənəvi nemətlərinin doğma Azərbaycanımız adından dünyaya tanıtılması və təqdim edilməsi işləri tam sürətlə gedir. Bir çox ölkələr üçün arzu, xəyal kimi qalan layihələr, azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiq olunacaq. Bu istiqamətdə işlərin tam sürətlə aparılması, bizə iqtisadiyyatımızın renesans dövrünü yaşadacaq, bu torpaqların əsil sahiblərinin tezliklə öz doğma yurdlarına sahib çıxmağa və dünyaya səs salmağa imkan yaradacaqdır.

Bu günün tələbi olan ekoloji məhsul istehsalı, nanotexnologiyalar, ağıllı kəndlər, təbii və bərpa olunan enerji mənbələri, elektron idarəetmə, tullantısız, ətraf mühitə zərər verməyən texnologiyaların tətbiqi, Qarabağımızın yaralarını sağaltmaqla bərabər, onun ekosistemini

qurmağa, təbiətinə vurulan yaraları sağaltmağa, iqtisadiyyatını daha müasir və mütərəqqi yolla qurmağa, bu gün Azərbaycanımızın uğurlarını izləyən dünya ictimaiyyətinə əyani göstərəcəkdir. Son 10 – 15 ildə Azərbaycanda qurulan yeni istehsal sahələri, tətbiq olunan müasir texnologiyalar, yeni biliklərə yiyələnmiş gənc mütəxəssislərimiz, innovativ yanaşmalar doğma diyarımızı öndə gedən ölkələr sırasına çıxarmışdır. Bu gün xammal kimi satılan məhsullarımızın çox hissəsi hazır məhsul kimi ixrac olunur. Qəbul olunan və icra edilən qərarların düzgünlüyü, mütəxəssislərimiz tərəfindən lazım olan məlumatların ardıcıl və planlı toplanmasından, onun düzgün analiz olunmasından və dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyasından lazımı nəticə çıxarılmasından asılıdır.

Nəticə olaraq iqtisadiyyatımızın daha sürətli və davamlı inkişafı üçün bir neçə istiqamətdə tövsiyyə göstərə bilərik:

Aqrar sahədə xammal tədarükünü emal istiqamətinə yönləndirilməsinə üstünlük verilsin;

Müvafiq qurumlar iqtisadiyyatın yüksəldilməsində əsas və vacib istiqamətləri təyin edib, bu sahəyə diqqət artırsın;

Maraq dairəsi uyğun olan qurumların qarşılıqlı əlaqələrinin koordinasiyasının effektiv forması tapılsın və inkişaf istiqamətdə tətbiq edilsin;

Kadr potensialının yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə hər cür imkan yaradılsın;

Yerli mütəxəssislərin inkişaf etmiş ölkələrdə təcrübə toplamasına imkan və şərait yaradılsın.

Açar sözlər: Qeyri-neft sektoru, aqrar sahə, azad olunmuş ərazilər, yeni texnologiyalar, ağıllı kənd, alternativ enerji, gənc mütəxəssislər, yerli kadrlar

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 aprel 2017 ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafında əlavə tədbirlər” haqqında fərmanı, Bakı, 2017
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyatının prespektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, 2016
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Sənayenin inkişafına dair 2015-2020 ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Bakı, 2014
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020, gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Bak, 2012
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 may 2012 ci il tarixli Q- 05 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası, Bakı, 2012

НЕКОТОРЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАЗВИТИЮ НЕЭКОНОМИЧЕСКОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

Доц. М.К.Абадов

Р.Ш.Насруллаева

Гянджинский Государственный Университет

Гянджинский региональный научный центр

nesrullayevarima@gmail.com

Несмотря на возрождение нефтегазового сектора в Азербайджане, принесшее новые успехи, развитие ненефтяного сектора, особенно сельскохозяйственного, является приоритетом для правительства Азербайджана. Для динамичного развития аграрного сектора, для развития его традиционных направлений приняты государственные

программы, нормативно-правовые акты, оказана мощная государственная поддержка. Сегодняшняя потребность заключается не только в создании сырьевой базы, строительстве перерабатывающего завода, выпуске качественной продукции, но и в производстве безопасной, натуральной (органической) продукции, отвечающей мировым стандартам в соответствии с необходимой рыночной конкуренцией, увеличении экспортных мощностей, золотовалютных резервов и повысить уровень благосостояния населения.

Наши рекомендации:

- В аграрном секторе предпочтение следует отдавать поставке сырья для переработки;
- Соответствующие органы должны определить основные и важные направления в развитии экономики и уделить этому направлению больше внимания;
- найти эффективную форму координации взаимодействия между интересующими институтами и применить ее в направлении развития;
- создать все возможности для создания и совершенствования человеческих ресурсов;
- Создать условия для получения местными специалистами опыта работы в развитых странах

SOME RECOMMENDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE NON-ECONOMIC SECTOR OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.

Associate Prof. M.K.Abadov
R.Sh.Nasrullayeva
Ganja State University
Ganja Regional Science Center
nesrullayearima@gmail.com

Despite the revival of the oil and gas sector in Azerbaijan, which has brought new successes, the development of the non-oil sector - especially the agricultural sector - is a priority for the Azerbaijani government. For the dynamic development of the agrarian sector, for the development of its traditional areas, state programs, legal acts have been adopted, strong state support has been provided. Today's demand is not only to create a raw material base, to build a processing plant, to produce quality products, but also to produce safe, natural (organic) products that meet world standards in accordance with the required market competition, increase export capacity, foreign exchange reserves and to raise the level of welfare of the population.

**TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARIN UÇOTU ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN
ƏSAS ANLAYIŞLARIN VERGİ MƏCƏLLƏSİ VƏ 16 №-LI BEYNƏLXALQ
MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARI ARASINDAKI FƏRQLƏR**

K.E.Xəlilova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

kxlilova@mail.ru

Vergi uçotu dedikdə mühasibat uçotu kimi təsərrüfat əməliyyatlarının qeyd edilməsi yox, vergi bəyannamələrinin hazırlanması və vergi orqanına təqdim başa düşülür. Belə ki, mühasibat uçotu aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının sistem halına gətirilməsi, cəmləşdirilməsi və lazım olan istifadəçilərə standartlarda müəyyən edilmiş prinsiplər, keyfiyyət göstəricilərinə riayət edilməklə maliyyə hesabatları formasında çatdırılmasıdır. Vergi uçotu isə vergi məcəlləsinə əsasən müəyyən edilmiş vergilərin vergi ödəyicilərinin əldə etdikləri gəlirlərin onların mülkiyyətindən çıxaraq özgəninkiləşdirilmə şəklində məcburi, əvəzsiz və fərdi qaydada düzgün və ədalətli şəkildə alınmasıdır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, vergi məcəlləsindən və vergi məcəlləsinə əsasən qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir. Digər qanunvericilik aktları dedikdə isə Azərbaycan Respublikasının hər hansı qanunlarında vergi məcəlləsinin müddələrinin tətbiq edildiyi hissələr, maddələr nəzərdə tutulur. Məsələn Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində vergi münasibətlərinə aid inzibati xətalər ilə əlaqədar hər hansı maddəni misal göstərmək olar. Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları isə bizim ölkənin vergi məcəlləsindən fərqli olaraq prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Yəni ki, standartlar bir növ mühasibat uçotunun tətbiqinə məsləhət xarakteri daşıyır, vergi məcəlləsi isə məcbur edir. Standartların tətbiqi zamanı edilən bir çox səhvlər mühasibat uçotu subyektlərinin maliyyə itkisinə səbəb olmayan ola bilər, amma vergi məcəlləsində hər hansı verginin düzgün hesablanmaması, müəssisələrin vergi yükünün düzgün müəyyən edilməməsi cərimələrə, maliyyə sanksiyalarına səbəb ola bilər.

Mövzumuz əsas hissəsi olan torpaq, tikili və avadanlıqlar barədə vergi məcəlləsində də bir sıra müddəalar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsində torpaq, tikili və avadanlıq anlayışı 16 №-li mühasibat uçotunun beynəlxalq standartından fərqli olaraq əsas vəsait ifadəsini anlayışını ifadə edir. Hansı ki, 16 №-li standarta görə torpaq, tikili və avadanlıqlar uzunmüddətli aktiv olmalı, etibarlı əsasla qiymətləndirilməli və bu aktivlə bağlı gələcək iqtisadi fayda olmalıdır. Vergi məcəlləsinin 13.2.17-ci maddəsində əks etdirildiyi kimi əsas vəsaitlər “Əsas vəsaitlər - istifadə müddəti bir ildən çox olan və dəyəri 500 manatdan çox olan, vergi məcəlləsinin 114-cü maddəsinə uyğun olaraq amortizasiya edilməli olan maddi aktivlər” dəyəri 500 manatdan yuxarı olmalıdır, istifadə müddəti 1 (bir) ildən artıq olan və amortizasiya olunmalı aktivlərdir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsi ilə 16 №-li mühasibat uçotunun beynəlxalq standartı arasında yuxarıda qeyd olunan fərqlə yanaşı, amortizasiya, təmir xərci, tanınma, ilkin dəyərinin müəyyən edilməsi, yenidən qiymətləndirmə və s. bu kimi anlayışlarda əsaslı fərqlər mövcuddur. Məsələn 16 №-li standarta torpaq, tikili və avadanlıqlarla əlaqədar mövcud olan əsas anlayışlar, vergi məcəlləsinin 13-cü maddəsində olan əsas anlayışlarla əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar.

1. Aktivin balans dəyəri 16 №-li mühasibat uçotunun beynəlxalq standartına əsasən - “yığılmış amortizasiya və qiymətdən düşmə zərərləri çıxıldıqdan sonra aktivin balans hesabatında tanınan dəyəridir” anlayışını ifadə edir. Lakin vergi məcəlləsində bu anlayış əmlakın qalıq dəyəri anlayışı ilə əvəz edilmişdir. Anlayışın adında olan fərqlə yanaşı mahiyyətində də fərq mövcuddur. Belə ki, vergi məcəlləsinin 13.2.22-ci maddəsinə əsasən əmlakın qalıq dəyəri- “əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin həmin əsas vəsaitlərə hesablanmış amortizasiyanın məbləği qədər azaldılan dəyəri” anlayışını ifadə edir. Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, qalıq dəyəri standarta görə

амортизасија илѐ янашѐ қијмѐтдѐн дѐшмѐ зѐрѐри қѐдѐрдѐ азалдѐлѐр. Лакѐн верги мѐцѐллѐсѐндѐ исѐ бу анлајѐш мѐвцуд дѐйилдѐр.

2. Амортизасија едилмиш дѐйѐр стандарта гѐрѐ бу дѐйѐр активѐн илкин дѐйѐрѐндѐн вѐ я бу дѐйѐри ѐвѐз едѐн дѐгѐр мѐблѐгдѐн сон қалѐқ дѐйѐрѐнин чѐхѐлмасѐндѐн сонра ѐлдѐ едилѐн дѐйѐр баша дѐшѐлѐр. Лакѐн верги мѐцѐллѐсѐнин ѐсас анлајѐшлар хѐссѐсѐндѐ ѓмумѐйѐятлѐ бу анлајѐш мѐвцуд дѐйилдѐр.

3. Стандартда гѐстѐрилѐн ѐсас анлајѐшлардан бирѐдѐ активлѐрѐн мѐѐссѐйѐѐ хас олѐн дѐйѐр анлајѐшѐдѐр. Белѐ ки, стандартда бу анлајѐш “активѐн давамлѐ истѐфадѐсѐндѐн вѐ истѐсмар мѐддѐнѐн сонунда силѐнмѐсѐндѐн вѐ я ѐхдѐлѐйѐн yerинѐ yetѐрѐлмѐсѐлѐ бағлѐ яранмасѐ гѐзлѐнѐлѐн нағд вѐсѐит ахѐнѐннѐн дисконтлашдѐрѐлмѐш дѐйѐрѐдѐр” 16 №-лѐ стандарт ифадѐ едѐр. Лакѐн верги мѐцѐллѐсѐндѐ бу анлајѐш мѐвцуд дѐйилдѐр. Бурада дисконтлашдѐрѐлмѐш дѐйѐр анлајѐшѐ пулун дахѐл олѐцағѐ андакѐ вѐзѐйѐѐтѐ хѐмин пул вѐсѐитѐннѐн қѐймѐтлѐндѐрѐлмѐсѐ баша дѐшѐлѐр.

4. Дѐгѐр анлајѐш исѐ ѐдалѐтлѐ дѐйѐр анлајѐшѐдѐр. Белѐ ки, стандарта ѐсасѐн бу анлајѐшѐн махѐйѐѐтѐ “бир-бирѐндѐн асылѐ олманѐн, яхашѐ мѐлуматландѐрѐлмѐш вѐ бу сѐр ѐмѐлѐйѐятларѐ хѐйѐта кѐчѐрѐмѐкдѐ марақлѐ олѐн тѐрѐфлѐр арасѐнда ѐмѐлѐйѐятларѐн ичрасѐ замѐнѐ активлѐ ѐвѐз едилмѐсѐ вѐ я ѐхдѐлѐклѐрѐн ѐвѐзѐндѐ ѐдѐнѐлмѐсѐ мѐмкѐн олѐн вѐсѐитлѐрдѐр”. 16 №-лѐ стандарт. Верги мѐцѐллѐсѐндѐ бу анлајѐш мѐцѐллѐннѐн 14.2-сѐ маддѐсѐндѐ ѐкс етдѐрѐлѐн базар қѐймѐтѐ анлајѐшѐна бѐнзѐйѐр. Лакѐн ѐсас анлајѐшлар хѐссѐндѐ ѐдалѐтлѐ дѐйѐр анлајѐшѐна yer верѐлмѐмѐшдѐр.

5. Стандартда бир дѐгѐр анлајѐш исѐ қѐймѐтдѐн дѐшмѐ зѐрѐрѐдѐр. Бу анлајѐш стандарта гѐрѐ “активѐн халис сѐтѐш қѐймѐтѐ вѐ олун истѐфадѐ дѐйѐрѐндѐн даха юксѐк олѐн дѐйѐрѐ” анлајѐшѐнѐ ифадѐ едѐр. Бу анлајѐшда верги мѐцѐллѐсѐндѐ yer верѐлмѐмѐшдѐр.

Тѐдқиқатѐн мѐқсѐдѐ мѐѐссѐлѐрѐн балѐнсѐнда олѐн торпақ, тѐкѐлѐ вѐ авадѐнлѐқларѐн илкин дѐйѐрѐннѐн мѐѐйѐѐн едилмѐсѐннѐн, капиталлашдѐрѐлмѐсѐннѐн, амортизасија едилмѐсѐннѐн, силѐнмѐсѐннѐн вѐ yenѐдѐнқѐймѐтлѐндѐрѐлмѐсѐннѐн 16 №-лѐ Бѐйнѐлхѐлқ Мѐхасѐбат Учѐту Стандартларѐ ѐсасѐнда учѐту вѐ тѐтбѐйѐдѐр.

ѐдѐбѐйѐят:

Азѐрбајѐан Рѐспублѐкасѐннѐн Верги Мѐцѐллѐсѐ (www.taxes.gov.az), 2022

Малиѐѐ Хѐсabatларѐннѐн Бѐйнѐлхѐлқ Стандартларѐ, Іѐянѐвар 2013- ил

IAS 16 Property, Plant and Equipment, IASB, revised 2004, para, 29

IAS 36 Impairment of Assets, IASB, 2004

Hanlon M, and Heitzman S, (2010), A Review of tax research, Journal of Accounting and Economics, Vol: 50, 127,178

www.muhasib.az

НАЛОГОВЫЙ КОДЕКС И 16-Й МЕЖДУНАРОДНЫЙ БУХГАЛТЕРСКИЙ СТАНДАРТ ДЛЯ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В УЧЕТЕ ЗЕМЛИ, ЗДАНИЙ И ОБОРУДОВАНИЯ

К.ѐ.Халилова

Азѐрбајѐжанскѐй Госудѐрствѐннѐй Агрѐрнѐй Университѐт

kxlilova@mail.ru

Цѐль исслѐдовѐнѐя - Цѐльѐ исслѐдовѐнѐя являѐтсѐя учѐт и применѐнѐе первоначѐльной стоѐмѐстѐ землѐ, здѐнѐй и оборудѐванѐя на балансе предпрѐятѐй, капитализѐция, амортизѐция, списѐнѐе и переѐценка в соѐветствѐнѐи с МСФО 16

TAX CODE AND 16TH INTERNATIONAL ACCOUNTING STANDARDS FOR LAND, BUILDING AND EQUIPMENT ACCOUNTING USED

К.Е.Khalilova

Azerbaijan State Agrarian University

kxlilova@mail.ru

The purpose of the research - The purpose of the study is to record and apply the initial cost of land, buildings and equipment on the balance sheet of enterprises, capitalization, depreciation, write-off and revaluation in accordance with International Accounting Standards 16

YÜNGÜL SƏNAYENİN XAMMAL BAZASININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA FORMALAŞMASININ İSTİQAMƏTLƏRİ

Dos. F.C.Kərimov

N.V.Abdullayeva

Ü.A.Nəbiyev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Yüngül sənaye sahəsinin xammal əmək predmeti olub, insan əməyi sərf edilməklə alınır və istiqamətindən asılı olaraq sonrakı istehsal prosesində insan tələbini ödəyən son məhsula çevrilir. Bir sıra xammallar vardır ki, onlar xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində xammal kimi istifadə edilsədə müxtəlif formada ehtiyatlardan yeraltı-neft, filiz, meşədən ağac materialı, dənizdən-balıq, taxıl, pambıq, üzüm və s. Bunlarda insan əməyi ilə əldə edilir.

Xammal ehtiyatları istehsalın əsasını təşkil edir və istehsal sahələri xammal ehtiyatları olmadan mümkün deyildir. Yüngül sənaye sahələrində bu xammallar bəzən yarımfabrikat halında istehsala gedir. Ancaq onu da qeyd etmək olar ki, yarımfabrikat özü də xammaldan istehsal edilir. Ona görə son məhsuladək xammallar bir neçə istehsal mərhələlərindən keçir. Bu baxımdan pambıq lifi pambıq təmizləmə zavodu üçün hazır məhsul, ancaq əyrici fabrik üçün xammal hesab olunur. Suni sap kimyəvi lif üçün hazır məhsul, ancaq toxunma və trikotaj fabriki üçün xammalıdır. Əyirmə fabrikləri üçün inlik hazır məhsuldur, tikiş fabrikləri üçün xammal, eyni zamanda hər iki kombinatlar üçün yarımfabrikatdır.

Toxuçuluq sənayesində müxtəlif liflərdən istifadə olunur. Əsasən təsnifata görə təbii və kimyəvi liflərdən istifadə edilir. Təbii liflərdən bitki mənşəli-pambıq kətan, kənaf, djut, çətənə lifi və heyvan mənşəli: yun, xam-barama inəyi, yumşaq tük və s.-dən ibarətdir. Suni yolla kimyəvi zavodlarda alınan liflərdən-sellüloz-viskoz, asetat, triasetat, misammoniumlu və sintetik kapronlu, anidli, lavsan, nitratlı, liflər və s. kimyəvi lifdən sap və liflər hazırlanır. Bunlardan başqa qeyri məhdud asbest, şüşə lifləri və sapları, metal saplar və s. istifadə edilir.

Toxuçuluq sənayesinin hər bir sahəsində bir neçə növdə xammaldan istifadə edilir. Məsələn, pambıq və kimyəvi liflərdən toxuculuq sənayesinin bütün sahələrində istifadə edilir.

İşlənən xammalın növü və onun keyfiyyəti texnoloji prosesdə maşının sürətinə və işçi orqanlarına, hazır məhsula təsir edir. Bu da öz növbəsində kapital qoyuluşunun həcminə tikilməkdə və yenidən qurulmaqda olan müəssisələrin əmək məhsuldarlığına məhsulun maya dəyərində və onun keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Toxuculuq sahəsi material tutumlu olduğundan məhsulun maya dəyəri onun ilkin xammalından çox asılıdır. Mal dövriyyəsinin cəmi məbləğinin 70%-ni əsas və yarımfabrikat malları təşkil edir.

Yüngül sənaye sahələrinin xüsusilə toxuculuq və tikişçilik sahələrinin əsasən 70%-ni pambıq lifi təşkil edilir. Pambıq məhsullarından 200-dən çox müxtəlif məmutlar alınır. Bir ton xam pambıqdan 350-370kq pambıq lifi alınır ki, bundan da 3000 m pambıq parça; 40-50kq yumşaq pambıq lifi, asetilsellüloza və başqa kimyəvi liflərin hazırlanmasında istifadə edilir; 100kq pambıq yağı; 235 kq pambıq jmiği; 230 kq şeluxa çiyid qabığı alınır ki, bu məhsullar heyvandarlıq üçün yüksək keyfiyyətli yem deməkdir.

Toxuçuluq sənayesində pambıqla yanaşı kimyəvi liflərdən də istifadə edilir. Lakin bir ton kimyəvi lifin bir ton pambığı əvəz etməsində kimyəvi lifə kapital qoyuluşu, əmək sərfi və onun maya dəyəri ucuz başa gəlir.

Təbii liflərin kimyəvi liflərlə əvəz edilməsində həcm baxımından miqdarı da müxtəlif olduğu nəzərə alınaraq, mütəxəssislər müxtəlif əmsallar hesablamışdır. Dünya bazar münasibətlərinin yaranması şəraiti bir daha göstərirdiki, dünya ölkələri sintetik-kimyəvi materiallardan təkə toxuculuqda yox, hər sahədə yüksək səviyyədə istifadə edilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında da toxuculuq sənayenin böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı sahəsində Yüngül sənayenin xammal bazasının inkişafında geniş yer verilir. Azərbaycanın təbiəti və onun yaratdığı iqlim xüsusiyyətləri imkan verir ki, yüngül sənayenin xammal bazasının inkişafına təkən verir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A.İ., Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı Bakı, 1992
2. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə uyğun

qurulması və tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi, hüquqi problemləri Bakı, 1996

3. Məmmədov R.H., Azərbaycan SSR-in Respublika-daxili iqtisadi rayonları Bakı, 1989

**К АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭКОНОМИКЕ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
СЫРЬЕВОЙ БАЗА
НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ**

Дос. Ф.К.Керимов

Н.В.Абдуллаева

У.А.Набиев

Азербайджанский Технологический Университет

В сфере развития экономики Азербайджана большое место отводится развитию сырьевой базы легкой промышленности. Природа Азербайджана и создаваемые ею климатические особенности позволяют стимулировать развитие сырьевой базы легкой промышленности.

**TO THE AZERBAIJANI ECONOMY OF LIGHT INDUSTRY RAW MATERIAL BASE
DIRECTIONS OF FORMATION**

Dos. F.C.Kerimov

N.V.Abdullayeva

U.A.Nabiyev

Azerbaijan Technological University

In the field of development of the Azerbaijani economy, a large place is given to the development of the raw material base of light industry. The nature of Azerbaijan and the climatic features it creates allow it to stimulate the development of the raw material base of light industry.

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİ VƏ ONLARIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ RİSKLƏRİ

X.N.Əliyev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xaliq.aliyev99@icloud.com

İnvestisiya ümumilikdə iqtisadiyyatda, həmçinin müxtəlif sahələr və müəssisədə reallaşan fundamental iqtisadi proseslərdə əhəmiyyətli iştiraka malikdir. İnvestisiyada olan keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən ölkədə olan istehsal imkanı, istehsal fəaliyyətinin səmərəli olması, istehsalın sahə üzrə və yenidən istehsal quruluşu, iqtisadi artım tempindən asılıdır.

İnvestisiya - mənfəət qazanmaq və ya müsbət sosial effektdə nail olmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət sahəsi obyektlərinə kapital yatırımına deyilir. Bazar iqtisadiyyatı dövründə mənfəət qazanmaq investisiya aktivliyinin stimullaşdırıcı məqsədidir. Belə məqsəd müəyyən məhsul istehsalı, bazar daxilində tələb edilən xidmətin göstərilməsi xüsusiyyətini daşıyır, bu məqsədlərsiz investisiya qoyuluşu səmərə verməz. Əgər vergilər, əsasən də gəlir vergisinin səviyyəsi azalarsa, qanuna uyğun olaraq əmlakın hüquqi forması təmin olunarsa, stimullaşdırıcı motiv daha da güclü və möhkəm olacaq. Bu gəlirlərin təkrar olaraq maliyyələşməsinə şərait yaratmaq, yəni onu konkret miqdarda istehsalatın inkişaf etdirilməsinə yönəltmək daha səmərəlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya nemətlərin istifadəsindən bir anda imtina aktı kimi qiymətləndirilir.

İnvestisiyanı, gəliri və ya sosial fayda qazanmaq üçün sahibkarlıq və başqa fəaliyyət növləri obyektlərinə yatırılan maliyyə vəsaitləri, həm də maddi və intellektual resurslardan təşkil olunmuşdur. Hazırda olan bəllidirsə, gələcəkdə olan hər zaman qaranlıqdır. Bu səbəbdən, investisiya müəyyənləşdirilməyən səmərələrin qazanılması məqsədilə xərclənən konkret məsrəfləri göstərir. İnvestisiya yatırımının reallaşdırılmasında nəticələnən məsrəflər gələcək dövrdə səmərə verməyə başlayacaq ki, bu səmərənin dəyəri də əvvəlcədən bəlli olmur. Malların alınması baxımından, investisiya qoyuluşuna gələcək dövrdə yararlanması məqsədilə qazanılan malların həcmi aid edilir. Bu səbəbdən, investisiya hər zaman gələcəkdə olacaq istehlakla əlaqədardır. Yəni investisiya yatırmaq deyəndə, gələcək dövrdə daha çox vəsait qazanmaq üçün hazırdakı vəsaitdən imtina olunması nəzərdə tutulması deməkdir. Bu cür münasibəti amerika iqtisadçıları L.Qitman və M.Conk da müsbət dəyərləndirirlər. Bu iqtisadçılar investisiya termininə kapital məbləğinin saxlanması və ya çoxaldılması və gəlir qazanılmasını təmin etməli olan kapital qoyuluşu metodu kimi diqqət göstərir. Fikrimizcə, mikroiqtişadi tərəfdən nəzər yetirdikdə, gələcəkdə olacaq istehlakla bağlı hazırki istehlakdan imtina və imtina olunmuş resursun gələcəkdə olan səmərələrin qazanılması və ya resursun qiymətinin saxlanması üçün istifadə olunması «investisiya» termininin mövzusunı aydınlaşdırır.

İnvestisiya layihəsi – investisiyaların istifadə edilməsi planıdır. İnvestisiya layihəsi aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- biznes-plan;
- müəssisənin xarici mühitinin təsviri;
- təşkilat və idarəetmə sisteminin inkişafı;
- layihənin reallaşdırılmasında mümkün risklərin təhlili;
- risklərin minimuma endirilməsi üçün mümkün yolların tapılması;

Riskin azaldılması həm çeviklik, həm də məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Bu məqsədyönlü fəaliyyət risklərin məcmu potensial sferaları üzrə baş verməlidir. Risklərlə bağlı ən önəmli məsələ risklərin tərəflər arasında bölüşdürülməsi və risklərdən yaranan itkilərin müəyyənləşdirilməsidir. Lakin bazar şəraitində itkilərin var olması onların sığortalanmasını tələb edir.

Riskin mövcudluğu və onunla əlaqədar olaraq maliyyə itkilərinin obyektiv mövcud olduğu şəraitdə xüsusi bir mexanizmə, yəni riskin idarə edilməsi prosesinə xüsusi bir tələbat hiss edilir.

Bu mexanizm də təsərrüfat fəaliyyətində qərarların qəbulu və reallaşdırılmasında firma sahibkarının öz məqsədlərinə çatması nöqtəyi-nəzərindən qarşıya çıxan risklərin dərindən araşdırılmasına və idarə edilməsinə xidmət edir. Risklərin idarə edilməsi prosesinin ilk mərhələsində risklər təhlil edilir və qiymətləndirilir. Daha sonra isə risklərə təsir metodları müəyyən edilir və bu metodların içərisində iqtisadi cəhəttən ən səmərəlisi müəyyən edilir. Ən səmərəli metod seçimindən sonra optimal qərar qəbul edilir və bu qərarın reallaşdırılması gedişində risklərə təsiretmə, yəni risklərin idarə edilməsi prosesi baş verir.

Mövzunun aktuallığı: İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiyaların qoyuluşu Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafının vacib şərtlərindən biri hesab edilir. İntestisiya fəaliyyətinin inkişafı zamanı iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafatəmin edilir, müəssisələr modernləşdirilir, yeni əmtəə və xidmətlərin istehsalının mənimsənilməsi təmin edilir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə riskləri, onların yaranması səbəblərinin araşdırılması;
- Maliyyə risklərinin təsnifatının müəyyən edilməsi;
- Risklərin idarə edilməsi sisteminin strukturunun muasir təhlili;

Tədqiqat obyektı: İntestisiya layihəsi və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi riskləri

Tədqiqat metodu: Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik qruplaşdırma, müqayisəli-iqtisadi təhlil, sistemli yanaşma üsullarından istifadə olunmuşdur

Açar sözlər: investisiya, investisiya layihələri, maliyyələşdirmə riskləri

Ədəbiyyat:

1. Erdal A.N., Kərimov V.X., İntestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi, Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2002, 151s
2. Əliyev F.B., İntestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi, Bakı, "Azər" nəşriyyatı, 2003
3. Əliyev N.C., Daşdəmirov M.Ə., Mirzəyev V.S., İntestisiya layihələrinin təhlili, Bakı, 2003, 182 s
4. <http://www.e-qanun.az/framework/9367>
5. <https://banker.az/ensiklopedia/investisiya-layihəsi-nədir>
6. <https://dolg-nalog.ru/az/news/osnovnymi-metodami-finansirovaniya-investicii-yavlyayutsya-teoreticheskie.html>

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ И ИХ РИСКИ ФИНАНСИРОВАНИЯ

Х.Н.Алиев

Азербайджанский Технологический Университет

Xaliq.aliyev99@icloud.com

Из экономической теории известно, что чем более ограничены ресурсы, тем больше потребность в их более эффективном использовании. С этой точки зрения актуально ограниченное финансирование государственных инвестиций.

INVESTMENT PROJECTS AND THEIR RISKS OF FINANCING

K.N.Aliyev

Azerbaijan Technological University

Xaliq.aliyev99@icloud.com

Under the financial risk of the enterprise is the probability of adverse financial consequences in the form of loss of income and capital under uncertainty conditions for the exercise of its financial activities.

ИЗМЕНЕНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЛЯ АНАЛИЗА И ПРОГНОЗА РЫНКА ТРУДА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ (ОТРАСЛЕВОЙ СРЕЗ)

Ванкевич Елена Васильевна

Учреждение Образования «Витебский Государственный Технологический Университет»

vankevich_ev@tut.by

Цифровизация экономики сопровождается коренными изменениями рынка труда, что требует пересмотра направлений и показателей для оценки и прогноза его развития. Все многообразие изменений, происходящих на рынке труда в условиях цифровизации экономики, правомерно свести к следующим основным тенденциям:

1) трансформация рабочих мест – исчезновение многих рабочих мест под влиянием автоматизации – от 9 % до 47 % рабочих мест в разных оценках [4, стр. 5–6] могут быть автоматизированы, что приведет к появлению новых рабочих мест и усилит их поляризацию;

2) появление новых навыков [5, стр. 469], так как появляются новые задачи – это сопровождается трансформацией традиционных профессий, необходимостью переобучения и повышения квалификации работников для их выполнения;

3) изменение форм занятости, появление новых моделей занятости – нестандартных (например, проектная работа, фриланс, дистанционная занятость, трансграничная работа, онлайн-услуги по ИТ, финансам, др.), развитие виртуального рынка труда [2, стр. 27–31] и одновременно сокращение применения традиционных форм занятости. В зависимости от институционального строения рынка труда и инфорсmenta трудовых отношений, уровня средней заработной платы в стране и системы социальной защиты, новые модели занятости могут восприниматься по-разному [4, стр. 3–22, 23–62; 7].

Специалисты отмечают различную динамику национальных рынков труда под влиянием структуры национальной экономики, уровня технологического развития, социально-демографического фона, инновационной среды, международной ситуации. Например, в ряде работ доказано, что чем выше доля промышленности в структуре национальной экономики, тем выше риск автоматизации [4, стр. 11]. Удельный вес трудовых ресурсов, имеющих высшее образование, способствует более активному использованию цифровых технологий на рабочем месте и в повседневной жизни. Распределение трудовых ресурсов по занятиям (профессионально-квалификационным группам) влияет на масштабы автоматизации и вызванного этим высвобождения работников – например, риск автоматизации в большей степени характерен для работников группы 07 «Квалифицированные рабочие промышленности, строительства и рабочие подобных занятий» и 08 «Операторы, аппаратчики, машинисты и другие рабочие, занятые управлением, эксплуатацией и обслуживанием установок, машин, сборщики изделий» (по ОКРБ 014-2017 «Занятия»). Большое влияние на цифровизацию рынка труда оказывают затраты на инновации (наукоемкость ВВП) – чем выше этот показатель, тем сильнее идет цифровизация экономики и более ощутимым будет ее влияние на рынок труда. Общие темпы цифровизации экономики оценивают через индекс цифровизации и систему соответствующих индикаторов.

В условиях цифровизации экономики появляются три дополнительных направления изучения рынка труда:

- 1) по данным онлайн-источников, скорость появления и размеры которых увеличиваются, обуславливая сокращение традиционных источников;
- 2) изучение спроса и предложения на рынке труда в разрезе навыков;
- 3) изучение несоответствий на рынке труда.

Для каждого из обозначенных направлений методически важными являются вопросы: классификации навыков, формирования баз данных о спросе и предложении навыков, обоснование показателей для оценки, выбор метода прогнозирования.

Особенно важное значение в этих вопросах имеет отраслевой срез в исследовании, поскольку особенности отрасли накладывают свой отпечаток на формируемую базу данных для анализа и прогноза. Например, на онлайн-платформах и порталах вакансий в большей степени представлены вакансии для ИТ-сектора, сферы услуг, торговли, здравоохранения, образования, в меньшей степени – для промышленности (в том числе для текстильной и легкой), сельского хозяйства [1].

Вместе с тем, производство текстильных изделий, одежды из кожи и меха является экономически и социально значимым видом экономической деятельности в Республике Беларусь. Его удельный вес составляет 3,4 % в общем объеме промышленного производства страны в 2020 году [3, стр. 220], по среднесписочной численности работников – 9,01 % в численности занятых в промышленности [3, стр. 230]. Отрасль постоянно испытывает дефицит кадров (что сказывается на снижении общей численности занятых в ней (в 2020 г. – 68,9 % к уровню 2013 г.) (рассчитано по данным источника [3, стр. 230]). При этом отрасль является трудоемкой, так как удельный вес затрат на оплату труда в общей сумме затрат на производства в ней составляет 25 % в 2020 г., что более чем в два раза превышает средний уровень по промышленности (11,8 % в 2020 г.) [3, стр. 225]. Однако отрасль не является привлекательной для молодежи, поскольку уровень заработной платы составляет 64 % к среднемесячной заработной плате работников промышленности Республики Беларусь [3, стр.235]. Анализ «Программы развития легкой промышленности на 2015–2020 годы с перспективой до 2030 года», утвержденной Советом концерна «Беллегпром», не содержит никакой информации о кадровом обеспечении отрасли и не проводит превентивной работы по подготовке персонала для организаций концерна. Поэтому в перспективе предприятия этого вида экономической деятельности могут оказаться в ситуации кадрового дефицита. Указанные обстоятельства обуславливают необходимость разработки механизма прогнозирования потребности в кадрах на отраслевом уровне для обеспечения их своевременной подготовки учреждениями образования [6]. В качестве эмпирической базы исследования потребности текстильной отрасли Республики Беларусь в кадрах взяты данные о вакансиях и резюме, полученные методом скрейпинга с крупнейших онлайн-порталов вакансий Беларуси. Общий размер текущего спроса на труда к текстильной и легкой промышленности Республики Беларусь оценен ориентировочно в 1,8% численности работников отрасли. Группировка полученных вакансий и резюме в разрезе профессионально-квалификационных групп (до первой цифры) классификатора ОКРБ 014-2017 «Занятия» показала, что конъюнктура рынка труда в текстильном производстве составляет 3,55 резюме на 1 вакансию, при этом по профессии «квалифицированные рабочие» - 1 резюме на вакансию, по профессии «операторы, аппаратчики, машинисты и другие рабочие, занятые управлением, эксплуатацией и обслуживанием установок» - 0,64 резюме на вакансию, по профессии «специалисты» - 8,42 резюме на вакансию (что отличается от данных официальной статистики). То есть данные онлайн-порталов позволяют более точно оценить ситуацию на рынке труда отрасли [6]. Разработка методического подхода к анализу и прогнозированию спроса на труд в отраслевом разрезе (на примере предприятий текстильной и легкой промышленности) на основе данных онлайн-порталов вакансий Республики Беларусь [6] позволила оценить перспективный спрос на основные специальности в данной отрасли, установить перечень наиболее востребованных навыков в ней и учесть эти данные в учебном процессе университета.

Литературы:

1. Ванкевич Е.В., Зайцева О.В. Онлайн-порталы вакансий: перспективы использования в регулировании рынка труда Республики Беларусь//Цифровая трансформация, 2020, № 2, стр. 33-42.1
2. Мамедова М. Г. Интеллектуальное управление рынком труда ИТ-специалистов. Баку: Издательство «Информационные технологии», 2019
3. Статистический ежегодник Республики Беларусь, 2021. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. 2021

4. Changing skills for a changing world. Understanding skills demand in EU neighbouring countries. A collection of articles. Edited by ETF experts A. Fetsi, U. Bardak and F. Rosso. European Training Foundation, 2021
5. Riccery M. Sustainable development and new forms of work. A scenario of common, basic challenges for public and private players (International Labour Forum – Academic Discussion «Employment and the Labour Market: Contours of De-Standardisation» St.Petersburg, 23 April 2021). Living Standards of the Population in the Regions of Russia. 2021. Vol. 17. No. 4. P. 462–477. DOI: 10.19181/lsprr.2021.17.4.4
6. Vankevich A., Kalinouskaya I., and Zaitseva O. Assessment of demand for personnel in textile industry on the basis of data analysis of online job portals, AIP Conference Proceedings 2430, 060003 (2022) <https://doi.org/10.1063/5.0078827>
7. Vankevich, A., Zaitseva O. Employment precarity and flexicurity issues in EU and Belarus// Humanizacija Pracy, 2019, № 2 (296). C. 53–70

**CHANGE OF DIRECTIONS AND INDICATORS FOR ANALYSIS AND WORK
MARKET FORECAST IN THE CONDITIONS OF DIGITIZATION (INDUSTRIAL
SECTION)**

Vankevich Elena Vasilievna

Educational Institution "Vitebsk State Technological University"

vankevich_ev@tut.by

The article reflects the direction of the impact of digitalization of the economy on the labor market, identifies the factors determining the digital transformation of the labor market and indicators for its evaluation. The necessity of changing the empirical data, indicators for the analysis and anticipating of the labor market in these conditions is justified. The methodological approach to labor market analysis (on the example of the textile industry in the Republic of Belarus) based on the data from online job portals vacancies and resumes has been developed and tested. Its results allow evaluating the prospective demand for basic specialties in the textile industry, establishing a list of the most in-demand skills in it and taking these data into account in the educational process of the university.

TURİZM SEKTORUNDA QLOBALLAŞMA VƏ RƏQABƏT

C.İ.Məmmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

calali99@mail.ru

Qloballaşmanın ölkələr arasında inkişaf səviyyəsi baxımından kəskin fərqə necə təsir göstərməsi, qloballaşmanın faydalarının turizm sektorunda inkişafı ilə fərqlənən ölkələr arasında necə bölünməsi turizm sektorunda qloballaşmanın ümumbəşəri əhəmiyyətə malik problemlərindən biridir. Turizmin iqtisadiyyatda oynadığı rol onun iqtisadi yüksəlişdə, iqtisadi siyasətdə və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə spesifik çəkisi ilə təyin edilir.

Son zamanlar turizmin davamlı inkişaf konsepsiyası dünya turizm bazarının inkişafında ən mühüm yerlərdən birini tutur. Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) və Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurası (ÜTSS) tərəfindən formalaşdırılan turizmdə davamlı inkişaf konsepsiyasına müvafiq olaraq biznes mühitinin, rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlər davam etdirilir, investorların hüquqlarının müdafiəsinə dair mexanizmlər təkmilləşdirilir. Konsepsiyanın tərkib hissəsi kimi bu istiqamətlər Azərbaycanın potensial turizm bazarının inkişafına təsir etməklə davamlı inkişaf üçün şərait yarada bilər. [4, s.44]

Müasir şəraitdə turizmin beynəlxalq rəqabət mübarizəsində iştirakı ölkəmizi əlavə imkanlarla təmin edir. Turizm sənayesində rəqabətin artması nəticəsində, hər bir dövlət malik olduğu üstünlüklərdən istifadə edərək potensial turistləri cəlb etməyə çalışır. Ölkəmiz üçün regionda əsas rəqabət yaradan ölkə isə təbii şəraiti təxminən bizim ölkəmizdəki şəraitlə oxşarlıq təşkil edən Gürcüstandır.

Ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından icra edilən dövlət proqramlarında turizmin inkişafına şərait yarada biləcək maddi-texniki bazanın formalaşdırılması, turizm sahələrinin mütənasib inkişafının təmin edilməsi, müasir tələbləri qarşılayacaq sistemin yaradılması xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bütün bunlar hesaba alınaraq, turizmin müfəssəl inkişaf etdirilməsi üçün kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə (KOS) geniş səlahiyyətlərin verilməsi, turistlərə xidmət göstərəcək obyektlərin rekonstruksiyası və dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, respublikanın beynəlxalq və daxili turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, turizmin inkişaf etdirilməsi üçün qabaqcıl və effektiv metodlardan istifadə edilməsi əsas prioritetlər sırasındadır.

Turizm sektorunda müasir texnoloji rəqabət qabiliyyətinin əsas faktorları kimi təhlil olunmalıdır:

- yeni texnologiya və insan kapitalına qoyulan investisiyalar;
- innovasiyaların yaranması və turizm şirkətlərinin yenilikçi inkişafı üçün səmərəli iqtisadi mühitin olması;
- milli maraqların qorunması şərtlə beynəlxalq turizmin açıq sisteminin formalaşdırılması, viza şərtlərinin və turizm formallıqlarının yüngülləşdirilməsi.

Turizmin iqtisadi fəaliyyətini səciyyələndirən indikatorlardan ən geniş yayılanı sektorun xidmət həcmidir. Statistikanın qiymətləndirdiyi turizm xidmətlərinin demək olar ki, əksər hissəsi faktiki olaraq turizmin deyil, xidmət sektorunun fəaliyyəti kimi təqdim edilir. Müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələri sahib olduqları turizm resurslarından rəşional istifadə etməklə onun davamlılığına nail olmaq, bununla da təbiət, cəmiyyət, iqtisadi inkişaf və ekoloji vəziyyət arasında dayanıqlı əlaqələr qurmağa səy göstərilir. [1, s.197]

Yerli səviyyədə turizmin inkişaf etdirilməsi zamanı regional, milli və beynəlxalq turizm diqqətə alınmalıdır. Regional və milli səviyyədə siyasət, inkişafa dair plan və proqramlar, qanun-qaydalar, həmçinin marketinq strategiyası turizmin inkişafına təsir edir. Əksərən, beynəlxalq turizmin stimullaşdırılması bu yöndə uğurlu addım hesab edilir. Bazar göstəriciləri əsasında turizm bazarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılır. Bazar göstəriciləri turizm xidmətləri təklifini, satış həcmi, qiymətləri və rentabelliği özündə ehtiva edir. Əksərən, bu indikatorlar statistik indikatorlar deyil, dinamiklik göstəricisi hesab olunur. Qloballaşma şəraitində turizm bazarının vəziyyətinin araşdırılmasında turizm sferasında mövcud iqtisadi hadisələrin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təhlil edilməsi, seqmentlərin müəyyən edilməsinə yönəlik ardıcıl müşahidələrin aparılması və əsaslandırılması, turizm bazarının təhlil edilməsində müəyyən ardıcılığa əməl edilməsi, o cümlədən vəziyyətin proqnozunun işlənilib hazırlanması kimi müxtəlif zəruri elementlər əsas götürülməlidir.

Turizm sferasında aparılan araşdırmalar və mövcud materialların təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, turizm sənayesinin nəzərəcarpacaq dərəcədə gizli potensialından istifadə etməklə, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və ixrac gəlirlərinin çoxaldılması mümkündür. Lakin buna nail olmaq üçün bu sahədə dövlət tənzimlənməsi, bazar münasibətlərinin hərtərəfli inkişafı, habelə diversifikasiya və dünya bazarına çıxan turizm məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərtlərinin həyata keçirilməsi lazımdır. Bu sektorun inkişafında maraqlı olan bütün biznes-strukturların ölkənin turizm sahəsinin inkişafına böyük dinamika qazandıracaq səylərdə ümumi bir fikirə gəlmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bu proseslərə turizm sahəsinin bütün iştirakçıları, sektorun mütəxəssisləri və dəyərli təcrübəyə malik xarici ekspertlər, beynəlxalq təşkilatların aktiv şəkildə cəlb olunması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov Əli, “Turizmin iqtisadi əsasları”, Bakı, 2015, 267s
2. Əlirzayev Əli, “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Bakı, 2011, 493s
3. “Turizmin davamlı inkişafı”, Yerli planlaşdırma üzrə vəsait, Bakı, 2012, 59s
4. Turizmin əsasları, dərslik, müəllif kollektivi, dosent Bilalov B.Ə. və dosent Güllalıyevin Ç.G. redaktəsi ilə Bakı, “QHT Nəşriyyatı”, 2015, 496 s

TURİZM SƏNAYESİNDƏ RƏQABƏTDƏ ÜSTÜNLÜYÜN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ EFFEKTİV ÜSULLARIN ROLU

Ş.N.Qarayeva

İ.C.Kərimova

Z.N.Bayramova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

sehlaqarayeva@yandex.ru

Turizm yalnız insanların bir yerdən başqa yerə getmələri deyil, həm də mədəni, iqtisadi və sosial baxımdan əlaqələrin qurulmasının əsasını təşkil edir. Turizmin digər xüsusiyyəti bu işə marağı olan müştərilərin maraqlarının nəzərə alınması ilə əlaqədardır. Hər bir turist müəssisəsi fəaliyyətini əhalinin müxtəlif qruplarından olan və bu sahəyə maraq göstərən müştərilərlə qurur. Bütün bunlarla yanaşı ayrılıqda götürülmüş müştəri qruplarının da özünün maraq və istəkləri vardır

Dünyanın ən böyük sənaye sahələrindən biri olduğu üçün turizm sənayesi son dərəcə rəqabətli. Bu o deməkdir ki, müəssisələr rəqiblərdən kənar durmağın yollarını tapmalı, özlərini turistlərə ən yaxşı seçim kimi tanıtdıracaq üstünlükləri vurğulamalıdır. Marketing bu məqsədə çatmaq üçün vacibdir. Ən yaxşı turizm marketingi məsləhətlərinin çoxu müəssisələrə bənzərsiz bir satış nöqtəsi tapmağa və tanıtmaya kömək etməyə yönəlməlidir. Əlbəttə ki, marketoloqların ən son tendensiyaları diqqətdə saxlamaları da çox vacib, müxtəlif marketing üsullarının qarışığından istifadə etmələri daha yaxşı seçimdir.

Turizm marketinginin 4 effektiv üsulunu fərqləndirilir:

-İnflencer marketingi xidmət və məhsulların kütlə tərəfindən tanınmasına şərait yaradan marketing növüdür. Influencerlər tanınmış şəxslər, bloq yazanlar və ya tanınmış iş adamları ola bilər. Onlar müəyyən bir demokratik kütləyə təsir etmək imkanına sahibdirlər. Əgər sahibkarın oteli varsa, orda çəkib paylaştığı şəkil, restoranda yediyi yeməklə bağlı yazı daha çox insan tərəfindən məkanın tanınmasına səbəb olacaq.

-Fərdiləşdirməyə üstünlük verilməsi:

Müasir müştərilər fərdiləşdirilmə marketinginin gəldiyi yerdən fərdi olaraq rəftar etmək istəyirlər. Əsas prinsip insanlara fərdi səviyyədə müraciət edən daha uyğun marketing mesajları göndərməyə çalışmaqdır. Bu məsələ, fərdi e-poçt göndərmək, onlara bəyəmə biləcəkləri bir məhsul göstərmək deməkdir. Effektiv olmaq üçün fərdiləşdirmə marketingi istifadəçi məlumatlarını ələ keçirməyivə onlardan ağıllı istifadə etməyi tələb edir. Bu məlumatlar keçmiş sifarişlər və ya sosial mediada fəaliyyət ola bilər. Bu üsuldən istifadə etməklə istifadəçi məlumatlarını ələ keçirtmək onlardan ağıllı istifadə etmək olar. Bu üsul effektivliyi artırır[1].

-Virtual Reallıq texnologiyasından istifadə edilməsi:

Virtual reallıq texnologiyasının inkişafı turizm marketingi üçün son dərəcə faydalıdır. Çünki VR insanların rəqəmsal olaraq real 3D mühitinə daşınmasına imkan verir. Bu, bir otelə virtual reallıq turu və s. təklif etmək imkanı verir. Əslində, virtual reallıq marketingi, tamaşaçılara sizə təklif edə biləcəyinizə bənzər bir təcrübə təqdim etməkdən ibarətdir ki, onlar niyə sizi rəqib üzərində seçdiklərini görə bilsinlər. Bu, onları sifariş etmək, müəyyən bir təyinat yeri seçmək və ya müəyyən bir turizm saytına ziyarət etmək istəklərini daha da artırır.

-Maraqlı məzmun yaradılması.

Məkan və ya onu qurulma tarixi haqqında bir hekayənin yaradılmasını nəzərd tutur. İnsanlar dostlarına həyəcanla izah edə biləcəkləri bir yerə getmək istəyirlər[2]. Buna görə məkanın düzgün görüntüyə sahib olması və doğru hekayənin danışılması çox vacibdir. Əsasən mistik hekayələr və onların xüsusi tərzdə şərh edilməsi müştərilərin marağına səbəb olur və yeni müştərilərin cəlb olunması ilə nəticələnir. Bu üsulla məkan və onun tarixini daha yaxşı təbliğ etmək, bununla da həm məkana görə həm məzmunu görə müştərilərdə maraq oyatmaq və müştərilərin sayını artırmaq olar. Yəni məkan haqqında maraqlı məzmun yaratmaqla müştəriləri daha çox maraqlandırmaqla effektivliyi yüksəltmək olar.

Turizm marketinginin bu effektiv üsullarından ölkəmizdə və ümumiyyətlə işgaldan azad olunan torpaqlarımızda istifadə etməklə istehlakçılara daha çox təsir etmək olar, məsələn Kəlbəcərin İstisuyuna, Şuşamızın Xarıbülbülünə uyğun və Cıdır Düzü adlı kataloq, bunlara aid aksesuarlar hazırlayıb turistlərə təqdim etməklə **Influencer marketinginin, yəni təsir**

marketinqinin effektivliyi artırıla bilər. Fərdiləşməyə üstünlük verməklə gələn turistlər haqqında fərdi xüsusiyyətləri öyrənib o xüsusiyyətlərə uyğun xidmətləri təklif etmək effektivliliyi daha çox artırır. Virtual reallıq texnologiyasından istifadə etməklə 3D mühitinə uyğun daha çox turisti cəlb etmək, məzmun - məkan marketinqindən istifadə etməklə tarixi abidələri, görkəmli yerləri təbliğ etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. <https://markzone.az/turizm-marketingi>
2. <https://markzone.az/turizm-marketingi-ucun-addimlar>

**РОЛЬ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПОЛУЧЕНИИ КОНКУРЕНТНОГО
ПРЕИМУЩЕСТВА В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА**

Ш.Н.Гараева

И.Д.Каримова

З.Н.Байрамова

Азербайджанский Технологический Университет

sehlaqarayeva@yandex.ru

Обосновано использование эффективных методов маркетинга туризма с целью получения конкурентного преимущества в условиях усиливающейся конкуренции. Указывается на необходимость использования туристической отрасли на освобожденных территориях.

**THE ROLE OF EFFECTIVE METHODS IN GAINING A COMPETITIVE ADVANTAGE
IN THE TOURISM INDUSTRY**

S.N.Garayeva

I.J.Karimova

Z.N.Bayramova

Azerbaijan Technological University

sehlaqarayeva@yandex.ru

The use of effective methods of tourism marketing is justified in order to gain a competitive advantage in the face of increasing competition. The need to use the tourism industry in the liberated territories is indicated.

BİZNES TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ RESURLARININ FORMALAŞMASI MEXANİZMİ

i.ü.f.d. Dos. M.Ş.Qarayev

F.M.Avazov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

maarifqarayev@yandex.ru

avazovfagan@gmail.com

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanda mikro, kiçik və orta biznes təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatında rolununun davamlılığının gücləndirilməsi, rəqabət şəraitində qabiliyyətinin artırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının artırılması, onlara dəstək mexanizmlərinin mükəmməlləşdirilməsi, regionlarda sahibkarların inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının çoxtərəfli inkişafı və davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində aparılan işlər dövlət siyasətinin öndə duran strateji hədəflərindəndir.

Biznes təşkilatlarında maliyyə resurslarının formalaşması mexanizmi maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasına, onların səmərəli bölüşdürülməsinə və məqsədli istifadəsinə yönəldilir. Biznes təşkilatlarında maliyyə resurslarının formalaşmasının mexanizmi vasitəsilə cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına təsir göstərilir. Beləliklə, ölkədə qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsində maliyyə resurslarının formalaşması mexanizmi vacib rol oynayır.

Tədqiqatın məqsədi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin (firma, müəssisə, şirkət və s.) maliyyə resurslarının formalaşması mexanizmlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün effektiv idarəetmə sisteminin qurulmasına nail olmaq zəruridir.

Tədqiqatın obyektı: Biznes təşkilatlarının maliyyə resurslarının formalaşması mexanizminə biznes təşkilatlarının maliyyə fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti, maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətinin mahiyyəti, strategiyası, maliyyə siyasətinin istiqamətləri və s. daxildir. 2020-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq dünyada cərəyan edən Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının ölkənin sahibkarlıq subyektlərinə təsirinin minimallaşdırılması üçün, vergi güzəştləri paketi təqdim olunmuşdur. Buraya pandemiyanın birbaşa təsir etdiyi fəaliyyət sahələri üzrə vergi ödəyicilərinə 2021-ci il yanvarın 1-dək olan dövr üzrə bir sıra vergi güzəştləri və vergi tətillərinin verilməsi, əmlak və torpaq vergiləri üzrə tam məbləğdə azadolma, əldə edilən mənfəətin, gəlirin 75 faiz miqdarında vergi güzəşti, fiziki şəxslərdən daşınmaz əmlakın icarəsi üzrə ödəmə mənbəyində tutulan verginin 50 faiz endirilməsi, ictimai iaşə və ölkədaxili sərnişindəşımaya fəaliyyəti üzrə sadələşdirilmiş vergi məbləğinə 50 faiz güzəştin verilməsi kimi əhəmiyyətli tədbirlər daxildir. Bundan başqa, mikro sahibkarlıq subyektlərinə 2021-ci il yanvarın 1-dək sadələşdirilmiş vergi üzrə 50 faiz vergi güzəştinin verilməsi, həmçinin vergilərin, cari vergi ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi üzrə vergi tətilləri verilmişdir. (www.stat.gov.az)

Təsərrüfat subyektı olan biznes təşkilatları özünə xas olan maliyyə resurslarına malik olduqlarına görə öz maliyyə mexanizmini müəyyən etmək hüququna malikdirlər. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə, firma və şirkətlər maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətini sərbəst qaydada hazırlayır.

“Müəssisələrin maliyyəsi” dərslində qeyd olunur ki, sahibkar firmanın maliyyə resursları firmanın sərəncamında olan və maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş öz pul gəlirlərinin və xaricdən daxil olmalarının məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. (səh.38)

Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm amillərdən biri də maliyyə resurslarının mövcudluğudur. Maliyyə vəsaitlərindən düzgün və savadlı istifadə olunması iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinə, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə, büdcə sisteminin balanslaşdırılmasına, əhalinin həyat şəraitinin yüksəldilməsinə və sosial mühafizəsinə, inflyasiyanın cilovlanmasına və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə imkan verir.

Səmərəli maliyyə sistemi biznes təşkilatlarının davamlı inkişafı üçün vacib şərtədir. Pul vəsaitləri, kapital və qiymətli kağızlar maliyyə resurslarının “qandamar sistemi”ni təşkil edir. Maliyyə tənzimlənməsinin əsasını bazar iqtisadiyyatının obyektiv qanunları və rəqabət təşkil edir. Rəqabətli inkişaf əsasında baş verən maliyyə resurslarının bölgüsü və yenidən bölgüsü cəmiyyətin tələbatının dəyişilməsinə uyğun olaraq istehsalın təşkili üçün pul vəsaitlərinin ayrılmasına imkan verir, tələb və təklifi balanslaşdırır.

Maliyyə mexanizmini, iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilən maliyyə resursları vasitəsilə reallaşdırılan tədbirlərin elmi əsaslarının məcmusu kimi qiymətləndirmək olar.

Yeni maliyyə mexanizmi maliyyə sisteminin bütün həlqələrinin yenidən qurulmasını tələb edir. Bununla əlaqədar Milli Məclis tərəfindən bir sıra qanunlar qəbul edilib. Bu qanunlar əsasında Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən biznes təşkilatları, təşkilati-hüquqi formalarını, onların yaradılması, idarə edilməsi və fəaliyyəti prinsiplərini müəyyən edir. Biznes təşkilatlarında təsərrüfat müstəqilliyinə və hüquq bərabərliyinə təminat verilir.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin inkişafı bütövlükdə maliyyənin, xüsusilə biznes təşkilatlarının maliyyəsinin iqtisadi inkişafda rolunu və əhəmiyyətini artırmışdır. Biznes təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri onun bazarda yerini, mövqeyini və normal fəaliyyət göstərməsi qabiliyyətini müəyyənləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri də geniş və tam nəzarət oluna bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur. Ona görə ki, o təkəcə milli iqtisadiyyatın maliyyə tərəflərini deyil, həmçinin kredit münasibətlərini müxtəlif formalarını əhatə edir. Bütün bu müxtəlif formaları diqqətlə təhlil etsək ümumi şəkildə maliyyə bazarını iki yerə bölmək olar: birincisi, bank kreditləri bazarı, ikincisi, qiymətli kağızlar bazarı. Bank kreditləri bazarı kredit idarələri tərəfindən verilən ödənişli və qaytarılan ssudalar üzrə meydana çıxan münasibətləri əhatə edir. Bu ssudalar xüsusi sənədlərin tərtibindən asıl olmayaraq sərbəst surətdə satıla, alınə və ödənilə bilər. Bank kreditlərinin inkişaf nəticəsində xeyli genişlənməmiş və maliyyə bazarından qoparaq müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu sahə ilə indi müstəqil maliyyə sahəsi olan bank işi sferası məşğul olur.

Nəticə: Biznes təşkilatlarında maliyyə resurslarının formalaşması mexanizmi maliyyə münasibətləri, maliyyə əməliyyatları ilə bağlı olan ictimai-iqtisadi münasibətlərlə üzvi surətdə əlaqədardır. Həmin münasibətləri obyektiv surətdə yarananlar ictimai həyatın müxtəlif sahələrində çalışan iştirakçılar əməli fəaliyyət göstərənlərlə, ardıcıl və qarşılıqlı əlaqədirlər. Maliyyə münasibətlərinin mühüm əlamətlərindən biri, əksər hallarda maliyyə resursları adlanan bir formanı qəbul edən pul gəlirləri və yığımlarının formalaşması ilə yaranan əlaqədir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması maliyyə bazarı olmadan səmərə verə bilməz. Buna görə də ölkədə maliyyə bazarının formalaşması olduqca zəruridir. İlk növbədə lazımı hüquqi baza yaradılmalıdır. Daxili qanunvericilik sistemi işlənməli, sadə, keçici veksellər, investisiya və maliyyə şirkətləri, investisiya və çek fondları, diler və broker fondları, fond birjalarının iş qaydaları, qiymətli kağızlarla işin lisenziyalaşdırılması qaydaları haqqında sənədlər müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznes təşkilatlarında maliyyə resurslarının formalaşmasının mexanizmi işinin düzgün təşkili, biznes təşkilatlarında maliyyə fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması və s. onun maliyyə siyasətindən birbaşa asılıdır. Bütün bu məsələlər ətraflı tədqiq olunmuş və müəyyən məsələlər araşdırılmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: rəqabət, maliyyə resursları, sərmayə, məhsul istehsalı, inkişafın özü.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev H, Qafarov K, Əhmədov Ə, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, 2002
2. Ataşov B, “Müəssisələrin maliyyəsi”, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2016
3. Cəbiyev R.M., “Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı”, Bakı, 2000
4. Hüseynov T.Ə., “Müəssisələrin iqtisadiyyatı”, Bakı, 2005
5. Hüseynov T.Ə., “Firmanın iqtisadiyyatı”, Bakı, 2009
6. www.stat.gov.az
7. www.google.az

МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

М.Ш.Караев

Ф.М.Авазов

Азербайджанский Технологический Университет

maarifqarayev@yandex.ru

avazovfagan@gmail.com

Усиление роли организаций микро, малого и среднего бизнеса в экономике Азербайджана в условиях рыночной экономики, повышение их конкурентоспособности, расширение доступа к финансовым ресурсам, совершенствование механизмов поддержки, создание благоприятных условий для развития предпринимателей в регионах, привлечение местных и иностранных инвестиций, работа, проводимая для обеспечения многостороннего и устойчивого развития экономики, являются ведущими стратегическими целями государственной политики.

Ключевые слова: конкуренция, финансовые ресурсы, вложения, производство продукции, основа развития

MECHANISM OF FORMATION OF FINANCIAL RESOURCES IN BUSINESS ORGANIZATIONS

M.Sh.Garayev

F.M.Avazov

Azerbaijan Technological University

maarifqarayev@yandex.ru

avazovfagan@gmail.com

Strengthening the role of micro, small and medium-sized businesses in the economy of Azerbaijan in a market economy, increasing their competitiveness, expanding access to financial resources, improving support mechanisms, creating favorable conditions for the development of entrepreneurs in the regions, attracting local and foreign investment, work being done to ensuring the multilateral and sustainable development of the economy are the leading strategic goals of the state policy

Keywords: competition, financial resources, investments, production, basis of development

COVID-19 PANDEMIYASININ DÜNYA VƏ MİLLİ TURİZMƏ TƏSİRİ, POST-PANDEMIYA DÖVRÜNDƏ TURİZM SEKTORUNUN VƏZİYYƏTİ

Dos. N.Verdiyev

C.İ.Məmmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

calali99@mail.ru

Turizm bir sıra ölkələrdə iqtisadiyyatın idarəedici mexanizmi olmaqla özündə mühüm iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Turizm sektorundan alınan valyuta dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi, habelə zərurət duyulan sektorlara sərmayə yönəldilməsinə xidmət edən mənbə rolunda çıxış edir.

COVID-19 pandemiyası vüsət almazdan öncə turizm dünya iqtisadiyyatının ən qazanlı və rifahlı sektorlarından birinə çevrilmiş, global ÜDM-in 10 %-i və dünyada 320 milyondan çox iş yeri məhz bu sahənin payına düşmüşdür. [4,s.97]

Ümumdünya Turizm Təşkilatının verdiyi məlumata əsasən, pandemiya öncə beynəlxalq turizm, o cümlədən onun bilavasitə və dolaylı təsirləri dünyada 334 milyon dollar olmaqla hər dördüncü yeni iş yerini və bütün iş yerlərinin 10,6 %-ni təşkil edirdi. Statistik məlumatlara görə, 2019-cu ildə səyahətlər zamanı turistlər 1,7 trilyon ABŞ dolları xərcləyiblər, bu da, öz növbəsində, beynəlxalq ixracatın təxminən 7 %-ni və xidmət ixracatının 27,4 %-ni təşkil edir. 2020-ci ilin məlumatlarına müvafiq olaraq, turistlərin öz ölkələri ərazisində səyahət xərclərində 45%, xarici səyahət üzrə xərclərində isə təqribən 70% azalma müşahidə olunmuşdur.

Bölgələr üzrə ən böyük eniş Asiya və Sakit Okean ölkələrində qeyd alınmışdır: 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə, 2021-ci ilin ilk 5 ayında beynəlxalq turist sayında 95 % azalma müşahidə olunmuşdur. Göstəricilər Yaxın Şərq regionunda 83%, Afrika regionunda isə 81% təşkil etmişdir. [3,s.4]. Amerika regionunda isə 72 % göstərici ilə nisbətən daha kiçik bir azalma qeyd alınmışdır.

Turizm baxımından beynəlxalq səyahətçilər üçün əsas səyahət marşrutlarından biri olan Avropa regionu da pandemiyanın mənfə təsirlərindən qurtula bilməmişdir. Avropa qitəsi ölkələrinin iqtisadiyyatında səyahət və turizm sənayesi olduqca vacib rol oynayır. Avropa İttifaqı Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən dünyanın əsas regional turizm destinasiyası kimi qiymətləndirilir. Turizm sektorunun Avropa İttifaqının iqtisadiyyatına birbaşa bəxş etdiyi töhfə 2018-ci ildə təxminən 782 milyard avro təşkil etmişdir. Dünya üzrə turizmdən əldə edilən gəlirlərin 40%-ni Avropa qitəsi qarşılayır. Pandemiya öncə dünya üzrə turistlərin 50%-dən çoxu və turizm fəaliyyətlərinin təqribən 48%-i Avropa qitəsinin payına düşmüşdür. Ümumdünya Turizm Təşkilatının hesablamalarına müvafiq olaraq, dünyanın ən çox ziyarət edilən regionu statusunu da məhz Avropa qazanmışdır. [4,s.99]

Pandemiya Avropa İttifaqının (Aİ) iqtisadiyyatına da dərin neqativ təsir göstərmişdir. COVID-19 pandemiyasının ilkin dönəmində, demək olar ki, bütün üzv ölkələr tərəfindən vacib olmayan səyahətlərdə məhdudiyət tədbirləri tətbiq edilməyə başlandı. Sərhədlərin bağlanması və Şengen bölgəsi ərazisində sərhədlərdə nəzarətin bərpa edilməsi nəticəsində milyonlarla Avropa vətəndaşının səyahətinin qarşısı alınmış oldu.

COVID-19 pandemiyasının təsiri nəticəsində yaranmış vəziyyət başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da turizm sektorundan yan keçməmiş, 2020-ci ilin mart ayından etibarən bu sahədə də durğunluq geniş vüsət almışdır. Pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycanla qonşu ölkələr arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejimin, həmçinin dünyanın bir çox ölkələrində vətəndaşların səfərlərinə müvəqqəti məhdudiyətlərin qoyulması nəticəsində turizm sektorunda da tənəzzül labüd olmuşdur. Əgər ölkəmizin sərhəd-buraxılış məntəqələrindən keçən şəxslərin sayı 2019-cu ildə 17464,3 min nəfər təşkil etmişdisə, 2020-ci ildə bu göstərici 4028,3 min nəfərə qədər azalmışdır. Azərbaycana təşrif edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə üzrə sayı 2019-cu ildə 3170373 nəfər olmuş, pandemiyanın

təsirinin nəticəsi olaraq 2020-ci il ildə bu göstərici azalaraq 795722 nəfər təşkil etmişdir. Koronavirus infeksiyası ilə bağlı qapanmalar turizm yollayışlarının sayında kəskin azalmalara gətirib çıxarmışdır. Səyahət agentlikləri və turoperatorların qrup və fərdi halda satmış olduğu turizm yollayışlarının sayı 2019-cu ildə 63885 ədəd təşkil etmişdisə, 2020-ci ildə bu göstərici azalaraq 5342 ədədə çatmışdır. [4,s.99]

Pandemiya dövrünün iqtisadi sfera üzrə olan təsiri, ilk öncə, nağdsız pul hesablaşmaları və ödənişlərin həcmnin artmasında özünü göstərir. Pandemiya dövründə İnternet üzərindən sifarişlər, onlayn alış-veriş artmışdır, vətəndaşlar da bu tip sifarişlərə və alqı-satqıya alışmağa başlayıblar.

2019-cu ilə nisbətən 2021-ci ildə onlayn ödənişlərdə az qala ikiqat artım müşahidə olunub. Düzdür, ümumi ticarət dövriyyəsində belə ödənişlərin həcmi hələ də kiçik olaraq qalır. Ələlxüsus, qonşu Türkiyə, Gürcüstan və Rusiyaya nisbətən biz çox geri qalırıq. Qonşu ölkələrdə nağdsız ödənişlərin çəkisi bəzən 50%-dən çox təşkil edir. Azərbaycanda bu göstərici, təxminən 20%-ə yaxınlaşıb, pandemiya öncə isə 10% civarında idi.

Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) verdiyi son məlumatlara əsasən, vaksinasianın qloballaşması və təhlükəsiz səyahət üçün imkanların genişlənməsi qarşıdakı aylarda və illərdə beynəlxalq hərəkətliliyin əhəmiyyətli artımına qatqı göstərəcək. Lakin virusun ortaya çıxan yeni ştammları səyahət məhdudiyyətlərinin asanlaşdırılması və aradan qaldırılmasına maneə törədir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı ölkələrdə test xərcləri, təyinat yerlərində mövcud qaydalar üzərində əlaqələndirilmə və aydınlığın olmaması, məhdud beynəlxalq əməkdaşlıq, virusun mutasiyası və yeni ştammlarının meydana çıxması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik, vaksinlərin bölüşdürülməsində ədalətsizlik kimi problemlər bərpa prosesinin uzanmasına gətirib çıxarır. Digər bir problem isə, krizis keçirən turizm sektorunun postpandemiya dövründə turist axınını hansı səviyyədə qarşılaya biləcəyindən ibarətdir. Hazırda, ölkələrin qarısında duran əsas məsələlərdən biri turizm sektorunun mövcud böhrandan “sağ çıxmasını” təmin etmək üçün müasir çağırışlar fonunda öhdəliklərinin yerinə yetirilməsidir.

Açar sözlər: turizm sektoru, COVID-19 pandemiyası, milli turizm, dünya turizmi, post-pandemiya dövrü.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov V.İ., Turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətdir [Elektron resurs], Xalq qəzeti, 2021, 20 iyun URL: <https://www.xalqqazeti.com>
2. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) rəsmi saytı: <https://unctad.org>
3. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin fəaliyyəti haqqında [Elektron resurs], Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, 2021, 30 iyul, URL: <https://www.economy.gov.az>. <https://www.stat.gov.az>
4. “COVID-19 pandemiyası dövründə turizm sahəsinin inkişaf problemləri və ilkin iqtisadi nəticələri”, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Dayanıqlı inkişaf, cild 1, № 2, 2021, <https://www.mdu.edu.az/images/pdf/JURNAL/2/16%20Memmedov%20S%20-%20VV.pdf>
5. Exploring the impact of COVID-19 on tourism, transformational potential and implications for a sustainable recovery of the travel and leisure industry / Abbas J., Mubeen R., Iorember P.T., [et al.] [Elektron resurs], Current Research in Behavioral Sciences, 2021, v.2. URL, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666518221000206>

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА МИРОВОЙ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ, ПОЛОЖЕНИЕ СЕКТОРА ТУРИЗМА В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Доц. Н.Вердиев

Дж.И.Мамедов

Азербайджанский Технологический Университет

calali99@mail.ru

В статье проанализировано влияние пандемии COVID-19 на туризм на международном и национальном уровнях. На основе статистических показателей, отраженных в отчетах международных организаций, отмечена важность развития сферы туризма в постпандемический период на основе современных вызовов. Подчеркнута важность предотвращения ситуаций, которые могут повлиять на туристическую сферу в постпандемический период, и создания гибкого механизма управления в этом направлении.

Ключевые слова: туристическая сфера, пандемия COVID-19, национальный туризм, мировой туризм, постпандемический период.

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON WORLD AND NATIONAL TOURISM, THE STATE OF THE TOURISM SECTOR IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Doc. N.Verdiyev

J.I.Mammadov

Azerbaijan Technological University

calali99@mail.ru

The impact of the COVID-19 pandemic on tourism has been analyzed internationally and nationally in the article. Based on the statistical indicators reflected in the reports of international organizations, the importance of developing the tourism sector in the post-pandemic period on the basis of modern challenges was noted. The importance of preventing situations that could affect the tourism sector in the post-pandemic period and creating a flexible management mechanism in this direction was stressed.

Keywords: tourism sector, COVID-19 pandemic, national tourism, world tourism, postpandemic period.

AZƏRBAYCANDA REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINA ÜMUMİ BAXIŞ

i.f.d., Dos. N.D.Verdiyev

Q.A.Əliyev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Tarixə nəzər salsaq yüz illərdən bəri Azərbaycan torpaqları səyahət edənlərin maraqlarını intensiv olaraq öz üzərinə çəkmişdir. Azərbaycanda turizm ilə bağlı işlər başlanğıcını keçən əsrin 80-ci illərindən götürür. Azərbaycanda təşkil edilmiş turizm və səyahətlərin tarixi ötən əsrin əvvəllərinə yəni, 1932-ci ilə təsadüf etməkdədir. Həmin tarixdə “Proletar Turizmin və Səyahətlərin Ümumi İttifaq Könüllü Cəmiyyəti” adlı turizm təşkilatı Bakıda şöbəsini fəaliyyətə gətirmişdir. Həmin şöbənin qurulmasının əsas niyyəti kəndli-fəhlə kütlələri arasında turizm və səyahət fəaliyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı onun siyasi rəhbərliyini möhkəmləndirmək idi. Həmin vaxtda Bakıda “İnturist” mehmanxanasının çalışmağa başlaması ilə bərabər həmçinin “Ümumiittifaq İnturist Səhmdar Cəmiyyəti” də Bakı şəhərində öz fəaliyyətini işə salmışdı. Həmin şöbə xaricdən gəlmiş turistləri qəbul edir, onları yerbəyer etmək və turistlərə müxtəlif növ xidmətlər servis edə bilirdi.

1937-ci ildə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının Turizm və səyahət İdarəsi əvəzinə Ümumiittifaq Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi Şurasının Azərbaycan üzrə səlahiyyətli təmsilçiliyi yaradılmışdır. Bakıda bir neçə turist düşərgəsi, Hacıkənddə “Turist evi” və Göygöl sahilindəki turist düşərgəsi təmsilçiliyə həvalə edilmişdi. Zaman keçdikcə Azərbaycanın turizm və səyahət sektorunda müəyyən dəyişikliklər və yeniliklər olmuşdur. Turizmin maddi bazası ildən ilə çoxalmış, vətəndaşların istirahət ehtiyaclarını qarşılamaq üçün trustik qatarlar, çay qayıqları və (hal-hazırda da geniş kütlə cəlb edən) Xəzər dənizində gəmi səyahəti kimi yeni xidmət növləri meydana gəlmişdir. 1963-cü ildə Bakıda bir Trustik klub, Nabranda “Xəzər” trust düşərgəsi, iki il sonra yəni, 1965-ci ildə Bakıda, daha iki il sonra Gəncə, Lənkəran, Sumqayıt, Naftalan və Bakının Mərdəkan qəsəbəsində səyahət büroları açılmışdır. 1970-ci ildə Zaqatalada, 1972-ci ildə Şuşada, 1975-il də Qəbələdə və Xaçmaz rayonun Nabran qəsəbəsində “Dostluq” adında turist düşərgələri, Bakıda isə “Qarabağ” oteli istifadəyə verilmişdir. Əlavə olaraq eyni illərdə Mingəçevirdə və Xankəndində istifadəyə verilmiş səyahət ofislərini də deyə bilərik.

Bu istiqamətdə qəbul edilmiş dövlət proqramına görə 1990-cı ilə qədər 7700, 2000-ci ilə qədər isə 21300 yataqlıq müxtəlif növ trustik müəssisələrin qurulub istifadəyə verilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. İlk dövürlərdə qurulması nəzərdə tutulan müəssisələrin 70 faizi Xəzər sahillərində, 30 faizi isə Azərbaycanın digər bölgələrində qurulması məqsədlənmişdi. Sözü gedən dövüdə geniş və əhatəli turizm sərəncamına görə Xəzər sahillərində, daha dəqiq desək, Şimali Abşeronda Naradran qəsəbəsi və Xaçmaz rayonunun Nizoba kəndinin yaxınlığında, Giləzi-Zarat bölgəsində yeni trustik müəssisə və təsisatların yaradılması həmin proqramın məqsəd fəalliyətlərindən bəziləridir. Turizm mütəxəsislərinin verdiyi məlumatlara görə sovet dövründə Azərbaycan turizmi ən yüksək inkişaf səviyyəsi 1987-ci ildə olmuşdur. İyirminci əsrin sonlarına yaxın Azərbaycana xarici ölkələrdən 50 min, Sovet Respublikalarından isə 250 minə yaxın turist gəlmişdi. Turizm və Səyahət bürolarının təşkil etdiyi turlarda 2.5 milyondan çox insan iştirak etmişdi. Həmin il ərzində Azərbaycan vətəndaşlarından 10 min insan xaricə, 300 min insan isə Sovet Respublikaları sərhədləri daxilində turizm məqsədli səyahətlər etmişdir. Azərbaycana turist axınının çoxalmasına görə Lənkəran və Mingəçevir şəhərlərində 300, Şuşada isə 200 yataqlı yeni otellərin yaradılmasına başlanmışdır. 1985-1986-cı illərdə Sumqayıt, Mingəçevir, Xankəndi, Naxçıvan, Gəncə şəhərlərində açılmış trustik düşərgələrin işləri bir xeyli genişləmiş, 1986-cı ildə Bakıda 948 yataqdan ibarət olan “Abşeron” oteli açılmışdır. Həmçinin Nabran yaxınlığında “Xəzər” və “Dostluq” düşərgələrinin maddi və texniki bazası genişləndirilmiş və gücləndirilmişdir. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və onun çevrəsində baş verən hadisələrin nəticəsində Azərbaycanda yerli SSR-i vətəndaşları və xarici turistlərin hərəkətləri və bu bölgələrdə fəaliyyət

göstərən turizm təşkilatlarının fəaliyyətləri bir müddətlik dondurulmuşdur. Ermənilerin Azərbaycanlılara qarşı apardıqları düşmənlik siyasəti Azərbaycana yüz münlərcə məcburi köçkünün gəlməsi ilə nəticənmişdir. Turizmin inkişafına mane olan faktorlar qonaqlama və nəqliyyata da mənfi təsir göstərmişdir və hələ də izi qalmaqdadır. Bu səbəbdən, 1999-cu ildə ölkənin ən böyük oteli olan “Azərbaycan” oteli 1042 yataqlı tutumun cəmi 8 faizini, “Cənub” oteli isə 948 yataqlı tutumunun 4.5 faizini doldura bilmişdir. Əlbətdəki bu çətin dövürlər artıq geridə qalmaqdadır. Ölkəmiz 1992-ci ildən bu yana Çin, Pakistan, Türkiyə, İngiltərə, İspaniya, İtaliya, Fransa, Rumuniya, İran və başqa ölkələrlə turizm sahəsində bir neçə müqavilə imzalamışdır. Bu razılaşmalar ortaq proekt, sərqi, personal təhsil, konqres və digər fəaliyyətləri əhatə etməkdədir.

Ölkəmiz 2012-ci ildə Avroviziya mahnı müsabiqəsinə, 2015-ci ildə Avropa oyunların, 2016-cı ildə Formula 1 yarışlarına, 2017-ci ildə həm Formula1, həm də İslam Həmrəylik oyunlarına ev sahibliyi etmişdir. Bu beynəlxalq səviyyəli oyun və yarışlar ölkəmizə çoxlu sayda turist axınını, həmçinin də ölkəyə xarici valyuta axınını təşkil etmişdir.

Lakin bunları deməklə yanaşı onu da qeyd etməliyəm ki, Azərbaycanın turizmi passiv turizm inkişaf etmişdir. Bu o deməkdir ki, ölkə sərhədlərindən çıxanların sayı gələnlərdən dəfələrlə çoxdur. Xarici turizmin inkişaf səbəbləri aşağıdakı kimidir:

1. Ölkədə fəaliyyət göstərən və xarici turizm ilə məşğul olan təşkilat və firmaların 90 faizi passiv turizm üzrə mütəxəssisləşmişdir.
2. Xarici turizmin inkişaf etməsində ticari məqsədin üstünlük təşkil etməsi, ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin 60-70 faizinin məqsədi kommərsiya məqsədlidir.
3. Ölkədə neft sənayesinin inkişafı kommərsiya və ticari məqsədli turizmin inkişafına dəstək verməsi. Neft sənayesinin inkişafı ticari məqsədli gələnlərin sayını artırmışdır.

Ölkədə ov turizminin inkişafı: Günümüzə ov turizm sahəsi ilə “Tur” firması məşğul olmaqdadır. Xarici turizmin inkişaf etdirilməsində önəmli paya sahib olan ov heyvanları təqribən 1000 dolları ötməyən qiymətlərlə dəyərləndirilərək müştərilərə təklif edilməkdədir.

Azərbaycanda təəssüflər olsun ki, daxili turizmin inkişafı ilə əlaqədar geniş və əhtəli araşdırmalar yoxdur. Ölkəmizdə turizm sahəsi ilə bağlı bütün dövlət siyasətini Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi reallaşdırır və bu sahənin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayırır. Bundan əlavə ölkəmiz Misir, Küveyt, BƏƏ, Macarıstan, Rusiya Federasiyası, İran, İsrail, İngiltərə, Yaponiya və.s kimi ölkələrlə turizmin inkişafı ilə əlaqəli bir neçə müqavilə imzalamışdır. Həmçinin Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova) və MDB ölkələrinin Turizm Şurası ilə və başqa ölkələr arası təşkilatlarla turizm sahəsində iş birliyi etməkdədir.

Son dövürlərdə düzəldilmiş yeni-yeni bir sıra müasir düşərgələr və təsislər sayəsində turist sayısında canlanmalar olduğu görülməkdədir. Beləki, 2016-cı ildə ölkəyə gələn turist sayı 2.248.773 nəfər olduğu halda 4 il sonra yəni 2019-cı ildə bu say 3.170.373 mln nəfərə qədər artmışdır. Cədvəl 1.1 də ölkəmizə ən çox səfər edən turistlərin mənşə ölkələrinin adı qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1.1-in məlumatları onu deməyə əsas verir ki, önümüzdəki illərdə turizm sahəsindən daha çox gəlir gələcəyi gözlənilməkdədir. Lakin bu gəlirlərin əhəmiyyətli qismini Azərbaycana turistik məqsəddən daha çox iş imkanlarını yerində görmək və təsbit etmək məqsədi ilə gələn xarici iş adamlarının buraxdığı kurslar təşkil etməkdədir. Gələcək illərdə ölkəyə axın edən turist sayısında artım olacağını düşünərsək, bu halda turizm sahəsinin ölkə iqtisadiyyatına böyü.k qatqı təmin edə biləcək bir sektor halına gələ biləcəyini söyləyə bilərik. Turizm milli iqtisadiyyatın inkişafına və ictimai rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə etdiyi böyük qatqılardan ötrə, dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də beynəlxalq turizmdən daha çox pay əldə etmək üçün böyük səylər xərclənməkdədir. Ümumilikdə turizm məşğulluq səviyyəsinə təsiri nəticəsində 2018-ci ildə

məşğulluq səviyyəsi 631.000 nəfər olmuşdur. Daha sonar 2019-cu ildə isə bu göstəricilər 2.3 % artmışdır

Cədvəl 1.1. Azərbaycana 2016-2020-cı illər arası gələn əcnəbi turistlərin sayı

Ölkələr	2016	2017	2018	2019	2020
Rusiya Federasiyası	744,125	854,331	880,029	932 984	225,201
Gürcüstan	506,306	538,213	610,556	725 465	184,228
İran	248,632	363,528	241,124	255 628	72,783
Türkiyə	313,341	301,924	291,499	316 628	160,504
Böyük Britaniya	29,514	31,751	29,417	36 914	7,051
Ukrayna	55,508	57,818	57,707	59 116	16,953
Qazaxıstan	31,994	36,360	37,824	47 551	8,498
ABŞ	12,291	15,178	17,516	18 787	2,604
Almaniya	13,042	16,319	17,200	20 509	3,531

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanda turistlər üçün düzəldilmiş mehmanxana və bu tipli müəsisələr ölkəmizin demək olarkı bütün rayonlarında vardır və ölkəmizə gələn turistlərə qonaqlamaq imkanı yaratmışdır. Rayonlarımızda, xüsusəndə Bakı-Qaradağ, Hacıkənd, Mingəçevir, Naftalan, Qəbələ, Lənkəran, Yalama bölgələrində ölkəmizə gələn turistlər üçün fəaliyyət göstərən çoxlu mehmanxanalar vardır. Ölkəmizdə ümumən 600-dən çox istirahət mərkəzləri vardır. Ölkəmiz turizm imkanlarına baxdıqda ildə 1 milyondan çox turist qarşılama imkanına sahibdir. Lakin mövcud mehmanxanaların, turist düşərgələrinin yaxşılaşdırılması və yenilərinin inşa edilməsi növbəti illərdə qarşıya qoyulan şərtlərdəndir. Odur ki, burada əsas məqsəd mehmanxana və mehmanxana tipli müəsisələrin sayının artırılmasıdır

Cədvəl 1.2. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəsisələrin əsas statistik göstəriciləri.

	2016	2017	2018	2019	2020
Mehmanxanaların sayı, vahid	548	563	596	642	655
Birdəfəlik tutum, yer	40,042	41,611	46,693	49 980	50,687
Nömrələrin sayı, vahid	20,330	20,778	22,192	23 865	24,195
Gecələmələr üçün çarpayı, vahid	2,125,266	2,590,641	3,002,959	3 345 285	999,786
ölkə vətəndaşlarına xarici	719,002	886,187	952,949	1 104 412	583,057
vətəndaşlara	1,406,264	1,704,454	2,050,010	2 240 873	416,729
İşçilərin sayı, nəfər	9,838	10,015	11,407	12 481	10,731
daxil olan gəlir, min manatla	240,112.7	284,453.9	359,453.0	450 188,5	116,798.0
istismar xərcləri, min manatla	204,852.3	222 192,9	277,680.5	308 342,5	171,805.1
büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər	38,525.7	39 040,6	33,323.1	42 252,5	15,018.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi.

Cədvəl 1.2 də qeyd edilirdi kimi 2016-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə mehmanxalaların sayında artım qeydə alınmışdır. Eyni illə müqayisədə 2020-ci ildə müxtəlif göstəricilər üzrə artımlar diqqət cəlb edir. Bu sahədən ödənilən vəsaitlərin həcmində isə nisbətən geriləmə müşahidə edilmişdir ki, buda pandemiyanın təsirlərində irələ gələn dövlət güzəşti kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə turizm məhsulu alıcının tələbinə uyğun təşkil edilməlidir ki, alıcı həmin məhsuldan maksimum dərəcədə faydalansın, məhsulu təklif edən satıcı (firma, müəssisə) isə gəlir əldə etsin. Bunun üçün ilk növbədə marketing təşkil olunmalı, məhsulların alıcılıq qabiliyyəti tədqiq olunmalı və məhsulun üstün xüsusiyyətləri aktual saxlanmalıdır. Turizm məhsulu bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Belə ki, məhsul keyfiyyətli olmalı, təhlükəsizliyi təmin etməli, iqtisadi baxımdan sərfəli olmalı, rahat, prestijli və s. olmalıdır. Turizm sahəsinin inkişafının genişlənməsi həmçinin regionlarda qısa müddət ərzində sosial-iqtisadi dirçəliş deməkdir. Ölkədə planlaşdırmanın regional səviyyədə təşkil edilməsi ölkədə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından turizm resurslarının artmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində ölkənin ayrı-ayrı ərazilərinin, rayonlarının inkişafına gətirib çıxarır, həmçinin xidmətin keyfiyyətini yüksəltməklə turistlərin tələbatlarının lazımi səviyyədə təmin olunmasına gətirib çıxarır.

Regionlarda turizmin təşkili insanların həyat səviyyəsinin Turizm məhsulu Ölkənin turisti səyahət etməyə vadar edən təbii yeraltı və yerüstü sərvətləri, mədəni irsi, memarlıq abidələri və tarixi nümunələri. Səyahətin vacib ünsürlərindən biri olan mehmanxanalar, otellər, istirahət mərkəzləri, restoranlar və s. Sərfəli qiymətə olan nəqliyyat vasitələri yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, həmçinin onların mədəniyyətini, dünyagörüşünü formalaşdırır. Bir sıra xarici ədəbiyyatlarda regional turizm infrastrukturunu anlayışından istifadə olunur. Bu infrastrukturun iqtisadi-təşkilati bir sistem kimi bazarın vəziyyətində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətinə və keyfiyyət dəyişmələrinin genişlənməsinə malik olan sahələrə xidmət edir.

Açar sözlər: turizmin inkişafı, turizmin regional inkişafda rolu, turizm rekresiya ehtiyatları, mehmanxana, sahibkarlıq, regionların sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, real iqtisadi artım

Ədəbiyyat:

1. Əlirzayev Ə.Q., Turizmin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi, Bakı, 2011
2. Rəhimov S., Turizm-ekskursiya işinin təşkili, Bakı 2014
3. Qurbanov F.İ., Azərbaycanda turizmin inkişaf problemləri, Bakı, 2017
4. Bilalov B., Turizmin tarixi, Bakı 2013
5. Abadov M., Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri, Bakı, 2014
6. Məmmədov E.Q., Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması, Bakı 2013
7. Soltanova H., Azərbaycanda turizm və onun inkişafı, Bakı 2015
8. Turizm işinin təşkili, Təlim vəsaiti, Bakı 2015
9. Kozan N., Genel Turizm Bilgisi, Anadolu Universitesi 2016

ОБЗОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

и.ф.д., доц. Н.Д.Вердиев

Г.А.Алиев

Азербайджанский Технологический Университет

В статье о социально-экономическом развитии туризма в Азербайджане этапы и текущая ситуация, которая актуальна в данной сфере в выявлении проблем и основ социально-экономического развития туризма в республике позволило обосновать направления и перспективы. Его состояние через реализацию реформ в организационной структуре социально-экономического развития туризма. Были отмечены предложения по улучшению регулирования. Как и в других сферах, производство и потребление в сфере туризма, занятость остается ключевым элементом, и инвестиции продолжают делаться. Тем не менее, продвижение продукта, продажи, качество, новые вложения с дистрибуцией,

детальная работа по трудоустройству делается. Представители государства и сектора во всех странах являются экономическими в этом секторе всячески поддерживать туризм, потому что понимают его важность они горят.

В последние годы принят ряд мер по совершенствованию туристической отрасли в нашей стране. делается. Многочисленные действующие законы, реформы в туризме страны Использование ее ресурсов не только в качестве нефтяной страны, но и туризма условия признания его государством с выгодным географическим положением создает.

Ключевые слова: развитие туризма, роль туризма в региональном развитии, туристско-рекреационные ресурсы, гостиницы, предпринимательство, региональная стратегия социально-экономического развития, реальный экономический рост

OVERVIEW OF REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

i.f.d., Dos.N.D.Verdiyev

G.A.Aliyev

Azerbaijan Technological University

In the article on the socio-economic development of tourism in Azerbaijan, the stages and the current situation, which is relevant in this area in identifying the problems and foundations of the socio-economic development of tourism in the republic, made it possible to substantiate directions and prospects. Its status through the implementation of reforms in the organizational structure of the socio-economic development of tourism Proposals for improved regulation were noted. As in other areas of tourism production and consumption, employment remains a key element and investment continues to be made. However, product promotion, sales, quality, new investment with distribution, detailed employment work is being done. Representatives of the state and the sector in all countries are economic in this sector to support tourism in every possible way, because they understand its importance they burn.

In recent years, a number of measures have been taken to improve the tourism industry in our country. is being done. Numerous existing laws, reforms in the country's tourism The use of its resources not only as an oil country, but also tourism creates the conditions for recognizing it as a state with an advantageous geographical position.

Keywords: tourism development, the role of tourism in regional development, tourism recreation resources, hotels, entrepreneurship, regional socio-economic development strategy, real economic growth

**AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ ÜZRƏ GÖMRÜK
XİDMƏTLƏRİNDƏN ƏLDƏ OLUNAN GƏLİRİN ÜMUMDAXİLİ MƏHSULA
TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

QKU. R.N.Nurəliyeva

QKU. K.H.Hüseynova

Rahima.nuraliyeva@mail.ru

Kama914@mail.ru

Azərbaycan son illər özünəməxsus milli inkişaf modeli ilə müasir dünyanın fenomeninə çevrilmişdir. Beləki, bu illər ərzində respublikamızda həyata keçirilən kompleks islahatların uğurla nəticələnməsi, iqtisadiyyatda davamlı inkişaf meyllərinin formalaşması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rola malik olmuşdur.

Ümumiyyətlə milli iqtisadiyyat və onun sahələrinin dinamikliyinin getdikcə infrastruktur sistemindən asılı olması əsasən iqtisadi inkişafın labüd nəticəsi kimi qəbul olunur. Son illərdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası, iqtisadi ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə çox böyük təsir etmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində xarici ticarətin həcmi, strukturu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinin beynəlxalq təcrübəsini öyrənməklə, ölkəmizin xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inteqrasiyasının konseptual əsasları, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın xarici ticarət əlaqələri və gömrük xidmətlərinin makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin səmərəliliyinin artırılması ekonometrik modellər vasitəsi ilə araşdırılmışdır.

Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələri üzrə gömrük xidmətlərindən əldə olunan gəlirin Ümumi Daxili Məhsula təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə edək.

Açar sözlər: gömrük sistemi, gömrük daxilolmaları, model, korrelyasiya, reressiya, adekvatlıq, xarici ticarət.

Azərbaycan Respublikasında ÜDM və ona təsir edən amillərin dinamikası

Cədvəl 1

İllər	ÜDM (milyon manatla)-Y	Gömrük rüsumları üzrə daxilolmalar X1	Gömrük üzrə ƏDV daxilolmaları X2	Gömrük üzrə aksizlərdə ndaxilolmalar X3	Gömrük üzrə yolvergis idaxilolmaları X4
2009	28360,5	160,28	535,06	72,36	4,32
2010	40137,2	238,64	775,23	91,15	5,35
2011	35601,5	205,68	832,52	67,78	6,75
2012	42465,0	218,25	810,95	62,89	9,6
2013	52082,0	231,58	835	62,76	12,2
2014	54743,7	230,62	883,37	76,85	17,51
2015	58182,0	298,25	986,08	81,34	17,58
2016	59014,1	365,89	1070,96	57,04	16,87
2017	54380,0	387,38	1101,16	83,59	19,78
2018	60425,2	546,64	1366,91	86,56	56,55
2019	70337,8	768,27	1915,78	101,81	37,68

Mənbə. ARDGK-nin ARDSK-nin materiallarına və müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1 məlumatları üzrə 2009-2019-cı illər üzrə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in səviyyəsinə təsir edən gömrük daxilolmaları üzrə amillər arasındakı asılılığı reqressiya analizinin aparılması üçün hazır riyazi proqram paketlərindən EViews, MatLab, MS Excel, MathCad və s.

istifadə etmək olar. Bu məqsədlə Eviews proqram paketindən istifadə edərək cədvəl 1 məlumatlarına əsasən aşağıdakı nəticəni alırıq.

Dependent Variable: Y
 Method: Least Squares
 Date: 06/02/19 Time: 16:51
 Sample: 2009 2019
 Included observations: 11

Cədvəl 2

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X4	260.2032	172.0788	0.956352	0.3758
X3	-113.5510	130.0796	-0.493529	0.6392
X2	65.37515	37.95169	1.722589	0.1357
X1	-89.09687	86.20840	-1.033506	0.3412
C	17933.64	14290.07	0.842348	0.4319
R-squared	0.786415	Mean dependent var	50520.82	
Adjusted R-squared	0.644024	S.D. dependent var	12422.50	
S.E. of regression	7411.721	Akaike info criterion	20.96247	
Sum squared resid	3.30E+08	Schwarz criterion	21.14333	
Log likelihood	-110.2936	Hannan-Quinn criter.	20.84846	
F-statistic	5.522950	Durbin-Watson stat	1.287340	
Prob(F-statistic)	0.032731			

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə əsasən reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Estimation Command:

LS Y X4 X3 X2 X1 C

Estimation Equation:

$$Y = C(1)*X4 + C(2)*X3 + C(3)*X2 + C(4)*X1 + C(5)$$

Substituted Coefficients:

$$Y = 260.203175137*X4 - 113.551049414*X3 + 65.3751512365*X2 - 89.0968689395*X1 + 17933.6393465 (1)$$

(1) modelinə daxil olan sərbəst dəyişənlərlə asılı dəyişən arasındakı korrelyasiya asılılığını təhlil edərək, zəif korrelyasiya asılılığı olan amilləri tədqiqat obyektindən çıxarmaqla yeni reqressiya tənliyini quraq. Bu məqsədlə cədvəl (1) məlumatlarına əsasən MS Excel tətbiqi proqram paketində korrelyasiya matrisini qursaq aşağıdakı cədvəli alırıq:
 Cədvəldən görüldüyü kimi Y və X3 dəyişənləri arasında Çedok şkalasına əsasən (0,3-0,5) orta müsbət əlaqə vardır ($R_{yx_3} = 0,4$). Digər sərbəst dəyişənlərlə Y dəyişəni arasında isə olduqca yüksək birbaşa əlaqə vardır

	Y	X1	X2	X3	X4
Y	1				
X1	0,79882	1			
X2	0,842422	0,984726	1		
X3	0,387807	0,648261	0,614123	1	
X4	0,732335	0,826071	0,795041	0,503675	1

Mənbə: MS Excel proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticədə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$Y = 260.203 \cdot X4 - 113.551 \cdot X3 + 65.375 \cdot X2 - 89.097 \cdot X1 + 17933.64 \quad (2)$$

Təyin edilmiş bu əlaqə tənliyinə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük rüsumları üzrə daxilolmaları ifadə edən (X1) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 89,1 vahid azalmasına, gömrük üzrə ƏDV-ni ifadə edən (X2) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 65,8 vahid artmasına, gömrük üzrə aksizlərdən daxilolmaları ifadə edən (X3) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 113,55 vahid azalmasına, gömrük üzrə yol vergisinin həcmi (X4) bir vahid artması ÜDM-in 260,203 vahid artmasına, səbəb olur.

Çoxluq korrelyasiya əmsalının $R=0,644$ olması ÜDM-i ifadə edən Y asılı dəyişəni ilə modelə daxil olan amilləri ifadə edən sərbəst dəyişənlər (X1, X2, X3 və X4) arasında əlaqənin yüksək olmasını göstərir. Determinasiya əmsalının $R^2=0,786$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 78,6% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə, 21,4%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir. Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (78,6%) modelə daxil olan amillər hesabına izah edilməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Qurulmuş (2) modelinin reqressiya tənliyi ilə Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərinin, habelə onların arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

F-Fişer kriteriyasının köməkliyi ilə bütünlükdə çoxluq reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyini yoxlamaq olar. Bu məqsədlə F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl(a; m; n - m - 1)}$ qiyməti ilə müqayisə edilməlidir. Eviews proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəl 2 məlumatlarına əsasən, **F- statistic (Fişer kriteriyası) = 5.52**

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

EXCEL-də F cədvəl qiymətini $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распобp}$ düsturunun köməklili ilə təyin etsək,

$$F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распобp}(0,05; 4; 6) = 4,53$$

F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə edildikdə görünür ki, F- Fişer kriteriyası $> F_{cədvəl}(5,52 > 4,53)$. Bu isə o deməkdir ki, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Bu isə qurulmuş (2) modelin adekvatlığı deməkdir. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən Azərbaycan Respublikasında ÜDM və ona təsir edən amillərin dinamikasını qrafiki təsvir etsək aşağıdakı nəticəni alarıq.

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış reqressiya tənliyi ilə tapılmış ÜDM-in illər üzrə qiymətləri və standart səhvləri, habelə tənliyin proqnoz məqsədi üçün istifadə edilməsinin bir sıra xarakteristikaları aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir. göstərilmişdir.

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

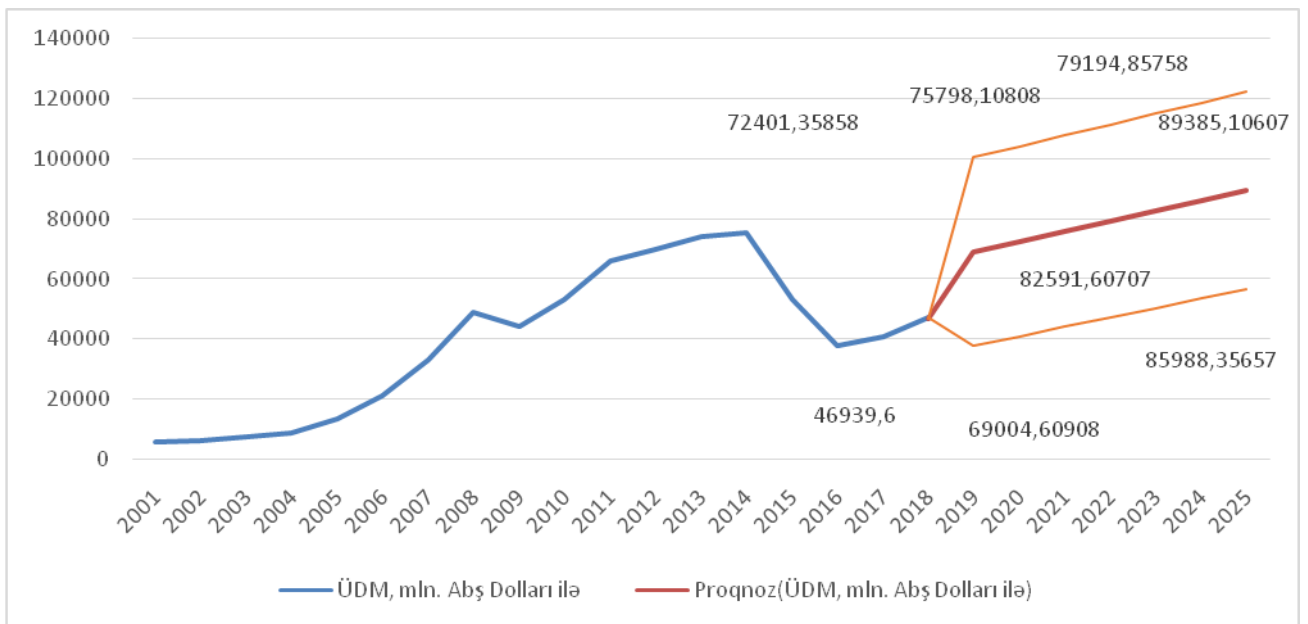
Qrafikdən istifadə edərək Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in proqnoz qiymətlərini də müəyyən etmək olar.

Qrafik:

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in 2025-ci ilədək proqnoz qiymətləri

Mənbə. Cədvəl 1 məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Göründüyü kimi ÜDM-in artması gözlənilir.

Nəticə: Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, **Azərbaycan** Milli iqtisadiyyatında aparılmış uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində Ümumi Daxili Məhsulun artımına şərait yaranmış və iqtisadi inkişaf normal tənzimləmişdir. ÜDM-lə gömrük daxilolmaları üzrə amillər arasında $Y = 260.203 * X4 - 113.551 * X3 + 65.375 * X2 - 89.097 * X1 + 17933.64$ tənliyi ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır və bu əlaqə tənliyinə görə təyin edilmiş bu əlaqə tənliyinə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük rüsumları üzrə daxilolmaları ifadə edən (X1) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 89,1 vahid azalmasına, gömrük üzrə ƏDV-ni ifadə edən (X2) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 65.8 vahid artmasına, gömrük üzrə aksizlərdən daxilolmaları ifadə edən (X3) amilinin bir vahid artması ÜDM-in 113,55 vahid azalmasına, gömrük üzrə yol vergisinin həcmi (X4) bir vahid artması ÜDM-in 260,203 vahid artmasına, səbəb olur. Həmçinin tədqiqat işində ÜDM-in 2025-ci ilədək proqnoz qiymətləri hesablanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Həsənlı Y.H., Həsənov R.T., İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi, Bakı, 2002
2. Həsənov Ə, Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, 127

“Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005

3.Əlirzayev E. Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin ümumi dinamikasının təhlili. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2015, 06:14

4.Yadigarov T.A.Ekonometrika. Dərs vəsaiti, Bakı, ADDA-nın mətbəəsi, 2013, 168 s

5.Yadigarov T.A.Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2018-350 s

6. M.Güləliyev, S.Abasova, S.Hüseynova, R Əzizova, T.Yadigarov Assessment of impacts of the state intervention in foreign trade on economic growth.// Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 47). Year 2017, Indexed em Scopus

7.<http://www.stat.gov.az/>

8.<https://customs.gov.az>

9.<http://www.econometricsbooks.com/#undergraduate>

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ОБЩЕГО ПРОДУКТА НА ДОХОДЫ ОТ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ НА ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ СВЯЗИ

АЗЕРБАЙДЖАНА

ГКУ. Р.Н.Нуралиева

QKU. K.X.Гусейнова

Рахима.нуралиева@mail.ru

Кама914@mail.ru

В последние годы Азербайджан стал феноменом современного мира со своей собственной моделью национального развития. Таким образом, исключительную роль в развитии экономики страны сыграли успешные результаты комплексных реформ, проводимых в нашей стране на протяжении многих лет, формирование тенденций устойчивого развития в экономике.

Ключевые слова: таможенная система, таможенные поступления, модель, соотношение, спад, адекватность, внешняя торговля.

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE GENERAL DOMESTIC INFLUENCE OF REVENUE FROM CUSTOMS SERVICES ON FOREIGN TRADE RELATIONS IN AZERBAIJAN

GKU. R.N.Nuraliev

QKU. K.Kh.Guseinova

Рахима.нуралиева@mail.ru

Кама914@mail.ru

In recent years, Azerbaijan has become a phenomenon of the modern world with its own model of national development. Thus, the successful completion of complex reforms implemented in our country over the years, the formation of sustainable development trends in the economy has played an exceptional role in the development of the country's economy.

Keywords: customs system, customs, import-export, correlation, recession, adequacy, foreign trade

KEYFİYYƏT NƏZARƏT METODLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Z.Y.Aslanov

G.M.İmanova

Azərbaycan İqtisad Universiteti

aslanov.zabit@mail.ru

imanova.gultekin@bk.ru

Müəssisələrdə keyfiyyət nəzarət sistemləri yaradılarkən tikiş məhsulunun keyfiyyətinə nəzarət etməküçünü yeni metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Tikiş istehsalı müəssisələrində xüsusilə tikiş istehsalatında daha mütərəqqi nəzarət metodlarının tətbiqi araşdırılmışdır.

Tikiş məhsulundakı uyğunsuzluqların ən çox ehtimal olunan səbəblərini təzvir zamanda müəyyənləşdirməyə və onları aradan qaldırmağa imkan verən optimal metodları təhlil edilmişdir.

Keyfiyyət nəzarət həm davamlı nəzarət zamanı aparılan nəzarət fəaliyyətinin həcmində, həm də seçmə nəzarət zamanı seçmə ölçüsündə fərqlənə bilən həm layihə (dizayn) nəzarəti, həm də istehsal yoxlamasını əhatə edir. Seçmə nəzarət (statistik) istehsal prosesinin vəziyyətini ya statistik metodlardan (istehsal nəzarəti) istifadə edərək, yada istehsal partiyasındakı qüsurlu məhsulların nisbəti barədə əldə edilmiş məlumatlardan istifadə edərək göstərir. Keyfiyyət nəzarətin seçmə, möhkəm və statistik növləri mövcuddur. Bütün məhsullar tam nəzarətdən keçir, istehsalda məhsulun istehsalı prosesində yaranan bütün qüsurların qeydlərini aparırlar.

Seçici - nəticələr bütün partiyalar üçün etibarlı olan məhsulun bir hissəsinə nəzarətdir. Bu növ profilaktikdir, buradan qüsurların baş verməməsi üçün istehsal prosesini boyunca aparılır.

Giriş nəzarət-istehsalda daxil olan xammal və köməkçi materialların keyfiyyətinin yoxlanılmasıdır. Tədarük olunan xammal və materialların daimi təhlili keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq istəyən təchizatçı müəssisələrin istehsalına təsir göstərməyə imkan verir [1].

Əməliyyatlararası nəzarət bütün texnoloji prosesi əhatə edir. Bu növə bəzən texnoloji və ya cari deyilir. Əməliyyatlar arası nəzarətin məqsədi əməliyyatlar arasında məhsullar üçün texnoloji rejimlərə, saxlama və qablaşdırma qaydalarına uyğunluğunu yoxlamaqdır.

Çıxış (qəbul) nəzarəti - hazır məhsulların keyfiyyətinə nəzarətdir. Yekun yoxlamanın məqsədi hazır məhsulların keyfiyyətinin standartların və ya texniki şərtlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək və mümkün qüsurları müəyyən etməkdir. Bütün şərtlər yerinə yetirilsə, məhsulların çatdırılmasına icazə verilir. Keyfiyyət nəzarət departamenti qablaşdırma keyfiyyətini və hazır məhsulların etikətlənməsinin düzgünlüyünü də yoxlayır.

Texniki yönümlü keyfiyyət nəzarəti ilə sıx əlaqəli iqtisadi yönümlü bir yanaşmadır. Texniki parametrlər heç vaxt iqtisadi göstəricilər xaricində nəzərə alınmamalıdır. Texniki yenilik tam olaraq iqtisadçıların xərcləri azaltmaq üçün yaxşı bir fürsət və ya mənfəəti artırmaq üçün böyük bir potensial gördükləri yerdə baş verir. Təkmilləşdirmə potensialı yalnız texniki məlumatlarla birlikdə aydın iqtisadi analiz olduqda qiymətləndirilir. Beynəlxalq ISO 9000: 2000 standartı keyfiyyət maliyyətini “İstədiyiniz keyfiyyəti təmin etmək və istehlakçını məhsulun ehtiyaclarını təmin edəcəyinə inandırmaq üçün yaranan xərclərvə çatışmadığı təqdirdə zərərlər” olaraq təyin edir. Uyğunluq maliyyətlərinə planlaşdırılmış və mövcud keyfiyyət arasında uyğunluğu əldə etmək üçün lazım olan xərclər, sertifikatlaşdırma üçün-fəaliyyət sənədləri ilə əlaqəli bütün xərclər daxildir. Buraya keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin sertifikatlaşdırma xərcləri və ya sənədlərin müəssisə daxilində yayılmasını asanlaşdıran proqram təminatı daxildir [2].

Nəzarət xərcləri adətən başlanğıcdan əvvəl, istehsal prosesi və bitmiş məhsulların idarəedilməsi zamanı nəzarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə və digər bütün keyfiyyətə nəzarət vasitələrinin xərclərinə başa düşülür. Buraya zamanətlərin verilməsi, icazə alınması və s. Xaricə xərclərdə daxil ola bilər. Dəmir-dümlərin qarşısının alınmasının dəyəri planlaşdırma, ölçmə araşdırması, tədarükçülərin qiymətləndirilməsi, yoxlama və kadr hazırlığıdır. Buraya istehsalın saxlanılması xərcləridə daxil ola bilər.

Məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsində keyfiyyətə nəzarət xüsusi yer tutur. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağın effektiv vasitələrindən biri və idarəetmənin vacib funksiyası kimi, obyektiv olaraq mövcud olan, eləcə də yüksək keyfiyyətli məhsulların buraxılması üçün texnologiya şərtləri və şərtlərdən düzgün istifadə olunmasına kömək edən nəzarətdir. Bütövlükdə istehsalın səmərəliliyi əsasən keyfiyyətə nəzarətin, onun texniki təchizatının və təşkilinin mükəmməlliyindən asılıdır.

Sistemin fəaliyyət göstərməsinin həqiqi nəticələri planlaşdırılanlarla müqayisə olunur. Minimum xərclə keyfiyyət göstəricilərinin yüksək sabitliyinə nail olmağ imümkün edən məhsul keyfiyyətinə nəzarətin müasir metodları əhəmiyyətini artırır. Bu hədəfi həll etmək üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- Keyfiyyət anlayışını və məhsulun keyfiyyət göstəricilərini öyrənmək;
- Məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin mərhələlərini və növlərini nəzərdən keçirmək;
- Texniki keyfiyyətə nəzarət növləri haqqında aməlumat almaq;
- Azərbaycan və dünya keyfiyyət standartlarını xarakterizə etmək;
- Müəssisədə keyfiyyətə nəzarət sisteminin təşkili xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Müəssisə uğurunun ən vacib göstəricilərindən biri məhsulun keyfiyyətidir. Məhsul keyfiyyəti konsepsiyası praktikada çox vacibdir. Məhsul keyfiyyəti, təyinatına uyğun olaraq müəyyən ehtiyacları ödəməyə uyğunluğunu təyin edən məhsul xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Həmdə qeyd etmək istərdim ki, məhsulun xüsusiyyətləri məhsulun istehsalı, qiymətləndirilməsi, saxlanması və istehlakında özünü göstərən bir məhsulun obyektiv xüsusiyyəti deməkdir. Öz növbəsində məhsul xüsusiyyətləri sadə və kompleksə bölünür. Sadə xüsusiyyətlər, bir qayda olaraq, məhsulların hazırlandığı materialların xüsusiyyətlərini əhatə edir - materialın rəngi, sərtlik, hiqroskopiklik və s. Mürəkkəb xüsusiyyətlər bir-biri ilə əlaqəli sadə və mürəkkəb xüsusiyyətlərin toplusudur. Həm də məhsul xüsusiyyətlərinin kəmiyyət xarakteristikası var. Məhsul keyfiyyətinin göstəricisi kimi tərif edilir [3].

Keyfiyyətdəki sapmaların vaxtında müəyyənləşdirilməsi, qüsurlu məhsulların rədd edilməsi və müəyyən bir keyfiyyətdə məhsulların buraxılması üçün istehsal prosesinin normallaşdırılması üçün tədbirlər görülməsi üçün məhsulun keyfiyyətinə nəzarət həyata keçirilir. Nəzarət bir məhsulun, xidmətin bir və ya bir neçə xüsusiyyətinin ölçülməsi, araşdırılması və qiymətləndirilməsi və əldə olunan nəticələrin bu tələblərə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün müəyyən edilmiş tələblərlə müqayisə etmək üçün bir məşqdır. Keyfiyyətə nəzarət üç əsas mərhələdən ibarətdir:

1. İdarəetmə obyektinin faktiki vəziyyəti, xüsusiyyətlərinin idarəə lunan işarələri və göstəriciləri barədə ilkin məlumatların alınması;
2. İkincil məlumat əldə etmək-bu, ilkin məlumatları planlaşdırılan meyarlar, normalar və tələblərlə müqayisə edərək göstərilən parametrlərdən kənarlaşmalar haqqında məlumatdır;
3. Gələcəkdə oxşar vəziyyətlərin aradan qaldırılması və ya qarşısını almaq üçün nəzarət altındaki obyektə müvafiq idarəetmə tədbirlərinin inkişafı üçün məlumatların hazırlanması.

Nəzarət obyektləri keyfiyyətinə təsir göstərən məhsullar və ya proseslər ola bilər. Beləliklə, keyfiyyətə nəzarət aşağıdakılara tabedir:

- Alınmış xammal, material və digər mənbələr;
- İstehsal olunmuş yarımfabrikatlar və hazır məhsullar;
- Texnoloji proseslər, avadanlıq, alət və s.

Nəzarət metodu, nəzarət üçün müəyyən prinsipləri tətbiq etmək üçün bir sıra qaydalardır. Nəzarət vasitələri nəzarətdə istifadə olunan xüsusi cihazlar, qurğular, alətlər və materiallardır.

Məhsulun keyfiyyətinə nəzarət sistemi 3 mərhələyə bölünür:

Məhsulların keyfiyyəti tənzimləyən normativ sənədlərə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün daxil olan xammal, yarımfabrikatlar tədarükçülərdən, digər müəssisələrdən və ya istehsal sahələrindən qəbul edilərkən daxil olan keyfiyyətə nəzarət.

Texnoloji prosesin həyata keçirilməsinin düzgünlüyünü və döşəmə və istehsal texnologiyasının standartlarının pozulmasının vaxtında aşkarlanmasını müəyyənləşdirmək üçün fərdi mərhələlərdə əməliyyat nəzarəti.

İstehsal prosesinin son mərhələsində məhsulun keyfiyyətinə və onun satışına və ya çatdırılmasına uyğunluğu barədə qərar qəbul edildiyi qəbul nəzarəti.

Müəssisənin inkişafının səmərəliliyinin həllinə bağlı olduğu əsas problemlərdən biri də müəssisədə məhsul keyfiyyətinə nəzarətin təşkili probleimidir. Keyfiyyətə nəzarət sistemi, müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən məhsulların buraxılmasını təmin edən bir sıra metod və vasitələrdir.

KİS-in (keyfiyyət idarəetmə sistemi) tətbiqi keyfiyyətə nəzarət sahəsində yüksək nəticələrin əldə olunmasına kömək edir. Keyfiyyətə nəzarətin inkişafı və tətbiqi eyni zamanda müəssisə

rəhbərliyində tək adam rəhbərliyinin güclənməsinə, müəssisənin bütün səviyyələrində təşkilatçılığın və nizam-intizamın artmasına səbəb olur. Həmçinin, keyfiyyət keyfiyyətindən istifadə edən müəssisələr məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında yüksək nəticələr əldə edirlər. Belə bir sistemin köməyi ilə istehsaldakı əsas iş növləri müəyyənləşdirilir və həyata keçirilir və müvafiq sənədlər saxlanılır. Bütün bunlar istehsalın bütün mərhələlərində keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəlmiş zəruri tədbirlərin daim həyata keçirilməsini təmin edir. Rəhbərliyin təşkilatın keyfiyyət səviyyəsində nəzarəti yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlərin alınmasını təmin etməsi vacibdir [3,5].

Açar sözlər: müəssisə, keyfiyyətə nəzarət, metodlar, tikiş istehsalı, hazır məhsullar.

Ədəbiyyat:

Aslanov Z.Y., Dadaşova K.S., Ümumi keyfiyyət menecmenti, Dərslük-Bakı, "İqtisad universiteti" nəşriyyatı, 2019

Məmmədov N.R., Ələkbərov E.B., Aslanov Z.Y., və b. Kvalimetriya və keyfiyyətin idarəedilməsi, Ali məktəblər üçün dərslük, T.e.d.prof.Məmmədovun N.R.,redaktəsiilə, Bakı, Elm,2007

Ponomaryov S.V., Mişşenko S.V., Belobraqin V.Y.,Məhsulun keyfiyyətinidarəedilməsi, Dərsvəsaiti., rusdilindəntərcümə, Bakı, «İqtisadUniversiteti»,nəşriyyatı,2008

Эфендиев Э.М., Квалиметрия и управление качествомпродукции:Учебноепособие.-Баку: «Тахсил»ИПП,2004

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА

З.Ю.Аслановç Г.М.Иманова

Азербайджанский Экономический Университет

aslanov.zabit@mail.ru

imanova.gultekin@bk.ru

Разработаны новые методы контроля качества швейных изделий при налаживании систем контроля качества на предприятиях.

Необходимо применять более совершенные методы контроля в швейной промышленности, особенно в швейной промышленности.

Должны быть разработаны оптимальные методы для быстрого выявления и устранения наиболее вероятных причин несоответствий швейного изделия.

Ключевые слова: предприятие, контроль качества, методы, швейное производство, готовая продукция.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING IMPROVEMENT OF QUALITY CONTROL METHODS

Z.Y.Aslanovç G.M.Imanova

Azerbaijan University of Economics

aslanov.zabit@mail.ru

imanova.gultekin@bk.ru

New methods have been developed to control the quality of garments when establishing quality control systems in enterprises.

It is necessary to apply more advanced control methods in the garment industry, especially in the garment industry.

Optimal methods should be developed to quickly identify and eliminate the most probable causes of non-conformities in a garment product.

Key words: enterprise, quality control, methods, sewing production, finished product.

İQTİSADI RİSKDƏRƏCƏSİNİN AŞAĞISALINMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

F.C.Kərimov

B.H.Abdullayev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

fazilkerimov54@mail.ru

Azərbaycanda həyata keçirilən müəssisənin risklərinin idarə olunması strategiyalarının mahiyyətinin tədqiq olunmuşdur. Burada əsas məqsəd ölkəmizin sistemində yaranan iqtisadi risklərin öyrənilməsi, təsnif edilməsi, iqtisadi risklərin müəyyən edilməsi metodlarının və eləcə də stress testin araşdırılması və bu risklərlə hansı şəkildə mübarizə aparmasının tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın əsas vəzifəsi qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən aşağıdakı vəzifələrin məcmusudur:

- 1) Risklərin idarə olunması sahəsində müəssisənin rolunun öyrənilməsi;
- 2) İqtisadi risklərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 3) İqtisadi risklərin tənzimləmə metodları və alətlərinin müəyyən edilməsi;
- 4) Ölkəmizdə risklərin idarə olunması siyasətinin həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Giriş: Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin idarə olunması həm xarici və həm də daxili amillərlə şərtlənən çoxsaylı problemlərin kompleks həllini tələb edir. Əsas xarici amillərə makroiqtisadi vəziyyətin dinamikliyini, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi sferada baş verən proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin artmasını, daxili bazar darqabətin güclənməsini, habelə biznesin idarə olunmasının hüquqi sahəsindəki qeyri-müəyyənliyi aid etmək lazımdır. Biznesmenlər üçün qeyri-müəyyənliyin daxili amillərindən biri biznesin həm mövcud vəziyyəti və həm də perspektiv inkişafı haqqında tam həcmdə informasiyanın olmamasıdır. Belə bir vəziyyətdə biznesin idarə olunmasına yeni yanaşmanın formalaşmasını tələb edir. Menecmentin informasiya təminatı sistemində tələbat artır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya rəhbərliyi təkə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün deyil və eləcə də yaxın gələcəkdə xarici və daxili mühitdə baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır.

Mövzunun aktuallığı: Bu gün müəssisə və təşkilatların iqtisadi müstəqilliyi kreditorlar, sahibkarlar və işçiləri qarşısında məsuliyyət daşdığı özündə xarakterizə edilir. Eyni zamanda kommersiya təşkilatlarının menecerləri öz partnyorlarının etibarlı olmalarına və öz öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirə bilmələrinə əmin olmaq istəyirlər. Çünki, şirkətlər hər zaman tədiyyə qabiliyyətli olmaya bilirlər. Ona görə müflisləşmə institutu müasir şəraitdə daha çox məna kəsb edir. Belə ki, müəssisə rəhbərliyi müflisləşmə riskinin maliyyə təhlilini və proqnozlaşdırmasını bacarmalı və bu sahəyə diqqəti artımalıdırlar. Buna görə onlar həm müflisləşmə proseduru ilə tanış olmalı, qarşıya çıxan arzuolunmaz amilləri müəyyən etməli və maliyyə sağlamlaşdırması yollarını tapmağı bacarmalıdırlar..

Tədqiqatın məqsədi: Ölkəmizin sistemində yaranan iqtisadi risklərin öyrənilməsi, təsnif edilməsi, iqtisadi risklərin müəyyən edilməsi metodlarının və eləcə də stress testin araşdırılması və bu risklərlə hansı şəkildə mübarizə aparmasının tədqiq edilməsidir.

Tədqiqat obyektı: müəssisələrin fəaliyyəti zamanı yaranan risklər və böhran şəraitində dayanıqlığı təmin etməyə yönəldilmiş iqtisadi riskləri idarə olunması metodları.

Tədqiqat metodları: Ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas həlqəsi olan risklər, onların tənzimləmə metodları, başlıca istiqamətləri, alətləri və müəssisələrdə risk menecmentinin təkmilləşdirilməsi yolları.

Açar sözlər: risk, müəssisə, strategiya, sahibkarlıq fəaliyyəti, konyuktura, stress

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Dövlət iqtisadiyyatın əsas subyektlərindən biri olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatda əsasən nəzarət və tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Tənzimləmə funksiyasını dövlət iqtisadi proseslərdə inzibati və iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirir. Dövlətin tənzimləmə funksiyası iqtisadi proseslərdə səmərəliliyin artırılması məqsədilə yaranmış müəyyən çatışmazlıqlar, pozuntular, iqtisadi inkişafda durğunluq yaradacaq amillər müşahidə edildikdə və ya gözlənildikdə həyata keçirilir.

İqtisadi risklər iqtisadiyyatda fəaliyyətin təşkilinə, iqtisadi və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına, eləcə də yekunda iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə ciddi təsir göstərə bilər. Beləki, əksər insanlar qeyri-müəyyənlikləri, gözlənilməz dəyişiklikləri əsasən müsbət hal kimi qəbul etmirlər. İqtisadi fəaliyyətinin yekunundaitirmə ehtimalının yüksək olması bir çox hallarda insanları fəaliyyətdən çəkindirir. Ölkədə qeyri-stabillik olduqda insanlarda iqtisadi fəaliyyətə maraq azalır, təşəbbüskarlıq səviyyəsi aşağı düşür. Bu isə ümumilikdə cəmiyyət üçün gələcək inkişafı ləngidə bilər. Sadəcə bir misal göstərə bilərik ki, ərəb baharından sonrakı dövrdə ərəb baharı baş vermiş ölkələrə səyahət edən turistlərin sayı kəskin azalmışdır. Yaranmış qeyri-stabil vəziyyətlə bağlı bu ölkələrin əhalisi mövcud çətinliklərə görə öz ölkələrinin gələcək inkişafına inamsız yanaşaraq Avropa ölkələrinə miqrasiya etməyə başlamışdır. Türkiyədə son zamanlarda baş verən terror hadisələri və Rusiyailə yaranan gərginlikdən sonra turizm sektorunda müəyyən durğunluq yaranmışdır. Rusiyanın Türkiyəninin kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas alıcılarından biri olması ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlara da təsirsiz ötüşmədi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış xaos vəziyyəti, siyasi-iqtisadi istiqrarsızlıq ölkədə təsərrüfatçılığın çökməsinə səbəb olmuşdu. Ölkədə həmin dövrdə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etdiyi bazar iqtisadi sisteminə keçidin əsası qoyulsada, dövrün reallıqları göstərdi ki, dövlətin tənzimləmə siyasəti olmadan əlverişli, iqtisadi risklərin aşağı səviyyəyə salındığı fəaliyyət mühiti yaradılmadan iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil.

Dövlət iqtisadi riskləri tənzimləyərkən cari və strateji riskləri bir-birindən fərqləndirməlidir. Cari risklər cari dövr üzrə nəzərdə tutulan fəaliyyətin yerinə yetirilə bilməməsi, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması ilə bağlı yaranan risklərdir. Strateji risklər strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi və ya strateji hədəflərə (nəticələrə) çatmaq üçün yerinə yetirilən fəaliyyətin uğursuzluğu halında yarana biləcək risklərdir.

Cari dövrdə həyata keçirilən düzgün iqtisadi fəaliyyət strateji riskləri azaltmaq mümkündür. Ancaq biz birmənalı şəkildə cari risklərin səviyyəsinin azaldılmasının strateji risklərin səviyyəsinin azaldılmasına müsbət təsir göstərəcəyini deyə bilmərik. 2008-ci ildə dünyada neftin 1 barrelinin qiyməti 120 dollar civarında olarkən ölkəmizdə dövlətin cari xərclərini yerinə yetirə bilməməklə bağlı risklərin səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Bununla belə ÜDM-instrukturunda neft sektorunun payının yüksək olması, xarici ticarətin strukturunda iqtisadiyyatın digər sahələrinin payının aşağı olması, neft ehtiyatlarının gələcəkdə azalması, neftin qiymətinin dünyabazarında müəyyən olunması və ölkəmizin bu qiymətlərə təsir göstərmə imkanlarının olduqca məhdud olması, neftdən asılılıqla bağlı strateji risklərin səviyyəsini həmin dövr üzrə neftin qiymətinin yüksək olması aşağı salmamışdır.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesi, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının bir-birinə inteqrasiyası prosesləri nə qədər sürətlənsə də hər bir ölkənin öz milli iqtisadiyyatı, milli iqtisadi strategiyası mövcuddur. Hər bir ölkənin qloballaşma prosesindəki rolunu milli iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti müəyyən edir. Ölkələrin bu prosesdə gələcək üçün daha yaxşı nəticələr əldə etməsi onların öz milli iqtisadiyyatlarını hansı istiqamətdə və hansı səviyyədə inkişaf etdirə bilməsi, inkişaf strategiyasının düzgün qurulmasından asılıdır. Eyni zamanda qloballaşma prosesindən yaranan risklər sağlam milli iqtisadiyyata malik olmayan ölkələrin bu proses

nəticəsində iqtisadiyyatının ağır vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadi sistemində keçməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətlənməsi ölkəmizdə global iqtisadi sistemin tərkib hissəsinə çevirmişdir.

Bu baxımdan bu sistemdə yaranacaq risklərin qarşısının alınması üçün bu cür risklərin yaranmasının səbəblərinin öyrənilməsi, risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulması həm ölkə iqtisadiyyatını global iqtisadi proseslərin mənfəət təsirlərindən qoruya bilər, həm də bu prosesin müsbət tərəflərindən istifadə etməyə imkan yaradacaqdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturunda düzgün proporsiyaların müəyyən olunması və bu proporsiyalara uyğun iqtisadiyyatın hərtərəfli və səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi, risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulmasının əsas şərtlərindəndir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunda neft sektorunun üstünlüyü ölkə iqtisadiyyatının neftdən, neft gəlirlərindən asılılığının yüksək olmasına səbəb olur. Buisə ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən risklər yaradır. Bu risklərin yaranması aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

-Neftin satışı dünya bazarında həyata keçirilir və satış qiyməti tələb təklif əsasında formalaşır. Bu halda neft ixrac edən bir ölkə kimi Azərbaycanın dünya üzrə neft ixracındakı payını da nəzərə alsaq neftin satış qiymətinə təsir imkanları olduqca məhduddur. Qiymətə nəzarət imkanlarının olmaması qiymətlərlə bağlı qeyri-müəyyənliyi artıraraq doğru proqnoz vermə ehtimalını azaldır və bu da iqtisadiyyatı əsasən neft gəlirlərinə bağlı bir ölkə üçün iqtisadi riskləri artırır.

-Neft ehtiyatlarının tükənən təbii ehtiyatlardan olması və yaxın gələcəkdə ehtiyatlarının həcmində kəskin şəkildə aşağı düşəcəyi ilə bağlı verilən proqnozlara əsasən neft ixrac edən ölkə kimi bu sahə üzrə ölkənin gəlirlərinin azalması ehtimalını artırır.

Bu halda dövlətin strateji maraqlarının qorunması üçün mövcud və gözlənilən riskləri tənzimləməsi vacibdir. Azərbaycanda 2015-ci ildə baş verən devalvasiya birdaha göstərdi ki, ölkədə strateji risklərdən yaranan mənfəət təsirləri azaltmaq üçün əvvəlcədən ölkə iqtisadiyyatı təkmilləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda dövlət tərəfindən qanunvericilik bazasının və sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın əsasən qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra proqramların qəbulu və icrası öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Dövlət iqtisadi fəallığı artırmaqla iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəallıq təsərrüfat subyektlərinin mənfəət əldə etmək imkanları genişləndikcə daha da artır. Ancaq hər bir fəaliyyət, hər bir qərar müəyyən riskləri nəzərə almağı tələb edir. Deməkdir ki, bütün fəaliyyət sahələrində risklər mövcuddur.

Məqsədi yüksək qazanc əldə etməkdir, sahibkar riskin müəyyən həddindən sonra fəaliyyətini
mtina edir. Sahibkarın fəaliyyətini tənzimləməsi iqtisadi fəallığı azaldır. Bu isə müəyyən mənada
fəaliyyət nəticəsində mümkün olub-cək yüksək mənfəətin itirilməsinə səbəb olur. Bu mənada
dövlətin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, riskin dərəcəsini sahibkarlar üçün qəbul edilə bilər səviyyəyə qədər aşağı salsın. Xüsusilə iqtisadiyyatın ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malik olan sahələri olur ki, burada risk dərəcələri yüksək olur və sahənin inkişafı dövlət dəstəyi olmadan lazımi səviyyəyə çata bilməz. Buna misal olaraq biz kənd təsərrüfatında taxılçılıq sahəsini qeyd edə bilərik. Hansı ki, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilmədiyi halda xarici ölkələrdən asılılıq milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilə bilməməsi riskini artıracaqdır. Buna görə də bir çox dövlətlər ən azı zəruri ərzaq məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara müəyyən güzəştlər tətbiq etməklə, müəyyən yardımlar göstərməklə, onların risklərini azaldırlar. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın risk dərəcəsi yüksək olan sahələrində iqtisadi fəallığın azalmasının qarşısını alır.

Sahibkarlar üçün əsas məqsəd yüksək mənfəət əldə etmək olduğu üçün əsas risk gözlənilən mənfəətin əldə edilə bilməməsi, itkilərlə üzləşməkdir. İstehsal xərclərinin istehsal olunmuş məhsul

vahidinə düşən hissəsinin artması məhsulun qiymətinin artmasına bu isə satışın azalması ilə gəlirlərin, mənfəətin azalmasına səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində sahibkar üçün risk yaradır. Ölkə üçün xüsusiahəmiyyət kəsb edən bir sıra sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət vergi güzəştləri tətbiq etməklə, güzəştli şərtlərlə kreditlər verməklə, ssudalar və subsidiyalar verməklə onların risklərini azaldır. Bu isə həmin sahələr üzrə iqtisadifəallığı artırmaqla həm də ölkənin strateji maraqlarına xidmət edir.

İqtisadiyyatda riskləri artıran bir digər amil isə inhisarçılıq fəaliyyətidir. İnhisarçılıq fəaliyyəti mövcud olan sahələrdə inhisarçı mövqeyə malik təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərdikləri sahəyə yeni subyektlərin daxil olmasını və fəaliyyət göstərməsini hər vasitə ilə əngəlləməyə çalışırlar. Bu həmin sahə (bazar)üzrə fəaliyyətlə bağlı riskləri artırır. Bu isə inhisarçı fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat üçün müsbət olsada, nə cəmiyyəti üçün, nə də dövlət üçün səmərəli deyildir. Azərbaycanda inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün qanun qəbul edilmişdir və bu məsələlərin tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

İnflyasiya yüksək həddə olduqda və dövlət tərəfindən idarə oluna bilmədikdə ölkədə maliyyə sabitliyi pozulur və təsərrüfat subyektləri üçün risklər daha da artır. Buisə iqtisadi fəallığı azaltmaqla həm işsizlik səviyyəsinin, yoxsulluğun artması, həm də dövlətin gəlirlərinin azalması riskini artırır. İnflyasiya dövlət səviyyəsində tənzimlənen iqtisadi prosesdir. Buna görə də dövlətin antiinflyasiya siyasəti nə qədər əsaslı və düzgün şəkildə həyata keçirilərsə inflyasiya ilə bağlı iqtisadi risklərin azaldılmasında bir o qədər effektiv olacaqdır.

Nəticə: İqtisadi sistemdə investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında investorların məqsədi mənfəət götürməkdir. Layihələrin xərcləri və gəlirlərinin kəmiyyətinə, deməli onların səmərəliliyinə çox saylı risklər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Yüksək kapitaltutumlu neft-qaz sənayesində resursların işlənməsində risklərin təsiri və qiyməti daha yüksəkdir. Belə layihələr üzrə idarəetmə qərarları böyük risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilir. Ona görə də əsrin müqaviləsi əsasında sürətlə inkişaf edən neft və qaz sənayesində riskin tədqiqi və nəzərə alınması layihələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən amillərdəndir.

Hal-hazırda investisiya layihələrində «risk» anlayışını mütəxəssislər müxtəlif mənalarda qəbul edirlər. Bəziləri risk ifadəsi altında nəticələrin istər müsbət və istərsə də mənfəət alınması ehtimalını, başqaları isə mümkün itkiləri başa düşürlər. Müəllifin fikrincə risk anlayışı iqtisad elminə məxsusdur və idarəetmə nəzəriyyəsinin terminləri ilə sahibkarlıq fəaliyyətindən istər müsbət və istərsə də mənfəət alınması ehtimalını göstərir. Bu və ya digər riyazi modelin istifadə edildiyi formalaşdırmanın sonrakı səviyyəsində risk ehtimal nəzəriyyəsinin terminləri ilə təsvir edilir.

Risk səviyyəsinin təyin edilməsində istifadə olunan risk əyrisi metodikasının prinsiplərini nöqsanların aradan qaldırmaq məqsədi ilə risk əyrisinin qurulması iddiaçı tərəfindən təkmilləşdirilmiş metodikasının investisiya layihələrində tətbiqi aşağıdakılara imkan verir:

-Risk əyrisinin qurulmasında nisbi göstəricinin əvəzində itkilərin səviyyəsinin yaranması tezliyindən və ya itkilərin həmin səviyyəsinin yaranması ehtimalından istifadə olunmasına;

-layihənin reallaşdırılmasında əlverişli sonluq ehtimalının adekvat təsdiqlənməsinə;

-risk səviyyəsinin qiymətinin dəqiq təyine dilməsinə;

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

1) İstehsal müəssisələrində risklərin idarə olunması siyasətinin məqsəd, vəzifələri və iqtisadi siyasətdə rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır;

2) İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin tənzimləmə mexanizmlərinin geniş şəkildə müəyyən edilməsi onun daha aydın anlaşılmasına imkan vermişdir;

3) İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

- 4) İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin başlıca istiqamətləri təhlil edilmişdir;
5) Müəssisənin risklərin idarə olunması siyasətinin hazırlanması, reallaşdırılması və onun makroiqtisadi siyasətdə rolunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti: Əsas müddəalar, nəticələr və irəli sürülən təkliflər müəssisənin idarə edilməsi siyasətində, o cümlədən maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zamanı risklərin tarazlaşdırılması və optilləşdirilməsi ilə bağlı istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın neft və qaz kəmərləri sistemi, Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi, Bakı, 2006
2. İsayev A.S., “İstehsalın təşkili əsasları”, Dərslük, Bakı, Azərneşr, 2009, 151 s
3. Daniel Yergin, Neft fəlsəfəsi, 2-ci ildə, Bakı, 2006
4. Kazımlı X.H., Qiymətləndirmənin əsasları, Bakı, 2008
5. Гранатуров В.М., Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения, Учебное пособие, М.: «Дело и сервис», 2002, 160 с

ПУТИ СНИЖЕНИЯ УРОВНЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РИСКА

Ф.Дж. Керимов

Б.Х. Абдуллаев

Азербайджанский Технологический Университет

fazilkerimov54@mail.ru

Изучена сущность стратегий управления рисками предприятия, реализуемых в Азербайджане.

Ключевые слова: риск, предприятия, стратегия, предпринимательская деятельность, конъюнктура, стресс

WAYS TO REDUCE THE LEVEL OF ECONOMIC RISK

F.J. Karimov

B.H. Abdullayev

Azerbaijan Technological University

fazilkerimov54@mail.ru

The essence of enterprise risk management strategies implemented in Azerbaijan has been studied.

Keywords: risk, enterprises, strategy, entrepreneurial activity, conjuncture, stress

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYALI İQTİSADİYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dos. M.Ş.Qarayev, R.H.Məcidov
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
qarayevmaarif@yandex.ru

Qloballaşdırma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin yenidən qurulması və tətbiqi ölkələr üçün yeni problemlər yaradır. Yeni innovasiyalı iqtisadiyyat sektorları inkişaf etdikcə, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq, ölkədə qeyri – neft sektorunun daha yüksək inkişafına nail olmaq, neft–qaz ixracatından asılılığı azaltmaq üçün yüksək texnoloji sahələr inkişaf etdirilməlidir. Xammal ixracatçıları olmağın səyiyyətini azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun sürətli və innovasiya əsaslı inkişafına nail olmaq lazımdır. Böyük iqtisadi güc sahiblərinin yeni yaranan bazarlara doğru yerdəyişməsi Azərbaycan üçün müəyyən məsələlər yaratdığından respublikamızın iqtisadiyyatının xarici təsirlərə davamlı olması, iqtisadiyyatın səmərəlilik əsaslı modeldən innovasiya əsaslı modelə keçməsinə zəruri edir. Qeyd olunan məsələlər bu və ya digər formada ayrı-ayrılıqda öyrənilməsinə baxmayaraq, mövcud realıq şəraitində ümumilikdə aktuallığını itirmir. Qarabağda 30 illik işğal dövründə 300-dən çox sənaye və tikinti obyektini, o cümlədən 25000 km-dən çox avtomobil və dəmir yolu, 160 körpü, 14500 km elektrik xətti, 2300 km su borusu, 2000 km qaz borusu, 123 faydalı qazıntı yatağı dağıdılmış, 10 şəhər, 900-ə qədər kənd və qəsəbə yer üzərindən silinmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatını il ərzində orta hesabla 7-9% artırma bilərəkdir [2]. Bölgədə innovasiya sahibkarlığı sahəsində görülən işlər həm Qarabağ, həm də onun ətraf rayonlarında ənənəvi iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı qeyri- neft sektorunun inkişafına gətirə bilər. Bütün görülən işlərə baxmayaraq innovasiyalı iqtisadiyyatın ümumi iqtisadiyyatda payı çox aşağıdır. QII-nə əsasən dünya ölkələrinin innovasiya reytingində Azərbaycan 2018-ci ildə 82-ci pillədədir, Gürcüstan 59, Ermənistan 68. 2020-ci ildə Azərbaycanın reytingi dəyişməmiş respublikamız qazandığı ballara görə aşağıdakı yerlərdə qərarlaşmışdır: biznes mühiti və hüquqi tənzimləmə üzrə 59-cu yer, insan kapitalı və tədqiqat üzrə 89-cu yer, biznes üzrə 96-cı yer, bilik və texnologiyaların nəticəsinə görə 118-ci yer. 2021-ci ildə «innovativ resurslar» indeksinə görə 74-cü, yeganə bir göstəriciyə «kreditin alınmasında əlçatanlığa» görə birinci olmuşdur. «Innovativ nəticələr» indeksində 91-ci reytingə malik olmuşdur [4]. QII-nin illər üzrə təhlili göstərir ki, iqtisadiyyatımızda elmin rolu azdır, elmi nailiyyətlərdən səmərəli istifadə olunmur, iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının formalaşması ləng gedir. İnnovasiyalı sahibkarlığın inkişafı üçün eko sistem və sahibkarlıq haqqında biliklər qənaətbəxş deyil. Ölkəmizin regionlarında dünya təcrübəsinin, biliklərin innovasiyalar üzrə təcrübələrin bölüşdürülməsinin qeyri-neft sektoru müəssisələrində innovasiyalı inkişaf mexanizmi ilə əlaqədar olaraq dərk olunma səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bu müəssisələrin çoxu innovasiyaların mahiyyəti və nəticələrini öyrənməyin başlanğıc mərhələsindədirlər, müəssisə səviyyəsində innovasiyaların inkişafına mane olan amillərin öyrənilməsinə ehtiyac var. Ona görə də Qərbdə olduğu kimi Sahibkarlıq universitetləri modellərinin Azərbaycanda da tətbiqini məqsədə uyğun hesab edirik. Əsas məqsəd innovasiyaları sahibkarlıq subyektlərinə çevirmək, maliyyə imkanlarının artması hesabına elmin kommersiyalasdırılmasına nail olmaqdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə yaxşı maqistr proqramlarının ehtiyac var. Qeyd olunanlar Azərbaycanda modernizasiya sahibkarlığı modelinə yenidən baxılmasına əsas verir. Belə modellərin 6 növünü fərqləndirirlər. Azərbaycan realığına nisbətən uyğun olanı üçüncü modeldir. Bu model milli bazar daxilində dövlətin himayəsi əsasında həyata keçirilir. Cənubi Koreya və Yaponiya kimi ölkələr ilk olaraq avropa və amerika texnologiyalarına oxşadaraq təkrarlayırlar. Bu zaman dövlət əvvəllər həmin məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətini dəstəkləyirdisə, daha sonra mövcud məhsulların global bazara yerdəyişməsi məqsədi ilə əlverişli mühit və şəraitin yaranmasına tökan verir.

Azərbaycanda vəziyyət elədir ki, biliklər və texnologiyalar milli innovasiya sisteminin tədricən də olsa elementinə çevrilməlidir. Fikrimizcə Azərbaycan elmi özünün ən ağır günlərini yaşayır. Elmə ayrılan vəsait dövlət büdcəsinin cəmi 0.7%-ni təşkil edir. Özü də bu vəsaitin hamısı AMEA-ı üçün nəzərdə tutulur. Bu gün elmi potensialın əsası universitetlərdədir. Qərbdə

hər bir dosent və ya professor üçün il ərzində orta hesabla elmi-tədqiqat məqsədi ilə 60-90 min dollar vəsait ayrılır. Əgər elmə ayrılan vəsait dövlət büdcəsinin 1%-ə qədərini təşkil edirsə, deyirlər ki, elm var, 1-1.5% arasında dəyişirsə elm yaşayır, 1.5%-dən çox olduqda elm mənfəət verir. Misal üçün İsraildə elmə qoyulan vəsait ÜDM-un 4.25%-ni, Cənubi Koreyada 4.2%-ni, qərb ölkələri və ABŞ-da 3-4% arası təşkil edir. Ona görə də bu ölkələr süni intellekt, innovasiyalar sahəsində liderdirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçmiş Sovetlər birliyində elmin inkişafına ÜDM-un 5%-i ayrılırdı. Səbəb təkcə maliyyə çatışmamazlığında deyil, az maliyyə ilə də nəticələr əldə etmək olar. Bu məsələni keçmiş ittifaq respublikalarından Rusiya və Özbəkistan müvəffəqiyyətlə həll etmişlər. Hələ bir neçə il bundan əvvəl Rusiya Elmlər Akademiyasında orta aylıq əmək haqqı 1000-dollara qaldırıldı. Azərbaycan elmində ciddi islahatlar aparılmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi yol xəritəsi işlənməlidir. Elmi məmurların müdaxiləsindən qurtarmaq, şəffaflığı təmin etmək lazımdır. Elmin təşkili məşhur elm adamlarına həvalə olunmalıdır. Alimlər elmi məktəblərdə, elmi mərkəzlərdə hazırlandığından elmi mərkəzlər yaratmaq lazımdır. 2021-ci aprelin 19-da Azərbaycan prezidenti "Ağıllı şəhər" (smart siti) və "Ağıllı kənd" (smart village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında sərəncam imzalayıb [3]. Misal üçün bu konsepsiyanın reallaşdırılması və digər rəqəmsal texnologiyaların işlənməsi üçün "Tətbiqi riyaziyyat və İKT" elm mərkəzi yaratmaqla işğaldan azad olmuş ərazilərimizi texnoloji investisiyalar üçün maraqlı mərkəzinə çevirmək, həm də ağıllı şəhər ağıllı kənd texnologiyalarının tətbiqi üçün şərait yarada bilərik. Respublikamız Çinin təcrübəsindən də yararlanıb bilər. Çində istifadə olunan texnologiyaların 95%-dən çoxu innovativ ideya kimi xaricdən alınıb. O bu iş prinsipi əsasında yüksək texnologiyaların ixracına görə dünyada birinci yeri tutur. Sözsüz ki, bunun üçün kənd potensialının gücləndirilməsinə, təhsilin inkişafına ciddi diqqət ayrılmalıdır. Təhsil gələcək rəqəmsal iqtisadiyyata uyğun qurulmalıdır. Bu zaman bir sıra peşələr (menecer, mühəsib, hüquq məsləhətçisi və s.) öz aktuallığını itirir, süni intellekt, dizayn, genetik mühəndisliyi, sənaye fəaliyyəti kimi ixtisaslar aktual olur. Universitetimizdə bu işlərin vaxtı çoxdan çatmışdır [1]. İnnovasiyalı kadrlar hazırlamaq üçün universitetlərdə köklü islahatlar aparılmalı, əldə olunan nəzəri biliklərin və elmi məhsulların istesalata tətbiqi üçün universitetin fəaliyyətini əhatə edən texnologiya transfer mərkəzləri yaradılmalıdır. Belə hesab edirik ki, innovasiyalı inkişafın təmin olunmasında elm, təhsil və İKT-nin ölkənin qeyri- neft sektorunun payında gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. М.Ш.Гараев, Ханхойская И.В., Оценка развития промышленности в Азербайджане, Экономика и бизнес (5), Новосибирск, 2017
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, 1919, 812s
3. www.qanun.az
4. <http://copat/qov.az/neys/> ATU, Garaev M.Sh., Majidov R.G.

ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

АТУ, М.Ш.Гараев, Р.Г.Меджидов

Азербайджанский Технологический Университет

qarayevmaarif@yandex.ru

В статье роль науки, образования и ИКТ рассмотрены как приоритетные направления инновационного развития экономики Азербайджана.

FEATURES OF THE INNOVATIVE ECONOMY OF AZERBAIJAN IN MODERN CONDITIONS

Dos. M.Sh.Garayev, R.H.Majidov

Azerbaijan Technological University

qarayevmaarif@yandex.ru

In the article, the roles of science, education and ICT are considered as priority areas for innovative development of the Azerbaijani economy.

TURİZMİN SƏNAYE ƏSASINDA TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ
Dos. Y.Ə.Hümbətov, R. Ş.Nəsrullayeva, G.S.Məmmədova, A.N.Şahbazzov
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Turizm sənayesi bir çox sahələri özündə birləşdirir. Turizm sənayesi bir sistemdir və bu sistemin fəaliyyəti ona daxil olan bütün sahələrin ahəngli işləməsi ilə həyata keçirilir. Bu sahələrin inkişafı istehsalat, emaledici sahələrin inkişafı və yeniləşməsindən birbaşa asılıdır.

Turizm sənayesinin xüsusiyyətlərinə aid olan turizm-rekreasion resursların olması, müvafiq səviyyədə infrastrukturun olması və savadlı, peşəkar kadrların olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Turizm sənayesi elə yerlərdə inkişaf edir ki, bu yerlər təbii və süni, yəni insan tərəfindən yaradılmış yerlərdən ibarətdir və bu yerlər turistləri müxtəlif fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə cəlb edir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi sənayeləşmə ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə xidmət sahələrində sənayeləşmə onu təşkil edən sahələrin kompleks şəkildə inkişafı nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bu zaman ilk növbədə bilavasitə həmin xidmətlə əlaqədar olan sahələr nəzərə alınmalıdır.

“Turizm sənayesi” anlayışının bir çox tərifləri mövcuddur. Bu anlayışa daha dəqiq proqnozu 1971-ci ildə BMT tərəfindən edilən konfransda verilmişdir. Tərifə görə “turizm sənayesi” anlayışı səyahətçilər üçün mal və xidmətin yaradılması məqsədini güdən istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyət novlərinin cəmindən ibarətdir.

Turizm sənayesinin xüsusiyyəti odur ki, o həm material tutumlu məhsul istehsal edir, həm də qeyri - maddi məhsul, yəni xidmət yerinə yetirir. Elə bu əlamətlər turizm sənayesinin əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm bir sənaye olaraq Azərbaycanda nisbətən yaxın vaxtlarda inkişaf etməyə başladı. İlk dəfə 2015-ci ildə global iqtisadi böhran keçirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanda turistlərin axını artan xətt üzrə inkişaf etmişdir.

2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycanın 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbədiçi turizm məkanlarından birinə çevrilməsi hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə ölkəni dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir.

Ölkəmizdə son illərdə turizm sektorunda əlverişli biznes mühiti yaradılmış, bir çox turizm müəssisələrinin təşkilinə dövlət strukturları və yaxud özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən xeyli vəsait cəlb edilmişdir. Lakin əfsuslar olsun ki, hələlik ölkə əhalisinin məşğulluğunda mühüm əhəmiyyətə malik olan turizmdə sahələrarası əlaqələrin qurulması, yəni onların kompleks şəkildə, daha dəqiq desək sənaye əsasında təşkili hələlik tam olaraq mümkün olmamışdır.

Odur ki, Respublikamızda turizmin inkişafı üçün mövcud olan potensialdan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün onun sənaye əsasında təşkili məsələlərinin araşdırılması zəruridir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda turizmin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun inkişaf istiqamətlərinin, ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf Proqramlarının sahənin inkişafına təsirinin təhlil edilməsi əsasında turizmdə beynəlxalq standartlara uyğun turizm sənayesinin yaradılması və sahələrarası əlaqələrin genişləndirilməsindən ibarətdir.

Ölkəmizdə turizm sektorunda həyata keçirilən tədbirlər turizm sənayesinin təşkilinə və onu təşkil edən sahələr arasında qarşılıqlı maraq əsasında əlaqələrin genişləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bu məqsədlə aşağıda sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

- turizm sənayesinin inkişafı və onun tərkib hissələrinin fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilməli;

-ölkəmizdə turizm sənayesinin inkişafına təsir edən əsas amillərin təhlili və inkişaf etdirilməli;

-turizm sənayesinin sahələri arasında mövcud əlaqələr araşdırılmalı və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilməli;

-turizm sənayesinin inkişafının potensial imkanları qiymətləndirilməli;

-turizm sənayesinin inkişafına dövlət dəstəyi göstərilməlidir və.s

Hazırda ölkəmizdə turizm potensialından səmərəli istifadə etməklə ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı istiqamətində dövlət səviyyəsində xeyli işlər görülmüşdür. Hesab edirik ki, mövcud imkan və potensial Azərbaycanın 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə və sonrakı dövrlərdə isə dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri turizm məkanına çevriləcəkdir.

Açar sözlər: turizm sənayesi, turizm xidmətləri, dövlət dəstəyi, sənayeləşmə, sahələrarası əlaqə

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair “Dövlət Proqramı ”

2. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016-cı il

3. Hübətov Y.Ə, Kərimov F.C., Qaraqov V.F, Cavadzadə X.N., “Turizm sənayesinin təşkili” Bakı, Avropa nəşriyyatı 2021-ci il 333 s

4. «Turizm fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan, 1999, 27 iyul

5. Rəhimov S.H., Turizm-ekskursiya işinin təşkili, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 2004, 312 s

6. Волошин Н. И., и др. Туризм как объект управления, М.: Финансы и статистика, 2002

7. anl.az/down/meqale/azerbaijan/2010aprel/115358.htm

ПРОМЫШЛЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРИЗМА

Дос. Ю.А. Гумбатов, Р. Ш. Насруллаева, Г.С.Мамедова, А.Н.Шахбаззов

Азербайджанский Технологический Университет

Индустрия туризма охватывает множество направлений. Это система, функционирование которой осуществляется слаженной работой всех вовлеченных в нее сфер. Развитие этих систем напрямую зависит от развития обновления производственной и обрабатывающей промышленности.

Большое значение имеет наличие туристско-рекреационных ресурсов, связанных с особенностями индустрии туризма, наличие соответствующей инфраструктуры и наличие образованных, профессиональных кадров. Индустрия туризма развивается в местах, которые являются естественными и искусственными, т. е. рукотворными, и эти места привлекают туристов с разными характеристиками деятельности.

Ключевые слова: индустрия туризма, туристские услуги, государственная поддержка, индустриализация, межотраслевая связь.

INDUSTRIAL-BASED DIRECTIONS OF TOURISM

Dos. Y.Ahumbatov, R. Sh.Nasrullayeva, G.S.Mammadova, A.N.Shahbazzov

Azerbaijan Technological University

The tourism industry covers many areas. The tourism industry is a system which functioning performed with the help of the harmonious work of all these areas. The development of these areas directly depends on the improvement and renewal of manufacturing and processing areas.

Availability of tourism-recreational resources related to the characteristics of the tourism industry, availability of infrastructure at the appropriate level, and availability of well-educated, professional staff have essential importance. The tourism industry is developing in such places as natural and artificial man-made places, and these places attract tourists with different characteristics of activity.

Keywords: tourism industry, tourism services, state support, industrilaziation, intersectoral relationship

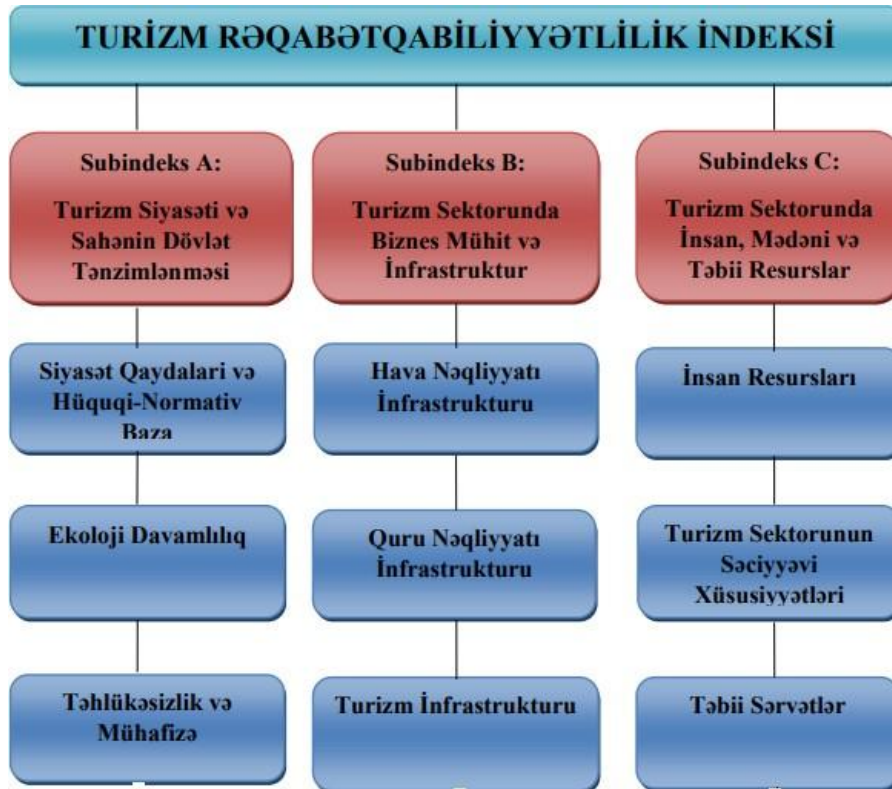
TURİZM SEKTORUNUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

İ.e.d.,prof.əv., A.N.Həsənov, F.F.İlyasov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

mrfiko020@gmail.com

Rəqabətqabiliyyətlik probleminə geniş spektrli yanaşma, problemin predmetində kifayətdər əhatəli olmasını şərtləndirmişdir. Eynizamanda qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlik konsepsiyası hal-hazırda qədər dəqiq müəyyən olunmamış qalmaqdadır. Müxtəlif mənbələrdə rəqabətqabiliyyətliliyinə aşağıdakı kimi tərif verilmişdir: “Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi – azad və ədalətli bazar sistemi şəraitində beynəlxalq bazarın tələblərinə cavab verən, bununla da əhalinin real gəlirlərinin artımını təmin edən məhsul və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətidir” (Rəqabətqabiliyyətlik üzrə ABŞ Prezidentinin komissiyasının məruzəsi (Report of the President’s Commission on Competitiveness)). Buxarımdan, o ölkənin iqtisadiyyatını rəqabətqabiliyyətli hesab etmək olar ki, orada təsərrüfat subyektləri azad rəqabət şəraitində dünya bazarının tələblərinə cavab verən məhsul və xidmətlər istehsal edirlər. Beləliklə, müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətliliyi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından dünyabazarlarında uğurlu fəaliyyət kimi müəyyənləşdirmək olar.

Turizm Sektorunda İnsan, Mədəni və Təbii Resurslar altindeksi aşağıdakı 4 göstəricinin təsiri altında formalaşır. İnsan resurslarının keyfiyyəti sahənin inkişafı üçün tələb olunan insan potensialının mövcudluğunu göstərir. Bu göstərici 2 istiqamətdə təsir göstərir. Tədris və təlim üzrə göstərici hər bir ölkədə təhsil sisteminin keyfiyyətini göstərir. Burada həm dövlət, həm də özəl sektorda təhsil sisteminin keyfiyyəti, eyni zamanda insan potensialının inkişafı üçün yerli ixtisaslaşmış tədqiqat və treyninq xidmətlərinin səviyyəsi nəzərə alınır.

Digər tərəfdən mədəni resurslar dünyada turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən əsas amillərdən sayılır. Buraya UNESCO-nun dünya irsinə daxil edilən mədəniyyət abidələri, idman stadionlarında yerlərin sayı və ölkədə keçirilən beynəlxalq sərqi və yarmarkaların sayı daxildir.

Hər bir ölkənin turizm rəqabətqabiliyyətlik indeksi bu 3 alt indeks üzrə aparılmış qiymətləndirmənin ədədi ortası kimi hesablanır. Qiymətləndirmələr üçün məlumat bazasına hər

il Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən müəyyən olunan dəqiq məlumatlar və sorğu məlumatları daxil edilir. Dəqiq məlumat ictimaiyyət üçün açıq mənbələrdən, beynəlxalq təşkilatlardan, turizm institutlarından və ekspertlərdən əldə edilir. Sorğu məlumatları isə Dünya İqtisadi Forumunun ekspertlərinin qiymətləndirməsindən və tədqiqatın əhatə etdiyi ölkələrdə yüksək biznes adamları arasında aparılan sorğulardan əldə edilir. Bu şəxslər öz ölkələrində investisiya qərarlarında iştirak edən şəxslərdir. Sorğu keyfiyyətli institusional və biznes mühiti, həmçinin turizm industriyası və ətraf mühitlə əlaqədar spesifik sahələrdə nadir məlumatları özündə əks etdirir.

Açar sözlər: turizmdə rəqabət və dünyada turizmin rəqabət qabiliyyətliliyi.

Ədəbiyyat:

1. Əlirzayev Ə.Q., "Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Bakı, 2010, İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı
2. "Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri " Qurbanov F.İ., Bakı, 2007 Adiloğlu nəşriyyatı
3. "Turizmin Əsasları "Soltanova H.B., və Hüseynova Ş.H., Bakı, 2007 Mütərcim nəşriyyatı
4. Turizmin Menecmenti, Bilalov B., Bakı, 2005 Mütərcim nəşriyyatı
5. "Turizm Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi", Bilalov B.Ə., Bakı, 2006, Mütərcim nəşriyyatı, 280 s
6. İsmayılov Ç.N., Zeynalova K.Z., "Klaster konsepsiyası və onun regional inkişafda əhəmiyyəti", H.Əliyev və Azərbaycanca coğrafiyanın inkişafı" beynəlxalq konfransın materialları Bakı, 2013
7. Zeynalı Y.Q., "Azərbaycanda turizm sistemi fəaliyyətinin və idarə olunmasının iqtisadi-coğrafi problemləri" Bakı, Tuna, 1999
8. Kotler F, "Marketinqin əsasları", Bakı, "Ergün", 1993, 11 İsmayılov Ç.N., Zeynalova K.Z., "Klaster konsepsiyası və onun regional inkişafda əhəmiyyəti", H.Əliyev və Azərbaycanca coğrafiyanın inkişafı" beynəlxalq konfransın materialları Bakı, 2013, s 80-82

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ И ОЦЕНКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

д.м.н., проф.акад.А.Н.Гасанов, Ф.Ф.Ильсов
Азербайджанский Технологический Университет
mrfiko020@gmail.com

Туризм в Азербайджане является динамичным сектором промышленности, который вносит очень важный вклад в экономику страны. Кроме того, он выполняет важные функции в различных секторах экономики. Туристический сектор Азербайджана обладает необходимыми природными, культурными и историческими ресурсами, а также конкурирует в регионе в сфере образования, здравоохранения, культуры и других социальных сферах. Несмотря на преимущество, доходы от иностранного туризма достаточны и еще не полностью реализовали свой потенциал на мировом туристическом рынке. В целом влияние туристического сектора на другие отрасли экономики велико. Этот эффект позволит создавать новые рабочие места, в частности, и обеспечивать занятость в целом, дает мультипликативный эффект отраслям. Однако в Азербайджане это влияние не принадлежит стране и не может быть оценено на желаемом уровне по сравнению с ресурсами.

Ключевые слова: конкуренция в туризме и конкурентоспособность туризма в мире.

THE ORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF ASSESSING THE COMPETITIVENESS OF THE TOURISM SECTOR

i.e.d., prof. av. A.N.Hasanov, F.F.Ilyasov
Azerbaijan Technological University
mrfiko020@gmail.com

Tourism in Azerbaijan being a dynamic sector of industry, with its very important contributions to the country's economy. In addition, it performs important functions in various sectors of the economy is performing. Azerbaijan's tourism sector has the necessary natural, cultural and historical resources and also compete in the region in education, health, culture and other social spheres Despite the advantage, the income from foreign tourism is sufficient and has not yet fully realized its potential in the global tourism market. In general, the impact of the tourism sector on other sectors of the economy is high. This effect will be able to create new jobs in particular and provide employment in general gives a multiplier effect to the fields. However, in Azerbaijan, this influence does not belong to the country cannot be valued at the desired level compared to resources.

Keywords: competition in tourism and the competitiveness of tourism in the world

ELEKTRON TİCARƏTİN ÜMUMDAXİLİ MƏHSULDA XÜSUSİ ÇƏKİSİNİN ARTIRILMASININ BƏZİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Dos. Ç.A.İbrahimli

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantu

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

ch.ibrahimli@yahoo.com

İqtisadi inkişafın mühüm amili kimi qəbul edilən elektron biznesin vacib tərkib hissəsi olmaqla elektron ticarətin (e-ticarət) Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) təsirinin öyrənilməsi müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun baş iqtisadçısı T.Kinda qeyd edir ki, e-ticarətə daha çox nüfuz edən, başqa sözlə, e-ticarət satışlarının ÜDM-ə nisbəti çox olan ölkələrdə daha çox ÜDM artımı müşahidə olunur [5].

E-ticarət Covid-19 pandemiyası dövründə ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi geriləmənin yumşaldılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Təsadüfi deyil ki, bir çox ölkələrin alimləri tərəfindən pandemiya sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın bərpası, iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün e-ticarətin imkanları araşdırılır.

Son illər ərzində əksər Avropa ölkələrində e-ticarətin ÜDM-də payı davamlı olaraq artsa da Covid-19 pandemiyası 2020-ci ildə bu sahədə böyük sıçrayışa səbəb oldu. 2020-ci ildə e-ticarətin ÜDM-də payı (E-ÜDM) ümumilikdə Avropa ölkələri üzrə 4,29%, Birləşmiş Krallıqda isə, 9,92% təşkil etmişdir. Yaxın gələcəkdə də bu meylin davam edəcəyi gözlənilir. Belə ki, 2021-ci ildə E-ÜDM-in ümumiyyətlə Avropada 4,60%-ə, o cümlədən Birləşmiş Krallıqda 10,26%-ə çatacağı proqnozlaşdırılmışdır [2, 7, 10, 43].

Bir çox Asiya ölkələri kimi, Filippin hökuməti də Covid-19 pandemiyasından sonra iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün əsasən e-ticarət və rəqəmsal iqtisadiyyata üstünlük verir. Belə ki, Filippin Ticarət və Sənaye Departamentinin (DTI) məlumatına görə, 2020-ci ildə ölkədə E-ÜDM 3,4% olmuşdur və hökumət 2022-ci ilə qədər bu göstəricini 5,5%-ə çatdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoymuşdur. Bunun üçün DTI həmçinin 2020-2022-ci illərdə e-ticarət müəssisələrinin sayını 500 mindən bir milyona çatdırmaq niyyətindədir. Bunun üçün əlverişli hesab edilən səbəb kimi iqtisadiyyatın istehlakçıya əsaslanması, daxili bazarın cəlbədicisi olması və ölkə əhalisinin təqribən 45%-nin işləməsi göstərilir [1].

E-ticarətin iqtisadi artıma, o cümlədən ÜDM-ə təsirində logistik infrastrukturun rolu Avropa Birliyi və Asiya ölkələrində lazımınca qiymətləndirilir [4; 5]. Logistika xidmətlərinin səmərəliliyi istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq onlayn alışların son istehlakçılara çatdırılmasını həyata keçirmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən hökumət səviyyəsində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Belə ki, İndoneziyanın infrastruktur islahatları onun logistika xərclərini 2015-ci ildə ÜDM-in 27%-dən 2020-ci ildə 22%-ə qədər azaltmağa kömək etdi. Bununla bərabər, hökumət 2024-cü il üçün bu göstəricini 19%-ə qədər azaltmağı qarşıya hədəf kimi qoymuşdur.

Pandemiya şəraiti göstərdi ki, fəaliyyət şərtlərinin dəyişməsi müəyyən itkilərə səbəb olmaqla bərabər, həm də iqtisadi artımın arzu olunan istiqamətə yönəldilməsinə təkan verə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən və hesablamalarımıza görə elektron pərakəndə ticarətin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2017-ci ildəki 0,06%-dən 2020-ci ildə 0,13%-dək artsa da, 2021-ci il ərzində bu göstərici 0,12%-ə qədər azalmışdır.

Doğrudur, Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatlarına əsasən, 2021-ci ildə ölkə əhalisi tərəfindən bank kartları ilə e-ticarət şəbəkəsində 7,208 mlrd. manat həcmində ödəniş həyata keçirilib və bu göstərici 2020-ci illə müqayisədə 86% çoxdur [3]. Lakin əhalinin e-ticarət ödənişləri əsasən ölkə xaricindəki internet mağazaların ticarət dövriyyələrinin artırılmasına istiqamətlənmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu artımda həm də Dövlət Gömrük Komitəsinin hazırladığı səmərəli mexanizmlərin, “Smart custom” mobil tətbiqi üzərindən xaricdən mal

sifarişlərinin, yüksək tələbatın nəticəsi olaraq yaradılmış çoxsaylı karqo şirkətlərinin də böyük rolu olmuşdur [6].

Bütün bunlar isə, Azərbaycanda e-ticarət mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasının və onun təcridən ixraca istiqamətlənməsinin zəruriliyini sübut edir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasında ÜDM-də e-ticarətin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- statistik hesabat və məcmuələrdə E-ÜDM göstəricisinin əks olunması;
- sadə və rahat ödəniş, qısa zamanda xidmət və malların əldə edilməsində səmərəliliyin artırılması məqsədilə e-ticarət, o cümlədən ödəniş sektorunda qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- yeni e-ticarət mağazalarının yaradılmasının iqtisadi metodlarla stimullaşdırılması, o cümlədən e-ticarətdə vergi güzəştlərinin tətbiqi, məsələn bir müddət ƏDV-dən azad edilməsi;
- güclü e-ticarət infrastrukturunun formalaşdırılması, maliyyə və logistika şəbəkələrinin işinin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması sahəsində əlavə tədbirlərin görülməsi.

Ədəbiyyat:

- 1.Hani, A. E-Commerce and Digital Economy are Key Engines of Growth for the Philippines. September 27, 2021 <https://opengovasia.com/e-commerce-and-digital-economy-are-key-engines-of-growth-for-the-philippines>
- 2.Lone, S., Harboul, N. & Weltevreden, J.W.J. (2021). 2021 European E-commerce Report, Amsterdam, Brussels, Amsterdam University of Applied Sciences & Ecommerce Europe, P, 111
3. <https://apa.az/az/maliyye/azerbaycanda-e-ticaretin-hecmi-rekorda-catib-qrafik-682848>
4. <https://eufordigital.eu/ru/what-will-electronic-commerce-look-like-in-2021-and-beyond-eu4digital-ecommerce-awareness-event-highlights-upcoming-changes/09/06/2>
5. <https://www.eastspring.com/insights/e-commerce-driving-asia-s-next-leg-of-growth> July, 2020
6. <https://index.az/right/11797-e-ticartin-yukunu-kim-v-nec-daya-bilr.html>

НЕКОТОРЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ УДЕЛЬНОГО ВЕСА ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В ВАЛОВОМ ВНУТРЕННЕМ ПРОДУКТЕ

Доц. Ч.А.Ибрагимли
докторант Института Экономики НАНА
заведующий кафедрой «Коммерция»
Азербайджанского Университета Кооперации
ch.ibrahimli@yahoo.com

В тезисе рассмотрены особенности тенденций роста электронной торговли в ВВП в некоторых странах и рассмотрены возможности на период после пандемии Covid-19 в этом направлении. Анализируя долю электронной торговли в ВВП Азербайджана на основе статистических показателей, вносятся предложения по достижению роста в этой сфере в будущем.

SOME DIRECTIONS FOR INCREASING E-COMMERCE SHARE IN GROSS DOMESTIC PRODUCT

Ph.d. C.A.Ibrahimli
in Economics, Associate Professor
Azerbaijan Cooperation University
doctoral student of the Institute of Economics of ANAS
ch.ibrahimli@yahoo.com

The thesis examines the features of e-commerce growth trends in GDP in some countries and considers the opportunities for the period after the Covid-19 pandemic in this direction. Analyzing the share of e-commerce in Azerbaijan's GDP on the basis of statistical indicators, proposals are made to achieve growth in this area in the future.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕГИОНАХ РФ

Т.М.Гаврилова

А.Е.Митенкова

М.В.Гаврилов

**Коломенский Институт (филиал)
Московского Политехнического Университета**

tmgavrilova@mail.ru

Согласно «Экономической стратегии РФ на период до 2035 года» одним из приоритетов является обеспечение энергетической безопасности регионов РФ, немаловажная роль в котором отводится развитию возобновляемой энергетики (ВЭ) [1]. Несмотря на довольно низкий уровень конкурентоспособности электроэнергии, генерируемой с использованием объектов ВЭ, относительно централизованной системы электроснабжения, изолированные и удаленные районы по-прежнему остаются наиболее перспективными областями применения ВЭ в промышленности. В целях оказания государственной поддержки развитию ВЭ в региональном разрезе АО «АТС» ежегодно, начиная с 2013 года, проводит конкурсные отборы инвестиционных проектов по генерации электроэнергии с использованием возобновляемых источников энергии, в частности, для солнечной, ветровой генерации и гидрогенерации (мощностью не более 50 МВт)[2, с.204]. Следует отметить, что регионам предоставлено право устанавливать критерии по отбору проектов генерации возобновляемой энергии с учетом их экономической эффективности.

За период 2013-2021 гг. конкурсный отбор прошли 134 проекта строительства СЭС. Из них наибольший удельный вес приходится на Оренбургскую область (19 проектов – 14,2%), Республику Башкортостан (13 проектов – 9,7%), Забайкальский край (12 проектов – 9,0%), Волгоградскую область (11 проектов – 8,2%), Республику Бурятию (10 проектов – 7,5%). Эти пять регионов взяли на себя обязательства по реализации 48,5% всех проектов по развитию солнечной энергетики. На остальные регионы, прошедшие конкурсный отбор проектов, приходится от 0,7% до 6,7% новых объектов ВИЭ. Запланированное увеличение мощности в результате реализации проектов по развитию солнечной энергетики - 2624 МВт.

За период 2013-2021 гг. конкурсный отбор прошли 160 проектов строительства ВЭС, из них основная доля приходится на Краснодарский край (48 проектов – 30%), Волгоградскую область (30 проектов – 18,8%). На эти два региона приходится почти половина всех отобранных проектов (78 – 48,8%) и 2313 МВт, что составляет 42,9% запланированного увеличения мощности за счет энергии ветра. Активно развивают ветропарки в Астраханской области (17 проектов – 10,6%), Ростовской области (16 проектов – 10%) и Ульяновской области (10 проектов – 6,3%). В сумме 160 проектов строительства ВЭС должны дать дополнительно 5387 МВт электроэнергии.

За период 2013-2021 гг. конкурсный отбор прошли всего 17 проектов по строительству ГЭС планируемой суммарной мощностью 311 МВт. Лидерами в области использования энергии воды для обеспечения нужд региона в рамках развития ВИЭ стали Ставропольский край (4 проекта – 23,5%), Карачаево-Черкесская Республика (4 проекта – 23,5%), Республика Карелия (3 проекта – 17,6%). Три региона обеспечивают 64,7% реализации всех проектов и 60,5% вводимой мощности.

Таблица 1. Динамика отбора проектов по количеству, шт. (составлено авторами по [3])

Вид ВИЭ	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Итого
СЭС	32	33	14	-	26	10	1	-	18	134
ВЭС	7	1	1	26	43	26	1	7	48	160
ГЭС	-	3	2	-	2	3	1	3	3	17
Итого	39	37	17	26	71	39	3	10	69	311

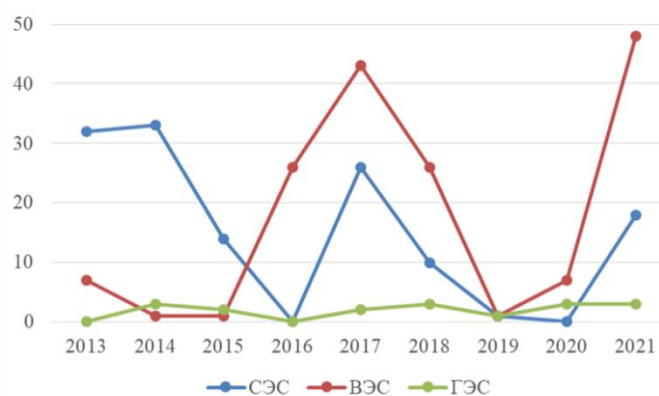

Рисунок 1 - Динамика отбора проектов по количеству, шт.

Таблица 2. Динамика отбора проектов по планируемой суммарной мощности, МВт (составлено авторами по [3])

Вид ВИЭ	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Итого
СЭС	399	505	280	-	510	149	6	-	775	2624
ВЭС	105	51	35	610	1651	854	71	158	1852	5387
ГЭС	-	21	50	-	50	40	8	46	96	311
Итого	504	577	365	610	2211	1043	85	204	2723	8322

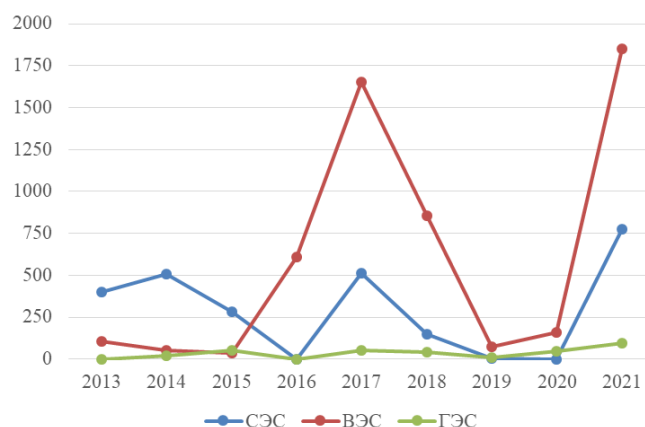

Рисунок 2 - Динамика отбора проектов по планируемой суммарной мощности, МВт

За исследуемый период в регионах РФ было введено 311 объектов по генерации ВЭ планируемой суммарной мощностью 8322 МВт, в том числе введено 134 СЭС (2624 МВт), 160 ВЭС (5387 МВт), 17 ГЭС (311 МВт). Следует отметить Ставропольский край – единственный регион, где были введены проекты по всем видам ВИЭ. Наибольшая доля объектов по генерации ВЭ приходится на Южный федеральный округ [4, с.59]. Несмотря на гарантии и поддержку, предоставляемые правительством РФ, наблюдается низкий

уровень заинтересованности регионов в развитии ВЭ. В целом, активность регионов РФ по внедрению объектов ВЭ можно оценить как недостаточную для достижения целевых показателей и реализации «Экономической стратегии РФ на период до 2035 года».

Литературы:

1. Распоряжение Правительства РФ от 09.06.2020 N 1523-р «Об утверждении Энергетической стратегии Российской Федерации на период до 2035 года», URL http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_354840
2. Гаврилов М.В., Гаврилова Т.М., Состояние и перспективы альтернативной энергетики, региональный аспект, Векторы развития современной экономики, проблемы теории и практики, Москва, Московский Политех, 2021, С. 202-208, ISBN 978, 5, 2760, 2681, 7
3. Рынок электроэнергии и мощности, URL: [//www.np-sr.ru/ru/market/vie/index.htm](http://www.np-sr.ru/ru/market/vie/index.htm)
4. Митенкова А.Е., Пути развития возобновляемой энергетики в России в условиях пандемии, Новые технологии высшей школы, Наука, техника, педагогика, Москва, Московский Политех, 2021, С. 56-61, ISBN 978, 5, 2760, 2632, 9

RUSIYA FEDERASIYASININ BÖLGƏLƏRİNDƏ SƏNAYƏNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ENERJİ TƏMİNATI

T.M.Gavrilova

A.E.Mitenkova

M.V.Qavrilov

Kolomna İnstitutu (filial)

Moskva Politexnik Universiteti

tmgavrilova@mail.ru

Gavrilova T.M., Mitenkova A.E., Gavrilov M.V. Rusiya Federasiyasının regionlarında sənayenin inkişafının enerji təminatı. 2013-2021-ci illər ərzində RF regionlarında bərpa olunan energetikanın inkişafının təhlili aparılmışdır. Rusiya hökumətinin verdiyi zəmanət və dəstəyə baxmayaraq, regionların bərpaolunan energetikanın inkişafında marağının aşağı səviyyəsi müşahidə olunur. Bərpa olunan energetika obyektlərinin tətbiqi üzrə Rusiya Federasiyasının regionlarının fəallığını hədəf göstəricilərinə nail olmaq və "2035-ci ilə qədər olan dövr üçün Rusiyanın iqtisadi strategiyası"nın həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər qiymətləndirmək olar.

ENERGY DEVELOPMENT OF INDUSTRY DEVELOPMENT IN THE REGIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION

T.M.Gavrilova

A.E.Mitenkova

M.V.Gavrilov

Kolomna Institute (branch)

Moscow Polytechnic University

tmgavrilova@mail.ru

Gavrilova T.M., Mitenkova A.E., Gavrilov M.V. Energy support for industrial development in the regions of the Russian Federation. The analysis of the development of renewable energy in the regions of the Russian Federation for the period 2013-2021 is carried out. The largest share of objects falls on the Southern Federal District. Despite the guarantees and support provided by the Government of the Russian Federation, there is a low level of interest of the regions in the development of renewable energy. The activity of the regions of the Russian Federation on the introduction of renewable energy facilities can be assessed as insufficient to achieve the targets and implement the "Economic Strategy of the Russian Federation for the period up to 2035"

PUL VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

H.Cəfərov

X.Qurbanova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin iqtisadi və sosial inkişafındakı dəyişikliklərə uyğun olaraq maliyyə resursları, hesablaşma və kredit prosesləri sahəsində siyasət də xeyli dəyişmişdir. Təşkilatların iqtisadi əməkdaşlığına və nizamlaşma əlaqələrinə böyük diqqət yetirilir. İqtisadi əməkdaşlıq müəssisənin fəaliyyətinin əsas şərtidir, ona görə də onlar müntəzəm və fasiləsiz istehsal fəaliyyətini təmin edir, malların vaxtında göndərilməsini və satışını təmin edirlər. İqtisadi əməkdaşlıq müqavilə ilə rəsmiləşir və möhkəmlənir. Nəticədə bir müəssisə əmtəə və materialların, işlərin və ya xidmətlərin göndəricisi, digəri isə onların alıcısı, istehlakçısı və deməli, ödəyicisidir. Mütəşəkkil müəssisələr tədarükçülərlə istehlakçılar arasında hesablaşmalara xüsusi təsir göstərir, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə və maliyyə resurslarının müntəzəm hərəkətini sürətləndirir. Təşkilatlar istehsal tapşırıqlarını yerinə yetirən işçilərlə qarşılıqlı əlaqədə olur, bu da öz növbəsində işçilərlə hesablaşmalara, sosial müdafiə orqanları və digər təşkilatlar və insanlarla hesablaşmalara səbəb olur. Bütün ödənişlər nağd şəkildə həyata keçirilir. Müəssisə, idarə və təşkilatlar arasında ödənişlər nağd şəkildə həyata keçirilir. Nağdsız ödəniş bir hesabdan digərinə pul köçürməsidir. Bir qayda olaraq, ayrı-ayrı bank əməliyyatlarından istifadə etməklə ödəniş edən şirkətin (ödəyicinin) hesabından pul vəsaitlərinin qəbul edən şirkətin hesabına köçürülməsi. Deməli, müvafiq bank bölməsi (dövlət və kommersiya) müəssisə ilə təşkilat arasında hesablaşmalarda vasitəçi kimi çıxış edir. Müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmalar iki yolla həyata keçirilir: nağd və nağdsız. Maliyyə resurslarını saxlamaq və təşkilatlar arasında nağdsız ödənişləri həyata keçirmək üçün hər bir təşkilatın ərazisində yerləşən bankda cari hesab və digər hesablar açılır. Bankın həyata keçirdiyi əməliyyatlar təşkilatlar arasında hesablaşma sisteminin ən mühüm formasıdır. Bu hesablaşma forması ilə müəssisələr arasında bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq satış və bütün təsərrüfat fəaliyyətləri üzrə hesablaşmalar aparılır. Hər bir təşkilat öz fəaliyyətini həyata keçirərkən digər təşkilatlarla iqtisadi əlaqələr qurur. Tutaq ki, bəzi təşkilatlardan öz məhsullarının istehsalı üçün material alır, digərlərinə müəyyən işlərin görülməsini sifariş edir. Öz növbəsində, təşkilat məşğul olduğu fəaliyyət növündən asılı olaraq mallarını və ya məhsullarını başqa təşkilatlara satır, onlar üçün işlər görür və ya xidmət göstərir. Başqa sözlə, təşkilat hər zaman tədarükçülər və alıcılarla iqtisadi əlaqələrə malikdir və onlarla pul və digər hesablaşmaları həyata keçirir. Təşkilat təchizatçılar və alıcılarla yanaşı, banklarla, büdcə, büdcədən kənar fondlar və digər kreditorlar və debitorlarla nağd hesablaşmalar aparır. Pul vəsaitləri dövriyyə aktivlərinin tərkib hissəsidir. Bəzi hallarda təşkilat nağd ödənişləri həyata keçirməlidir, məsələn, işçilərə maaş verərkən, səyahət xərcləri üçün vəsait verərkən, məsul şəxs vasitəsilə məişət ehtiyacları üçün müxtəlif mallar və ya materialları alarkən və s. İndiyə qədər ölkədə bir çox sahibkarlıq subyekti nağd əməliyyatların aparılması problemi ilə üzləşib. Müəssisələr digər müəssisələrlə öhdəliklərini, bir qayda olaraq, banklar vasitəsilə bank köçürmələri yolu ilə həll edirlər. Amma əmək haqqının verilməsi və müəyyən ödəniş növlərinin həyata keçirilməsi üçün istənilən müəssisəyə həm də nağd pul lazımdır. Bunun üçün şirkətdə nağd pulun saxlandığı kassa və kassa əməliyyatlarının aparılması üçün müvafiq sənədlər olmalıdır. Nağd pul əməliyyatları dedikdə biz həmişə nağd pulla həyata keçirilən ödənişlərlə bağlı hərəkətləri nəzərdə tuturuq. Nağd pul hesablaşmaları nağd pulun faktiki iştirak etdiyi və bir formada - hər hansı mülki öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün köçürülməklə həyata keçirilə bilən hesablaşmalardır. Nağd pul əməliyyatları maliyyə əməliyyatlarının bir növü kimi: - təsərrüfat subyektləri tərəfindən pul vəsaitlərinin alınması məqsədilə aparılan hesab pulları ilə əməliyyatlar; - təşkilatların, bankların kassalarından pulun qəbulu və verilməsi əməliyyatları. Kassa əməliyyatları təşkilatın rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanan qəbz (debet) orderləri və digər mühasibat sənədləri ilə tərtib edilir. Nağd pul əməliyyatlarına təşkilatların nağd pullarının qəbulu və xərclənməsi əməliyyatları daxildir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təşkilatların kassalarında limitlər daxilində nağd pul ola bilər. Banklar hər il bu təşkilatların rəhbərləri ilə razılaşdırılaraq nağd pul qalığına limitlər qoyurlar. Müəyyən edilmiş hədləri aşan təşkilatlar nağd

pulu yalnız əmək haqqı, mükafatlar, müavinətlər üçün 3 iş günündən çox olmayan müddətə, o cümlədən bankda pulun alındığı gün saxlamaq hüququna malikdirlər. Nağd pul kassaya bank qurumlarından, məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin satışından və s. Deməli, kassa əməliyyatları xidmət göstərən bankdan təşkilatın kassasına daxil olan müxtəlif vəsaitlərin qəbulu, saxlanması və xərclənməsi ilə bağlı əməliyyatlardır. Nağd pulun uçotu pul dövryyəsinin düzgün təşkili, ödəniş intizamının möhkəmləndirilməsi, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nağd pulun uçotunun məqsədi kassa intizamına riayət olunmasına, nağd pul vəsaitlərinin düzgün və səmərəli istifadəsinə nəzarət etmək, kassada pul vəsaitlərinin və sənədlərin mühafizəsini təmin etməkdir. Bu məqsəd vəsaitlərin uçotu və nəzarətinin aşağıdakı əsas vəzifələrini nəzərdə tutur:

- pul vəsaitləri ilə aparılan əməliyyatların sənədləşdirilməsinin düzgünlüyünün və qanuniliyinin yoxlanılması, onların mühasibat uçotunda vaxtında və tam əks etdirilməsi;
- bütün növ ödənişlər və daxilolmalar üzrə hesablamaların vaxtında aparılmasının, tamlığının və düzgünlüyünün təmin edilməsi;
- vəsaitlərin və sənədlərin inventarlaşdırılmasının nəticələrinin vaxtında müəyyən edilməsi;
- kassada pul vəsaitlərinin və sənədlərin mühafizəsinin təmin edilməsi, müəssisənin bütün təcili ehtiyaclarının nağd pula fasiləsiz ödənilməsi.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva A.H., Mühasibat uçotu.dərs vəsaiti, Bakı, Elm və təhsil, 2016
2. Kərimov A., "Mühasibat ucotu, vergilər", B, 2014, 711 s
3. Abbasov Q.Ə., "Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu", Bakı, 2013
4. İsmayılov M.H., Əhmədov Y.B., Bədəlov Q.A., Həşimova.S.B., "Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu", Bakı-Mütərcim, 2014
5. Kərimov A.R., "Mühasibat uçotu və vergilər", Bakı, Elm və həyat, 2013
6. S.Səbzəliyev, Q Abbasov, Xidməti sahələrində mühasibat uçotu, Bakı, 2015
7. S.Səbzəliyev, V.Quliyev, "İdarəetmə ucotu", B., 2014
8. Морозова Т.В., Международные Стандарты Финансовой Отчетности, Москва, 2012

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ

Х.Джафаров

Х.Курбанова

Азербайджанский Технологический Университет

Расчеты наличными, как следствие, расчетные операции являются важным фактором обеспечения движения денег. Их своевременное и правильное проведение считается главным условием производственного процесса. В развитии экономики нашей республики и ее подъеме на новый уровень, в гармоничном и стремительном развитии всех ее средств также очень важны правильное использование всех экономических средств, важная организация расчетных процессов. Следует отметить, что эффективность расчетных операций зависит в первую очередь от состояния бухгалтерского учета на предприятии. Это позволяет предположить, что бухгалтерский учет организации должен ссылаться на определенные принципы бухгалтерского учета и нормативные документы с существующим источником законодательства.

IMPROVING CASH ACCOUNTING

H.Jafarov

X.Qurbanova

Azerbaijan Technological University

Cash settlements, as a result, settlement operations are an important factor in ensuring the movement of money. Their timely and correct conduct is considered to be the main condition of the production process. In the development of the economy in our republic and raising it to a new high, in the harmonious and rapid development of all its means, the proper use of all economic means and the important organization of settlement processes are also very important. It should be noted that the effectiveness of settlement operations depends primarily on the state of accounting in the enterprise. This allows for the idea that an organization's accounting should refer to certain accounting principles and normative documents with an existing source of legislation.

STATE POLICY OF AZERBAIJAN FOR REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT

Y.M.Qahramanova

R.F.Khalilova

M.J.Yusifova

Azerbaijan Technological University

Tourism is considered as one of the priority area of economy in Azerbaijan. The tourism industry is a profitable area of the economy with efficient and competitive tourism infrastructure and facilities according to social and ecological requirements are among priority issues with reference to the development of the non-oil sector. Nowadays, tourism industry development and the establishment of strong international relations in this field are priority directions of the Azerbaijan state policy.

Tourism is considered one of the priority areas of the economy in Azerbaijan. It remains an attractive and essential area for the sustainable economic development of the Azerbaijan Republic. To enhance the regional tourism industry, on the whole, the Azerbaijani government adopted state programs for different periods. The primary purpose of those programs was to build a modern, prosperous tourism sector in Azerbaijan that meet high international requirements.

The State Program on Tourism Development for 2002-2005 centered the implementation of the state policy in tourism and the social-economic development of the regions in the country. This state program considered such activities as the achievement of a proper infrastructure level in the country; establishment of incentive investment and business environment in regions to attract domestic and foreign investments in the field of tourism; creation and improvement of effective state regulation and management mechanism in the field of tourism based on international experience; improve the level of provided services in the tourism sector to increase its competitiveness in the service market; etc.

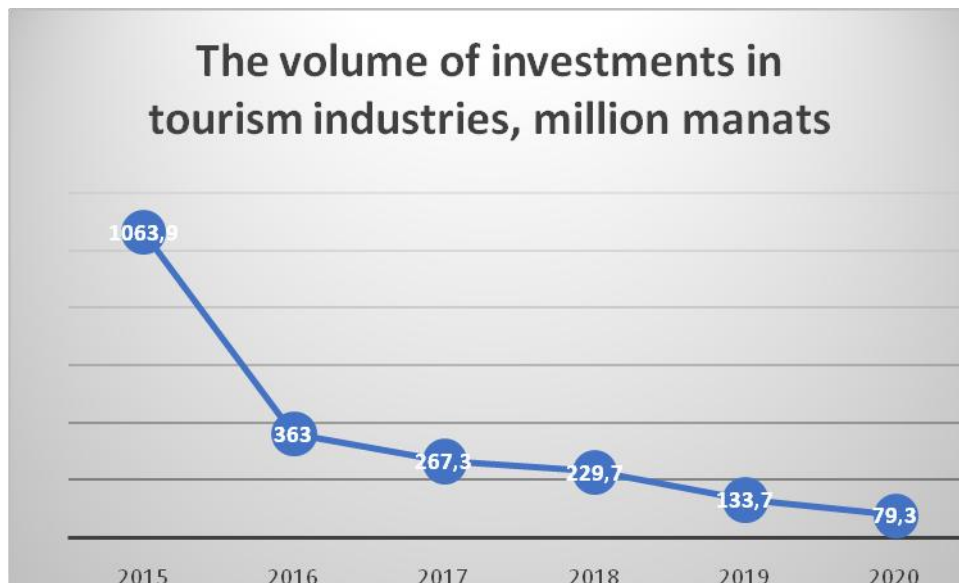
The State Program on Tourism Development for 2010-2014 targeted the following activities:

- improvement of the state regulation mechanisms in the field of tourism;
- a creation of relevant infrastructure in recreation zones;
- generation of tourism activity in all regions of the country;
- the attraction of local and foreign investments in the field of tourism;
- improvement of various types of tourism and creation of new tourism destinations;
- improvement of service level in the field of tourism;
- expansion of the network of hotels and other tourism service enterprises;
- expansion of international cooperation in the field of tourism development, etc.

The program's financial support was from the state budget of the Republic of Azerbaijan, the state budget for the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, and other sources provided by law.

As a result of all activities, the tourism industry development has increased several times.

Also, in 2018, the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan was established for public administration improvement in the tourism sector. However, even though, in recent years, the number of arrivals into the country has increased, the investment volume decreased (Fig. 1). The principal factor behind this decrease could be the second Karabakh war, which took place in the autumn of 2020, and the spread of Covid-19.

Source: The State Statistical Committee Of The Republic Of Azerbaijan (data for 2020 is preliminary)

Nowadays Azerbaijan government concentrated all its financial resources on creating and improving infrastructure in the Karabakh region after its liberation from the Armenian occupation. Moreover, the Karabakh region, which has abundant nature and attractive touristic places, will become a new tourism destination that will boost tourism in the future.

Keywords: state program, tourism, development, state support, region, tourism industry

References:

1. State Program on the development of tourism in Azerbaijan Republic in 2010-2014. 2010. Baku
2. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "State Program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2019-2023"
3. Road map on the development of specialized tourism industry in the Republic of Azerbaijan, Baku, 2016
4. Dargahov V., Karimov R., "Investment opportunities of tourism industry in Azerbaijan and its regions", *European International Journal of Science and Technology*, Vol. 3 No. 7 September, 2014
5. The State Program on Tourism Development for 2002-2005, Baku
6. Center for Economic and Social Development (CESD): Azerbaijan's Tourism sector – Opportunities and Obstacles, Baku, 2019
7. The State Statistical Committee Of The Republic Of Azerbaijan

AZƏRBAYCANIN REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAF EDİLMƏSİ ÜÇÜN DÖVLƏT SİYASƏTİ

Y.M.Qəhrəmanova, R.F.Xəlilova, M.J.Yusifova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Turizm Azərbaycanda iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən biri hesab olunur. Turizm sənayesi səmərəli və rəqabətə davamlı turizm infrastrukturuna malik iqtisadiyyatın gəlirlili sahəsidir və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı sosial və ekoloji tələblərə uyğun obyektlərin yaradılması prioritet məsələlər sırasındadır. Hazırda turizm sənayesinin inkişafı və bu sahədə güclü beynəlxalq əlaqələrin qurulması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Açar sözlər: dövlət proqramı, turizm, inkişaf, dövlət dəstəyi, region, turizm sənayesi

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА ПО РАЗВИТИЮ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Ю.М.Гахраманова, Р.Ф.Халилова, М.Ю.Юсифова

Азербайджанский Технологический Университет

Туризм считается одной из приоритетных сфер экономики Азербайджана. Индустрия туризма является прибыльной отраслью экономики с эффективной и конкурентоспособной туристической инфраструктурой и объектами, которые в соответствии с социальными и экологическими требованиями относятся к числу приоритетных вопросов развития ненефтяного сектора. В настоящее время развитие индустрии туризма и установление прочных международных связей в этой сфере являются приоритетными направлениями государственной политики.

Ключевые слова: государственная программа, туризм, развитие, государственная поддержка, регион, туристическая индустрия.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL İQTİSADI MƏSƏLƏRİN HƏLLİNDƏ ƏMƏK BAZARININ ROLU

Ş.R.Cənnətov, Ş.S.Əlizadə
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Azərbaycan Respublikası özünün sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ölkədə bütün resurslardan, o cümlədən əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəni təmin etməklə, iqtisadi cəhətdən güclü və yüksək sosial standartlara malik cəmiyyətin qurulması bu mərhələnin əsas məqsədidir.

Keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başlanmış demokratik dövlət quruculuğu sahəsində genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik təmin edilmiş, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafının əsası qoyulmuşdur. Həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi demokratik və güclü iqtisadiyyata malik müstəqil dövlətin qurulmasından ibarət olmuşdur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən faydalanmaqla rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və nəticə etibarilə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəlmişdir.

1994-cü ildə imzalanmış və Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan «Əsrin müqaviləsi»nin icrasına başlanılması xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına güclü təkan vermişdir. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq son illər Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu baxımdan regionların inkişafının sürətləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının bazar münasibətləri sistemində keçməsi cəmiyyət həyatının başqa sahələrində olduğu kimi əhalinin məşğulluğu və onun həll edilməsi mexanizmi sahəsində də bir çox yeni və mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərin yaranıb inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi onlara həm tamamilə yeni nəzəri metodoloji aspektlərdən və həm də formalaşmaqda olan əmək bazarının qanunları və tələbləri baxımından yanaşmasını tələb edir. Məsələ buradadır ki, keçmiş SSRİ-də və onun tərkibinə daxil edilmiş respublikaların sosial-iqtisadi ədəbiyyatlarında və dövlət sənədlərində XX əsrin 30-cu illərindən etibarən burada işsizliyin böyük sosial bəla kimi ləğv edildiyi və məşğulluq probleminin birdəfəlik həll olunduğu bütün dünyaya bəyan edilmiş, “iş qüvvəsi əmtəəsi”, “əmək bazarı” və “işsizlik” anlayışlarının isə yalnız kapitalizim cəmiyyətinə xas hadisələr olduğu və yaxın keçmişdə bizim yaşadığımız sosializm deyilən cəmiyyətlə heç bir əlaqəsi olmadığı, ona yad hal kimi qiymətləndirilmişdir.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın milli dövlətçilik mənafeyinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi başqa amillərlə yanaşı həm də onun başlıca məhsuldar qüvvələrini təşkil edən əmək potensialının səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır, onda respublikamızda əhalinin məşğulluq səviyyəsi və quruluşunda indi və gələcəkdə baş verəcək dəyişikliklərin öyrənilib aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi əsasında onların təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanmasının nə kimi böyük elmi təcrübəvi və xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik olduğunu sübut etməyə ehtiyac qalmır. Çünki müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən başlıca amillərindən biri, bəlkə də ən mühümlüsü ölkəmizdə mövcud olan insan resurslarından, ilk növbədə onun ən məhsuldar hissəsini təşkil edən əmək qabiliyyətli əhalinin əməyindən daha dolğun və səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər

Əliyev, “Yeni Əsr və Üçüncü Minillik Münsibətilə Azərbaycan Xalqına Müraciətlərində” XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda görülən quruculuq işlərindən bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, həmin dövrdə “Respublikanın ən kəskin problemlərindən biri əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əməyə cəlb olunması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi idi”.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçməkdə əsas məqsədlərdən biri də istehsalın intensivləşdirilməsi və ilk növbədə hər bir insanın malik olduğu potensial imkanlardan səmərəli istifadə etməklə əhalinin həyat səviyyəsini və onun keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarət olmuşdur. Buna görə də əmək potensialından istifadənin səmərəli mexanizmi olmadan bazar iqtisadiyyatına keçidin sosial-iqtisadi, siyasi və demoqrafik vəzifələrini həll etmək olmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə ilk başlanğıcda iqtisadiyyatdakı gerilik bazar mexanizminin, o cümlədən də əmək bazarının az səmərəli olması ilə xarakterizə olunur. Buna uyğun olaraq bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin qarşısında iki vəzifə durur:

- a) məşğulluğun optimallaşdırılması prosesində dövlət tənzimlənməsinin rolunun artırılması;
- b) iş qüvvəsinin artıq olduğu regionlardan və sahələrdən onun az olduğu ərazilərə və sahələrə axımının stimullaşdırılması.

Ancaq burada onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, regional əmək bazarının formalaşması və inkişafı ayrı-ayrı ərazilərdə əhalinin səmərəli məşğulluğunun nizamlanması aləti olub, uzun və çətin prosesdir. Bu son vaxtlaradək əmək ehtiyatlarının sürətlə artdığı respublikamız üçün, ələxsus da onun əhalisinin və əmək ehtiyatlarının sürətlə çoxaldığı regionları üçün çox böyük aktualıq kəsb edir. Apardığımız tədqiqatlar və statistik araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında və onun əksər regionlarında yaxın 15-20 il ərzində əhalinin və əmək ehtiyatlarının artım sürəti indikinə nisbətən müəyyən dərəcədə azalsa da onların sayı indikinə nisbətən xeyli çox olaraq qalacaqdır. Buna görə də həmin əmək ehtiyatlarının əmək prosesinə cəlb edilməsi və onların əməyindən səmərəli istifadə edilməsi dövlət səviyyəsində müəyyən əlavə tədbirlərin yerinə yetirilməsini zəruri edəcəkdir.

Açar sözlər: ticarət, xidmət, iqtisadiyat, keyfiyyət, məhsul

Ədəbiyyat:

1. Musayev A, “Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası”, 2006
2. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 02.07.2001

РОЛЬ РЫНКА ТРУДА В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ш.Р.Дженнетов, Ш.С.Ализаде

Азербайджанский Технологический Университет

Азербайджанская Республика вступила в качественно новый этап своего социально-экономического развития. Обеспечение эффективного использования всех ресурсов страны, в том числе, трудовых ресурсов, построение сильного с экономической точки зрения общества с высокими социальными стандартами является основной целью этого этапа.

Ключевые слова: торговля, услуги, экономика, качество, товар

THE ROLE OF THE LABOR MARKET IN SOLVING SOCIO-ECONOMIC ISSUES IN AZERBAIJAN

Sh.R.Jennetov, Sh.S.Alizadeh

Azerbaijan Technological University

The Republic of Azerbaijan has entered a qualitatively new stage in its socio-economic development. Ensuring the effective use of all the country's resources, including labor resources, building an economically strong society with high social standards is the main goal of this stage.

Keywords: trade, services, economy, qualities, goods

AQRAR SAHƏYƏ YÖNƏLDİLƏN İNVESTİSİYALAR VƏ ONLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

R.M.Cəfərova

S.Ş.Aslanov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

samiraslanov1208@gmail.com

Aqrar sahədə müxtəlif mülkiyyətə sahib yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün dövlətin sanballı kredit yardımları zəruridir. Həmin ehtiyacları səmərəli şəkildə ödəyən yeni kredit mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Respublikanın aqrar bölməsinə investisiya qoyuluşunun təmin edilməsi böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılmasına, onun tədricən sabitləşməsinə və inkişafına əlverişli şərait yarada bilər.[2 səh 319] Aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə sərf olunması zəruridir:

-istehsal həcmının genişləndirilməsi üçün yeni bina və qurğuların tikilməsi;

-müasir və daha çevik olan yeni avadanlıqların, texnika və texnologiyaların əldə olunması;

- əlavə xammal, material və əmək vəsaitlərinin alınması, həmçinin kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəldilən vəsaitlər isə çox cüzdür. Onun da böyük hissəsi bilavasitə ərzaq məhsullarının istehsalı və emalının payına düşür. Lakin bu sahəyə yönəldilən investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların həcmi artarsa, aqrar sahənin ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə inkişafına geniş imkanlar yarana bilər.

Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilərsə, taxıl, ət, yumurta, quş əti, konserv məhsulları, meyvə-tərəvəz, çay və digər ərzaq məhsullarının istehsal həcmi, nisbətən az məsrəf sərf etməklə xeyli arta bilər. Ayrı-ayrı məhsullar istehsalının həcmi indikindən xeyli artıq olar ki, bu da ölkəmizi həmin məhsulların idxalından tam azad edər və onu ərzaq məhsullarını ixrac edən güclü ölkəyə çevirə bilər.

Təbii ki, səmərəli bazar münasibətlərinin formalaşmasında qarşıya çıxan məsələlərin tam həlli – iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə islahatların məqsədyönlü və elmi şəkildə aparılması, həm makro, həm də mikroiqtsadi səviyyədə təsirli tədbirlərin görülməsi, ən əsası isə investisiya qoyuluşlarının düşünülmüş şəkildəki fəaliyyətindən asılıdır. Aqrar sahədə maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində bank sistemi də mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, qısa müddət ərzində Azərbaycanda aparılan maliyyə-kredit sisteminin əsaslı islahatı nəticəsində bank sistemi təkmilləşdirilmiş, bu sektor kəmiyyət mərhələsindən keyfiyyət mərhələsinə keçməyə başlamışdır. Yeni iqtisadi şəraitə uyğun aparılan iqtisadi islahatların mühüm sahələrindən biri olan bu sahədə müəyyən irəliləyişlərə nail olunsa da, müasir dünya standartlarına çatmaq üçün hələ çox işlərin görülməsi tələb olunur. Belə ki, iqtisadi və sosial sahələrin istənilən vasitələrlə inkişafı, bank sisteminin iştirakı olmadan mümkün deyildir. Ona görə də bank sistemi öz funksiyalarını qloballaşma prosesinin tələblərinə və spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə yerinə yetirməlidir. Məhz belə bir şəraitdə müstəqil dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək olar. İnvestorlar investisiya fəaliyyətində əmanətçi, kreditor və alıcı qismində çıxış edə, habelə investisiya fəaliyyətinin istənilən iştirakçısının funksiyalarını yerinə yetirə bilər. [1]

Aqrar sahədə müxtəlif mülkiyyət mənsublu yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün dövlətin sanballı kredit yardımları zəruridir. Buna görə də, həmin ehtiyacları səmərəli şəkildə ödəyən yeni kredit mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, kənd təsərrüfatı kimi mühüm bir sahənin kreditləşdirilməsi üçün, ixtisaslaşdırılmış Aqrar Bankın fəaliyyəti vacibdir. Bu bankın həm də yeni yaradılan və formalaşmaqda olan aqrar təsərrüfat qurumlarının etibarlı maliyyə dayağına çevrilməsi

günümüzün əsas tələbidir. Əsas səbəb odur ki, dövlətin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının yardımı ilə ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yardım edən proqram və layihələr dağınıq həyata keçirilir. Bu səbəbdən də mövcud investisiyaların aqrar sahədə səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi ilə məşğul olan xüsusi bank qurumuna ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, Qanun, 2001
2. Qarayev İ, Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, 2011

ИНВЕСТИЦИИ В АГРАРНЫЙ СЕКТОР И ИХ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Р.М.Джафарова

С.Ш.Асланов

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

samiraslanov1208@gmail.com

Для создания и обеспечения устойчивого развития новых хозяйствующих субъектов с различной формой собственности в агропромышленном комплексе необходима значительная государственная кредитная помощь. Для эффективного удовлетворения этих потребностей должны быть сформированы новые кредитные механизмы. Обеспечение инвестиций в аграрный сектор республики может создать благоприятные условия для выхода из кризиса, его постепенной стабилизации и развития

INVESTMENTS IN THE AGRICULTURAL SECTOR AND THEIR MAIN DIRECTIONS

R.M.Jafarova

S.Sh.Aslanov

Azerbaijan State Agrarian University

samiraslanov1208@gmail.com

In order to create and ensure the sustainable development of new economic entities with different ownership in the agricultural sector, significant government credit assistance is needed. New credit mechanisms must be formed to effectively meet these needs. Ensuring investment in the agricultural sector of the republic can create favorable conditions for overcoming the crisis, its gradual stabilization and development.

SİĞORTA BAZARI VƏ ONUN ƏSAS FUNKSIYALARI

A.E.Həsənli

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

ceyhunmammadli96@gmail.com

Sığorta iqtisadi anlayış olmaqla yanaşı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin və cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Sığorta istehsal prosesində baş verən maddi itkilərin əvəzinin ödənilməsi ilə əlaqədardır. [2, s.11].

Sığorta bazarı maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi sığorta xidmətlərinin satıldığı və alındığı bir sferadır. Sığorta bazarının subyektlərinə sığorta təşkilatları, sığorta şirkətləri, sığorta məhsulları, vasitəçilər, sığorta risklərini qiymətləndirənlər, müxtəlif sığorta şirkətlərinin və sığortaçıların assosiasiyaları, habelə dövlət bazarının tənzimlənməsi orqanları daxildir. Sığorta fəaliyyəti əsasən məcburi lisenziyaya, habelə təşkilatların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına nəzarət funksiyası yerinə yetirir.

Sığorta bazarının aşağıdakı əsas funksiyaları vardır:

1. Sığorta bazarının kompensasiya funksiyası - hüquqi və fiziki şəxslərə sığorta predmeti olan mənfi hadisələr baş verdikdə onlara dəymiş zərərə görə kompensasiya şəklində sığorta təminatı daxildir.
2. Yığıcı funksiyası - həyat sığortası ilə təmin olunur və əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir məbləği bağlanmış sığorta müqaviləsi hesabına yığmağa imkan verir.
3. Paylama funksiyası - sığorta fondunun formalaşması və məqsədli istifadəsidir. Sığorta fondunun formalaşdırılması sığorta ödənişlərinin təminatı və bütövlükdə sığorta sisteminin sabitliyini təmin edən sığorta ehtiyatları sistemində həyata keçirilir.
4. Sığorta bazarının profilaktik funksiyası - sığorta hadisəsinin qarşısının alınması və zərərin azaldılması daxildir.
5. İnvestisiya funksiyası - mövcud vəsaitlərin qiymətli kağızlara, bank depozitlərinə, daşınmaz əmlakla və digər aktivlərə yönəldilməsi yolu ilə əldə edilir.

Ümumiyyətlə sığorta insanların təhlükəsizlik, xüsusən iqtisadi təhlükəsizlik üçün ehtiyaclarını ödəyən xüsusi bir maliyyə xidmətidir. Sığorta ödənişi baş verən və ya baş verə biləcək risk sığortası şərtləri daxilində sığortalılar üçün fərdi olaraq göstərilən müəyyən bir xidmət növüdür. Eyni zamanda, tərəflər arasında sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisələri baş verdikdə, sığortalıya sığorta haqqının ödənilməsi andan etibarən sığorta zərərin ödənilməsinin qarantı rolunda çıxış edir, sığorta müştərisinin dincliyinə, iş və ya şəxsi həyatına inamını təmin edir. Fərdi olaraq maddi olmayan sığorta xidmətlərinin - vədlər, qorunma zəmanətləri və s. təklifi hər zaman sığorta xidmətlərinə görə sığorta ödənişləri şəklində istehsal prosesindən əvvəl mümkün olur. Qeyd edilənlər sığorta bazarında sığorta xidməti təklifinin fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını göstərir.

Sığorta bazarının özünün də spesifik fəaliyyət xüsusiyyətləri mövcuddur və həmin xüsusiyyətlər aşağıdakı məsələlərdə özünü əhəmiyyətli şəkildə biruzə verir: təklif olunan sığorta xidməti təqdim olunduğu qədər birtərəfli şəkildə mövcud deyil. Bu, sığorta şirkətləri tərəfindən xidmətləri eyni göründüyü fərqli yerlərdə iki satıcının təkliflərini müqayisə etməyi qeyri-mümkün edir. Müqayisə yalnız xidməti əldə etdikdən sonra mümkün olur, bazarlarda isə məhsullar müxtəlif yollarla müqayisə edilir: sınaq, sınaq alışı və s. Sığorta bazarında qeyd edilənlər baxımından mümkün ola biləcək yeganə məsələ gözlənilən faydaları müqayisə etməkdir. Bu baxımdan modernləşdirmə istiqamətindəki tədirlərə böyük ehtiyac var. Sığorta bazarının fəaliyyət mexanizminin modernləşdirilməsi həm dövlətin, həm də sığortaçıların aktiv fəaliyyətini şərtləndirir (1, s.42)

Ədəbiyyat:

1. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N., Sığorta işi, Bakı 2018, 416 s
2. Xankişiyev B.A., Abdullayev P.N., Sığorta işi, Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı 2004, 186 s

СТРАХОВОЙ РЫНОК И ЕГО ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ

Р.М.Джафарова

А.Э.Гасанлы

Азербайджанский Технологический Университет

ceyhunmammadli96@gmail.com

Страховой рынок – это сфера, где страховые услуги продаются и покупаются как часть финансового рынка. К субъектам страхового рынка относятся страховые компании, страховые продукты, посредники, оценщики страховых рисков, объединения различных страховых компаний и страховщиков, а также государственные регуляторы рынка. Страховая деятельность в основном контролируется принудительным лицензированием, а также обеспечением финансовой устойчивости организаций.

INSURANCE MARKET AND ITS MAIN FUNCTIONS

R.M.Jafarova

A.E.Hasanli

Azerbaijan Technological University

ceyhunmammadli96@gmail.com

The insurance market is an area where insurance services are sold and purchased as part of the financial market. The subjects of the insurance market include insurance companies, insurance products, intermediaries, insurance risk assessors, associations of various insurance companies and insurers, as well as state market regulators. Insurance activity mainly controls the compulsory licensing, as well as ensuring the financial stability of organizations.

DÖVLƏTİN STİMULLAŞDIRMA SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS PRİNŞİPLƏRİ

R.M.Cəfərova

H.M.Heydərova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

heqiqet97_97@mail.ru

Kənd təsərrüfatında dünyanın elmi-texniki tərəqqi təcrübəsi göstərir ki, bu sahə mühüm yeniliklər potensialına malikdir. Bu baxımdan aqrar sektorda dövlət tərəfindən innovasiya tətbiqinin stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aqrar siyasətin prioritetlərindən hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalında artım ilk növbədə elmi və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi ilə təmin edilir. Dövlət dəstəyini nəzərdə tutan, xüsusilə də elmi-texniki tərəqqinin strateji istiqamətləri və fundamental tədqiqatlar, habelə elmi-texniki ideyaların yayılması istiqamətində tədbirlər innovativ inkişaf stimullaşdırma siyasətinin ən vacib tərkib hissəsinə çevrilir. Zənnimizcə aqrar sahədə iri biznesin dəstəklənməsi modernləşdirilməni daha da zəruri edəcək ki, bu da həmin istiqamətdə investisiya layihələrinin, bir tərəfdən daha az riskli, digər tərəfdən isə yüksək sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malik olması ilə dövlət dəstəyinin bu sahələrin potensialı baxımından seçilməsini əhəmiyyətli edəcək.(2 səh 3)

Dövlətin stimullaşdırma siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir: qiymətlərin tənzimlənməsi, vergi güzəştləri, güzəştli kreditləşmə, dotasiya və subsidiyalar, kənd təsərrüfatı bazarının sabitləşdirilməsi və s.

Araşdırmalara əsaslanaraq kənd təsərrüfatının inkişafında aşağıdakı amillərdən istifadənin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək olar:

- aqrar-sənaye sahələrinin məqsədyönlü büdcə maliyyələşdirilməsi; aqrar sahənin innovativ əsasda fəaliyyəti üçün təşkilati və iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması;
- dövlət qurumlarının yeniliklərin tətbiqinin genişləndirilməsindəki rolunun gücləndirilməsi;
- aqrar-sənaye sferasının kompleks inkişafı üçün innovativ yönümlü proqramların hazırlanması;
- kənd təsərrüfatında istehsalçıların maarifləndirilməsi üçün təlim sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Təhlil göstərir ki, aqrar sahənin iqtisadi inkişaf strategiyası, o cümlədən onun əsas hədəfləri, məqsədləri, innovativ proqramlara və layihələrə dəstək mexanizmləri, elmi imkanları səfərbər etməyi nəzərdə tutan dövlətin stimullaşdırma tədbirləri əsasında müəyyən edilir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının texniki və texnoloji modernləşdirilməsinin stimullaşdırılması yolu ilə ayrı-ayrı sahələrin effektiv və dinamik inkişafını təmin etmək mümkündür. Dövlət tərəfindən verilən güzəştli kreditlər, subsidiyalar, meliorasiya və irriqasiya işləri və regional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmişdir.(2 səh 2)

Elm və texnika nailiyyətlərinin tətbiqinin stimullaşdırılması ərzaq məhsulları istehsalı və eləcə də istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni texnologiyaların yaradılması, tətbiqi və yayılmasını əhatə edən proseslərin tərkib hissələrindən biridir.

Akademik Z.Zəmədzadənin fikrincə inkişaf etmiş ölkələr aqrar sahənin texniki səviyyəsinin, əməyin istehsal fondu ilə silahlanmasının yüksəkliyi ilə fərlənirlər ki, bu faktor da əmək məhsuldarlığı, mənfəətlik səviyyəsinin yüksək olmasına ciddi təsir etmiş olur (1). Dünya ölkələrində bu istiqamətlərdə kənd təsərrüfatı istehsalının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması ən vacib üç əsas metodla həyata keçirilir: vergi güzəştləri (güzəştlər, tətillər, vergi kreditləri və s.); amortizasiya siyasəti yolu ilə təşviq; yeni məhsul növləri istehsalını həyata keçirən istehsalçılara birbaşa büdcə qrantları. Kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırma istiqamətinə ən mühüm tədbirlərdən biri də bu sahəyə elmi dəstəyinin maliyyələşdirilməsi və bunun sayəsində yeniliklərin inkişaf etdirilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Səmədzadə Z.Ə., Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında, Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 608 s
2. Cəfərova R.M., Abbasova Y.Ə., Aqrar sahədə modernləşmə yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında əsas vasitədir, Iqtisadiyyat qəzeti dekabr 2016-cı il, 48,49,50saylı

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТИМУЛИРУЮЩАЯ ПОЛИТИКА И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ

Р.М.Джафарова

Х.М.Гейдарова

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

heqiqet97_97@mail.ru

Мировой опыт научно-технического прогресса в сельском хозяйстве показывает, что эта область имеет потенциал для значительных инноваций. С этой точки зрения определение направлений стимулирования применения государством инноваций в аграрной сфере является одним из приоритетов аграрной политики. Рост сельскохозяйственного производства в развитых странах обеспечивается прежде всего за счет применения достижений науки и техники.

STATE INCENTIVE POLICY AND ITS BASIC PRINCIPLES

R.M.Jafarova

H.M.Heydarova

Azerbaijan State Agrarian University

heqiqet97_97@mail.ru

The world's experience of scientific and technological progress in agriculture shows that this field has the potential for significant innovations. From this point of view, determining the directions of stimulating the application of innovations by the state in the agricultural sector is one of the priorities of agrarian policy. Growth in agricultural production in developed countries is ensured primarily through the application of scientific and technological achievements.

ƏHALİNİN MƏŞĞULLUQ PROBLEMİNİN HƏLLİNDƏ ƏMƏK BAZARININ ROLU

Ə.Əsgərov

H.K.Məhəmmədi

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

h.m89@mail.ru

Müasir dövrdə məşğulluq probleminin səmərəli həlli istiqamətində əmək bazarı da ən aktual bir məsələ kimi çıxış etməkdədir. Bu mənada ən optimal variant kimi qəbul edilmiş əmək bazarı hər bir ölkədə normal fəaliyyət mexanizminin təşkil edilməsini tələb edir. Əmək bazarı daha çox bazar münasibətlərinə xas olan cəhətləri özündə cəmləşdirməklə həm də burada işaxtaranların lazımi iş yerləri ilə təmin edilməsinə səmərəli mühitin yaradılmasını şərtləndirir. Nəzərə alsaq ki, bazar iqtisadiyyatında hər kəs öz biliyi və bacarığı əsasında müvafiq işlərlə təmin edilə bilər, onda faydalı məşğulluğun təminatında əmək bazarının da rolunu təsəvvür etməmək olmaz. Əmək bazarının elmi izahı bir çox iqtisadi ələbiyyatlarda geniş şəkildə verilmişdir. Düşünürük ki, əmək bazarı sosial-iqtisadi münasibətləri tənzimləyən əsas iqtisadi mexanizm olmaqla, həm də attestasiya, imtahan mərhələsi kimi də qeyd oluna bilər. Bunu belə izah edə bilərik ki, təklif olunan iş yerləri üzrə tələb olunan norma və hədləri keçə bilənlər üstünlük əldə edirlər. Çünki, burada iş axtaranların bilikləri, savadları və bacarıqları ortaya çıxır və onlar bu əsasda müvafiq işlərlə təmin edilirlər. Eyni zamanda müxtəlif peşə kurslarına göndərilənlərin də qeydiyyatı burada aparılır. Əmək bazarı da digər bazar növləri kimi-əmtə bazarı, kapital bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, investisiya və s. bazarlar kimi müasir iqtisadi sistemin əsas mahiyyətini izah edən, açan və təhlil edən əsas mexanizmdir. Əmək bazarında da digər bazar növlərində olduğu kimi, əsasən iki tərəf iştirak edir. Bunlardan biri tələb, digəri isə təklif edənlərdir. Daha doğrusu, tələb edənlər iş verənlər, təklif edənlər isə iş axtaranlar (iş qüvvəsi) qisminə iştirak edirlər. Elə məhz əmək bazarında tələb və təklif qanunları əsasında bütöv, tam bir proses həyata keçirilir. Yəni bu bazarın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada da tarazlıq qorunmaqla bütün işlər görülür. Əmək bazarında əsasən əmək münasibətləri formalaşır. İşləmək arzusunda olan şəxslərlə işçi qüvvəsi tutmaq istəyən şəxslər bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. Bu da təbiidir. Çünki, həm işləmək istəyənlər, həm də müxtəlif əmtələrin istehsalında və xidmətlərin göstərilməsində istifadə etmək üçün işçi axtaranlar məhz əmək bazarlarına müraciət edirlər. Fikrimizcə, elə əmək bazarının inkişafını, səmərəliliyini və optimallığını təmin və müəyyən edən amil məhz budur. Həm də bu bazar münasibətlərinin əsas mahiyyətini özündə cəmləşdirməsindən irəliləyir. Əmək bazarı həm də vasitə rolunu da öz üzərinə götürmüşdür. İşləmək istəyib işsiz olanlarla (əmək qabiliyyətli insanlar) iş yerləri arasındakı mərhələni təşkil edən əmək bazanı bir növü qeyd olunan hər iki tərəf arasında körpü rolunu oynayır. Bu həqiqətən də belədir. Çünki, ümumi mənada götürsək əgər işləmək istəyənlərlə iş yerlərini əmək bazanı olmadan təsəvvür etsək məntiqsizlik olardı.

Əmək bazarı öz fəaliyyəti ilə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmaqla, eyni zamanda həmin siyasətə dəstək vasitəsi kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə alsaq ki, hər bir dövlət zəruri məsələ kimi əhalinin işsizliyini minimuma endirməklə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə ciddi fikir verməkdədir, onda açıq şəkildə əmək bazarının mahiyyətini dərk etmək asan olar.

Əmək bazarında bir iqtisadi müstəqillik hökmü sürür ki, bu da iş axtaranlarla, iş verənlərlər arasında təzahür edir. Yəni iş axtaranlar da, iş verənlər də sərbəst surətdə özlərinə uyğun gələn məqsədlərə doğru can atırlar. Əmək bazarında çevik əmək haqqı sistemi vardır ki, bu da əsasən kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən iş qüvvəsinə olan tələb və təklifi özündə əks etdirir. Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı peşə sahələrinə olan tələbatın dəyişməsi işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasına ehtiyac yaradır. Bütün bunlar əmək bazarının səviyyəsi cəhətlərini özündə birləşdirir[1,s. 287]

Bunlardan əlavə, əmək bazarını öyrənən, tədqiq edib, ətraflı şəkildə araşdıran, klassik siyasi

iq̄tisad m̄akt̄əbinin davamçılarını və t̄ər̄əfdarlarını neoklassiklərdir. Bu c̄ər̄əyanın əsas n̄umayəndələri P.Samueison, M.Feldstayn və R.Xolldur. Onlar əmək bazarını digər bazarlardan ayırmır və deyirdilər ki, əmək bazarı da qiymət tarazlığına əsasən t̄ənzimlənir. Fikirlərini daha da konkretləşdirən neoklassiklərə görə bütün başqa bazarlar kimi əmək bazarı da qiymətlər tarazlığı əsasında f̄əaliyyət göstərir [2, s. 156]. T̄ələb və t̄əklif əmək haqqının köməyi ilə t̄ənzimlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, neoklassiklərin ideyalarında insan amilinə də geniş yer verilməmişdir. Onlar deyirdilər ki, təhsilə və ixtisasın artırılmasına qoyulan investisiyalar da maşın və avadanlıqlara qoyulan investisiyalarkimidir.

Ədəbiyyat:

1. Əhməd zadə M.İ., Maliyyə hüququ, Praktikum, Bakı, Qanun, 2003, 80s
2. Babayev T.Q., Aqrarsahədəözəlqurumların t̄əşkiliv̄əiq̄tisadiəsasları, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008, 258 s

РОЛЬ РЫНКА ТРУДА В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ

А.Аскеров

Х.К.Магомеди

Азербайджанский Технологический Университет

h.m89@mail.ru

В современное время рынок труда является одним из наиболее актуальных вопросов эффективного решения проблемы занятости. В этом смысле рынок труда, который считается наиболее оптимальным вариантом, требует налаживания нормального механизма работы в каждой стране. Рынок труда сочетает в себе черты рыночных отношений и создает эффективную среду для обеспечения соискателей необходимой работой.

THE ROLE OF THE LABOR MARKET IN SOLVING THE PROBLEM OF EMPLOYMENT

A.Askarov

H.K.Mohammadi

Azerbaijan Technological University

h.m89@mail.ru

In modern times, the labor market is one of the most pressing issues in the effective solution of the employment problem. In this sense, the labor market, which is considered the most optimal option, requires the establishment of a normal mechanism of operation in each country. The labor market combines more features of market relations, but also creates an effective environment to provide job seekers with the necessary jobs.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ EMALI SAHƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ROLU

Dos.R.M.Cəfərova

T.M.Zeynalov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

z@mail.ru

Hazırda kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət müdafiə tədbirlərinin spektri kifayət qədər genişdir və onların hər birinin demək olar ki, istehsalçıların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına çox böyük müsbət təsiri vardır.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirləri üç istiqamətdə: 1) ümumi sahə üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə; 2) bitkiçilik sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə və 3) heyvandarlıq sahəsi üzrə dövlət dəstəyi tədbirlərinə bölünür.

Kənd təsərrüfatına ümumi dövlət dəstəyi tədbirlərinə sahənin müxtəlif vergilərdən azad edilməsi aiddir və bu dəstəyin uzunmüddətli dövrdə istehsalçıların maliyyə vəziyyətinə göstərdiyi müsbət təsirlər məlumdur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən ən mühüm maliyyə dəstəyi tədbirlərindən biri də istehsalçılara müxtəlif layihələr üzrə büdcədən güzəştli kreditlərin verilməsidir. Bunlar müxtəlif məhsulların istehsalı və emalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, turizmin inkişafı, xidmət (infrastruktur) sahələrinin inkişafı layihələridir. Göründüyü kimi, maliyyələşdirilən layihələrin sırasında ən böyük sayda və çəkiyə malik layihə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə olan layihələrdir. Onların layihələrin ümumi sayında payı 95,2%, verilən kreditlərin məbləğində payı isə 64,1% təşkil etmişdir. Həyati əhəmiyyətə malik sahə kimi kənd təsərrüfatının inkişafına verilən kreditlərin sayı və məbləği daha çoxdur.

Fond tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına ayrılan kreditlərin məbləği son ildə 3356.0 min manat və yaxud 2,3% təşkil etmişdir. Əvvəlki illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı məqsədilə ayrılan kreditlərin məbləği daha çox olmuşdur və bu, fikrimizcə, təqdirə layiq hesab edilməlidir. Belə ki, ölkəmizin aqrar-sənaye sferasının kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı sahəsi zəif inkişaf etmişdir.

Bu sahənin inkişafına güclü təkan verilməsi emal müəssisələrinin sayının artımına, onların bölgələrdə lokal inhisarçılığın qarşısının alınmasına və beləliklə də, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilər. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 1953 layihə üzrə verilən kreditlərin 1875-ni və yaxud 96,0%-ni kiçik həcmli kreditlər təşkil etmişdir. Layihələrin 2,1%-i üzrə verilən kreditlər orta həcmli, 1,9%-i üzrə verilən kreditlər isə böyük həcmli kreditlərə aid olmuşdur [1]. Hazırda bu qurumun – Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun verdiyi kreditlərin faiz dərəcələri 6,0%-i keçmir. Mövsümi işlərin görülməsi məqsədilə qısamüddətli kreditlərin faiz dərəcələrinin aşağı salınması daha da məqsədə müvafiqdir. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların maliyyə vəziyyətinə başqa amillərlə yanaşı onların müxtəlif növ maşınlarla, texnikalarla təminatı da güclü təsir göstərir. İstehsalçıların texniki təminatının yaxşılaşdırılması onların əldə etdikləri mənfəətin məbləğinin artımı, bu isə onların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün imkanlarının yüksəlməsi deməkdir. Bu aspektdə də Azərbaycanın kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən istehsalçıların müdafiəsi məqsədilə məqsədyönlü tədbirlər işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Bunun bariz nümunəsi kimi ölkəmizdə fəaliyyət göstərən “Aqrolizinq” ASC-nin fəaliyyəti göstərilə bilər. Bu cəmiyyət dünyanın qabaqcıl şirkətlərinin istehsal etdiyi müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikalarının ölkəmizə gətirilməsini və onların məhsul istehsalçılarına icarəyə verilməsini, eyni zamanda satılmasını təşkil edir. Bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır və istehsalçılara satılan texnikanın dəyərinin də 40%-i dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. “Aqrolizinq” ASC-nin fəaliyyəti nəticəsində kənd təsərrüfatının texniki baxımından modern-

ləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş və bu, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasında öz əksini tapmışdır. Qarabağda dirçəliş işlərinin sürətləndirilməsi üçün daha işlək və təsirli, həm də əlçatan maliyyə mexanizmləri tələb olunur. Şübhəsiz, ilk növbədə, bundan ötrü dövlət tənzimlənməsi vasitəsi ilə daha tez tətbiq olunması mümkün olan maliyyə mexanizmlərinin və xidmətlərinin dövrüyyəyə buraxılması təmin olunmalıdır. Bununla belə, regionda kənd təsərrüfatının inkişafının intensivləşdirilməsində alternativ maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il üçün dövlət büdcəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın sürətləndirilməsindən ötrü 2,2 mlrd. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur [2].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun 2017 illik hesabatı, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018, 53 s
2. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ В РЕГУЛИРОВАНИИ ПЕРЕРАБОТКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Р.М.Джафарова

Т.М.Зейналов

Азербайджанский Технологический Университет

teymur_z@mail.ru

В настоящее время спектр мер государственной защиты, предоставляемых агропромышленному комплексу, достаточно широк, и практически все они оказывают большое положительное влияние на улучшение финансового положения товаропроизводителей.

Меры государственной поддержки сельского хозяйства по трем направлениям: 1) меры государственной поддержки в общей сфере; 2) меры государственной поддержки в области растениеводства и 3) меры государственной поддержки в области животноводства.

THE ROLE OF STATE SUPPORT IN REGULATING THE PROCESSING OF AGRICULTURAL PRODUCTS

R.M.Jafarova

T.M.Zeynalov

Azerbaijan Technological University

teymur_z@mail.ru

At present, the range of state protection measures provided to the agricultural sector is quite wide, and almost all of them have a great positive impact on the improvement of the financial situation of producers.

Measures of state support to agriculture in three directions: 1) measures of state support in the general field; 2) measures of state support in the field of crop production and 3) measures of state support in the field of animal husbandry.

SƏNAYE İSTEHSALININ İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI

MƏSƏLƏLƏRİ

A.M.Allahverdiyeva

Ə.F.Babazadə

V.N.Şıxlı

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Ölkə iqtisadiyyatının effektivliyinin yüksəldilməsi məsələsinin həlli rəqabət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi məsələsi ilə vəhdət təşkil edir ki, bu da ölkənin bütün təsərrüfat subyektləri üçün bazara giriş şərtlərinin bərabərliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də istehsalın inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və dövlət dəstəyi prinsiplərinin işlənilməsi kifayət qədər ziddiyyətli və həlli mürəkkəb problemlər sırasına daxildir. Bununla belə istehsalın inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə zaman-zaman dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycanda istehsalın və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məsələsi ümummilli lider Heydər Əliyevin daima diqqətində olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev 2002-ci il aprelin 25-də yerli sahibkarlarla görüşündə ölkədə sahibkarlığın, xüsusilə istehsal sahibkarlığının inkişafının dövlət tərəfindən hər zaman dəstəklənəcəyini belə ifadə etmişdi: «Əmin ola bilərsiniz ki, biz – Azərbaycan dövləti və şəxsən Azərbaycan Prezidenti ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafını özümüzün əsas vəzifələrimizdən biri hesab edirik. Bir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını bilavasitə sahibkarlıqla, onun inkişafı ilə bağlayırıq və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün bundan sonra lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə məşğul olacağıq» (1, səh 29)

Onun başladığı inkişaf və tərəqqi siyasətini hazırda böyük uğurlarla davam etdirən ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasətində sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məsələsi öncül yer tutur.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid islahatlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 2018-ci ildə ölkənin ilk ÜDM-inin 84,5 faizi qeyri-dövlət bölməsində yaradılmışdır. ÜDM-in sahə strukturunda sənaye 57,4 faizlik payla aparıcı mövqeyə malikdir. Lakin araşdırmalarımız göstərirki, ölkə sənayesində istehsal edilmiş ümumi məhsulun 86,7 faizi neft sektorunun (hasilatvəemal) payınadüşür. Ölkədən ixrac olunan məhsulların 90 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edir. Son illər ölkənin emal sənayesi müəssisələrində məhsul istehsalının cüzi artımı baş versədə, belə artımlar hələ davamlı xarakter almamış, nəticədə qeyri-neft emal sahələrinin sənaye istehsalındakı payı azalmışdır.

Mədəncixarma sənayesi ilə müqayisədə emal sənayesinin əsas kapitalına 2018-ci ildə 7,2 dəfə azinvestisiya yönəldilmişdir. Emal sənayesində həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmi bu sahənin inkişaf potensialı ilə müqayisədə son dərəcə az olması diqqəti cəlb edir. Ölkənin emal sənayesi sahələrində istehsal müəssisələrinin yaradılması və bunların inkişafının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft sənayesinin yaradılması hazırda ölkə iqtisadiyyatının inkişafının qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev xalqın ümummilli dəstəyi ilə ikinci dəfə prezident seçilməsindən sonrakı andiçmə mərasimində vurğulamışdırki, «qeyri-neft sektoruna böyük diqqət göstəriləcəkdir. Yenizavodlar, fabriklər istifadəyə veriləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün tədbirlər planı, Azərbaycanda İqtisadi İnkişaf Planı hazırlanır. Bu çoxşaxəli inkişaf proqramı Azərbaycanı qısa müddət ərzində zəngin dövlətə çevirməyə imkan verəcək. Bizdə bütün imkanlar – təbiisərvətlər, insan potensialı və ən önəmlisi, xalqın iradəsi vardır. Biz hamımız birləşərək və bir nöqtəyə vuraraq azərbaycanı zəngin, qüdrətli dövlətə

çevirəcəyik» (2. s. 47).

Araşdırmalar göstərirki, hazırki ölkədə sənaye istehsalının 85 faizindən çoxu Bakıda və Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşmişdir. Azərbaycan regionlarının sosial iqtisadi inkişafı və bölgələrdə istehsal sahibkarlığının inkişafı son illər hökumətin iqtisadi siyasətinin başlıca prioritetlərindən biridir. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)» icrasının yekunlarına həsr olunmuş konfransda (2009-cu ilin fevralın 23-də) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev regionlarda istehsalın inkişafına dövlət qayğısını belə ifadə etmişdir: «Azərbaycan dövləti son beş il ərzində bölgələrə çox böyük sərmayə qoyubdur, bununla bərabər, özəl sektorun inkişafı üçün böyük həcmdə kreditlər, güzəştli şərtlərlə kreditlər ayrılmışdır, sahibkarlığın inkişafına böyük dəstək verilmişdir. Həm mənəvi dəstək, həm siyasi, həm də maddi dəstək. Yəni bütün bu amillər birləşəndə, əlbəttəki, uğura nail olmaq mümkündür və Azərbaycanın son beş il ərzində keçdiyi yol bunun əyani sübutudur».

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkəmizin dinamik inkişafına gətirib çıxarmışdır. 2003-cü ildən ölkəmizin iqtisadi qüvvətinin durmadan artması, xalqın rifahının davamlı olaraq yüksəlməsi baş verir.

2003-2008-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında sürətli inkişaf dinamikası müşahidə olunmuşdur. 2003-cü ildə ölkədə ÜDM istehsalı 7,1, 2004-cü ildə 8,5 milyard manat təşkil etmişdisə, 2018-ci ildə bu göstərici 40 milyard manatı ötmüşdü.

Bu meyllər beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatlarına da öz real əksini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarına əsasən, Azərbaycan adambaşına düşən ÜDM-nin həcminə görə 1841 ölkə arasında 123-cü sırada 76-cı sırayadək yüksəlmişdir (3.s. 56).

Azərbaycan Respublikası 2003-cü ildən başlayaraq sosial-iqtisadi inkişafının keyfiyyətə yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkəmizin dinamik inkişafını şərtləndirmişdir. Uğurlu neft strategiyasının əməli nəticəsi kimi ölkəmizdə neft sənayesinin sürətli inkişafı reallaşmış və ölkə böyük gəlirlər əldə etməyə başlamışdır. Bu vasitələri ölkə iqtisadiyyatını strukturunun təkmilləşdirilməsinə və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldən Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişafını və regionlarda istehsal sahibkarlığının genişləndirilməsini iqtisadi siyasətin başlıca prioriteti kimi elan etmişdir. Azərbaycanda rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft sənayesinin yaradılması, respublika sənayesinin və bütünlüklə iqtisadiyyatının regional və dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası ölkədə istehsalın inkişafının stimullaşdırılması istiqamətində dövlətin fəal iqtisadi siyasətin həyata keçirildiyi şəraitdə mümkündür. Bu istehsalın stimullaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması, istehsalın inkişafının stimullaşdırılması sahəsində dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübələrinin öyrənilməsi və onların ölkəmizin reallıqlarına uyğunlaşdırmaqla istifadəsi, hazırki şəraitdə inkişafı ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olan istehsal sahələrinin, habelə bu sahələrin inkişafının stimullaşdırılmasının forma, üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi kimi istiqamətlərdə tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Açar sözlər: sənaye, təkrar emal, stimullaşdırma, sənaye infrastrukturasi, sənaye parkı

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının cari və potensial müqayisəli üstünlüklərinin tədqiqi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2004, 25s

2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi İnternet resursları, www.economy.gov.az

3. Azərbaycan Respublikasında 2009, 2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2009-cu il tarixli 255 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir

ЗАДАЧИ СТИМУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

А.М.Аллахвердиева

А.Ф.Бабазаде

В.Н.Шыхлы

Азербайджанский Технологический Университет

Цель основывалась на рыночных отношениях развитие и стимулирование со стороны государства этой отрасли, подготовка научно обоснованных предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: отрасль, переработки, стимулирование, индустриальная инфраструктура, индустриальные парки

THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN THE CONDITIONS OF MARKET RELATIONS

A.M.Allakhverdieva

A.F.Babazade

V.N.Shykhly

Azerbaijan Technological University

The goal deals with market relations, the development and stimulation of this industry by the state, the preparation of scientifically based proposals and recommendations.

Keywords: manufacturing, industry, investment, promotion, industrial infarcture, industrial parks

RESPUBLİKAMIZDA BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

İ.f.d. dosent əvəzi X.F.Məmmədova

G.F.Qaziyeva

L.E.Həsənova

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Bazar münasibətlərinə keçid mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana gəlməsinə, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin artmasına, bütün tip bazarlarda rəqabət mühitinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Çörəkbişirmə müəssisələrində istehsal olunan məhsulun xüsusiyyəti iflə əlaqədar olaraq rəqabətin təsiri digər sahələrdə gec hiss edilməyə başlamışdır.

Çörəkbişirmə müəssisəsinin əsas məhsulu – müxtəlif növlü və çeşidli çörək və çörək-bulka məmulatlarıdır, hansı ki, insanlar hər gün hökmən istehlak edilir. Çörəkbişirmə sənayesi strateji əhəmiyyətli sahə olub ölkə əhalisinin yaşaması üçün zəruri olan enerji və qida maddələri ilə təmin edir. Ona görə də çörəkbişirmə sənayesi müəssisələrinin stabil effektiv fəaliyyət göstərməsi hə bir ölkə üçün iqtisadi, sosial və siyasi əhəmiyyətli məsələdir. Çörəkbişirmə müəssisələrində istehsal olunan məhsullar rəqabət qabiliyyətli əmtəə kimi müəyən xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da bazarda rəqabətin xarakterinə bilavasitə təsir edir. Belə ki, çörək və çörək-bulka məmulatlarının son istehlak xarakteri istehlak təbləbi parametrlərinin xüsusi əhəmiyyətini müəyyən edir. Çörək və çörək-bulka məmulatlarının qarşılıqlı əvəz olunması istehsalçılar arasında onların növ və çeşidləri üzrə rəqabəti stimullaşdırır. Hazır çörək-bulka məmulatlarının qısa müddətdə reallaşdırılmasının zəruriliyi çörəkbişirmə sənayesində səmərəli satış sisteminin yaradılmasını tələb edir /1; s 60/.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında sənaye üsulu ilə çörək bulka məmulatlarının istehsalı xeyli axalmışdır ki, bunun əsas səbəbləri aşağıdakılarla izah edilir: çörək və çörək-bulka məmulatlarının qiymətinin baha olması nəticəsində onlardan daha qənaətlə istifadə edilməsi: şəhər və kənd yerlərində kiçik çörəkxanaların sürətlə artması: istehsal sahələri və müəssisələrinin stabil və effektiv fəaliyyət göstərə bilməməsi ilə əlaqədar iqtisadiyyatın böhran vəziyyətinə düşməsi.

Müasir çörəkbişirmə sənayesi dəyişən bazar şəraitində çörəkbişirmə müəssisələrinin uyğunlaşması prosesinin sürətlənməsi: bazar tələbini nəzərə almaqla məhsul istehsalı həcmünün və çeşidinin artırılması, istehsalın geniş diversifikasiyasının həyata keçirilməsi ilə səciyyələnilir. Bu çörəkbişirmə sənayesinin əsas məhsul olan çörək və çörək-bulka məmulatlarının satış bazarında rəqabətin güclənməsi ilə baş verir. Çörəkbişirmə müəssisələri çeşid strukturunun dəyişdirilməsi və buraxılan məhsul siyahısının artırılması hesabına satış bazarını genişləndirir və istehsalın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırılır. Həmçinin rəqabət strategiyası konsepsiyasının əsaslandırılması sahəsində problemlərin mövcudluğu çörəkbişirmə müəssisələrinin iqtisadi artım tempini azaldır və onların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması imkanlarını məhdudlaşdırır.

Yüksək keyfiyyətli çörək-bulka məmulatları istehsalının artırılması istehsal - satış fəaliyyətinin genişləndirilməsini, istehsalçılar və istehlakçılar arasında faydalı qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını, əhalinin müxtəlif təbəqələrinə uyğun çeşid strukturunun yaradılmasını və əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün çörəkbişirmə sənayesinin səhsullarına sərfəli qiymətlərin qoyulmasını tələb edir. Çörəkbişirmə sənayesində istehsalın həcm və çeşid strukturunun müəyyənləşdi-rilməsində və sabiq bazarının genişləndirilməsində çörək və çörək-bulka məmulatlarının təzə şəkildə istehlakçılara çatdırılması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsində bazar konyukturasının nəzərə alınması vacibdir /2; s 68/.

Bazar sisteminə transformasiya şəraitində çörəkbişirmə müəssisələrinin tədqiq edilib öyrənilməsi onların müqayisəli təhlili və rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi problemi mühüm

elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə olan ədəbiyyatlarda fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq biz «müəssisənin rəqabət qabiliyyəti» anlayışını elmi cəhətdən nisbətən dəyqiqləşdirmişik. Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti dedikdə onun məhsul buraxmaq qabiliyyətinə görə digərləri ilə fərqlənməsini ifadə edən istehlak və qiymət xarakteristikasının müqayisəsi nəzərdə tutulur. Müəssisələrin fəaliyyətinin bazar effektivliyinin istehlak və dəyər xarakterizə etsədə, onların fəaliyyətinin bazar səmərəliliyinin fərdi tərəflərində vardır. Bununla əlaqədar olaraq bazar effektivliyinin fərqli tərəflərinin olması istehlakçılarda tələbatları arasında da fərqli cəhətlərin olmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: ticarət, xidmət, iqtisadiyyat, keyfiyyət, məhsul

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.B., Planirovanie razvitiə pihevoy promışlennosti APK, Bakı, Azərneşr, 1988, 159s
2. Abbasov A.B., Sahibkarlıq fəaliyyəti növləri, təşkili və inkişaf problemləri, Bakı, 1998

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПИШЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Х.Ф.Мамедова

Г.Ф.Казиева

Л.Э.Гасанова

Гянджинский Государственный Университет

Азербайджанский Технологический Университет

Это исследование посвящено разработке рекомендаций и изучению современного состояния хлеба и хлебобулочных изделий на рынках Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: торговля, услуги, экономика, качество, товар

PROBLEMS OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE FOOD INDUSTRY IN A MARKET ECONOMY

H.F.Mamedova

G.F.Qaziyeva

L.E.Hasanova

Ganja State University

Azerbaijan Technology University

The purpose of the study is to develop recommendations and study the current state of bread and bakery products in the markets of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: trade, services, economy, qualites, goods

SƏNAYEDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

T.f.d., dos. M.B.İsmayılov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
im_mair1975@mail.ru

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan sənayenin inkişafı üçün müstəqillik dövründə mərhələli şəkildə, inkişaf planı və dövlət proqramlarına uyğun olaraq regionlarda yerli istehsalat üçün sənaye parkları yaradılır və yeni iş yerləri yaradılır. Regionların inkişafı paytaxtdakı əhali sıxlığının azaldılması və iş yerləri, yerli kadrların işlə təminatı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İşgaldan azad olunmuş ərazilərin gələcək inkişafı üçün qayıdış planına əsasən yeni sənaye parkları yaradılacaq və ərazinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün yararlılığı nəzərə alınacaqdır.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələrinin təşkili və əhalinin istehsal sahələrində məşğulluğunun artırılması məqsədilə respublikanın müxtəlif regionlarında sənaye parklarının yaradılması həyata keçirilir. XXI əsrin kosmos əsri adlandırılması həqiqətən də texnologiyaların elə bir inkişaf mərhələsidir ki, artıq yer planetindən uzaq bir planetdə kosmik tədqiqatlar aparılması imkanlı vardır. Bütün sahələrdə 4.0. Sənaye inqilabının təzahürləri görünməkdədir. Maşınqayırma, energetika, yüngül sənaye, tibb, informasiya texnologiyaları, aerokosmik, nəqliyyat və s. sənaye sahələrində müasir texnologiyalar inkişaf etdirilir və iqtisadi mənfəət əldə edilir.

Sənaye iqtisadiyyatının əsas hissəsi olub, cəmiyyətin istehsal gücünün artmasına böyük təsir göstərərək xalq təsərrüfatının başqa sahələri üçün əmək silahının hazırlanması ilə məşğul olan bir çox müəssisələrin toplusu olaraq istehsal manufakturalarından fərqli olaraq yüksək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma dərəcəsinə malik olmalıdır. İqtisadiyyatın inkişafına təkan verən sənayeləşmə istehsal formalarının inkişaf etdirilib tətbiq olunma prosesi yeni texnologiyalarla daha da genişlənməlidir. Yüksək texnologiya sahələrindən biri aerokosmik sənayedir. Bir və ya daha çox aerokosmik şirkətə sahib olan təxminən 50 ölkə var. Bu sənaye növləri müəyyən bir ölkənin iqtisadi gücünü göstərir. ABŞ bu sahədə dünyada aparıcı ölkədir.

Energetika sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi və inkişaf etdirilməsi artıq bir əhəmiyyətə çevrilmiş və böyük səmərəlilik yaradır. Bərpa olunan enerji mənbələri yeni texnologiyaların istifadəsi ilə getdikcə daha böyük coğrafiyanı əhatə etməkdədir.

Neftçixarma və emal sənayesinin bu gün inkişafı və istismarı yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanır və perspektiv planda inkişafı da texnoloji inkişafa əsaslanır.

Yaxın gələcəkdə dünyanın enerji təhlükəsizliyi məsələlərində sürətli dəyişikliklərin olması gözləniləndir. Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalı 2020-ci il üçün istilik-elektrik stansiyalarında 24,3 mlrd kilovat saat, su-elektrik stansiyalarında 1,06 mlrd kilovat saat, digər (külək, günəş, bioenerji) stansiyalarda isə 0, 36 mlrd kilovat saat olmuşdur. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişlənilir. Qarabağda yenidənqurma işləri ölkənin enerji potensialının artması istiqamətində geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrindən istifadə imkanları genişlənməkdə davam etdirilir. Belə ki, 6-külək elektrik stansiyası (66 MVt), 2-bioenerji (38 MVt), 9-günəş elektrik stansiyası (40 MVt) artıq istismar olunur. Azərbaycanın elektrik enerjisi istehsal gücü hal-hazırda 7516 MVt təşkil edir.

Bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirməklə ölkələr ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması istiqamətində potensiallarını artırmağa çalışır.

2021-ci ilin yekunları, xüsusilə müharibədən çıxmış ölkə üçün müsbət olmuşdur: iqtisadi artım 5%, qeyri-neft iqtisadiyyatımız 7,2%, sənaye istehsalımız 5%, qeyri-neft sənayemiz 20%, qeyri-neft ixracımız 40%, valyuta ehtiyatlarımız 2,5 milyard dollar artmışdır. Xarici ticarət balansının müsbət saldosu 10 milyard dollardan çoxdur. Minimum əmək haqqı 2018-ci ildə 130 manat olduğu halda 2022-ci ildə bu məbləğ 300 manat olmuşdur (2,3 dəfə artım).

Mingəşevir Sənaye Parkının 21 sentyabr 2016-cı il tarixində dövlət başçısı tərəfindən təməli qoyulmuşdur. Bu Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2015-ci il 26 fevral tarixli 1077 nömrəli Sərəncamı ilə 14,8 hektar sahədə yaradılmışdır. Burada yüngül sənaye məhsulları, o cümlədən iplik, boyama, toxuma, tikiş, corab, ayaqqabı və tibbi kosmetika istehsalı üzrə 9 fabrikin yaradılması üçün 150-200 milyon ABŞ dolları investisiya qoyuluşu və 5500-dən çox yeni iş yerinin açılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda son 3 ildə həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətləri sırasında qeyri-neft sektorunun inkişaf tempini təmin etmək üçün ixrac imkanları genişləndirilmişdir. 5 sənaye parkı yaradılmışdır. Sənaye parklarına indiyədək 2,6 milyard dollar investisiya yatırılıb, tikintidə və istehsalatda 11 minə yaxın iş yeri yaradılıb. Növbəti mərhələdə 1,1 milyard dollardan çox investisiya qoyuluşu və 7500-dək yeni iş yerinin açılması nəzərdə tutulur. [1] Mingəşevir Sənaye Parkında investisiya dəyəri 85 milyon dollar olan 2 iplik fabrikində 500 nəfərə qədər şəxs işlə təmin olunub.

“Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün dövlət proqramı”nın uğurla reallaşdırılması sayəsində regionların tarazlı inkişafına nail olunub. Son 17 ildə ölkə iqtisadiyyatına 300 milyard dollar sərmayə qoyulub. 2018-ci ilin may ayında Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı istifadəyə verilib. Cənub Qaz Dəhlizi və TANAP-ın rəsmi açılışı baş tutub. Limanın istifadəyə verilməsi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsindən sonra nəqliyyat sektorunda növbəti böyük hadisədir. 2018-ci ildə bir çox sənaye müəssisələri açılmışdır və proses davam etdirilir. 2019-cu ilin əvvəlində Sumqayıt sənaye Parkında “Sumqayıt karbomit” zavodunun açılışı oldu. Sənayeləşmə sürətlə aparılır və eyni zamanda aqrar sektorun istehsal və ixrac imkanları genişləndirilir. Ulu öndərin ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin bacarığı və idarəçilik istedadı sayəsində son illər ərzində irimiqyaslı və hərtərəfli iqtisadi islahatlar uğurla reallaşdırılmışdır. Köklü, müasir zəmanəmizin bütün çağırışlarına tam cavab verən iqtisadi islahatların məntiqi nəticəsi olaraq çoxşaxəli və ölkə sənayesinin dinamik inkişafında xüsusi önəm daşıyan yeni-yeni qabaqcıl müəssisələr yaradılmışdır. Həm daxili bazarın tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan, həm də ixrac yönümlü məhsul buraxan istehsalat sahələri formalaşmışdır. Sənaye müəssisələrindən biri də “Bakı İnşaat Sənaye ASC-dir”. Bu sənaye müəssisələri ölkəmizin iqtisadi gücünün artırılması və iqtisadiyyatımızın dinamik inkişafında öz töhfələrini verir.

Son illər aqrar sektorun strateji və ölkəyə valyuta gətirən mühüm sahələrindən biri olan pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı dövlət başçısı tərəfindən aparılmış məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq, imzalanmış fərman və sərəncamlar, pambıqçılığın inkişafı məsələlərinə dair keçirilmiş respublika müşavirələri, qəbul olunmuş dövlət proqramı, bu sahə üzrə müxtəlif yardım və təşviq mexanizmlərinin tətbiq edilməsi ölkədə pambıqçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Hazırda respublikada illik istehsal gücü 24,6 min ton olan 6 iplik fabriki fəaliyyət göstərir. Pambıq məhsulu Azərbaycanın pambıqçılıq rayonlarından toplanır. Pambıqçılığın sürətlə inkişaf etdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və yüksək məhsuldarlığın əldə olunması nəticəsində qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və emal sahələrinin təşkilinə ehtiyac yaranmışdır. Mingəşevir Sənaye Parkındakı müəssisələrin fəaliyyətə başlaması ölkədə toxuculuq sənayesinin inkişafına, yerli istehsal müəssisələrinin davamlı, keyfiyyətli və ucuz xammal ilə təmin olunmasına, eləcə də istehsal olunan pambığın hazır məhsul kimi ixrac olunmasına imkan verəcəkdir ki, bu da ölkəmizə əlavə valyutanın daxil olunmasına imkan yaradacaqdır.

Ölkədə sənaye sahələrinin genişlənməsi elektrik enerjisinə tələbatı da artırır. Bu baxımdan Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra aparılan köklü islahatlar nəticəsində xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdur. Müstəqillik dövründə 3068,3 MVt gücündə 28 yeni elektrik stansiyasının istismara verilməsi ilə hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən elektrik stansiyalarının sayı 32-yə çatmışdır. Bundan başqa, respublikamızda müstəqil elektrik stansiyaları da fəaliyyət göstərir ki, onların ümumi qoyuluş gücü 844,4 MVt təşkil edir. Beləliklə, ölkədə fəaliyyətdə olan elektrik stansiyalarının ümumi gücü 7516 MVt təşkil etmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə işğal

altında olan 12 elektrik stansiyasından 3 ədədi yenidən işə salınmış, 5 ədən yarımstansiya tikilib istismara verilmiş, digər elektrik stansiyaların da istismara verilməsi üçün işlər aparılır. Bu zonada alternativ enerji resurslarından istifadə resurslarının ilkin qiymətləndirilməsi 700 MVt-a qədərdir[2]. Bu güclərdən istifadə olunarsa gələcəkdə “Qarabağ” və “Şərqi zəngəzur” iqtisadi rayonlarında aqrar, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün yerli resursların istifadəsi iqtisadiyyatın inkişafında öz töhfəsini verəcəkdir. Ağdamda Sənaye Parkının yaradılması ilə bağlı Prezident sərəncam verilmişdir. Bu sənaye parkı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı olacaqdır.

Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından Azərbaycanın energetika potensialının güclənməsi və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması vacib məsələlərdən biridir. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid baş vermiş olsa da, enerji amili hələ də əhəmiyyətini qoruyur.

Açar sözlər: sənaye, iş yeri, pambıq, yeni texnologiya, məhsul

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov V.N., Vəliyev F.Ə., “Sahə müəssisələrinin layihələndirilməsi”, Bakı, 2018
2. İsmayilov M.B., Mingəçevirdə sənayenin inkişafı, reallıqlar və perspektiv inkişaf, “Regionlarda ali təhsil, reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, ADPU Quba filialı, 2021
3. İsmayilov M.B., İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası məsələləri, “Davamlı inkişaf strategiyası”, global trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, MDU, 2021
4. <https://www.economy.gov.az>

ВЛИЯНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

К.т.н., Доц.М.Б.Исмаилов

Мингячевирский Государственный Университет

im_mair1975@mail.ru

Для развития промышленности, одной из основных отраслей экономики, в период независимости поэтапно, в соответствии с планом развития и государственными программами, в регионах создаются индустриальные парки, соответствующие местному производству, создаются новые рабочие места. Развитие регионов имеет большое значение с точки зрения снижения плотности населения в столице и создания рабочих мест, обеспечения занятости местных кадров. По плану возвращения освобожденных территорий для дальнейшего развития будут созданы новые промышленные парки и учтена пригодность территории для производства сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: промышленность, рабочее место, хлопок, новые технологии, продукт

THE IMPACT OF NEW TECHNOLOGIES IN THE INDUSTRY ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Prof., M.Ismailov

Mingachevir State University

im_mair1975@mail.ru

For the development of industry, which is one of the main areas of Economy, in the period of independence, in accordance with the development plan and state programs in stages, industrial parks are created in accordance with local production and new jobs are created in the regions. The development of Regions is of great importance in terms of reducing the population density in the capital and providing jobs and employment of local staff. According to the return plan for the further development of the liberated territories, new industrial parks will be created and the territory's suitability for agricultural production will be taken into account.

Keywords: industry, workplace, cotton, new technology, product

BEYNƏLXALQ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏRKƏZİ BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

F.C.Kərimov

O.T.Hüseynov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

fazilkerimov54@mail.ru

Bazar münasibətləri şəraitində bankların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi problemlərinin öyrənilməsi həmişə aktualdır. Yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə müvafiq olaraq, aparılan iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsini, onların yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. Aparılan islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və dinamik inkişafının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bankların səmərəli fəaliyyəti bank sisteminin sabitliyi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində bankların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi iqtisad elminin mərkəzi problemlərindən biri olub, onun nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini müəyyən edən fundamental elmi tədqiqatların sistemli şəkildə aparılmasını zəruri edir.

Bu baxımdan da tədqiqat işi beynəlxalq qloballaşma dövründə Mərkəzi Bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə və onun yerinə yetirdiyi bank əməliyyatları, Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinə, bu siyasətin aparılması üçün istifadə edilən alətlər dəstinə həsr edilmişdir. İşin əsas məqsədi Mərkəzi Bankın ölkə iqtisadiyyatında rolunu, qloballaşan dünya böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsir səviyyəsini, bu təsirin qarşısının alınmasında Mərkəzi Bankın roluna, Mərkəzi Bankın apardığı pul-kredit siyasətinin səmərəliliyini, ölkənin mərkəzi bankı ilə kommersiya bankları arasındakı qarşılıqlı əlaqəsinin müasir vəziyyətini araşdırmaqdan ibarətdir.

Giriş: Bank sisteminin təşkili makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sektorlarının, habelə bazar infrastrukturunun inkişafında mühüm rol oynayır. Bank sisteminin inkişafı ənənəvi və alternativ maliyyə vasitələrindən istifadə etməklə daxili yığımın mexanizmini fəallaşdırmağa imkan verir. Bazar münasibətlərinə keçid bank sektoru tərəfindən ölkədə investisiya prosesini fəallaşdırmağa, əhalinin əmanətlərinin iqtisadiyyatın real sektorlarına transformasiyasına real zəmin yaratmaqdadır.

Mövzunun aktuallığı: İqtisadi inkişafın müasir səviyyəsinə uyğun bank sisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi kredit mexanizminin milli iqtisadiyyatın real sektorunun dirçəldilməsinə təsirinin müəyyən edilməsi, real sektorun maliyyə və bank-kredit arasında normal qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra problemlərin mövcudluğu tədqiqat mövzusunun seçilməsinə əsas vermişdir. Bu problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi ölkədə bankların kredit siyasətinin formalaşmasına uyğun yeni nəzəri- metodoloji müddəaların və praktiki prosedurların işlənilib hazırlanmasına imkan verir.

Tədqiqatın məqsədi: Mərkəzi Bankın ölkə iqtisadiyyatında rolunu, qloballaşan dünya böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsir səviyyəsini, bu təsirin qarşısının alınmasında Mərkəzi Bankın roluna, Mərkəzi Bankın apardığı pul-kredit siyasətinin səmərəliliyini, ölkənin mərkəzi bankı ilə kommersiya bankları arasındakı qarşılıqlı əlaqəsinin müasir vəziyyətini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat obyektı: Beynəlxalq qloballaşma dövründə Mərkəzi Bank sisteminin iqtisadiyyata təsir mexanizmi, formalaşdırılması, inkişafı, təkmilləşdirilməsi və onun təzahür formaları çıxış edir.

Tədqiqat metodları: Beynəlxalq qloballaşma dövründə Mərkəzi Bank sistemi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində sistemli yanaşma metodundan istifadə edilmişdir

Materiallar və müzakirələr:

Hər bir müstəqil iqtisadiyyatın real ünsürlərindən biri olan bank sisteminin, səlis idarə olunan bank sferasına ehtiyac vardır. Dəqiq idarə olunan bank sistemi müəyyən mənada real iqtisadiyyatın barometridir. Məhz bu baxımdan inzibati amirlik idarə etmə metodlarından, təsərrüfatçılığın yeni iqtisadi metodlarına keçildiyi bütün ölkələrdə bank sisteminin idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə xüsusi yer verilməlidir.

İstehsal münasibətlərinin dinamikliyinin yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üzrə dəqiq taktika və strategiyanın işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

İnflyasiya prosesi, iqtisadiyyatın “dollarlaşma” səviyyəsinin artması, istehsalın rentabelliyyətinin artımına xidmət etməyən dövlət dotasiyaları, investisiyaların aşağı səmərəliliyi və s. bu kimi

neqativ meyillər bir daha hələ də ölkənin (Azərbaycan) bank sisteminin tam səviyyədə makro və mikroiqtsadi proseslərin tənzimlənməsi funksiyalarının dolğun yerinə yetirilmədiyini göstərsə də artıq müvafiq strukturlar tərəfindən bu sahədə konkret tədbirlər görülür.

Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilatı iqtisadi problemlərin həlli, kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmərküzləşməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin dəyişməsindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox parametrlərdən birbaşa asılıdır.

Ötən illər ərzində bir tərəfdən bankların iriləşməsi və birləşməsi prosesi getmiş, digər tərəfdən isə bir sıra zəif kapitallaşan banklar bağlanmışdır. Bu istiqamətdə görülən işlər kimi bankların məcmu kapitalına olan minimum tələbin miqdarı Mərkəzi Bank tərəfindən artırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mərkəzin Bankının İdarə Heyətinin 23 dekabr 2005-ci il tarixli protokol qərarı ilə “Banklar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun tələbinə uyğun olaraq fəaliyyətdə olan banklar üçün məcmu kapitalın minimum miqdarına (xarici bankların yerli filialları üçün məcmu kapitalla bərabər tutulmuş vəsaitin minimum miqdarına) qarşı tələbləri 01 iyul 2007-ci il tarixdən 10 milyon manat kimi müəyyən edilmişdir.

Özəl bankların konsolidasiya olunması, kapitallaşması və digər tədbirlər hesabına onların sağlamlaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bank sferasında sağlam rəqabət proseslərini gücləndirmək məqsədilə xarici kapitalın yerli bank sistemində iştirak rejimi daha da liberallaşdırılmışdır.

Adekvat pul-kredit siyasəti probleminin araşdırılması nəticəsində gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, bu siyasət ən ümumi şəkildə mütədil inflyasiya və real sektorun investisiyalaşdırılması tədbirləri nəticəsində formalaşmalıdır. Müasir şəraitdə prioritet, əvvəla istehsalı stimullaşdıran faiz siyasətindən, ikincisi Mərkəzi Bankın açıq bazar əməliyyatlarında iştirakının genişləndirilməsindən, üçüncüsü isə pul tədaviyünün cari tənzimlənməsi üçün, məcburi ehtiyatların rolunun artırılmasından ibarət olmalıdır.

İnflyasiya tempi nəzərə alınmaqla kreditlər üzrə orta faiz dərəcələrinin bir qədər azalmasına baxmayaraq, onlar hələ də sahibkarlar üçün əlverişli səviyyədə deyildir. Faiz dərəcələrinin yuxarı olması ilk növbədə kredit bazarında təklifin tələbdən az, cəlb olunmuş vəsaitlərin maya dəyərinin yüksək, xarici maliyyə mənbələrinin məhdud olması, həmçinin kredit əməliyyatları üzrə bank marjasının yüksək olması ilə izah olunur.

Son dövrlər Azərbaycanda bir tərəfdən bank sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin görülməsi, gələcəkdə bu işlərin daha da sürətləndirilməsi planları, digər tərəfdən ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması kredit və depozit əməliyyatlarının artacağı ehtimalını şərtləndirir. Belə ki, neft gəlirlərinin daxil olması maliyyə resurslarının artacağından xəbər verir. Bu o deməkdir ki, bankların əmanət və depozitlər hesabına resurs bazasının genişlənməsi, nəticə etibarilə kredit qoyuluşlarının da artması üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu baxımdan Azərbaycan Mərkəzi Bankı pul-kredit siyasəti alətlərinin normativ – metodoloji bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmişdir. Depozit əməliyyatları, veksellərin yenidən uçotu əməliyyatları kimi perspektivdə tətbiq oluna biləcək potensial yeni tənzimləmə alətlərinin normativ bazası yaradılmışdır.

Son illərdə ölkədə bank fəaliyyətinin daim inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyata bank xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün bank infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər davam etdirilir.

Elektron ödəniş sistemlərinin yaradılmasının ikinci mərhələsi, xırda ödənişlər üzrə hesablaşma klirinq sisteminin (XÖHKS) formalaşdırılması başa çatdırılmışdır. Eyni zamanda real vaxt rejimində banklararası milli hesablaşmalar sisteminə (AZİPS) qoşulan maliyyə kredit təşkilatlarının sayı xeyli artmışdır.

Bank nəzarətinin avtomatlaşdırılması çərçivəsində avtomatlaşdırılmış prudensial nəzarət hesabat sisteminin tətbiqi istiqamətində də işlər görülmüşdür. Bank nəzarətinin normativ bazasının Bazel Komitəsi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması davam etdirilmişdir.

Müştərilər haqqında dolğun informasiya bankının formalaşdırılması çərçivəsində kredit reyestrinin yaradılmasına prosesi başa çatdırılmışdır. Bu tədbir bankların kredit əməliyyatları üzrə risklərinin azaldılmasına və kredit qoyuluşlarının həcmnin artırılmasına imkan verəcəkdir.

Bank fəaliyyətində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara tam keçidi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Monetar idarəetmənin institusional bazasının gücləndirilməsi tədbirlərindən biri kimi, mükəmməl informasiya bankının yaradılması məqsədilə avtomatlaşdırılmış bank statistika hesabat sisteminin tətbiqi davam etdirilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, modernləşdirilmiş menecment və strateji planlaşdırma məqsəd və vəzifələrin düzgün seçilməsində və onlara səmərəli sürətdə nail olmaqda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən fəaliyyət sferasına malik təşkilatda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi, daxili və xarici amillərin dərin təhlilini və onların mümkün inkişaf proseslərinin hazırlanmasını tələb edir. Pul-kredit siyasətinin sabitləşdirilməsi və onun bank fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına yönəldilməsi üçün, proqnozlaşdırmanın və mikroiqtsadi proseslərin modelləşdirilməsi bu siyasətin digər strateji istiqamətlər ilə əlaqələndirilməsinə nail olunmalıdır. Bu məqsədlə müxtəlif iqtisadi orqanlarla Mərkəzi Bank arasında konkret qarşılıqlı fəaliyyət sxemləri nəzərdən keçirilməlidir. Pul, kredit və valyuta siyasətinə dair əsaslandırılmış qərarların hazırlanması üçün iqtisadi orqanlar ilə səmərəli informasiya mübadə ləsi sistemlərinin yaradılmasına və zəruri hallarda görülməli tədbirlərin əvvəlcədən razılaşdırılmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Bank nəzarəti normalarının Bazel Komitəsinin standartlarına və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, bu standartlara cavab verən nəzarət hesabat sisteminin tətbiqi və onun avtomatlaşdırılması, qeyri-bank təşkilatlarına nəzarət metodologiyasının təkmilləşdirilməsi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən hesab edilməlidir.

Yaxın perspektivdə bank fəaliyyəti inkişafının strateji proqramlarının işlənilib hazırlanmasına nail olunmalıdır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi strateji proqramda öz əksini tapmalıdır. Yüksək peşəkarlığa malik menecerlər komandası olmadan ən progressiv ideya və yeniliklər də uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də kadrların peşəkar hazırlığına böyük əhəmiyyət verilməlidir. Bu baxımdan mütəmadi elmi araşdırmaların aparılması üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankının nəzdində Tədqiqatlar və Sosial İnkişaf Mərkəzi yaradılmışdır.

İnformasiya inqilabı dünyanı həqiqətən də dəyişdirmişdir. Bankların aktivlərinin nələrdən ibarət olması və kapitalın daim artım tempi haqqında əvvəlki təsəvvürlər kardinal dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bank mənfəətinin yeni mənbələri artıq qeyrimaddiləşmişdir ki, bu da yeni dəyərin yaradılması prosesində informasiya və biliklərin tətbiqindən ibarətdir.

Maliyyə xidmətlərinin qloballaşması, müxtəlif bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən rəqabətin güclənməsini şərtləndirmişdir ki, bu da ilk növbədə qeyd olunduğu kimi faiz stavkalarına və mənfəətə təsir göstərmişdir. Bankların ənənəvi fəaliyyət növləri üzrə gəlirliyi azalmışdır. Banklar maliyyə xidmətləri sferasında öz fəaliyyətlərini diversifikasiya etməyə məcbur olmuşlar.

Son illərdə maliyyə xidmətlərinin satış şəbəkəsi genişlənməkdə davam etmişdir. Bankların filial və şöbələrinin sayı artmış, bankomat və pos-terminal şəbəkəsi əhəmiyyətli sürətdə genişlənməmişdir. Regionlarda əhalinin maliyyə bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə Mərkəzi Bank Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə birgə Dünya Bankının «Maliyyə xidmətlərinin inkişafı layihəsi» çərçivəsində «Azərpoçt» layihəsini icra etmişdir. Maliyyə xidmətləri üzrə innovasiyalar davam etmiş, bu sahədə banklararası rəqabət daha da güclənmişdir. Banklar elektron bankçılıq sahəsini daha da təkmilləşdirərək, müştərilərə banka gəlmədən təqdim edilən maliyyə xidmətlərinin çeşidini artırmışlar.

Bankların beynəlxalq reytingi yüksəlmiş, bank aktivlərində xüsusi çəkisi 98 faiz təşkil edən 38 bankda kənar audit beynəlxalq audit şirkətləri tərəfindən aparılmışdır. Əvvəllər beynəlxalq reyting almış 10 bank öz səviyyələrini qoruyub saxlaya bilmiş, bir sıra banklarda reyting səviyyəsi daha da yüksəlmişdir. Banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinə qarşı tələblər artırılmışdır. O cümlədən beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə əməliyyat riskinin tənzimlənməsi çərçivəsinin yaradılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Bank sektorunda idarəetmə və hesabatlıq sisteminin effektivliyinin artırılması məqsədilə yeni korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinə başlanılmışdır.

Banklarda risk menecment mədəniyyətinin formalaşması və risk menecerlərinin peşəkarlıq

səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir. Buçərçivədə risk menecerlərinin qabaqcıl səviyyədə sertifikasiyası həyata keçirilməli, risk menecmenti gücləndirilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyllərini və pul-kredit siyasəti alətlərinin tətbiqi variantlarını təhlil etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir pul-kredit siyasəti iqtisadi tənzimlənmənin iki variantının (monetarist və keynsian) sintezinə və onların kompleks tətbiqinə əsaslanmalıdır. Bu siyasətin mahiyyəti ən qısa şəkildə ondan ibarətdir ki, pul-kredit mexanizmi real sektorun investisiya təminatının artırılmasına yönəldilməlidir. Yaxın gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin və bankların investisiya aktivliyini artırmaq məqsədilə, kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilməsi və bankların donor funksiyası canlandırılmalıdır.

Perspektivdə xarici investisiyaların və neft dollarlarının valyuta bazarına ehtimal olunan irimiqyaslı axını ilə əlaqədar pul kütləsinin qeyri-adekvat hissəsinin sterilizasiyası tədbirlərinin həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Pul kütləsinin növbəti illər üçün nəzərdə tutulan artım templəri bütövlükdə pul-kredit siyasətinin iqtisadiyyata ötürücü (transmissiya) təsirini gücləndirməklə, məcmu tələbin genişlənməsinə əlavə monetar impuls verməlidir. Bu isə, təbii olaraq məcmu təklifin ekspansiyasına adekvat reaksiya doğurmaqla makroiqtisadi şəraiti daha da yaxşılaşdırmalıdır. İqtisadi artımın monetar kanallar ilə qidalanan amillərinin fəallaşması və qiymətlərin sabitliyi şəraitində, bunun güclü makroiqtisadi multiplikator effekti yaratması deməkdir. Həm monetar, həm də fiskal ekspansiya hesabına yaranacaq makroiqtisadi səmərədən maksimum istifadə olunması və bu səmərənin daxili istehsalın, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi xüsusi aktuallıq kəsb etməlidir. Eyni zamanda, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi, qeyd olunan səmərənin real sektorun inkişafına multiplikativ təsirini gücləndirəcəkdir. Sözsüz ki, əsas ötürücü həlqə kimi maliyyə sektorunda həyata keçirilən islahatların sürətləndirilməsi iqtisadi inkişafın, xüsusilə də, orta və kiçik sahibkarlığa maliyyə yardımının genişləndirilməsinə təkan verməlidir.

Maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsində elektron informasiyanın inkişafı ən aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, XX əsrin sonlarında elektron informasiya bütün iqtisadi nəşrlərin, nüfuzlu beynəlxalq konfransların və forumların əsas mövzularından biri olmuşdur. Bank fəaliyyətində kredit risklərinin və portfel investisiyalarının idarə olunmasında internet texnologiyasından istifadə etməklə, elektron informasiya xüsusilə vacib əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya banklarında və digər maliyyə institutlarında pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların saxlanması əhalinin bu maliyyə vasitəçilərinə inamından xəbər verir. Belə olan halda bu maliyyə vasitəçilərinin sabit fəaliyyəti, onun tənzimlənməsi hökumətin əsas vəzifələrindən biri olmaqla, Mərkəzi Bankın daim nəzarətində saxlanılmalıdır.

Maliyyə sektoru elektron informasiya sistemində lider rolunu saxlamaqla dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballaşması və liberallaşmasında katalizator rolunu oynaya bilər. İnternetin köməyi ilə kredit risklərinin idarə olunmasında xərclərin nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılması və səmərəliliyin artırılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli zəmin yarada bilər. Əgər beynəlxalq birlik interneti bu ölkələrdə ən olan maliyyə vasitəçiləri üçün əlçatan edərsə, bu amil onların sürətli iqtisadi inkişafına kömək etmiş olar.

İstehsal münasibətləri dinamizminin yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üzrə dəqiq taktika və strategiyanın işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilati iqtisadi problemlərin həlli kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmərkləşməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox digər parametrlərdən birbaşa asılıdır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində bankların davranış ssenarisinin işlənilib hazırlanmasında proqnozlaşdırma, riyazi statistik metodlardan, həmçinin, ekspert rəylərinə əsaslanan modellərdən istifadə olunmalıdır.

Xülasə olaraq bankların fəaliyyətinin, habelə bank sektorunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi təklif olunur: Bank sisteminin institutsional inkişafı istiqamətində:

- fiziki şəxsləri, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərini kreditləşdirəcək mikrokreditləşdirmə müəssisələrinin inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması;
- regional maliyyə müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi vasitəsilə, regionlarda bank filialları şəbəkəsinin və bank xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- bank olmayan kredit təşkilatları şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Dövlət banklarının restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsi istiqamətində:

- Beynəlxalq Bankın kapitalında dövlətin payının azaldılması və özəlləşdirilməsi, eyni zamanda, bankın səhmdarlarının, həmçinin gələcək səhmdarların münasibətlərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Özəl bankların inkişaf etdirilməsi istiqamətində:

- özəl bankların tələb olunan minimum məcmu kapitalının tədricən artırılması;
- xarici bank kapitalı iştirakının liberallaşdırılması ilə paralel, onların resurslarının real sektora yönəldilməsi üçün müəyyən şərtlərin qoyulması.

Mərkəzi Bankın tənzimləyici potensialının artırılması istiqamətində:

- bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın təmin olunmasının davam etdirilməsi,
- Mərkəzi Bankın prudensial normativlərinin iqtisadi inkişafa müvafiq olaraq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması,
- respublika üçün inkişafı prioritet hesab edilən sahələrin inkişafı üçün ixtisaslaşdırılmış bankların yaradılmasına lazımi dəstəyin verilməsi.

Bank infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində

- Bank fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktlarının digər normativ hüquqi aktlarla uyğunlaşdırılması;
- bankdaxili nəzarət və daxili auditin təkmilləşdirilməsi;
- bankdaxili ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının tam tətbiq edilməsi;
- banklarda insan resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi
- nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması;
- banklarda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və risklərin tənzimlənməsi sistemlərinin yaradılması;
- girovların mərkəzləşdirilmiş sadələşdirilmiş reyestrinin yaradılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- bazar münasibətləri şəraitində real sektorun formalaşması və maliyyələşməsi yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;
- bank sisteminin yeni şəraitə uyğun qaydada təşkili prinsipləri tədqiq edilib öyrənilmiş və onun real sektorun formalaşmasında rolu əsaslandırılmışdır;
- iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsinə uyğun pul-kredit siyasətinin elmi-nəzəri konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır;
- real sektorun maliyyələşdirilməsində daxili və xarici maliyyə mənbələrindən istifadənin optimal nisbəti müəyyən edilmişdir;
- müasir şəraitdə Azərbaycanda real sektorun banklar tərəfindən maliyyələşdirilməsinin müasir vəziyyəti və ona təsir edən amillər təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqat işində irəli sürülən vəzifələr, istifadə olunan üsullar, təkliflər tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyətini təcəssüm etdirir, tədqiqat işinin nəticələri isə “Bank işi” fənninin tədrisi prosesində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: bank sistemi, beynəlxalq qloballaşma, inflyasiya, maliyyə, pul - kredit, depozit, valyuta, investisiya, risk, infrastruktura, strategiya

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.H., Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri, Bakı 2003
2. Abbasov Ə., Məmmədov Z, Rzayev R, Həmişəyeva Ş, Bank işi və elektron bankçılıq, Bakı 2003
3. Abdullayev Ş, Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması, Bakı 2001
4. Bəşirov R.A., Bank işi, Dərs vəsaiti, Bakı, 2007

5. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar, Bakı, 2009
6. Məmmədov Z.F., Pul, kredit və banklar, Dərslik, Bakı, 2010
7. Məmmədov Z, "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı 2013
8. Məmmədov Z, "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi" Bakı 20

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКА В ЭПОХУ МЕЖДУНАРОДНОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ф.Дж.Керимов

О.Т.Гусейнов

Азербайджанский Технологический Университет

fazilkerimov54@mail.ru

Статья посвящена теме о направлениях усовершенствования деятельности Центрального Банка в эпоху международной глобализации и в развитии Азербайджанской экономики, а также его операциям. Основная цель состоит в выявлении социально-экономического развития, в целом роль и значение Центрального Банка в процессе формирования новой социально-экономической системы, усовершенствования денежно-кредитной политики в методике анализа направлений и проблем, а также его регулировании. В статье наряду с этим затронуты вопросы усовершенствования денежно-кредитной политики, инструменты денежно-кредитной политики Центрального Банка, исследованы макроэкономические результаты этой политики, разработаны направления его усовершенствования, в целом антикризисная политика Центрального Банка.

Ключевые слова: банковская система, международная глобализация, инфляция, финансы, деньги - кредит, депозит, валюта, инвестиции, риск, инфраструктура, стратегия

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE ACTIVITIES OF THE CENTRAL BANK IN THE ERA OF INTERNATIONAL GLOBALIZATION

F.J.Karimov

O.T.Huseynov

Azerbaijan Technological University

fazilkerimov54@mail.ru

The article is devoted to the topic of directions for improving the activities of the Central Bank in the era of international globalization and in the development of the Azerbaijani economy, as well as its operations. The main aim of the work is to show the role of Central Bank in the country economy, the influence level of globalized crises to the world economy, the role of Central Bank in the stimulating of this crises, efficiency of money-credit policy hold by Central Bank and investigating modern situation of mutual cooperation among commercial banks and central bank of the republic. Along with this, the article touches upon the issues of improving the monetary policy, the instruments of the monetary policy of the Central Bank, the macroeconomic results of this policy are investigated, the directions for its improvement are developed, and the anti-crisis policy of the Central Bank is intact.

Keywords: banking system, international globalization, inflation, finance, money - credit, deposit, currency, investment, risk, infrastructure, strategy

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

M.R.Babayev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

mahar.babayev.91@gmail.com

Müasir dövrün iqtisadiyyatında azad bazar iqtisadiyyatı geniş yayılmışdır. Beləki bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin müdaxiləsi nəzərə alınmasa da müəyyən sahələrdə İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Dövlət tənzimləməni bir sıra mexanizmlərdən istifadə edərək həyata keçirir. Eyni zamanda bu mexanizmlərin tərkib hissəsi olaraq bir sıra iqtisadi siyasətdən istifadə edir. Bu siyasətlərdən əsasıda vergi siyasətidir. Məqaləmizdə vergi siyasətinin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu və əhəmiyyəti araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Vergi çox qədim zamanlarda, demək olar ki, dövlətlə eyni vaxtlarda meydana gəlmiş və büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Vergi dövlətin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgənikləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsində və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir. Vergilər tənzimləmə vəzifəsi olaraq vergitutma sisteminin dəyişdirilməsi və fərqləndirilməsində, dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış iqtisadi proqramlara uyğun olaraq mənfəətin və kapitalın bir hissəsinin vergidən azad edilməsi üçün güzəştlərin nəzərdə tutulması və.s –də göstərir. Beləki, qeyd etmək lazımdır hökumət tərəfindən seçilmiş vergitutma sistemi çox mühüm tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. İqtisadiyyatın Dövlət tənzimlənməsində vergi siyasətinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Vergi siyasəti vasitəsilə dövlət iqtisadi proseslərin rəşional idarə edilməsini həyata keçirir.

Mövzunun aktuallığı. Araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolu danılmazdır. Beləki bazar azad rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq müəyyən məqamlarda dövlətin rolu danılmaz faktır. İstənilən dövlət həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində cəmiyyətin maraqlarını ifadə etməklə iqtisadi, hərbi, sosial və digər sahələrdə siyasət işləyib hazırlayır və həyata keçirir. Dövlət tənzimlənməsi prosesində bilavasitə dövlətin maliyyə siyasətində təcəssüm olunan maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunur. Bu mexanizmlərdən biridə vergi siyasətidir ki, bu siyasət iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində əsas alətlərdən biridir. Vergi siyasətinin əsas subyekti dövlətdir. Dövlətin vergi siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sahə və ərazi nöqtəyi-nəzərindən ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün şəraitin yaradılması;
- dövlətin maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi;
- bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlir səviyyələri arasında yaranmış qeyri-bərabərliyin hamarlanması.

Bütün deyilənlərin nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq mövzu tam aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi. Bazar iqtisadiyyatında verginin rolunun araşdırılıb öyrənilməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergi siyasətinin tətbiqinin əhəmiyyəti.

Materiallar və müzakirələr:

Dövlət ümummillə mənafeələrin daşıyıcısı kimi özünü iqtisadi siyasətin bütün istiqamətlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə reallaşdırır. Dövlətin iqtisadi siyaəsti ölkənin, dövlətin və xalqın məqsəd, vəzifə və maraqlarını ifadə və təcəssüm etməlidir. İqtisadi siyasət dedikdə həm də iqtisadi prosesləri arzu olunan istiqamətə yönəltmək, nəzərdə tutulur məqsədlərə nail olmaq, sosial –iqtisadi problemləri həll etmək naminə hökumət tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslərin məcmusu vasitəsilə dövlətin gördüyü iqtisadi tədbirlərin ana xətti başa düşülür. İqtisadi siyasət ölkə hökuməti tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət xəttini bilavasitə əks etdirir. Dövlətin elmi-texniki siyasəti, innovasiya, antiinhişar, vergi, vergi siyaəsti, həmçinin milli iqtisadi təhlükəsiziliyin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Dövlətin iqtisadi siyaəsinin prioritetləri inkişafın tarixi mərhələsindən asılı olaraq dəyişir. Bu prioritetli istiqamətlər sırasına maddi istehsal sferası və qeyri-istehsal sahələri kəsiyində siyasəti, regional sosial-iqtisadi siyasəti və.s. əlavə etmək olar. [1.s-118].

Bazar iqtisadiyyatı heç də dövlətin idarəetmə və tənzimləmə proseslərindən kənarlaşdırılması demək deyildir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu proseslər özlüyündə təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləni ifadə etməməlidirlər. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaratmalı və bu mexanizmlərin köməyi ilə iqtisadi prosesləri tənzimləməlidir. Hətta iqtisadi inkişaf səviyyəsi təqribən eyni olan müxtəlif ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsi müxtəlifdir. Məsələn, İsveçdə bu müdaxilənin səviyyəsi kifayət qədər yüksək, Almaniya, Yaponiya, ABŞ-da isə nisbətən aşağıdır.

Dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergi siyasətinə xüsusi yer verir. Dövlət, vergi nsistemindən iqtisadiyyata təsir göstərmək üçün istifadə edir. Vergilər fiskal, sosial, tənzimləmə və stimullaşdırma vəzifələrini yerinə yetirir. Vergilərin fiskal funksiyası o deməkdir ki, onların köməyi ilə dövlətin fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradan pul vəsaiti fondlarını yaradılır. Son illərdə vergilərin sosial, tənzimləmə və stimullaşdırma vəzifələri də xeyli inkişaf etmişdir. Vergilər cəmiyyətin sosial həyatında çox mühüm rol oyanayır. Parlamentlərin iclasında, partiyalarında yığıncaqlarında vergilər barədə daim müzakirələr aparılır, onların aşağı salınması ilə əlqədar vədlər verilir. Vətəndaşların çoxunda belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, guya onlar əhalinin digər təbəqələrinə nisbətən daha çox vergi verir və dövlət onların rifahının yüksəldilməsi üçün bir o qədər çox vəsait ayırmır. [2.s-102].

Vergi siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ölkənin vergi sistemini yaradarkən, dövlət ondan müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün istifadə etməyə can atır. Vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas elementlərindən biridir. Dövlətin vergi siyasəti dedikdə, dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış, vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemi başa düşülür.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq istənilən dövlətin vergi siyasəti ilk növbədə onunla müəyyən olunur ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Vergi siyasətinin əsas məqsədi vergilərin mahiyyəti və funksiyalarından irəli gəlir və məcmu ictimai məhsulun bir hissəsinin dövlət tərəfindən alınmasından və bu vəsaitlərin büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Beləliklə, vergilər öz təyinatlarını və funksiyalarını vahid büdcə prosesində həyata keçirirlər. Hər bir maliyyə ili üçün büdcə qəbul edilərkən vergi siyasətinin əsası qoyulmuş olur. Onun həyata keçirilməsi isə uyğun qanunvericilik və normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə aparılır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti vəsaitlərin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Vergi tənzimlənməsinin məzmunu və məqsədi vergitutma sisteminin tənzimləyici funksiyası ilə müəyyən edilmişdir. Bu proses obyektiv olaraq zəruridir və onun nəticəsi istifadə edilən üsulların iqtisadiyyatın həqiqi vəziyyətinə adekvatlığından asılıdır. Vergi tənzimlənməsi üsullarından istifadə edilməsi vergilərin tənzimləyici funksiyasından maksimal dərəcədə istifadə etməyə maneçilik törədən fiskal funksiya ilə bağlı ziddiyyətlərlə müşayiət olunur. Vergi tənzimlənməsindən istifadə edilməsi üçün başlıca şərt təkrar istehsal prosesinin gedişatına dövlət müdaxiləsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğudur.

İqtisadi inkişaf prosesini təmin etmək və böhran hallarını müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün hər bir ölkənin hökuməti İqtisadiyyata dövlət təsiri sistemində olan bütün üsullardan istifadə edirlər. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişafın üç əsas modelindən istifadə edilirdi ki, onların hər birində İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və bu prosesdə vergilərin roluna yer ayrılırdı.

“Liberal” model. Milli İqtisadiyyatın inkişafının liberal strategiyası daha ardıcıl olaraq ABŞ və Böyük Britaniya kimi dövlətlərin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkələrin hökumətləri iqtisadiyyat subyektlərinə sosial və iqtisadi intizamı saxlamaq üçün minimal zəruri hədd daxilində təsir göstərirlər, bütün qalan hallarda isə güvənirlər. Vergi yığımlarının həcmi isə elə minimal həcmdə müəyyənləşdirilir ki, o dövləti özünə xas funksiyaları yerinə yetirmək üçün kifayət edəcək həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin etsin.

“Planlı-inzibati İqtisadiyyat” modeli. “Planlı-inzibati İqtisadiyyat” modelinin əsas xüsusiyyəti dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsinin yüksək olması, praktiki olaraq bütün müəssisələrin dövlətə məxsusluğu və onların inzibati-amirlik üsulu ilə idarə edilməsidir. İqtisadi inkişafın bu modelində vergilərin rolu çox cüzdür. Hüquqi şəxslərin mənfəətinin hər bir müəssisə üçün fərdi olaraq müəyyənləşdirilən normativdən artıq hissəsi dövlət büdcəsinə alınır.

“Sürətli inkişaf strategiyası” modeli. “Sürətli inkişaf strategiyası” modeli II Dünya Müharibəsindən sonra Yaponiyada yaradılmışdır. Bu model çərçivəsində daha yüksək artım potensialı

olan sahələrin müəyyənləşdirilməsində hökumətin rəhbər rolunu nəzərdə tutan üsullar geniş yayılmışdır. Sürətli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrin vergi siyasəti üçün dövlətin iqtisadiyyata təsirinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən məqsədli vergi güzəştlərinin sayının çox olması xarakterikdir. Bundan başqa, vergi yükünün əsas ağırlığı şirkətlərdən fiziki şəxslərin üzərinə keçirilir. Göründüyü kimi, sürətli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu kifayət qədər yüksəkdir. [3.s-31]

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergi siyasətinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Beləki vergilər tənzimləyici funksiyası vasitəsi ilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm aləti kimi çıxış edir. Araşdırmamızdan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Sən nəticə olaraq aşağıdakı fikirləri ifadə edə bilərik.

-Vergilər demək olar ki, dövlətlə eyni vaxtda meydana gəlmişdir və büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi hesab olunur. Vergilər Fiskal, sosial, tənzimləmə və stimullaşdırma vəzifələrini yerinə yetirirlər;

-Müxtəlif dövrlərdə işlənmiş tənzimləmə modellərinin hər birində vergilərə xüsusi yer ayrılmışdır;

-Vergitutma xüsusi prinsiplərə əsaslanır, tənzimləmə mexanizminə məlumdur, müxtəlif formaları vardır və dövlət tərəfindən tənzimlənir;

-Azərbaycan Respublikasının öz vergi sistemi vardır. Və İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində xüsusi çəkiyə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində xüsusi alət kimi Vergi sisteminin müstəsna rol oynaması əsaslandırılmışdır ;

-İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müasir modellərində vergi sisteminə xüsusi yer verilməsinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir;

-Vergi sisteminin inzibati amirlik sisteminə xas bir sistem olmadığı, eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı sisteminin əsas aləti olduğu müəyyən edilmişdir;

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin tətbiqi bazar iqtisadiyyatı şəraitində İqtisadi inkişafa nail olmanı sürətləndirmək üçün dövlətin dolayı təsir yolları kimi vergi sisteminin əsas aləti olaraq istifadə edilməsinin əhəmiyyətinin ön plana çəkilməsi ilə xarakterizə edilir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Bazar iqtisadiyyatında azad rəqabət hər zaman özünü doğrultmur. Dövlət bazar iqtisadiyyatının mərkəzində duraraq dolayı vasitələrlə təsir edərək iqtisadi inkişafa nail olmağa çalışır. Bu iqtisadi inkişafın əsasında düzgün həyata keçirilmiş vergi siyasətinin payı böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Mirzəyeva H.Ə., “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” Bakı, 2015

2. Məmmədli Oktay “Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi” Bakı, 2013

3. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris mərkəzi “Vergiyə giriş” Dərslük Şamax, 2014 s, 31
Məmmədov Ələkbər “Vergi və tərəqqi” Bakı, 2015

4. Kəlbəyev Y.A., “Vergi siyasətinin konseptual əsaları və praktik aspektləri” Bakı, 2012

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TAXES IN THE STATE REGULATION OF THE ECONOMY

M.r.Babayev

Azerbaijan Technological University

mahar.babayev.91@gmail.com

The free market economy is widespread in the modern economy. Thus, although state intervention is not taken into account in a market economy, the importance of state regulation of the economy in certain areas is great. The state implements the regulation using a number of mechanisms. At the same time, it uses a number of economic policies as part of these mechanisms. At the heart of these policies is tax policy. Our article studies and analyzes the role and importance of tax policy in the regulation of the economy

Keywords: Regulation, tax, fiscal, policy, state

YÜNGÜL SƏNAYE İSTEHSALININ STİMULLAŞDIRILMASINDA İNVESTİSİYALARIN ROLU

F.Ə.Məmmədov

Ş.R.Abbasova

Gəncə Dövlət Universiteti

sehla.abbasova.2018@mail.ru

Hazırda Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının davamlılığının təmin olunması istiqamətində mühüm məsələlərdən biri qeyri-neft sənayesinin çox şaxəliliyinin təmin olunmasıdır. Bu istiqamətdə vacib nüanslardan biri də sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin regionların resurs potensialına müvafiq olaraq səmərəli təşkilidir. Məlumdur ki, keçmiş ittifaq dövründə respublikamızın bölgələrində bir çox sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə uzalaşmayan bir çox müəssisə öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Bu proses həm əmək resurslarının həm də daxili kapital axınının coğrafi baxımdan təmərgüzləşməsinə zəmin yaratdı. Belə ki, iqtisadi sistemin transformasiyası son iyirmi ildə respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri coğrafi baxımdan yalnız Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşməsinə səbəb olmuşdur. Yaranmış vəziyyətin müsbət istiqamətdə dəyişikliyinə təmin etmək üçün son illər dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilmiş səmərəli sosial-iqtisadi layihələr, dövlət proqramları regionların investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına xidmət etmişdir.

İnvestisiyaların müasir iqtisadi prosesin təkanverici amili olması danılmaz faktdır. Onların düzgün yönəldilməsi və gəlir əldə etmək üçün ən uyğun sahələrin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi siyasətin prioritetini təşkil edir [4]. İqtisadi fəaliyyət istiqaməti də investisiya fəaliyyəti zamanı diqqətə alınan amillərdəndir. Başqa sözlə, bəzi müəssisələr istehsal güclərinin böyük olmasına baxmayaraq diqqət cəlb edə bilməyən profillər üzrə çalışırlar. Belə olan təqdirdə yenidənqurma imkanları nəzərdən keçirilməlidir [2]. Yenidənqurma və ya portfelin dəyişdirilməsi bir sıra hallarda investisiya mühitinin formalaşmasına mühüm təsir edir. İntestisiya mühiti dedikdə kapitalın tətbiq olunduğu ölkədəki mövcud şərait nəzərdə tutulur. Bu şəraitə siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial, təşkilati-inzibati və digər amillər təsir edir .

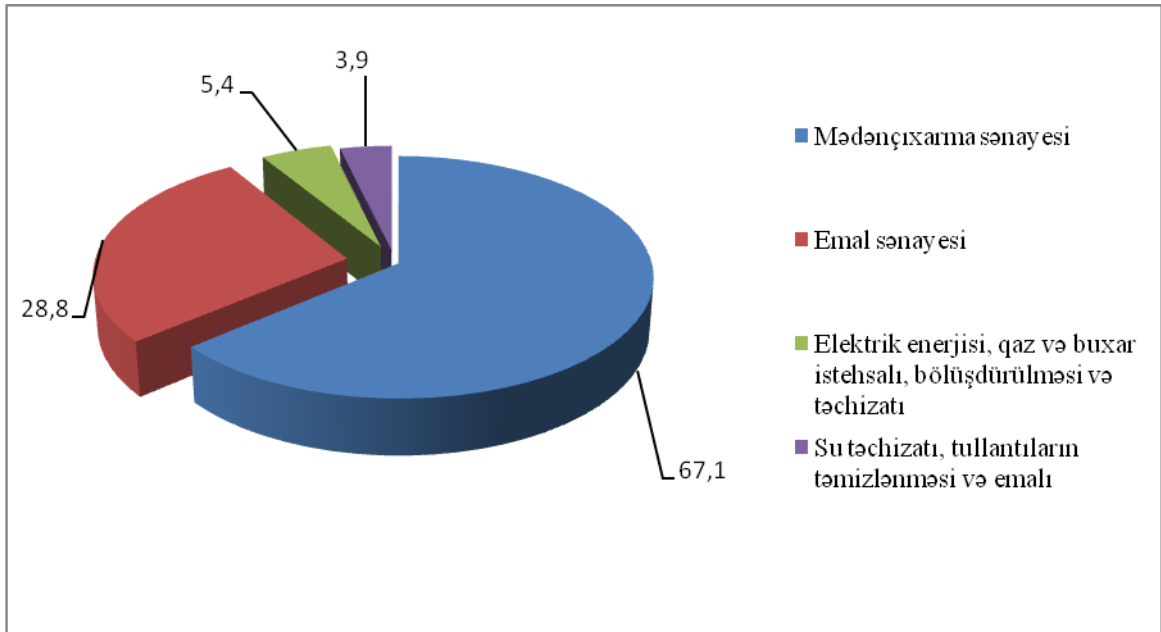
İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya (mln.manat)

Cədvəl 1

	2005	faizlə	2010	faizlə	2015	faizlə	2019	faizlə	2020	faizlə
Sənaye	4176.0	72.4	4276.2	43.2	8499,9	53,3	9258,0	49,9	9065,3	52,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	40.7	0.7	431.0	4.4	355,4	2,2	769,5	4,2	520,6	3,0
Tikinti	46.1	0.8	113.8	1.2	2123,5	13,3	3550,4	19.2	3178,5	18,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	517.2	9.0	2449.1	24.7	2199,9	13,8	2190,7	11.8	2092,6	12,1
İnformasiya və rabitə	158.0	2.7	212.0	2.1	335,3	2,1	547,1	3.0	185,5	1,1
Digər sahələr	831.9	14.4	2423.6	24.4	2443.0	15,3	2223,8	11.9	2183,6	12,7

Mənbə: Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-neft sektorunun sahələri arasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, informasiya və rabitə üzrə investisiyalar yüksək tempə artmışdır. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların miqdarı 12,7 dəfə artaraq 520,6 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bu isə ümumi investisiya qoyuluşlarının 3,0 % təşkil etmişdir. Müvafiq dövrdə ən yüksək göstərici tikinti sektorunda qeydə alınmışdır.

Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə tikinti sektoruna qoyulan investisiyaların miqdarı rekord səviyyədə 68.9 dəfə artaraq 3178,5 milyon manata yüksəlmişdir. İllər üzrə qeyri-neft sektorunun sahələri arasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, üzrə investisiyalar yüksək templə artmasına baxmayaraq hələ də təəsüf ki, sənaye sahəsi, digər sahələr, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı daha çox üstünlük təşkil edir [5].

Şəkil 1. 2020-ci ildə sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar%-lə

2020-ci ilin məlumatlarına diqqət yetirsək sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların içərisində neft-qaz hasilatının həyata keçirildiyi mədənçixarma sənayesinin öncüllük təşkil etdiyini görürük. Belə ki, 2020-ci ildə sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların içərisində 67,1 % xüsusi çəki məhz mədənçixarma sənayesinin payına düşür. Müvafiq dövrdə emal sənayesi 28,8%; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 5,4%, Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi isə 3,9% paya sahib olmuşdur[5].

Dünyatəcrübəsi göstərir ki, yalnız maddi istehsalının inkişafı yönəldilmiş birtərəfli tədbirlər arzu olunmamışdır. İncəməli istehsalın inkişafı üçün sənayedə, kənd təsərrüfatında və tikinti sahəsində inkişafın ailələrə, xidmət bazarının genişlənməsinə, investisiya qoyuluşlarının artırılmasına və rəqabətin inkişafına müvəffəq olmuşlar [3].

Texnoloji təchizat və onun müasirləşdirilməsi də investisiya fəaliyyətlərində önəmli yer tutur. Texnoloji təchizat səviyyəsinin yüksəkliyi investorda müəssisə haqqında müsbət rəy formalaşdırma bilər. Bundan başqa investorlar müəssisələrin texnoloji təminatında innovasiyalara və ya müəyyən iri və orta layihələrin texnoloji dəstəyinin maliyyələşdirilməsinə də maraq göstərirlər [1 səh. 14].

2020-ci ildə Azərbaycanda sənaye sektoruna 9065,3 milyon manat investisiya yatırılmışdır. Sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların strukturuna nəzər saldıqda görürük ki, burada ən çox pay 67,1 %-lə mədənçixarma sənayesinin payına düşür. Qeyd edək ki, ölkə iqtisadiyyatında mühüm istehsal sahələrindən olan emal sənayesi bu strukturda cəmi 5,4% paya sahib olmuşdur. Emal sənayesinə yatırılmış investisiyaların strukturunda isə kimya sənayesi 54,6 %; neft məhsulları istehsalı 17,7%; qida məhsulları istehsalı 8,6% ; yüngül sənaye sektoruna yatırılan investisiyalar isə emal sənayesinə yönləndirilən vəsaitlərin içərisində cəmi 1,6 % paya sahib olmuşdur. Yüngül sənaye sektoru hazırda rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrindən biri kimi geniş potensiala malikdir. Respublikamızda bu sahə üçün həm kifayət qədər xammal potensialı həm də geniş istehlak bazarı mövcuddur. Araşdırmalardan məlum olur ki, 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə yüngül sənaye sektoruna yatırılan investisiyaların miqdarı 70,0% artmışdır. Sahəyə yönləndirilmiş 41,9 milyon manat investisiyanın 15,4 milyon manatı toxuculuq sənayesinə 25,6 milyon manat isə geyim istehsalı sahəsinə yatırılmışdır [5].

Apardığımız tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, yüngül sənaye sahəsinin investisiya

cəlbediciliyini artırılması istiqamətində aşağıdakı məsələlər prioritet təşkil edə bilər :

- rəqabətqabiliyyətli istehsalın inkişafının təmin olunması hazırda dövlətimizin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin prioritetini təşkil edir. İxracıya uyğun məhsul istehsal edən biznes subyektlərinin maliyyə dayanaqlığının artırılması və istehsal xərclərinin optimallaşdırılması baxımından onlara tətbiq olunan vergilərin digər biznes subyektləri ilə fərqləndirilməli, xüsusilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən yüngül sənaye müəssisələrinə tətbiq olunan vergilərin bu aspektdə diferensiallaşdırılması əhəmiyyətli ola bilər;

- respublikamızda yüngül sənaye sahəsi üçün çox geniş imkanlara malikdir. Sahənin xammal təminatçısı olan kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə yüngül sənaye məhsulları istehsal edən müəssisələrin vahid ərazi çərçivəsində yerləşdirilməsi və buna müvafiq ən optimal təşkilati struktura malik klasterlərin yaradılması bu sahənin inkişafı üçün mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: yüngül sənaye, emal müəssisələri, qeyri-neft sektoru, rəqabət, iqtisadi, diversifikasiya

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov S. M., «Модернизация производства легкой промышленности», Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi, Bakı 2013-ci il
3. Hammond J., & Kohler K., (2000), E-commerce in the textile and apparel industries Tracking a Transformation: E-commerce and the Terms of Competition in Industries
4. TUSIAD (2017), Dijitalleşen Dünyada Ekonominin İtici Gücü: ETicaret. Yayın No: TUSIAD, T, 2017, 04, 587
5. www.stat.gov.az

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В СТИМУЛИРОВАНИИ ПРОИЗВОДСТВА ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

Ш.Р.Аббасова

Гянджинский Государственный Университет
sehla.abbasova.2018@mail.ru

Одним из важных вопросов в нашей стране является обеспечение диверсификации нефтяной промышленности, а одним из важных нюансов в этом направлении является эффективная организация деятельности промышленных предприятий в соответствии с ресурсным потенциалом регионов. После обретения независимости многие предприятия, не отвечающие требованиям рыночной экономики, были вынуждены закрыться. Этот процесс заложил основу для географической концентрации как трудовых ресурсов, так и потоков внутреннего капитала. Трансформация экономической системы за последние двадцать лет привела к географическому размещению действующих в стране промышленных предприятий только в Баку и на Абшеронском полуострове. Эффективные социально-экономические проекты и государственные программы, реализуемые нашим государством в последние годы, послужили повышению инвестиционной привлекательности регионов.

Из нашего исследования можно сделать вывод, что приоритетными в повышении инвестиционной привлекательности легкой промышленности могут быть следующие вопросы:

- В современных условиях в структуре кредитного портфеля, выдаваемого на кредитном рынке республики, преобладает потребительский кредит. Мировой опыт показывает, что для повышения финансовой безопасности субъектов предпринимательства и повышения конкурентоспособности банков бизнес-кредиты должны быть приоритетными в этой структуре. Считаем, что для повышения экономической заинтересованности предпринимателей, работающих в сфере легкой промышленности, необходимо разработать программы мотивации соответствующими государственными органами.

Ключевые слова: легкая промышленность, нефтеперерабатывающие заводы, нефтяной сектор, конкуренция, диверсификация экономики

THE ROLE OF INVESTMENT IN STIMULATING THE PRODUCTION OF LIGHT INDUSTRY

S.R.Abbasova

Ganja State University

sehla.abbasova.2018@mail.ru

One of the important issues in our country is to ensure the diversification of the non-oil industry, and one of the important nuances in this direction is the effective organization of the activities of industrial enterprises in accordance with the resource potential of the regions. After independence, many enterprises that did not meet the requirements of a market economy were forced to close. This process laid the foundation for the geographic concentration of both labor and domestic capital flows. The transformation of the economic system over the past twenty years has led to the geographical distribution of industrial enterprises operating in the country only in Baku and the Absheron Peninsula. Effective socio-economic projects and government programs implemented by our government in recent years have served to increase the investment attractiveness of the regions.

From our study, we can conclude that the following issues can be priorities in increasing the investment attractiveness of light industry:

-In modern conditions, consumer credit prevails in the structure of the loan portfolio issued in the credit market of the republic. World experience shows that in order to increase the financial security of business entities and increase the competitiveness of banks, business loans should be a priority in this structure. We believe that in order to increase the economic interest of entrepreneurs working in the light industry, it is necessary to develop motivation programs by the relevant state bodies.

Keywords: light industry, oil refineries, non-oil sector, competition, economic diversification

MARKETİNQİN XİDMƏTİNİN İNKİŞAFINDA KOMMUNİKASIYA SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSASELEMENTLƏRİ

K.A.Hüseynli

Dos. V.M.Ramazanov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Konulasan@gmail.com

Marketinqin kommunikasiya sistemi əmtənin irəlilədilməsi üzrə stimullaşdırma tədbirləri kompleksini özündə birləşdirir. Bu sistem, eyni zamanda, kommunikativ prosesin həyata keçirilməsini, istehlakçılara zəruri informasiyanın çatdırılmasını, alıcılarla şəxsi əlaqələrin yaradılmasını, ictimaiyyətlə işgüzar münasibətlərin formalaşdırılmasını, və s. bu kimi digər stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur.

Marketinqin kommunikasiya sistemi müxtəlif istiqamətlərdə stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edir, bu məqsədlə əmtənin irəlilədilməsinin ümumi və fərdi proqramlarda müxtəlif kommunikasiya üsullarından və vasitələrindən istifadə edilir.

Marketinqin kommunikasiya sistemi istehlakçılara təsir vasitəsi kimi, əsasən beş elementi - beş istiqamətdə stimullaşdırma tədbirləri kompleksini özündə birləşdirir: reklam, satışın stimullaşdırılması, şəxsi satış, birbaşa marketinq,

ictimaiyyətlə əlaqə. Son dövrlərdə birbaşa marketinq kommunikasiya sistemində olduqca mühüm rol oynamağa və sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Reklam - hər hansı bir şəxsin sifarişilə firma, məhsul, xidmət və ideyalar haqqında, şəxsin iştirakı olmadan, zəruri məlumatların pullu yayım formasıdır. Bu gün reklamın aktuallığı heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, o, bazar iqtisadiyyatının vacib elementi hesab edilir və onun inkişafında olduqca mühüm rol oynayır. Reklam marketinqin kommunikasiya sisteminin əsas elementlərindən biri olmaqla tələbin formalaşmasında və satışın artırılmasında güclü təsirə malikdir və bu baxımdan, ona ayrıca bir bölmə kimi baxılır.

Satışın stimullaşdırılması-real və potensial alıcılara fərdi və dolaylı yolla təsir etməklə, müəssisənin məhsuluna tələbat yaratmaq və satışın həcmi artırmaq məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir.

Şəxsi satış - bir və ya bir neçə potensial alıcı ilə söhbət əsasında əmtəni satmaq məqsədilə sifahi şəkildə təbliğat aparılması yolu ilə məhsul satışının həyata keçirilməsidir.

Birbaşa marketinq - satıcılarla alıcılar arasında birbaşa münasibətlərin yaradılması, bu məqsədlə kommunikasiyanın müxtəlif vasitələrindən istifadə etməklə məhsul satışının həyata keçirilməsidir.

İctimaiyyətlə əlaqə - firma və onun məhsulu haqqında cəmiyyətdə müsbət rəyin formalaşmasını, xoşagəlməz şayiələrin aradan qaldırılmasını təmin etmək məqsədilə istehlakçılarla, onların ayrı-ayrı qrupları ilə xoş münasibətlər yaradılmasını, bu məqsədlə görüşlər keçirilməsini, onlara zəruri məlumatların çatdırılmasını, digər müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Son dövrlərdə ictimaiyyətlə əlaqənin əsas konsepsiyasikimi

«Pablik Rileşnz» (P.R.) proqramı işlənib hazırlanmış və tətbiq olunmağa başlamışdır. Yerli və xarici ədəbiyyatlarda PR-ə verilən müxtəlif tərifləri və yanaşmaları ümumiləşdirərək, aşağıdakı fikri söyləmək olar:

- PR marketinq fəaliyyətinin effektivini yüksəltmək məqsədilə, müəssisə ilə istehlakçılar və bütövlükdə cəmiyyət arasında işgüzar əlaqələrin yaradılmasını təmin edən mürəkkəb bir sistemdir. PR proqramı marketinq fəaliyyətində qarşıya qoyulan bəzi məsələlərin həllinə dair əhatəli təhlillərin aparılmasını, onların nəticələrinə uyğun olaraq müəssisə rəhbərlərinə əməli tövsiyələrin verilməsini, müəssisə ilə ictimaiyyət arasında xoş münasibətlərin yaradılmasını təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Marketinqin kommunikasiya sisteminin yuxarıda qeyd olunan elementlərinin hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, reklamı həyata keçirərkən müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrindən və digər vasitələrdən istifadə edilir. Şəxsi satış ticarət agentlərinin şəxsi görüşləri, bacarıqları və söyləri sayəsində həyata keçirilir. Satışın həvəsləndirilməsi satış yerində reklamın, məhsul satışının və alışının stimullaşdırılması üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Birbaşa marketinq müxtəlif vasitələrdən

(kataloqlar, birbaşa poçt göndərişləri, telefonla satış, telemarketing, faks, internet və s.) istifadə etməklə satıcı ilə alıcı arasında birbaşa əlaqələrin yaradılmasını təmin edir. İctimaiyyətlə əlaqə spesifik xüsusiyyətlərə malik müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində firma ilə ictimaiyyət arasında xoş münasibətlərin yaradılmasını təmin edir.

Göründüyü kimi, kommunikasiya sisteminin qeyd olunan əsas elementləri müxtəlif istiqamətlərdə stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda, firmalara səmərəli marketing fəaliyyətini həyata keçirməyə, rəqabətqabiliyyətli olmağa imkan yaradır. Lakin kommunikasiyanın stimullaşdırma tədbirləri qeyd olunan əsas vasitələrlə tamamlanmır. Məhsulların xarici görünüşü, qiyməti, qablaşdırılması, sərgilər, yarmarkalar və digər bu kimi elementlər də alıcılara müəyyən məlumatları verir. Son dövrlərdə kompyuter və info- masiya texnologiyalarında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər marketingin kommunikasiya texnologiyalarında da ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Marketingin kommunikasiya sisteminin tətbiqi, ümumilikdə istehlakçıların məlumatlandırılması, onlara təsir edilməsi, onlarda məhsula tələbat formalaşdırılması, mal alışının və satışının həvəsləndirilməsi, müəssisənin imicinin yüksəldilməsi və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi tək bir kommunikasiya vasitəsindən deyil, onlardan kompleks şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: Əmtəə, marketing, reklam, kommunikasiya sistemi, stimullaşdırılma

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A., Marketing əsasları, Bakı, 2007
2. Lamben J.J., Bazar yönümlü menecment, Strateji və əməliyyat marketingi, Bakı, ADİU, 2007, 120 s

СУЩНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОММУНИКАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ МАРКЕТИНГА

К.А.Гусейнли

Дос. В.М.Рамазанов

Азербайджанский Технологический Университет

Konulasan@gmail.com

Система маркетинговых коммуникаций включает в себя комплекс стимулов для продвижения продукта. Эта система также способствует реализации коммуникативного процесса, доставке необходимой информации потребителям, установлению личных отношений с покупателями, формированию деловых отношений с общественностью и так далее. Он также предусматривает реализацию других подобных стимулирующих мер.

Ключевые слова: товар, маркетинг, реклама, система коммуникации, стимулы

THE ESSENCE AND MAIN ELEMENTS OF THE COMMUNICATION SYSTEM OF MARKETING

K.A. Huseynli

Dos. V.M.Ramazanov

Azerbaijan Technological University

Konulasan@gmail.com

The marketing communication system includes a set of incentives for product promotion. This system also facilitates the implementation of the communicative process, the delivery of necessary information to consumers, the establishment of personal relationships with buyers, the formation of business relations with the public, and so on. It also envisages the implementation of other such stimulus measures.

Keywords: Commodity, marketing, advertising, communication system, incentives

MƏHSULUN QIYMƏTİNİN YARANMASI VƏ QIYMƏT QOYMAYA TƏSİR GÖSTƏRƏN DAXİLİ VƏ XARİCİ AMİLLƏR

A.V.Abdurahmanov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

A.Allahverdi137@gmail.com

Qiymət və qiymətlərin yaranması, bazarda satış və alışın miqdarının xarakterizə edən anlayışdır. Məhsulun qiymətini ilkin olaraq istehsalçı müəssisə təyin etsə də, qiymətin istehlakçılarla razılaşdırılması alış-satış zamanı tənzimlənir. Qiymətə marketinqin böyük həcmdə təsiri vardır. Qiymət əmələ gəlməsində marketinqin əsas prinsiplərinin iki amilinin uçotuna uyğundur: nə istehsal olunursa satmamalı, nə satılırsa onu istehsal etməli.

İstehlak qiymətləri indeksi dedikdə alıcılıq qabiliyyəti orta səviyyəli olan alıcının, qeydə alınmış istifadə etdiyi xidmətlərin ümumi məcmu dəyərini dəyişməsinə göstərən nisbi göstəricidir. İstehlak qiymətinin hesablanması ölkədə yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən başqa bütün təsərrüfatları əhatə edir

Qiymətin tənzimlənməsinin bir neçə formaları vardır. Bunlardan, qiymətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, bazarda tələb və təklifə əsasən qiymətin tənzimlənməsi, gəlir siyasətinə əsasən qiymətin tənzimlənməsini misal göstərmək olar. Qiymətin tənzimlənməsində daxili və xarici amillər də mühüm yer tutur. Daxili amillər dedikdə: marketinqin səmərəli olması, istehsal olan məhsulun bazarda sayı, keyfiyyəti və s. nəzərdə tutulur. Xarici amillər dedikdə isə istehsalçı ölkənin siyasi cəhətdən sabit olması, məhsul satılan ölkənin siyasi sabitliyi, infilyasiyanın səviyyəsi, bazarın səviyyəsi və alıcılıq qabiliyyəti, eyni məhsulun bazarda rəqabəti və s. nəzərdə tutulur.

Hər hansı bir investisiya layihəsində aktiv qiymətdəyişmə strategiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün mütləq nə isə ilkin fazanı yerinə yetirməlidir. Qiymətdəyişmə prosesində mütləq olaraq maksimal gəlir imkanlarını təmin edilməlidir. Buna, qiymət səviyyəsini saxlamaqla satışa çıxan məhsulun həcmünün artırılması yolu ilə nail olmaq olar.

Məhsulun qiyməti marketinq kompleksinin ən vacib elementlərindən biridir. O, bir tərəfdən, istehsalçının məhsula çəkdiyi xərcləri ödəməklə yanaşı, ona müəyyən məbləğ əldə etməyə, məbləğin həcmi maksimumlaşdırmağa imkan verməlidir. Buna görə də, istehsalçı həmişə məhsulu baha satmağa çalışır. Digər tərəfdən, məhsulun qiyməti istehlakçıya ödədiyi məbləğin müqabilində daha çox fayda əldə etməyə imkan verməlidir. Alıcı həmişə məhsulun qiymətinin aşağı olmasında, məhsulu ucuz almaqda maraqlıdır. Bir çox hallarda məhsula həddən artıq aşağı qiymətin qoyulması istehlakçılar tərəfindən məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması kimi qəbul edilir. Deməli, qiymət elə müəyyən edilməlidir ki, satıcının və alıcının mənafeyini uyğunlaşdırsın, yəni istehsalçıya nəzərdə tutduğu mənfəət məbləğini, istehlakçıya isə ödədiyi məbləğin müqabilində faydanı, dəyəri əldə etməyə imkan versin.

Açar söz: Məhsulun qiyməti, istehlak qiymətləri indeksi, qiymətin tənzimlənməsi, daxili amillər, xarici amillər

Ədəbiyyat:

1. Qiymətin əmələ gəlməsi, Dərslük, Bakı "Müəllim" nəşriyyatı, 2019
2. Qiymətlər və qiymətin əmələ gəlməsi, Çudakov A.D., Bakı, 2009
3. https://www.stat.gov.az/source/myxs/consumer_prices
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qiym%C9%99t>

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ И ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ ПРОДУКЦИИ

А.В.Абдурахманов

Азербайджанский Технологический Университет

A.Allahverdi137@gmail.com

Внутренние и внешние факторы, влияющие на ценообразование и ценообразование продуктов

Ценообразование и ценообразование - это понятие, которое характеризует объем продаж и покупок на рынке. Хотя цена продукта изначально устанавливается производителем, соглашение о цене с потребителями регулируется на момент покупки и продажи. Маркетинг имеет огромное влияние на цену. Ценообразование основано на учете двух факторов основных принципов маркетинга: то, что произведено, не должно продаваться, а то, что продается, должно производиться.

Ключевые слова: цена продукта, индекс потребительских цен, регулирование цен, внутренние факторы, внешние факторы

INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS INFLUENCING PRODUCT PRICING AND PRICING

А.В.Абдурахманов

Azerbaijan Technological University

A.Allahverdi137@gmail.com

Price and price formation is a concept that characterizes the amount of sales and purchases in the market. Although the price of the product is initially set by the manufacturer, the price agreement with consumers is regulated at the time of purchase. Marketing has a huge impact on price. Price formation is based on the account of two factors of the basic principles of marketing: what is produced should not be sold, and what is sold should be produced.

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

E.O.Hüseynzadə, C.S.Zeynalov, E.N.Abbasov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

elbey1995@gmail.com

Turizm bu gün dünya iqtisadiyyatında xüsusi önəmə sahib olan sahələrdəndir. İldən ilə iqtisadi göstəriciləri artan bu sahənin iqtisadiyyatda multiplikativ təsirini nəzərə almaq lazımdır. Ölkəmizin turizm sektorunun inkişafı baxımından geniş imkanlar mövcuddur. Bu imkanları ölkənin qədim və zəngin tarixi-mədəni irsinin, gözəl təbiətə malik ərazilərinin, dəniz kənarı mövqeyinin, müalicəvi əhəmiyyətli resurslarının, sosial-siyasi sabitliyin, qonaqpərvərlik ənənələrinin olması ilə əlaqələndirə bilərik. Lakin bütün bunlarla yanaşı turizm özündən əlavə bir çox sahələrdə əlavə tələb yaratması, məşğulluq üzərində ciddi təsirinin olması ilə fərqlənir.

Turizm tarixi aspekt daşımaqla milli və beynəlxalq münasibətlərin vəhdətində onların sistemində, qarşılıqlı əlaqəsində inkişaf etdirilir. Ona görə də beynəlxalq standartlar da beynəlxalq turizmin təşkili və idarə olunmasında aparıcı amil rolunu oynayır. Beynəlxalq turizmə təsir edən amillər demoqrafik, iqtisadi və sosial amillər kimi ümumiləşdirilir.

Turizm iqtisadiyyatın sahələri arasında yüksək məşğulluq yaratma imkanlarına görə xüsusilə fərqlənən bir sahədir. Mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma imkanlarının məhdudluğu, sahədə əmək tutumlu fəaliyyətin üstünlük təşkil etməsi, turistlərin istehlak xərclərinin yüksək olması yüksək səviyyədə birbaşa məşğulluq yaratmaqdadır. Turizm sahəsinə məhsul və xidmətlər təklif edən digər sektorlarda da turizmə bağlı əlavə tələbin yaranması dolayısı ilə məşğulluğun artmasına təsir göstərir. Yuxarıda dediklərimizə istinad edərək turizm idarəetməyə yekun olaraq belə bir tərif verə bilərik: Turizm idarəetmə turizm məhsuluna olan tələblə təklifarasında mövcud olan təşkilati idarəetmə strukturunun müəyyən olunaraq həyata keçirilməsi mexanizmidir. Turizm idarəetməsinin müasir iqtisadi şəraitdə əsas maliyyə mənbələri sahibkarlar və ya dövlət büdcəsinin maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunması hesabına formalaşdırılır.

Dövlət tənzimləyici vəzifəsini turizm və regional maraqların qovuşmağında həll etməkdədir. Tənzimləmə yolları istehsal, bölgü və bölgədə istehlak sferasına istiqamətləndirilir. İstehsalın genişlənməyi yolu ilə dövlət gəlirlərinə daxil olmuş vergiləri çoxaltmaq və regionda vətəndaşların gəlirlərini artırmaq məqsədini güdür. İstehsal üsulu ilə bazar diktəsinə müvafiq məşğulluq sahə növləri formalaşmaqdadır. İstehsalın inkişafı infrastruktur məsələlərini həll etməkdədir.

Odur ki, bölgələrdə turizmin çiçəklənməsi kənd təsərrüfatının, təbiət sərvətlərinin, ev təsərrüfatının, inşaatın, yol təsərrüfatının inkişafına təsir göstərir və dövlət büdcə ilə və ya kreditlər vermək yoluyla bir başa həmin sahələrin inkişafına təsir göstərir, onların maliyyə mənbələrinin alətlərlə təmin edilməsini təşkil edir. Sahibkarlar yardım üçün kiçik və orta sahibkarlıq üzrə ölkə büdcəsindən hər il 10 milyon manata kimivəsə itayılır.

Turizmin inkişafı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi, turizmin inkişafına stimül verməklə yanaşı, eyni zamanda da iqtisadiyyatın canlanmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin daha geniş vüsət almasına da şərait yaratmış olur. Bu baxımdan dələ bir qənaətə gələ bilərik ki, turizmin inkişafı səviyyəsində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi iqtisadi artıma təsir etməklə, bu sahədə məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə də mühim təsir göstərmiş olur. Bu baxımdan da qarşıda duran əsas vəzifələr olaraq regionlarda turizm inkişafına şərait yaratmaq, sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağın artırılmasını təmin etməkdir.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Э.О.Гусейнзаде, Дж.С.Зейналов, Э.Н.Аббасов

Азербайджанский Технологический Университет

elbey1995@gmail.com

Сегодня туризм является одной из важных отраслей мировой экономики. Увеличивающиеся с каждым годом экономические показатели данной отрасли показывают его мультипликативное влияние. Наша страна имеет огромные возможности для развития туризма. Потому государственное регулирование и поддержка являются основными приоритетами развития туризма в нашей стране.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN AZERBAIJAN

E.O.Guseynzadeh, J.S.Zeynalov, E.N.Abbasov

Azerbaijan Technological University

elbey1995@gmail.com

Today, tourism is one of the important sectors of the world economy. The economic indicators of this industry, which are increasing every year, show its multiplicative influence. Our country has huge opportunities for the development of tourism. Therefore, state regulation and support are the main priorities for the development of tourism in our country.

MÜƏSSİSƏNİN KEYFİYYƏT MENECMENTİ SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİNDƏ LAYİHƏ, SİSTEMLİ VƏ PROSESLİ YANAŞMALARINI QARŞILIQLI İSTİFADƏNİN ƏSASLANDIRILMASI

Doz. İ.M.Seydaliyev, T.E.Cəfərzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ilham.seydaliyev@mail.ru

Müəssisələrin işlənilib hazırlanmış, tətbiq edilmiş və sertifikatlaşdırılmış keyfiyyətin idarəetmə sistemlərinin (KMS) olması bu gün onların işinin səmərəliliyini artırmaq üçün həlledici şərtədir. Üstəlik, belə müəssisələrin istehlakçılara məhsullarının üstünlüklərini və keyfiyyətini deyil, həm də məhsul istehlakçılarının etibarını qazanmaq üçün müəssisənin idarəetmə sistemlərinin özünün nə qədər mükəmməl və effektiv olduğunu sistemli şəkildə nümayiş etdirməyə imkanlar verir.

Müəssisələr öz siyasətlərinin bir hissəsi olaraq ISO 9000 seriyalı beynəlxalq standartlara əlavə olaraq keyfiyyət idarəetmə sistemləri üçün 9000 seriyalı standartları işləyib hazırlamış və təsdiq etmişlər. Standartda qeyd edilir ki, "daxili və xarici təchizatçı olan təşkilatlar tərəfindən bu standartların tətbiqi zərurəti onların birbaşa və ya son istifadəçiləri tərəfindən, habelə müqavilə və ya tender şərtləri nəticəsində müəyyən edilir".

Müəssisə keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemlərinin kütləvi şəkildə tətbiqi ikitərəfli vəziyyətə gətirib çıxardı. Bir tərəfdən, getdikcə daha çox müəssisə öz KMS-ni sertifikatlaşdırır ki, bu da təşkilatların səmərəliliyinin artmasına səbəb olmalıdır. Digər tərəfdən, KMS təşkilatlarının inkişafı və tətbiqi çox vaxt gözlənilən təsirlərə səbəb olmur. Üstəlik, təşkilatların işçilərinin bu standartlarda təcəssüm olunan prinsiplərdən məyus olduqlarını müşahidə etmək olar.

Bu problemin həlli üsullarından biri müəssisələrin keyfiyyətin idarəetmə sistemlərinin inkişafı və tətbiqi üçün sistemli və prosesli yanaşmalarının müqayisəsi ola bilər, o zaman layihənin inkişafının ilkin mərhələsində layihənin gedişatına nəzarət sistemi və keyfiyyət idarəetmə sisteminin özünün effektivliyini və səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün sistem yaradılır.

ISO 9000 seriyalı standartlar sistemli və prosesli yanaşmalarını keyfiyyət menecmentinin əsas prinsipləri kimi elan edir. Bu məqalədə layihə, sistemli və prosesli yanaşmalardan danışırıq, ona görə də məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün qısa təhlil aparılmalı və müəssisənin idarə olunması və inkişafında bu yanaşmaların əlaqəsi göstərməlidir.

Prosesli yanaşması, hər hansı bir fəaliyyətin müəssisənin idarə olunmasını yaxşılaşdırmağa yönəlmiş proseslərə çevrilməsi istənilədikdə, müəssisənin gündəlik fəaliyyətində öz işini davamlı təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur. Prosesli yanaşması müəyyən dərəcədə funksional iş üslubunun inkişafıdır. Prosesli yanaşmasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, ilk növbədə müəssisənin təşkilatı strukturuna, şöbələrin funksiyalarına deyil, son məqsədləri dəyərli məhsul və ya xidmətlərin yaradılması olan biznes proseslərinə yönəldilir, xarici və ya daxili istehlakçılara. Eyni zamanda, şirkətin idarəetmə sistemi həm hər bir iş prosesinin fərdi olaraq, həm də bütövlükdə müəssisənin bütün biznes proseslərinin idarə edilməsinə diqqət yetirir. Burada müəssisənin keyfiyyətli idarəetmə sistemi iş proseslərinin icrası texnologiyasını və əldə edilən nəticələri davamlı olaraq təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Prosesli yanaşma, mahiyyət etibarilə, müəssisənin təkmilləşdirilməsinin müasir üsullarına keçidin ərəfəsidir: "yalın istehsal", "altı siqma" və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və lazımi səmərəliliyə nail olmaq üçün digər modellər. Aydındır ki, proseslər və layihələr bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlardır. ISO 9000:2005 standartı layihəni vaxt məhdudiyyəti və bu prosesdə istifadə olunan resurslarla öz dəqiq müəyyən edilmiş məqsədi olan unikal proses kimi müəyyən edir. Dizayn və ya layihə yanaşması müasir təkəkkürün müəyyən edici üslub xüsusiyyətidir. İnsanın yaradıcı fəaliyyəti ilə bağlı demək olar ki, bütün əsas aspektlərində müasir mədəniyyətin ən mühüm tipoloji xüsusiyyətlərindən biridir. Elm və sənət, dizayn və reallığı dəyişdirmək arzusu ilə doludur. İnsanda - onun dünyaya, sosial və obyektiv mühitə münasibətində, istehlak və yaradıcılıq formalarında-dünyanın layihə təcrübəsi var. Bu günə qədər layihənin idarə edilməsinin həm nəzəriyyəsi, həm də təcrübəsi kifayət qədər işlənilib hazırlanmışdır ki, onların istifadəsi innovativ bir şey kimi deyil, ətrafdakı dünyanı dəyişdirmək üçün standart bir yanaşma kimi qəbul edilsin. Bununla belə, hər bir az və ya çox ciddi problemi həll edərkən tədqiqat obyektlərinin və subyektlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Nəticədə elmi mülahizə, təhlil və sintez tələb edən yeni vəzifələr yaranır. Keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin inkişafı və tətbiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər müəssisənin bütün

səviyyələrində qərar qəbul etmə proseslərinə təsir edən struktur, təkamül yolu ilə yenidən qurulması tələb olunduqda məhz bununla üzləşirlər.

Gələcəkdə layihə yanaşması yeni, unikal xüsusiyyətlərə malik obyektin yaradılmasına və ya çevrilməsinə əsaslanan fəaliyyət metodologiyası kimi başa düşüləcəkdir. Layihə yanaşmasının tətbiqinin əsas prinsipi funksiyalar və ya proseslərlə deyil, yeni, bir qayda olaraq, tək, təkrar olunmayan məhsulun yaradılmasını nəzərdə tutan layihə ilə işləməkdir (yeni məhsulun hazırlanması, yaradılması və yeni texnologiyanın tətbiqi, obyektin tikintisi, KMS-nin hazırlanması və tətbiqi və s.). KMS-nin işlənilib hazırlanması və tətbiqi zamanı layihə yanaşmasından istifadə çevrilmələrin arzu olunan nəticələrinin planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Prosesli yanaşmanı tamamlayan layihə yanaşması müəyyən xüsusiyyətlərə malik vahid obyekt kimi biznes və ya məhsulun yaradılması və təkmilləşdirilməsi üzrə konseptual qərarların konkret fəaliyyət planına çevrilməsi üçün əsas vasitəyə çevrilir.

Layihə yanaşmasını sistemli yanaşma ilə müqayisə etsək, sonuncu haqqında hərəkətlərin təşkilinin müəyyən bir üsulu kimi danışmaq olar hər hansı bir fəaliyyət növünü əhatə edən, onlardan daha səmərəli istifadə etmək üçün qanunauyğunluqları və münasibətləri müəyyən edən. Eyni zamanda, sistemli yanaşma problemlərin həlli metodu deyil, onların qoyulması üsuludur (Deyildiyi kimi: “Düzgün verilən sual cavabın yarısıdır”). Layihə yanaşması daha çox problemlərin həlli üsuludur. Layihə yanaşması kimi, prosesli yanaşma da “Bunu necə etməli?” sualına cavab verir, lakin ondan fərqli olaraq, daimi xarakter daşıyır. Çox vaxt tamamlanmış bir layihə prosesə çevrilir. Layihə yanaşması prosesli və sistemli yanaşmalarına əsaslanır və müəyyən dərəcədə yeni unikal obyektlərin yaradılması zamanı onların inkişafıdır.

РАЗВИТИЕ ВЗАИМНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОЕКТНЫХ, СИСТЕМНЫХ И ПРОЦЕССНЫХ ПОДХОДОВ ПРИ РАЗРАБОТКЕ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВОМ ПРЕДПРИЯТИЯ

Доц. И.М.Сейдалиев, Т.Э.Джафарзаде

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ilham.seydaliyev@mail.ru

В статье рассмотрены вопросы как развитие взаимного использования проектных, системных и процессных подходов при разработке системы менеджмента качеством предприятия. Установлено, что на сегодняшний день как теория, так и практика управления проектами достаточно развиты, чтобы их использование следовало воспринимать как стандартный подход к изменению окружающего мира, а не как нечто инновационное. Однако при решении каждой более или менее серьезной проблемы следует учитывать особенности объективных и субъективных исследования. В результате возникают новые задачи, требующие научного рассмотрения, анализа и синтеза. С этим сталкиваются специалисты, занимающиеся разработкой и применением систем менеджмента качества, когда им необходимо провести реструктуризацию предприятия, что влияет на процессы принятия решений на всех уровнях.

Ключевые слово: проектный подход, системный подход, процесный подход, системы управления, международный стандарт

DEVELOPMENT OF THE MUTUAL USE OF PROJECT, SYSTEM AND PROCESS APPROACHES IN THE DEVELOPMENT OF THE MANAGEMENT SYSTEM BY QUALITY ENTERPRISE

Prof. I.M.Seidaliev, T.E.Jafarzade

Azerbaijan State University of Economics

ilham.seydaliyev@mail.ru

The article deals with issues such as the development of the mutual use of project, system and process approaches in the development of an enterprise quality management system. It has been established that today both the theory and practice of project management are sufficiently developed that their use should be perceived as a standard approach to changing the world around us, and not as something innovative. However, when solving each more or less serious problem, one should take into account the features of objective and subjective research. As a result, new problems arise that require scientific consideration, analysis and synthesis. This is faced by professionals involved in the development and application of quality management systems when they need to restructure the enterprise, which affects decision-making processes at all levels.

Keywords: project approach, system approach, process approach, management systems, international standard

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏCƏK PROBLEM

Dos.İ.Y.Şahverdiyeva

G.M.Seyidova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

guluseyid92@gmail.com

Kiçik və orta müəssisə sahibkarları fəaliyyət başlarkən bəzi problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər arasında təcrübənin azlığı, inzibati idarəetmə prosesində çətinlik, daxilində olduqları bazar haqqında tam dolğun məlumata malik olmamaq məsələləri ilə bərabər ən önəmlisi onların maliyyə ehtiyalarına asanlıqla yetişə bilməməsidir. Sahibkarlığın maliyyə çətinliklərini bir neçə amil təsnifatlaşdırır:

Kiçik və orta müəssisələrdə mütəmadi olaraq, sahibkarlar ilk bazara addım atdığı zaman biznesin kiçik fomasının tərəqqisinə öz töhfəsini vermiş olur. Nəticədə belə müəssisələrin bazar mühitində var olması ən azından müəssisələrarası rəqabətin daha da inkişaf etməyinə gətirib çıxarır və yaxud tərsinə kiçik biznesdə rəqabət yoxdursa sahibkarların bazara daxil olması mürəkkəb olur. Dünyanın qloballaşan iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisi əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinin, onun maddi rifahının yaxşılaşmasının mühüm amillərindən biri sayılır.

Banklar kredit verərkən əsas tələblərdən biri, kredit alan şəxsin maliyyə durumudur. Borcalanın dəyişməz maliyyə durumunun olması və yaxud alınmış kredit ödənişini təmin etmək üçün müəyyən qədər likvid aktivlərə sahib olmasının əsas meyarlardan biridir. Sevris sahəsində işləyən sahibkarlar bu məsələ ilə bağlı tez-tez bir sıra çətinliklərlə rast gəlirlər ki, bunun nəticəsində onların maliyyə mənbələrinə çatmalarında problem yaranır. Banklar tərəfindən borc məbləğlərinin təmin edilməsi kredit verilməsinin vacib şərtləri əsasında təşkil edilir. Bu şərtlərə aşağıdakılar aiddir: müddətlilik, qeyri bərabərlik, təminat, haqqın geri ödənilməsi şərtləri. Tələb edilən bu şərtlər banka kredit əldə etmək məqsədilə müraciət edən şəxslərin maddi vəziyyətindən, sosial mövqeyindən, yaş sayından ailə və s. durumundan asılı olaraq aid edilir. Servis sahəsində işləyən sahibkarların kredit alınması anında, həmin insanların maddi durumunun problem yaşatması ilə bərabər, eyni zamanda biznesdə, təcrübə qıtlığının olmaları da onlara kreditin təmin edilməsinə təsir edən meyarlardandır. Bundan başqa servis sahəsində işləyən sahibkarlarda müəyyən problemlərin olması kredit ödəniş şərtlərinə təsir edir ki, bu kreditin riskliliyini çoxaldır. Bu vaxt banklar tərəfindən kreditləşmə şərtlərində və faiz tariflərində belə borc alanlara qarşı daha ciddi tələblər qoyulur.

Maliyyə təminatının dövlət tərəfindən təqdim olunması xüsusilə, rəsmi sənədlərin doğruluğundan müraciətlərin və onlarla bağlı durumların ölkə və cəmiyyət üçün səmərəsi ilə sıx əlaqədardır. Maliyyə ehtiyatlarının banklar və o biri kredit qurumları tərəfindən təmin olunması özü əsas prosesdir. Nəticədə, kredit qurumları onu təmin edərək əsasən bir sıra amilləri əsas hesab edirlər. Bu ünsürlər arasında maliyyələşdirilən obyektiv fəaliyyət vaxtı obyektin işlədən şəxsin yaşı, iş praktikası, o cümlədən müəssisənin mənfəət gətirmə qabiliyyətinin olması və b. ünsürlər təməl şərtlərdən biri hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. <https://economics.com.az>

2. <https://worldbank.org>

3. Biznesin təşkili və idarəedilməsi, Dərslük, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2021

4. Qasimov F.H., və b. "Sahibkarlığın əsasları", MAA nəşriyyatı, Bakı, 2018

5. Həsəni M.X., Maliyyə, Dərs vəsaiti, Bakı, 2016

**ПРОБЛЕМА КОТОРАЯ ПОВЛИЯЕТ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

Г.М.Сеидова

Дос.И.Ю.Шахвердиева

Азербайджанский Технологический Университет

guluseyid92@gmail.com

Обеспечение государством финансового обеспечения тесно связано, в частности, с достоверностью официальных документов и эффективностью обращений и связанных с ними ситуаций для страны и общества. Предоставление финансовых ресурсов банками и другими кредитными организациями является основным процессом. В результате кредитные организации рассматривают его исходя из ряда факторов. К числу таких элементов относятся возраст лица, эксплуатирующего объект, стаж работы, а также способность предприятия получать прибыль и др. элементы считаются одним из основных условий.

**THE PROBLEM, WHICH AFFECTS THE DEVELOPMENT OF LITTLE AND
SECONDARY ENTREPRENEURSHIP**

G.M.Seyidova

Dos.I.Y.Shahverdiyeva

Azerbaijan Technological University

guluseyid92@gmail.com

The provision of financial security by the state is closely related, in particular, to the accuracy of official documents and the effectiveness of appeals and related situations for the country and society. Provision of financial resources by banks and other credit institutions is the main process. As a result, credit institutions consider it based on a number of factors. Among these elements are the age of the person operating the facility, the work experience, as well as the ability of the enterprise to make a profit, etc. elements are considered one of the basic conditions.

VIII BÖLMƏ
TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN EKOLOJİ ASPEKTLƏRİ
ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКАЯ ОЧИСТКА ПРОМЫШЛЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД

Э.А.Маммадов

Т.Г.Муса-заде

Азербайджанский Технологический Университет
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

elshad1952@mail.ru

Наличие характерной окраски у изучаемых азокрасителей позволяет использовать в качестве критерия их электрохимических превращений изменения цветности раствора. Экспериментальные результаты, полученные в работе, свидетельствуют о об интенсивном обесцвечивании растворов азокрасителей в процессе электролиза при потенциале 1,6 В (начальное кислородное перенапряжение) и 3 В (глубокое кислородное перенапряжение) в щелочной среде, что свидетельствует о протекании электрохимической деструкции красителей. В то же время в кислой среде наблюдается неожиданный эффект углубления окраски растворов при электролизе [1]. Так для исходных растворов с концентрацией 1 г/л ПЧ (цветность $\text{Ц}^0=60$), ПГ ($\text{Ц}^0=40$), и ПЗ ($\text{Ц}^0=40$) наблюдается увеличение Ц^0 на $7\cdot 10^0$ после 2 часов электролиза. При этом спектрофотометрические измерения фиксируют убыль интенсивности поглощения, соответствующего исходному красителю и появление с последующим возрастанием во времени нового максимума поглощения в области 380–400 нм в сторону длинных волн относительно поглощения исходных красителей. Такая картина однозначно свидетельствует об электрохимически-индуцированном превращении молекул красителя, не сопровождающемся разрушением хромофорных и ауксохромных групп. Продукты превращения при этом проявляют устойчивость к дальнейшему окислению. В этой связи необходимо отметить установленный факт, что парааминобензосульфокислота в кислой среде в результате анодного окисления дает окрашенный продукт, по своим адсорбционным и спектральным параметрам напоминающих азокраситель, устойчивый к дальнейшему анодному окислению. Полученный результат показывает неперспективность использования кислых сред для деструктивного электроокисления анилиновых азокрасителей [2].

Дальнейшие исследования электроокисления азокрасителей проводились в щелочной среде.

Обесцвечивание водных растворов красителей протекает достаточно эффективно. Вероятной причиной снижения устойчивости красителей к деструктивному электроокислению в щелочной среде является ионизация сульфогрупп, что в свою очередь оказывает влияние на длину и прочность связей в цепях конъюгации молекул красителей, а также облегчает ориентацию молекул к заряженной поверхности электрода вследствие кулоновских взаимодействий. В этой связи необходимо отметить различия в кинетике электроокисления исследованных красителей. Кинетические взаимодействия степени обесцвечивания модельных растворов ($\lambda=f(T)$) показывают, что эффективность обесцвечивания снижается в ряду ПЧ>ПГ>ПЗ. При этом представляет интерес корреляция конечной степени обесцвечивания (последняя во времени точка кинетических кривых) с числом сульфогрупп в молекуле красителя. Накопление сульфогрупп молекуле красителя приводит к увеличению степени обесцвечивания растворов, причем зависимость имеет практически линейный характер. Полученные данные также позволяют сравнить кинетические данные по обесцвечиванию растворов красителей на платинированной платинеиплатинированных графитах, также показывают значительные различия степени обесцвечивания раствора ПЧ на различных анодах, активность которых убывает в

Литературы:

1. Мамедов Э.А. Гетерогенно-каталитический распад пероксида водорода на платине, в растворах содержащих смесь углеводов с формальдегидом. Материалы III Республиканской конференции молодых ученых, Баку, 1988, с.129
2. Мамедов Э.А. Электрокаталитическое обесцвечивание растворов антрахинового красителя. Вестник МАНЭБ, №12, Санкт-Петербург, 2000, с.70-73

SƏNAYE ÇİRKAB SULARININ ELEKTROKİMYƏVİ TƏMİZLƏNMƏSİ

E.Ə.Məmmədov

T.H.Musa-zadə

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

elshad1952@mail.ru

Sintetik boyalar boyaq-bəzək istehsalatında geniş tətbiq edilir. Texnoloji proseslərin əksəriyyətində rəngli çirkab suları əmələ gəlir. Azoboyaların istehsalı yüksək rəngləməyə malik olan küllü miqdarda çirkab suların əmələ gəlməsi ilə qovuşur. Bununla əlaqədar olaraq çirkab suların nəinki yalnız yüksək intensivlikli şəffaflıq dərəcəsinə, eləcə də boyanın üzünə lazımı destruksiyanı təmin edən təmizləmə üsullarının axtarılmasını böyük maraq doğurur. Çirkab suların fiziki-kimyəvi üsullarla şəffaflaşdırılması çoxvariantlıdır. Elektrokatalitik şəffaflaşdırma isə anod cəriyanının oksidləşdirmə qabiliyyətinə əsaslanır. Müxtəlif əməliyyatlarda elektrokatalitik təsirlər rəngliyinin lazımı dərəcədə azalması ilə nəticələnirlər. Bu zaman şəffaflaşdırılmanın effektivliyi əsasən anodun korroziyaya davamlılığından, cərəyanın potensialından, sıxlığından asılı olur. Fərdi boyalar, eləcə də onların qarışığı üçün nail olunmuş yüksək şəffaflaşdırma dərəcəsi, elektrokimyəvi destruksiyanın tərkibində küllü miqdarda boyalar olan çirkab suların təmizlənməsi texnologiyasının əsaslı kimi istifadə olunmasına imkan verir.

ELECTROCHEMICAL TREATMENT OF INDUSTRIAL WASTEWATER

E.A.Mammadov

T.H.Musa-zade

Azerbaijan Technology University

Azerbaijan State Agrarian University

elshad1952@mail.ru

The synthetic dyes are widely used in dyeing-trimming productions. In most of technological processes the dyed waters appear. Azo-dyes production is accompanied by appearing of large amount of highly dyed sewage.

MÜƏSSİSƏDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏTBİQİNİN MAHİYYƏTİ

M.A.Kərimova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

kmehriban9@gmail.com

Innovasiya dedikdə, elmi-texniki tərəqqinin potensial gücündə yeni texnologiya və məhsullarında öz əksini tapan elmi-texniki nailiyyətlərin reallaşdırılması başa düşülür. Elmi-texniki innovasiya elm-istehsal tsiklinin son nəticələrini ifadə edir ki, bu elmi-texniki məhsul kimi təqdim olunur. İnnovasiyaya üç əsas əlamət məxsusdur: elmi-texniki yenilik, istehsala tətbiqiliyi və kommersiya baxımında reallaşdırılması imkanının olması [1]. Kommersiya cəhəti innovasiyanın ən əsas əlaməti hesab olunur, çünki bazardakı tələbat vasitəsilə zərurət kimi müəyyən edilir. Həm texnoloji parametrlər, həm də bazar nöqteyi-nəzərindən innovasiyanın səviyyəsi bir-birindən fərqləndirilir. Məhsul və proses innovasiyaları texnoloji parametrlərindən asılı olaraq fərqləndirilir. Məhsul innovasiyası dedikdə, yeni məhsul növlərinin yaradılması və mənimsənilməsi başa düşülür. İstehsalın təşkilinin yeni metodlarının yaradılması və tətbiqi isə proses innovasiyası adlanır.

Yeniliklərin səviyyəsinə görə innovasiyalar yerli və xarici təcrübəyə görə analoqu olmayan və nisbətən yeni innovasiyalara bölünür. İnnovasiya prosesinin əmtəyə çevrilməsi nəticəsində onun aşağıda göstərilən iki fazası fərqlənir:

1. Yaradılma və yayılma
2. Yeniliyin diffuziyası

Yaradılma və yayılma mərhələsi elmi tədqiqatların, sınaq nümunəsinin hazırlanmasını, təcrübə-konstruktor işlərinin və kommersiya istehsalının təşkilini əhatə edir. Yeniliyin diffuziyasında isə ictimai-faydalı səmərə yeniliklərin istehsalçıları arasında, eləcə də istehsalçılar və istehlakçılar arasında bölüşdürülür. Diffuziya istehsalçılar ilə istehlakçıların xarakteristikalarında keyfiyyət dəyişiklərinin baş verməsinə səbəb olur. İnnovasiyanın yayılması, yayılma sürəti və forması kommunikasiya kanallarının gücündən, informasiyanı təsərrüfat subyektlərinin necə qəbul etməsi xüsusiyyətindən, bu informasiyadan onların praktiki bacarıqlarından və s. ibarət olan informasiyanın ötürülməsi prosesidir [1].

Yeniliyin yaradılması, istehlakçıya çatdırılması və tətbiqi ilə əlaqədar təşkilati, elmi-texniki, maliyyə və kommersiya fəaliyyətini özündə birləşdirir. İnnovasiya prosesi fasiləsiz bir prosesdir, istehsal və mənimsəmə, elmi-tədqiqat işləri mərhələlərini əhatə edir. İlk mərhələ innovasiya məhsulunun yaradılması haqqında ideyanın formalaşması ilə nəticələnən elmi axtarışla başlayır və tətbiqi tədqiqatların aparılması ilə başa çatır. İkinci mərhələ layihələndirmə üçün texniki tapşırıqların hazırlanması və məmulatın seriyalı buraxılışını nəzərdə tutur. Növbəti üçüncü mərhələ isə məmulatın istismarının başlanğıcından onun layihə gücünün mənimsənilməsinə qədər olan dövrü əhatə edir.

İstehsala elmin inteqrasiyasında ən mürəkkəb həlqə elmin nailiyyətlərinin praktiki olaraq reallaşdırılmasıdır. Yəni nəzəriyyədən praktikaya, laboratoriyadan sənə keçidi mərhələsidir. Bu tsikldə uzunmüddətli və əməltutumlu iş istehsalın hazırlığı mərhələsidir. O, yeni məhsulların yaradılmasını və buraxılan məhsul növlərinin təkmilləşdirilməsini, mütərəqqi texnologiyanın, istehsalın təşkilinin səmərəli metodlarının tətbiqini təmin edən qarşılıqlı əlaqəli tədbirləri əks etdirir. Bu prosesə konstruktor, texnoloji və təşkilati-iqtisadi hazırlıq daxildir. Birinci ikinci mərhələ konstruktor və texnoloji hazırlıq istehsalın texniki hazırlığını təşkil edir [1]. Müəssisənin öz maddi-texniki bazasını təkmilləşdirilməsi, əməyin və idarəetmənin təşkilinin yaxşılaşdırılması, istehsalın texniki hazırlığı üzrə fəaliyyətini əks etdirir.

İstehsalın texniki hazırlığı mövcud olan texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsini, yeri gəldikdə yenisinin işlənilməsinin hazırlanmasını, yeni məhsul növlərinin layihələndirilməsini, bununla

bağlı elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını və s bu kimi məsələlərlə əlaqəli olan kompleks tədbirlər sis-temini özündə birləşdirir. Buraya aiddir:

- Texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, hazırlanan məhsulun, tətbiq edilən materialların tərkibi, istehsalın təşkili ilə əlaqədar tətbiqi tədqiqatların aparılması
- Əvvəllər buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi və yeni məhsulun layihələndirilməsi, məhsulun hazırlanma texnologiyasının işlənməsi
- Kənardan alət və yarımfabrikantların, xüsusi avadanlıqların alınması
- İstehsalın maddi-texniki təchizatı
- Kadrların hazırlanması, ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması
- İdarəetmə aparatının texnoloji, norma və normativlərin, informasiya təminatının, texniki və təşkilati strukturunun hazırlanması və s.

İstehsalın texniki hazırlığının əsas vəzifəsi daha mütərəqqi konstruksiyalı avadanlıq və maşın növlərinin və onların səmərəli istismarı üçün lazımi texnoloji proseslərin işlənilib hazırlanması yolu ilə istehsala tətbiqini təmin etməkdən, istehsalın ahəngdarlığını və rentabelliğini yüksəltməkdən, məhsulun hazırlanmasının və maya dəyərini aşağı salmaqdan və s. ibarətdir. İstehsalın konstruktor hazırlığı mərhələsini yeni məhsulun layihələndirilməsi mərhələsi də adlandırırlar. Burada istehsal olunanların və yeni yaradılacaq məhsulların modernləşdirilməsinin layihələndirilməsi, eləcə də müəssisənin restrukizasiyasının layihələndirilməsi həyata keçirilir. Məhsulun xarakteri, fiziki-kimyəvi xassələri, onun xarici görünüşü, texniki-iqtisadi və digər göstəriciləri layihələndirmə prosesində müəyyən olunur.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov T.Ə., Müəssisənin iqtisadiyyatı, Bakı, 2005, 560 s

СУЩНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

М.А.Каримова

Мингячевирский Государственный Университет

kmehriban9@gmail.com

Разработка нового продукта самим предприятием или по поручению проектной орга-низации осуществляется на основании технического задания. В задании на проект отра-жаются наименование изделия, область его применения, назначение, экономические пока-затели, процесс производства и эксплуатации. Принципиальные отличия новой конструкции или изделия от предыдущих, важность разработки нового вида изделия, эффективность ново-го изделия как для производителя, так и для потребителя на уровне проектного задания должны быть обоснованы с технической точки зрения. И экономической точки зрения. Эф-фективность нового продукта является решающим фактором для самоутверждения ин-новаций. На наш взгляд, первым и главным условием успешного приобретения новых видов продукции является наличие материально-технической и организационной подготовки для модернизации производственных процессов и продукции.

THE ESSENCE OF THE APPLICATION OF INNOVATION ACTIVITIES IN THE ENTERPRISE

M.A.Karimova

Mingachevir State University

kmehriban9@gmail.com

The development of a new product by the enterprise itself or on behalf of the project organization is based on the terms of reference. The name of the product, its field of application, its purpose, economic indicators, production and operation process are reflected in the project assignment. The fundamental differences of the new design or product from the previous ones, the importance of developing a new type of product, the effectiveness of the new product for both the producer and the consumer at the level of the project task must be justified from a technical and economic point of view. The effectiveness of a new product is a crucial act for innovation to assert itself. In our opinion, the first and foremost condition for the successful purchase of new types of products is the availability of material, technical and organizational training for the modernization of production processes and products.

К ВОПРОСУ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА АПСАЙКЛИНГ
Доц. Попковская Людмила Владимировна
Захарчук Никита Сергеевич
УО «Витебский Государственный Технологический Университет»
designimoda@mail.ru

Апсайклинг (UCC – upcycling) – способ ликвидации изделий «быстро выходящих из моды» возвращается в другом виде, в другом образе. На примере к 100-летию творчества Н.П.Ламановой можно выделить создание уникальных выставочных платьев из традиционных полотенец. Модели представлены на Всемирной выставке современных декоративных и промышленных искусств в Париже (1925 г.) и удостоены гран-при [1]. В отличие от культурно-бережливого подхода потребительской моды второй половины XX века, сегодняшний тренд на UCC является экологической зависимостью, обусловленной глобальным кризисом эко-культуры. Современное общество отрицает воспитание «золотых ручек», вуалирует творческую деятельность вопросами глобального потепления.

Вопросы проектирования костюма в современных условиях предусматривают создание изделий в системах «гардероб», «комплект» и «коллекция». Накопительный характер хранения вещей и формирование образа из многообразия существующего ассортимента выгодно представлен моно-системой «единичная вещь», где на примере потребительской революции формируются запросы населения по закупке конкретных изделий – «надо купить кофточку, брюки, кроссовки и т.д.». А сколько таких «кофточек» и «свитерочков» накапливается знает только городская свалка. Результаты такого накопления нашли свое отражение в интерпретациях изделий, предусматривающих переработку ношенных вещей из семейного гардероба или приобретенных в магазинах секонд-хенд.

Отсюда напрашивается разделительный и оценивающий характер современного потребления как метод креативности собственной одежды, подходы (наследственный, потребительский, социокультурный, культурно-бережливый), этапы возрождения (доступность полученной информации и отсутствие материальной обеспеченности). Вопросы обладания престижностью подчеркивают социальный статус носителя, его возможности и способности овладеть дефицитным товаром «из-под полы» и «у спекулянтов». Поэтому экономия семейных денежных средств, событийность изготовления вещей по случаю «в гости», на концерт, праздник или в парк, является причинами появления втор сырьевой продукции. Понятие вещи «секонд-хенд» сменило термин «комиссионка» уже в 1990-е гг., когда степень занятости женского населения в изготовлении изделий индивидуального пошива и ручных изделий снизилось по причине «рыночной моды», продукции масс-маркета. Активными темпами в ранние годы снизилась подготовка и обучение навыкам домоводства и пошива изделий в кружках кройки и шитья и в школах для девочек средних классов.

Однако сейчас возрастает интерес к инфлюенсерам, блог которых посвящен ручным техникам и авторской моде. При этом тренды на индивидуальность и уникальность обусловлены созданием нового переплетения или поверхностного слоя в связи с перспективностью сохранения геометрического периода моды вплоть до 2034 года. Возрождение культуры ручного труда предусматривает переделку – апсайклинг.

Данная тема нашла свое практическое применение в рамках стажировки на кафедре дизайна костюма «Санкт-Петербургской государственной художественно-промышленной академии имени А.Л. Штиглица». Доклад «Принципы сегментирования устойчивой моды» представлен на учебных занятиях, раскрывающих вопросы использования вторичного сырья в дизайне современного костюма (рис. 1).

Рисунок 1 Мастер-класс «Владейте сантиметром до совершенства», в ходе которого студенты СПГХПА им. А.Л. Штигица ознакомлены с видеорядом, раскрывающим особенности курса «Муляжирование», преподаваемого в ВГТУ, где рассматриваются вопросы и методы моделирования костюма на постсоветском пространстве и за рубежом.

Среди заданий курса «Работа в материале» у студентов 2-ого курса специализации «Дизайн швейных изделий» более 30 лет является необходимым семестровым заданием выполнение переделки из старого в новое. Данные упражнения по созданию современного костюма были введены не с точки зрения уже узаконенных нынешней модой трендов, а с целью приобретения навыков, базирующихся на развитие мышления в конкретно заданных условиях, что является весьма важным для подготовки молодых дизайнеров швейного производства. Демонстрационный показ созданных образов закрепляет полученные практические знания и способствует развитию вкуса и стиля у молодого поколения, творческой сообразительности в реализации задуманных идей. На лицо первое применение устойчивой моды в учебном процессе. Другой пример УСС подразумевается, как один из методов моделирования, в частности «муляжирования» костюма, изучаемая студентами на 2-ом курсе. Таким образом, подчеркивается креативный подход к созданию костюма методом свободного кроя из куска ткани геометрической формы (прямоугольник, квадрат, овал, треугольник). Описательный анализ предусматривает: прямое назначение первичного изделия, специфику кроя первоисточника, перелицевание ткани (драп, шерсть), характер поверхностного слоя, технические условия обработки, износостойчивость материалов, половозрастную характеристику, полнотную группу. Практическое применение – участие в конкурсе молодых дизайнеров «СБЕРЕЖЁМ: АПСАЙКЛИНГ И ДИЗАЙН 2022» (г. Минск).

Литературы:

1. <http://fashionlib.ru/books/item/f00/s00/z0000031/st009.shtml>[Режим доступа: 11.04.2022]

YÜKSƏT VƏSİQƏT ÜSULUNUN İSTİFADƏ SUALINA

Dos. Popkovskaya Lyudmila

Zaxarçuk Nikita

EE "Vitebsk Dövlət Texnoloji Universiteti"

designimoda@mail.ru

Bu mövzunun tələbələrin elmi-tədqiqat işləri çərçivəsində əldə etdikləri təcrübə və nəticələrdən daha da istifadə edilməklə “Layihənin materialda həyata keçirilməsi” tədris təcrübəsi çərçivəsində davam etdirilməsi, davamlılığın inkişafa təsirinin yenilənməsi planlaşdırılır. moda sənayesi, yenilikçi bir istiqamət olaraq, buraxılış layihələri mövzularında. Bu, yerli ekoloji təmiz kəndən,

pambıq parçalardan, eləcə də təkrar emal oluna bilən sintetik liflərdən hazırlanmış parçalardan modellərin istehsalı ilə asanlaşdırılacaq.

Nəticələr təkrar emal edilmiş materialların istifadəsini populyarlaşdırmaq, materialların ölçü sabitliyindən və sıxlığından asılı olaraq yeni formalar yaratmaq, struktur səthlərin və məcazi həllərin yeniliyini vurğulayan məhsulların hazırlanmasına yönəldiləcək.

«TO THE QUESTION OF USING THE UPCYCLING METHOD»

Associate professor. Popkovskaya Lyudmila

Zakharchuk Nikita

EE "Vitebsk State Technological University"

designimoda@mail.ru

This topic is planned to be continued within the framework of the educational practice "Implementation of the project in the material" with the further use of the experience and conclusions gained as part of the research work of students, to update the impact of sustainability on the fashion industry, as an innovative direction, in the topics of graduation projects. This will be facilitated by the production of models from domestic eco-friendly linen, cotton fabrics, as well as fabrics made from synthetic fibers that can be recycled.

The results will be aimed at developing the upcycling theme to popularize the use of recycled materials, create new forms, depending on the dimensional stability and density of materials, and make products that emphasize the novelty of structural surfaces and figurative solutions.

TÖKMƏ İSTEHSALINDA NEFT TƏRKİBLİ TEXNOGEN TULLANTILARIN İSTİFADƏSİ MÜMKÜNLÜYÜ

T.f.d. K.E.Rəhimova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

konulragimova@mail.ru

Tökmə istehsalatı - maşınqayırmanın əridilmiş metalı qəliblərə tökməklə çeşidli pəstahlar və ya detallar hazırlanması ilə məşğul olan sahəsidir. Töküklərin hazırlanmasında müxtəlif tökmə üsullarından istifadə olunur: torpaq qəliblərdə tökmə, əridilən modellər üzrə tökmə, metal qəliblərə tökmə, mərkəzdəz qaçma üsulu ilə tökmə, təziq altında tökmə və s. [6]. Töküklərin keyfiyyəti əsas etibarlı ilə qəliblərin keyfiyyətindən, bu da öz növbəsində qəlib qatışıqlarının texnoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır [1]. Qəlib qatışıqlarına verilən və onlarda vacib xassələr yaradan əlavələr arasında xüsusi yeri yanıqsız (yanıb yapışma qüsuru olmayan) töküklər istehsalının təmin etməyə imkan verən əlavələr tutur. Yanıq - töküyün səthi ilə möhkəm əlaqədə olan qabıq olub, qəlib materiallarının onun səthinə yanıb yapışmış dənələrindən ibarətdir. Yanıq qatı metal, posa və metal oksidləri ilə zəngin hopdurulmuş bir qatdır [1,2]. Keçən əsrin 90-cı illərinə qədər dərc olunmuş elmi əsərlərdə [3-5] töküklərdə baş verən yanıq (yanıb yapışma) qüsuru təbiətinə görə üç cür olur: mexaniki, kimyəvi və termiki. Mühüm problem olan yanıq qüsurunun yaranması töküklərin təmiz və hamar səthli və dəqiq ölçülü hazırlanmasına maneçilik törədir. Bu da metalların itkisinə gətirib çıxarır və qəlib materiallarının sərfiyyatını artırır. Yanıq töküklərin mexaniki emalında ciddi çətinliklər yaradır və emal payını artırır, 15%-dən 35%-dək metalın yonqar itkisi baş verir. Ona görə də töküklərin yanıqdan təmizlənməsinin xərcləri tökmə istehsalının əmək tutumlu xərclərinin 25-30% faizini təşkil edir.

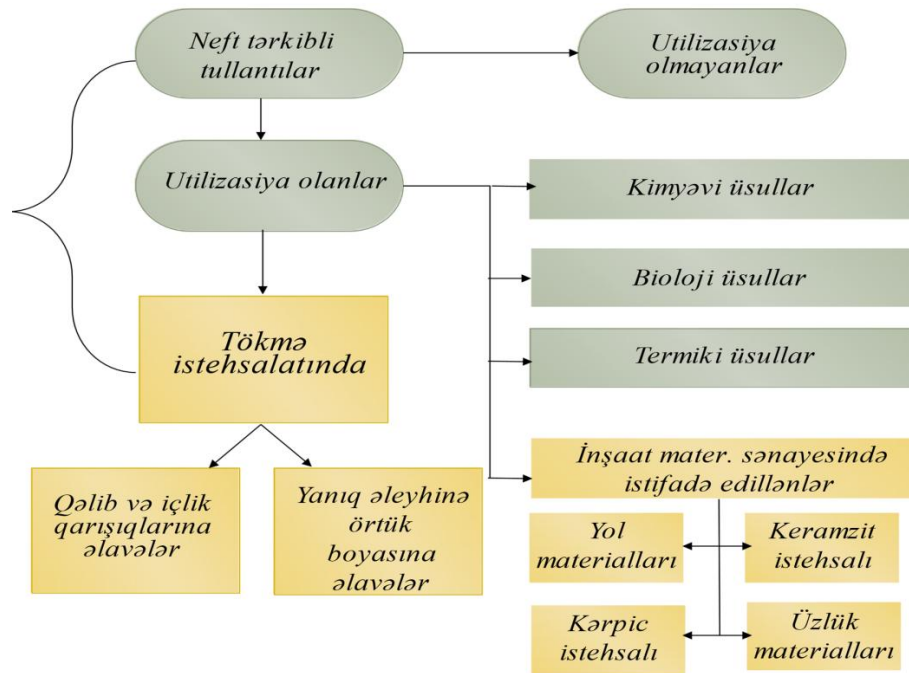
Məlumatlar təhlili: Yanıqsız tökmələrin alınması üçün metalları oksidləşmədən muhafizə etmək və yüksəkdayanıqlı qəlib materialları istifadə olunmalıdır [6]. Polad tökükdə yanıqların azaldılmasının ən səmərəli üsullarından biri də qəliblərin səthinə yanıq əleyhinə örtük sürülməsi (və ya boyanması, üzlük çəkilməsi) sayılır. Yanıqlara qarşı örtüklərə qatılan aşqar kimi qrafit, koks [2-4], ya da müxtəlif istehsalat tullantılarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə əlavələr bir çox elmi işlərdə təklif olunur [1-6]. Bu materialların istifadə olunması sayəsində polad töküklərdə yanıqların miqdarını xeyli azaltmaq mümkün olmuşdur. Yanıqları azatmaq yollarından biri də qəlib qarışıqlarına karbon tərkibli əlavələrin daxil edilməsi tövsiyə olunur. Tökmə qəlibləri hazırlamaq üçün karbonlu qarışıq əlavəsi kimi his materialı da istifadə olunur. Daş kömürdən ayrılan uçan maddələrin meydana gətirdiyi bərpaedici atmosferin yaranması ilə izah edirlər. Belə ki, metalın qəlibə tökülmə şəraitində daş kömürün parçalanması və ya termodestruksiyası zamanı dəmir oksidlərinə qarşı kimyəvi təsirsizlik baş verir. Bu vaxt pirokarbon və ya “işıldayan” karbon maddəsi ayrılır ki, o da öz növbəsində qaz fazasından bitişdiricidə çöküntü, ya da 650°C dərəcədə çox qızdırıldıqda əlavə termodestruksiya yaradır. Karbonlu birləşmə (“işıldayan” karbon) yüksəksıxlığa və böyük istilikkeçiriciliyə malik olur, pirokarbon kimi pərdəvari formada parçalanır. Çətin oksidləşən karbonlu birləşmə metal ilə təmas anında qəlib materialının üstündə dənəvər halda yığılır, ya da termodayanıqlı doldurucu və töküyün üst səthində qalın qat şəklində yaranır. Bu da sonrakı yanıq qatının əmələ gəlməsinin qabağını alır.

Yanıq əleyhinə əlavə kimi geniş şəkildə istifadə üçün neftdə 1% kütlə payına malik yağlı distillyat mayələrin təmizləyici selektiv ekstraktı (cövhəri) xüsusən qeyd edilməlidir [2-4]. Bu cövhrin tərkibində aromatik karbohidrogen növləri (84-90% -ə qədər) çoxluq təşkil edir. Bu da öz növbəsində “parıldayan” karbon maddəsinin çıxarının böyük olmasına (37%-ə qədər) gətirib çıxarır. Yanıq və əzilmələrin azalması ilə əlaqədar olaraq töküklərin keyfiyyətini artıran əlavə kimi neft emalının məhsulu olan RJ-8 markalı hidratlaşdırılmış yanacaq istehsalının tullantısı olan

kubaoxşar qalıqlar tövsiyə olunur [4].Yanıq əleyhinə materiallar kimi neft-kimya sənayesinin istehsal tullantılarını da istifadə etmək olar.Yanığın azaldılması və enerji xərclərinə qənaət üçün bir sıra müəlliflər elə bir qarışıq təklif edirlər ki, onun tərkibində təmasedici təmizləmə mərhələsindən alınmış distilyat və qalıq yağların istehsal tullantıları vardır [1-3].

Tökmə qalıqları və içliklərin istehsalı üçün [3-6] işlərində təklif edilən qarışıqların tərkibində yüksək aromatik karbohidrogen tərkibli yüngül karbohidrogenlərin yüksək temperaturu piroliz ilə etilen və asetilen istehsalından əmələ gələn tullantılar istifadə etmək tövsiyə olunur. Karbonlu əlavə kimi neft emalının kənar məhsulu olan GFK-1 markalı hidrofobizatorun istifadəsini tövsiyə edirlər. Mazutla müqayisədə GFK-1 hidrofobizatordan daha çox miqdarda “parıldayan” karbon ayrılır. Bu, əlavənin tərkibindəki yüksək aromatik karbohidrogenlərin miqdarı, eyni zamanda həmin qarışıqın aşağı qazıyartma xassəsi və GFK-1 maddəsində qaz buraxan mənbələrin, yəni qətranlı birləşmələrin azlığı ilə izah olunur. Ancaq GFK-1 əlavə edilmiş qalib qarışıqlarının yanıq əleyhinə yaxşı nəticələr verməsi sadə nazıkdıvarlı (25 mm-ə qədər) və kütləsi 80 kq-a qədər orta böyüklükdə töküklərin alınması üçün yararlıdır. Neft tərkibli tullantıların bütün təhlil olunan utillizasiya metodlarını sxem şəklində təqdim etmək olar.

Beləliklə, aparılmış təhlil göstərir ki, tökmə istehsalında həm məqsədli məhsullar, həm də müxtəlif neft tərkibli tullantılar istifadə oluna bilər. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir material istifadə olunmazdan əvvəl emal və təkrar emal və müvafiq uyğunlaşdırma işləri tələb edir, bunlar isə öz növbəsində hökmən əlavə fiziki və maddi vəsaitlərin xərcləri ilə müşayiət olunacaqdır.

Şəkil 1. Neft tərkibli tullantıların utillizasiya üsulları

Nəticə: Neft tərkibli tullantıların utillizasiya üsulları universal deyil və bütün hallar üçün tövsiyə oluna bilməz. Bu üsullara ancaq ayrı-ayrılıqda baxılmalıdır, çünki hər bir konkret halda tullantıların fiziki, həm də kimyəvi xassələri fərqlənir.Tökmə istehsalında müasir şəraitdə sənaye tərəfindən təklif olunan ənənəvi yanıq əleyhinə əlavələr yüksək maya dəyəri və qıtlığı ilə seçiyylənirlər. Bu kontekslə töküklərdə yanığı azaltmaq məqsədilə neft tullantılarının təkrar istifadəsi imkanları genişdir.

Məqalədə neft tərkibli texnogen tullantıların tökmə istehsalında istifadə imkanları araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, neft tərkibli tullantıların geniş spektri tökmə qalıqlarının istehsalında yanıq əleyhinə əlavə qismində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: texnogen tullantılar, tökmə istehsalı, yanıq, qəlib qarışıqları

Ədəbiyyat:

- 1.Исмаилов Н.Ш., Литейные формы из местных материалов. Баку, Элм, 2008, 230 с
- 2.İsmayılov N.Ş., Төкмə qəlibinin texnologiyası, Bakı, AzTU, 2000, 256 s
- 3.Василовский И.В., Пригар на отливках. М.,Машиностроение, 1985, 272 с
- 4.Дорошенко С.П., Получение отливок без пригара в песчаных формах. 1987, 208 с
- 5.Берг П.П., Формовочные материалы. М.,Маш., 2003, 408 с
- 6.Şükürov R.İ., Rəhimov M.M. Metallurgiya, Bakı: Maarif, 2005, 334 s

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕФТЕСОДЕРЖАЩИХ ТЕХНОГЕННЫХ
ОТХОДОВ В ЛИТЬЕ**

К.Э.Рагимова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

konulragimova@mail.ru

Рассмотрены возможности использования нефтесодержащих техногенных отходов в литейном производстве которые успешно могут быть применены в литье в качестве противопригарной добавки, учитывая особенности технологии литейного производства.

POSSIBILITIES OF USING OIL-CONTAINING INDUSTRIAL WASTE IN CASTING

K.E.Ragimova

Azerbaijan State Economic University

konulragimova@mail.ru

The possibilities of using oil-containing industrial waste in foundry production, which can be successfully used in casting as a non-stick additive, are considered, taking into account the features of foundry technology.

DƏMYƏ ŞƏRAİTİNDƏ MINERAL GÜBRƏLƏRİN KARTOFUN MƏHSULDARLIĞINA VƏ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

T.Ş.Cəlilov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

turalcalilov777@gmail.com

Təqdim edilən tezis Gədəbəy rayonu dəmyə şəraitində mineral gübrələrin kartofun məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Gədəbəy rayonu şəraitində dağ-qara torpaqlarda mineral gübrələrin artan normalarının torpaq münbitliyinə, kartof bitkisinin məhsuldarlığına, keyfiyyətinə təsirini öyrənmək, səmərəli mineral gübrə normalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə Respublikamızda 2020-ci ildə 56988 ha sahədə kartof əkilmiş, 1037637 ton məhsulu istehsal edilmiş və orta məhsuldarlıq 174,0 s/ha təşkil etmişdir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda 25432 ha sahədən 519619 ton məhsulu istehsal edilmiş orta məhsuldarlıq 204,0 s/ha, tədqiqat apardığımız Gədəbəy rayonunda isə 10401 ha, ümumi məhsul istehsalı 125735 ton, orta məhsuldarlıq isə 121,0 s/ha olmuşdur.

«İkinci çörək» adlandırılan kartof bitkisi kənd təsərrüfatında geniş yayılmış bir bitki olmaqla, dünyada istehsal olunan bitkiçilik məhsulları sırasında düyü, buğda və qarğıdalı ilə bərabər birinci yerdə durur. Kartofdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi, onun yumrularının qiymətli biokimyəvi xüsusiyyətlərə malik olmasından irəli gəlir. Kartof həm qiymətli ərzaq məhsulu, həm də heyvandarlıqda yem kimi və texniki məqsədlər üçün geniş istifadə olunur.

Kartof yumrularının tərkibində çoxlu karbohidratlar, şəkərlər, mineral duzlar və vitaminlər vardır. Kartof yumrularında insan və heyvan orqanizmində sintez olunmayan zülal maddələri vardır. Kartof heyvanların yem balansında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, kartofun bir hektar əkin sahəsi qarğıdalıya nisbətən 1,2 dəfə, çuğundura nisbətən 1,6 dəfə, çovdara nisbətən 2,1 dəfə, vələmirə nisbətən 2,3 dəfə çox yem vahidi verir. Kartof yumruları qiymətli ərzaq məhsulu olması ilə bərabər sənaye üçün xammaldır. Kartofdan spirt, qlükoza, kauçuk, nişasta və s. istehsal olunur.

Kartof bitkisinin yüksək biokimyəvi və qiymətli təsərrüfat əhəmiyyətinə baxmayaraq, respublikamızda əhalinin bu məhsula olan tələbatı əkin sahələrinin genişləndirilməsi hesabına ödənilir. Azərbaycanın qərb bölgəsi kartof istehsalında həlledici əhəmiyyətə malik olan yerlərdən birini tutmaqla, ölkəmizdə istehsal olunan kartofun 50%-dən çoxu bu bölgənin payına düşür. Bölgədə kartof bitkisinin becərilməsi üçün əlverişli olan torpaq-iqlim şəraiti imkan verir ki, yüksək aqrotexnika şəraitində vahid sahədən daha yüksək məhsul alınsın. Oudur ki, ərzaq təhlükəsizliyi baxımından bölgədə kartof bitkisinin məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də kartof bitkisinin məhsuldarlığının, keyfiyyətinin və torpaq münbitliyinin yüksəldilməsinə təsir edən səmərəli mineral gübrə normalarının müəyyən edilməsi aktual problemlərdən biridir.

Problemin aktuallığını nəzərə alaraq tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Gədəbəy rayonu şəraitində dağ-qara torpaqlarda mineral gübrələrin artan normalarının torpaq münbitliyinə, kartof bitkisinin məhsuldarlığına, keyfiyyətinə təsirini öyrənmək, səmərəli mineral gübrə normalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Gədəbəy rayonunun Slavyanka kəndində dəmyə şəraitində qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarda kartof bitkisinin məhsuldarlığına, məhsulun keyfiyyətinə və torpaq münbitliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən səmərəli mineral gübrə normalarını öyrənmək üçün tarla təcrübələri 5 variantda aparılmışdır: 1.Nəzarət (gübrəsiz); 2.N₆₀P₆₀K₃₀; 3.N₉₀P₉₀K₆₀; 4.N₁₂₀P₁₂₀K₉₀; 5.N₁₅₀P₁₅₀K₁₂₀.

Tarla təcrübələri kartofun Əmiri-600 sortu ilə aparılmışdır. Əmiri-600 sortu Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Tərəvəzçilik İnstitutunda Akvila sortundan klon seçmə yolu ilə alınmışdır. Orta yetişəndir. Yumruları və əti ağımtıl sarıdır, formaca yastı-yumrudur, çiçəkləri ağdır. Giləmeyvə əmələ

gətirməsi ortadır. Yumruların dinclik dövrü qıscadır. Bir ildə iki məhsul almaq üçün daha yararlıdır. Fitoftora xəstəliyinə qarşı nisbətən davamlıdır. Potensial məhsuldarlığı 300-400 s/ha-dır. Respublikamızda 1997-ci ildə rayonlaşdırılmışdır.

Hər variantın ümumi sahəsi 108,0 m² (9,0x12,0), hesablanan sahə 100,8 m² (8,4x12,0) olmaqla, təcrübə 4 təkrarda, variantların yerləşdirilməsi isə reandomizasiya üsulu ilə aparılmış, hər təkrar arasında 1 cərgə müdafiə zolağı, əkin sxemi 70x25 sm və kartof yumrularının hər birinin çəkisi 50-80 qr olmaqla, hektara toxum norması 3,0 ton götürülmüşdür.

Təcrübədə mineral gübrələrdən azot-ammonium nitrat 34,7%-li, fosfor-sadə superfosfat 18,7%-li və kalium-kalium xlorid 57%-li istifadə edilmişdir. Fosfor və kalium gübrələri tam normada əkindən əvvəl şum altına, azotun 50%-i kartof əkinindən əvvəl, 50%-i isə yeşləmə şəklində veriləcəkdir. Təcrübə sahəsində Gəncə-Qazax bölgəsi üçün qəbul edilmiş aqrotekniki tədbirlər aparılmışdır. Təcrübə sahəsinin torpaqlarının aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün, gübrə verməzdən əvvəl sahənin 5 yerindən konvert formasında 0-30; 30-60 və 60-100 sm qatlardan torpaq nümunələri götürülmüş, qatlar üzrə nümunələr qarışdırılmış, laboratoriyada qurudulmuş, farfor qabda döyülmüş, əzilmiş və 1 mm-lik ələkdən keçirilib analiz edilmişdir.

Götürülmüş torpaq nümunələrində: pH potensiometrə, ümumi humus İ.V.Tyurinə görə, ümumi azot K.E.Ginzburq, udulmuş ammoniyak D.P.Konevə, nitrat azotu Qrandval-Lyaju, ümumi fosfor K.E.Ginzburq və Q.M.Şeqlova, mütəhərrik fosfor B.P.Maçigin üsulu ilə, ümumi kalium alovlu fotometrə Smitə görə, mübadiləvi kalium P.B.Protasov üsulu ilə alovlu fotometrə təyin ediləcəkdir.

Bitki nümunələrində: mütləq quru maddə 105 °C termostatda, ümumi azot, fosfor və kalium K.E.Ginzburq, Q.M.Şeqlova və E.V.Vulfusa görə, kartof yumrularında nişasta xüsusi çəkiyə görə, nitratlar isə ionometrə (EV-74), xam protein yumruların tərkibindəki ümumi azotu 6,25 əmsalına vurmaqla hesablanmışdır.

Gədəbəy rayonunun Slavyanka kəndində dəmyə şəraitində qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarda kartofdan yüksək və keyfiyyətli məhsul almaq üçün iqtisadi baxımdan səmərəli mineral gübrə normaları müəyyən edilərək və fermer təsərrüfatlarına tətbiq üçün tövsiyə ediləcəkdir.

MƏSAFƏDƏN MÜŞAHİDƏ VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA İSMAYILLI RAYONUNUN TORPAQ-BİTKİ OBYEKTƏRİNİN TİPLƏRİNƏ GÖRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ XƏRİTƏLƏŞDİRİLMƏSİ

H.N.Məmmədov, N.S.Valehov, F.A.Valehova
Milli Aviasiya Akademiyası
MAKA, Ekologiya İnstitutu
nvalehov@mail.ru

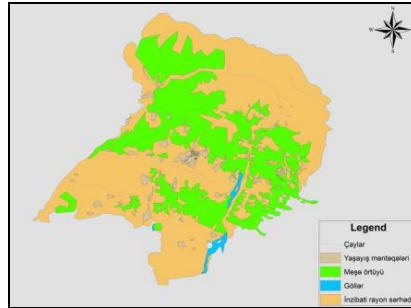
Məşələrin azalması, təbiətdən səmərəsiz istifadə edilməsi, səhrələşmə prosesinin artması, eroziya, sel suları və daşqınların əmələ gəlməsi torpağın sıradan çıxması, müxtəlif bitki və heyvan növlərinin yoxa çıxması və s. təhlükəli vəziyyət yaradır. Bitkiliyin bərpası üzrə səmərəli tədbirlərin işlənməsi üçün həmin ərazilərin mütəmadi monitorinqinin aparılması vacibdir.

Tədqiqat obyektinin torpaq-bitki örtüyünü tədqiq etmək üçün Landsat 8 peyk təsvirlərindən, Coğrafi informasiya sistemləri (CİS) texnologiyasının ArcGIS 10.8, Erdas Imagine 2014, ENVI 5.1 və Golden Software Surfer program paketlərindən, arxiv materiallarından istifadə edilmişdir [1].

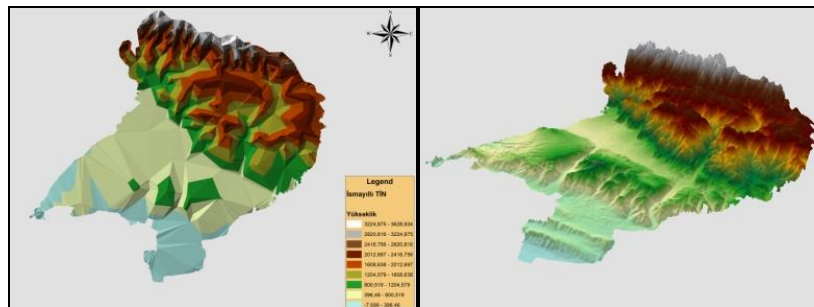
Şəkil 1. İsmayilli rayonunun Landsat peykindən çəkilmiş kosmik şəkilli

İşin əsas metodikası: CİS texnologiyasının program paketlərindən istifadə etməklə tədqiqat obyektinin topoqrafik xəritəsi əsasında ərazi relyefinin rəqəmsal modeli qurulmuş, meyllik xəritəsi yaradılmış, tədqiqat obyektini əks etdirən kosmik şəkillər vizual və avtomatlaşdırılmış deşifrəlmə prosesləri vasitəsilə emal olunmuş, alınan bütün nəticələr qruplaşdırılaraq ərazidəki torpaq və bitki örtüyünün vəziyyəti qiymətləndirilmiş və xəritələşdirilmişdir.

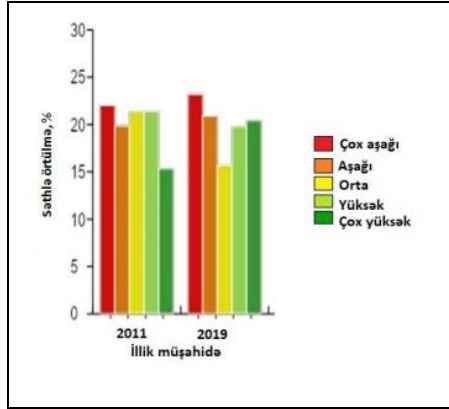
Şəkil 2. Landsat peyk təsviri əsasında vektorlaşdırılmış İsmayilli rayonu ərazisinin xəritəsi

Georeferensiya olunmuş xəritələr əsasında CİS-dən istifadə etməklə ərazi relyefinin yüksəklik göstəriciləri (TİN modeli) və 3D modeli yaradılmışdır [2].

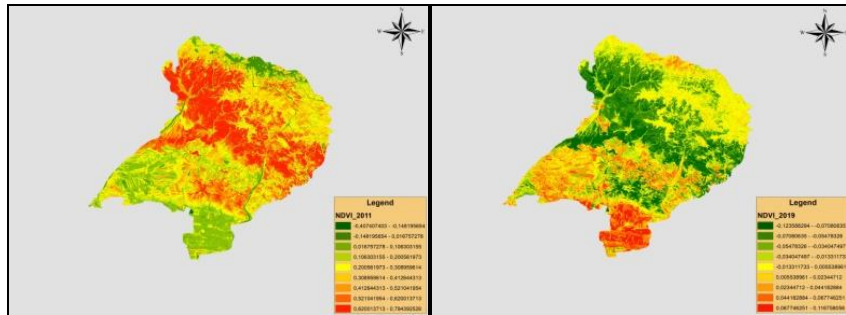
Şəkil 3. İsmayilli rayonunun yüksəklik göstəriciləri və 3D modeli

Tədqiqat ərazisini əks etdirən relyefin rəqəmli modeli əsasında alınan informasiyalar, kosmik şəkillərin deşifrəlməsi nəticəsində toplanmış məkan məlumatlarına əsasən CİS-in verilənlər bazasına yığılmış, analiz olunmuş və nəticədə tədqiq olunan ərazinin NDVI indeksinin dinamikası (bitki örtüyü) aşağıda şəkil 5-də verilmişdir.

Şəkil 4. 2011 və 2019-cu illər arasındameşə sahələrinin orta NDVI göstəriciləri

Tədqiqat obyektinin torpaq-bitki örtüyünü tədqiq etmək üçün kosmik şəkillər emal olunmuşdur. Lakin şəkillər üzrə gizli qalan informasiyalar da olur ki, həmin informasiyalar avtomatlaşdırılmış deşifrəlmə, yəni təlimli təsnifat prosesi əsasında təyin olunmuşdur. Bu zaman ArcGIS proqramının imkanlarından istifadə edilmişdir. Aerokosmik şəkillərdə bitki örtüyünün deşifrəlməsi, demək olar ki, heç bir çətinlik törətmir. Meşələrin deşifrəlməsi zamanı istifadə olunan əlamətlər təsvirin tonu və teksturasıdır. Meşələr bir qayda olaraq tünd yaşıl və açıq qara tona malik olmaqla, dənəvari struktur yaradırlar. Ot bitkiləri isə tünd yaşıl rəng olmaqla hamar teksturla fərqlənirlər. Növbəti mərhələdə kosmik şəkillər üzərində sinifləndirmə aparılmışdır [3,7].

Şəkil 5. İsmayıllı rayonunun 2011 və 2019-cu illər üzrə NDVI indeksləri

Meşə sahələrinin spektral əksətmə xüsusiyyətləri müəyyən edilərək multispektral təsvirlər əsasında klassifikasiya aparılmışdır. Klassifikasiya əsasında 2011-2019-cu illər ərzində meşə sahələrinin dəyişməsi və ölçüləri müəyyən olunmuşdur. Həmçinin tədqiqat zamanı 2019-cu ildə çəkilmiş Landsat-8 təsvirinin mavi, yaşıl, qırmızı və YİQ oblasta piksel dəyərləri təhlil edilmişdir [4].

Nəticə: Aparılan tədqiqat nəticəsində peyk məlumatlarına əsasən İsmayıllı rayonunun 2011-2019-cu illər üzrə məhv olmuş meşə sahələri müəyyən edilmişdir. İsmayıllı rayonunun Landsat-5 peykinin 2011-ci il və Landsat-8 peykinin 2019-cu il təsvirlərə əsasən multispektral təsvirləri verilmişdir. Alınan hər bir təsvir üzərində məhv olmuş meşə sahələri qeyd edilmişdir. Tədqiqat işində həmçinin İsmayıllı rayonunda qeydə alınmış ekoloji problemlər, çəmən sahələrinin növləri, meteoroloji vəziyyəti və yay otlaq sahələrinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: məsafədən müşahidə, bitki örtüyü, NDVI indeksi, georeferensiya

Ədəbiyyat:

1. Алпенидзе М.Д. География неустойчивого развития: военные конфликты и их экологические последствия (<http://konescveta.ucoz.ru/publ/7-1-0-12>)
2. Ю.Ю.Герасимов, С.А.Кильпеляйнен, А.П.Соколов. Геоинформационные системы: Обработка и анализ растровых изображений. Москва, 2002, 118 с
3. Чандра, А.М. Дистанционное зондирование и географические информационные системы : учеб.пособие для вузов / А. М. Чандра, С. К. Гош.– Москва: Техносфера, 2008, 312 с
4. Мехтиев А.С., Азизов Б.М., Мехтиев Ю.С., Аэрокосмический мониторинг. Баку: Наука, 2005
5. Congalton, R. G. and K. Green. 2008, Məsafədən Zondlama Məlumatlarının Dəqiqliyinin Qiymətləndirilməsi : Prinsiplər və təcrübələr, İkinci Buraxılış (Xəritəçəkmə Elmi). CRC Press.
6. Adil Əzizov Məsafədən zondlamanın fiziki əsasları Bakı, 2011

ОЦЕНКА И ОБСЛЕДОВАНИЕ ПО ВИДАМ ЗЕМЕЛЬНЫХ И РАСТИТЕЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ИСМАЙЛЛИНСКОГО РАЙОНА НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО НАБЛЮДЕНИЯ

Н.Н.Мамедов, Ф.А.Валехова, Н.С.Валехов
Национальная Авиационная Академия
МАКА, Институт экологии
nvalehov@mail.ru

В статье рассматривается изучение и картографирование почв и растительности Исмаиллинского района на основе дистанционных наблюдений. Согласно полученной информации, в последние годы из-за засухи в климате произошли значительные изменения почвы и растительности. Для оценки летних пастбищ Исмаиллинского района были проведены анализы за разные годы, в основном с использованием карт интенсивности луговых участков.

Ключевые слова: дистанционное наблюдение, растительность, индекс NDVI, геопривязка

EVALUATION AND MARKING BY TYPES OF LAND AND PLANT OBJECTS OF ISMAYILLI DISTRICT ON THE BASIS OF DISTANCE OBSERVATION

H.N.Mammadov, F.A.Valehova, N.S.Valehov
Milli Aviasiya Akademiyası
MAKA, Ecology Institute
nvalehov@mail.ru

The article discusses the study and mapping of soil and vegetation of Ismayilli region on the basis of remote observations. According to the information received, in recent years, due to the drought in the climate, there have been significant changes in soil and vegetation. In order to assess the summer pastures of Ismayilli region, analyzes were conducted for different years, mainly using the intensity maps of meadow areas.

Keywords: remote observation, vegetation, NDVI index, georeferencing

**DEVELOPMENT AND RESEARCH ON THE ACTION WITH TEXTILE MATERIAL
OF BIOPLASTIC FROM AGRICULTURAL WASTE**
Ph.D., I.M.Jurinskaya, Ph.D. T.Ongar, G.Zh.Sarsenova
Almaty Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan
**Institute of Textile Machinery and High Performance Material Technology at Technical
University of Dresden, Dresden, Germany**
sarsenova.gulnaz@mail.ru

The article discusses the use of agricultural waste as a banana peel for the development of textile material. Taking into account the development of bioplastic from banana peel, including the processes of extraction, grinding and drying, the reaction of the film to the textile material for further production of the material as artificial leather from food waste was observed.

Currently, pollution due to textile materials is a crisis that threatens the whole world. Due to concern for the environment, our society is faced with the presence of areas where it is necessary to find special features and synthetic fibers. Textiles made from waste such as banana peels, fruit waste, etc. are fully protected and do not contain harmful chemicals or toxins. [4,5].

Biodegradable plastic has been developed in several cases, including the process of drying, grinding and extracting banana peels. This is due to the fact that smaller particles correspond to the extraction rate due to their larger surface area. Therefore, dried banana peels were crushed to a diameter of 0.23 ± 0.02 mm to obtain a powder form using a grinder (blender) by adding distilled water [3].

This mixture must be stored in the oven to kill germs at high temperature. After cooling, the crushed banana skins were sieved for 0.23 ± 0.02 mm banana skin particles using a $212 \mu\text{m}$ sieve shaker. Then additives are added to the mixture that increase the antimicrobial, plasticity or fluidity of the material. The mixture falls out onto parchment paper like a 1 pattern, with the size of a rolling pin approaching the surfaces and cools in temperature while it solidifies[1,2].

Figure 1 - Banana peel film on parchment paper

The resulting bioplastic can be seen in Figure 2-3.

Figure 2,3 - Bioplastic from banana peel

After obtaining a bioplastic from a banana peel, the effect of the mixture on the textile surface was considered. For this, a film was made as in the bioplastic development process, but in the

final session, the mixture is laid out on a gauze cloth.

In Figure 4-6, you can see that the film showed the same characteristics. The difference is that in this case a textile material is attached on one side.

Figure 4,5,6 - The effect of fabric with textile properties

Banana skin waste from the natural environment, which is widely available, economical and environmentally friendly. Producing bio-leather from banana peels instead of petroleum-based plastics is an accepted decision leading to a reduction in the use of non-renewable raw materials.

References:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=bnlBnnlpfoY&list=WL&index=8>
2. Gaonkar M.R., Prashant Palaskar, Rishikesh Navandar Production of bioplastic from banana peels International Journal of Advances in Science Engineering and Technology, ISSN(p): 2321-8991, ISSN(e): 2321-9009
3. Nur Athirah Huzaisham and Noraini Marsi, Utilization of Banana (Musa Paradisiaca) Peel as Bioplastic for Planting Bag Application, International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology (IJARET), 11(4), 2020, pp. 108-118
4. Organic textile waste as a resource for sustainable agriculture in arid and semi-arid areas Bo G. Eriksson DOI 10.1007/s13280-016-0822-5 / Ambio 2017, 46:155-161
5. Кричевский Г.Е. Нано-, био-, химические технологии в производственного поколения волокон, текстиля и одежды. М.: Юрист, 2011, 507 с

РАЗРАБОТКА И ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ БИОПЛАСТИКА ИЗ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОТХОДОВ С ТЕКСТИЛЬНЫМ МАТЕРИАЛОМ

Г.Ж.Сарсенова

Ph.D., И.М.Джуринская

Ph.D., Т.Онгар

Алматинский Технологический Университет, Республика Казахстан

Институт текстильного машиностроения и технологии материалов с высокими эксплуатационными характеристиками Дрезденского технического университета, Дрезден, Германия

sarsenova.gulnaz@mail.ru

В статье рассматривается использование сельскохозяйственных отходов как кожура банана для разработки текстильного материала. С учетом разработки биопластика из банановой кожуры, включающей процессы экстракции, измельчения и сушки, наблюдалась реакция пленки на текстильный материал для дальнейшего производства материала как искусственной кожи из пищевых отходов.

TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYENİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ EKOLOJİ CƏHƏTDƏN TƏHLÜKƏSİZ YANAŞMALAR

E.M.Mustafayeva

U.C.Novruzova

N.B.Məmmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

m_esmira@unec.edu.az

ulduza.novruzova@mail.ru

nuranamemmedova00@gmail.com

Xüsusilə, toxuculuq materialları və onlardan hazırlanan məmulatlar insanlar və ətraf mühit üçün potensial təhlükə məhsulları kimi hesab etmək lazımdır. Onların mənfi təsirləri istehsalın texnoloji proseslərinin xüsusiyyətləri, eləcə də tətbiq olunan kimyəvi maddələrin kompleksi ilə bağlıdır. Xammalın becərilməsindən (əldə edilməsindən) başlayaraq istehsal və istehlak tullantılarının utilizasiyasına qədər çoxsaylı emal əməliyyatları toxuculuq sənayesinin, pestisidlərin və herbisidlərin, ağır metal birləşmələrinin, xlor üzvi birləşmələrinin, formaldehidin, təhlükəli boyalar və s. çirkləndiricilərin tullantılarının və atıqlarının xammala, məhsullara daxil olmasına səbəb olur. Ona görə də əlverişli mühiti təmin edən ən vacib amillərdən biri məhsulların ekoloji təhlükəsizliyidir.

Ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsullar - həyat dövrünün bütün mərhələlərində: xammalın hasilatı və materialların alınmasından, istismarın bitməsindən sonra utilizasiyasına qədər ətraf mühitə və insanlara zərərli təsir göstərməyən məhsullardır. Belə məhsullar aşağıdakıların mühafizəsini təmin etməlidir: - ekosistemlərin bütövlüyünün, onların növ tərkibinin, biomüxtəlifliyinin və daxili əlaqələrin strukturunun; - insanların sağlamlığının və normal həyatının; - “təbiət-cəmiyyət” sisteminin səmərəli fəaliyyətinin [2].

İstehsal olunan məhsulların tərtibatı və təkmilləşdirilməsi onların ətraf mühitə sonrakı təsirində həlledici rol oynayır. Çünki məhsulun yaradılmasının bu mərhələsində onun bütün xüsusiyyətlərinin, o cümlədən ekoloji xüsusiyyətlərinin təməli qoyulur. Arzu edilməyən ekoloji təsirləri azaltmaq üçün tərtibat zamanı məhsulun bütün həyat dövrü qiymətləndirilməlidir.

Yeni məhsulların hazırlanmasında aşağıdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirilməlidir: - resurslardan ehtiyatlı istifadə; – məhsulların xidmət müddətinin artırılması; – məhsulların təmirə (bərpayə) yararlılığı; - bir sıra məqsədlər, məsələn, təkrar istifadə, ekoloji cəhətdən təmiz utilizasiya, məhsulların resikliziya imkanları və s. üçün məhsulun xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi. Eyni zamanda, məhsullar istifadə müddətində ətraf mühitə minimum çirkləndirici maddələr və digər zərərli amillər buraxmalıdır. Beləliklə, layihələndirilərkən yaradılan məhsulların həm resurs, həm də enerji qənaəti, həm də ekoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır [1].

Tərtibat zamanı yaradılan məhsulların həm resurs, həm enerjiyə qənaət, həm də ekoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Üstəlik, onlar məhsulların istehsalı ilə yanaşı, həm də məhsulların istismarı, utilizasiyası və resikliziya mərhələlərində nəzərə alınmalıdır. Məhsulların və onların istehsal proseslərinin enerji səmərəliliyinin artırılması problemini həll etmək üçün bütün həyat dövrü boyunca ümumi enerji sərfiyyatının uçotu aparmalı, enerji istehlakını azaltmaqla, aşağı təsirli enerji mənbələrindən və ya bərpa olunan mənbələrdən istifadə etməklə ətraf mühitə təsirləri azaltmaq imkanları araşdırılmalıdır.

Məhsulların istismarı prosesində enerji istehlakını azaltmaq üçün tərtibat zamanı məhsulların elə xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır ki, onlar üçün enerjinin istifadəsi ilə bağlı az sayda emal təmin edə bilsin. Məsələn, paltarlar xidmət müddəti boyunca bir neçə dəfə yuyulmaya məruz qalır və bu zaman yuma üçün suyu və qurutma zamanı havanın qızdırarkən, ütüləmə üçün ütüləri qızdırarkən enerji sərf edir. Bu ilk baxışda “xırdalıq” kimi görünənlər bəzi tekstil məmulatlarının

həyat dövründə istifadə olunan bütün enerjinin 80%-ə qədərini tələb edir [3].

Layihələndirmə zamanı məmulatların sıradan çıxdıqdan sonra təkrar istifadəsi, bərpası və təkrar dövriyyə imkanlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Resursların iqtisadi dövriyyəyə yenidən cəlb edilməsinin səmərəliliyi məhsulların və ya proseslərin tərtibat mərhələsində qoyulmuş bir sıra xüsusiyyətlərindən çox asılıdır. Resiklizasiya nəzərə alınmadan layihələndirilmiş məmulatlar bərpası mümkün olmayan çoxlu miqdarda material ehtiva edir. Bu materialların əksəriyyətindən faydalı komponentlərin çıxarılması bahalı və çətinidir. Bu baxımdan, müasir yanaşmaların mahiyyəti, az sayda komponentləri dəyişdirərək və dəyişdirilənləri təkrar emal edərək, sıradan çıxdıqdan sonra onları yeniləməyə və təkmilləşdirməyə (bərpa etməyə) imkan verən məhsullar yaratmaqdır. Məhsulların istismar müddətinin sonunda dəyişdirilməsi tələb olunduqda, onların komponentlərinin bərpası və yeni məhsullara resiklizasiyası imkanını qabaqcadan nəzərə almaq vacibdir. İstehsalat ekologiyası nöqtəyi-nəzərindən heç bir resiklizasiya variantı olmadan məhsulun utilizasiyası qəbuləilməzdir.

Məhsulun həyat dövrünün sonunu planlaşdırarkən resiklizasiyanın iki növü nəzərə alınmalıdır: “qapalı dövrə” və “açıq dövrə”. Birinci halda resiklizasiya eyni məhsulun istehsalı üçün materialların təkrar istifadəsini, ikinci halda müxtəlif məhsulların istehsalı üçün materialların təkrar istifadəsini nəzərdə tutur. Toxuculuq materiallarının təkrar emalı onunla çətinləşir ki, emalın hər bir mərhələsi ilə liflərin uzunluğu azalır və buna görə də aşağı keyfiyyətli materialların istehsalını məhdudlaşdırmaq, yəni kaskadlı resiklizasiya tətbiq etmək lazımdır. Eyni zamanda, məhsulların resiklizasiyasını yalnız enerji, ətraf mühit və əmək xərcləri resiklizasiya edilməmə nəticəsində yaranan xərclərdən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olduqda nəzərə alınmalıdır. Bununla belə, bir qayda olaraq, resiklizasiya edilmiş materialların və məhsulların istifadəsi təbii sərvətin hasilatı və işlənməsi mərhələsindən başlayaraq yeni məhsulların yaradılmasından qat-qat sərfəlidir. Əksər hallarda materialların hətta keyfiyyəti pisləşdikdə belə təkrar istifadəsi, onları atmaqdan daha yaxşıdır [4].

Praktik məqsədlərə, iqtisadi və sosial vəzifələrə əsaslanaraq, həmçinin məhsulun növünü nəzərə alaraq, hər bir müəssisə yuxarıda göstərilən tərtibat yanaşmalarını kombinə edə bilər. Bununla belə, seçilmiş prioritetlərdən asılı olmayaraq, insan üçün təhlükəsiz mühitin bütün mümkün vasitələrlə qorunması, biosferin davamlı mövcudluğu və inkişafı əsas olaraq qalır.

Ədəbiyyat:

1. Галык И.С., Семак Б.Д., Роль биостойкости текстиля в формировании его экологической безопасности, Технология легкой и пищевой промышленности, ВЕСТНИК ХНТУ № 1(48), 2014 г
2. Ковальчук Л.С., Бицидная отделка тканей для охраны здоровья людей / Л.С. Ковальчук, Л.К. Акулова, Н.С. Афтаева, Н.М. Шустрова // Текстильная промышленность, 2011. - №5, с. 30-32
3. Кричевский Г.Е. Нано-, био-, химические технологии в производстве нового поколения волокон, текстиля и одежды. Монография / Г.Е. Кричевский. М.: Издательство «Известия», 2011, 528 с
4. Тимонова Е.Т., Тимонов И.А., [Совершенствование системы экологического контроля на предприятиях легкой промышленности](#), Новое в технике и технологии текстильной и легкой промышленности: материалы международной научной конференции, Витебск, ноябрь 2011, в 2 ч. с. 240-242

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ТЕКСТИЛЬНОЙ И ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Э.М.Мустафаева

У.Ч.Новрузова

Н.Б.Мамедова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

m_esmira@unec.edu.az

ulduza.novruzova@mail.ru

nuranamammedova00@gmail.com

Сохранение личного здоровья и здоровья своих потомков – считается одной из приоритетных задач, стоящих перед каждым человеком и обществом в целом. Существенное влияние на данные среды оказывают материалы и изделия, сопровождающие человека в разнообразных процессах его жизнедеятельности. В данной статье рассмотрены современные подходы к проектированию экологически безопасного текстиля.

ENVIRONMENTALLY FRIENDLY APPROACHES TO TEXTILE AND LIGHT INDUSTRY DESIGN

E.M.Mustafayeva

U.C.Novruzova

N.B.Mammadova

Azerbaijan State Economic University

m_esmira@unec.edu.az

ulduza.novruzova@mail.ru

nuranamammedova00@gmail.com

Preservation of personal health and the health of their descendants is considered one of the priority tasks facing every person and society as a whole. Materials and products that accompany a person in various processes of his life have a significant impact on these environments. This article discusses modern approaches to the design of environmentally friendly textiles.

TORPAQDAXİLİ ŞAQLI FERTİRRİQASIYA TEXNOLOGİYASI ÜÇÜN İNYEKTORUN HİDROKONSTRUKTİV LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

L.M.Mirsalahova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

lamiyamirsalahova@gmail.com

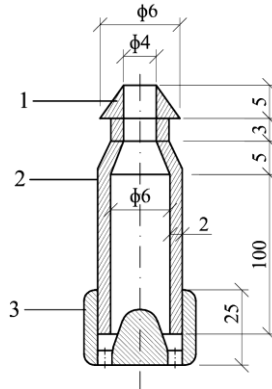
Məqalədə yeni suvarma texnologiyası olan torpaqdaxili şaquli suvarma qurğusunun layihələndirilməsi zamanı hidravlik hesabı və konstruksiya edilməsi göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, qurğu inyektor elastik konusvari başlıqdan, ştuser və drosseldən ibarətdir. Konstruktiv elementlərin ölçüləri sxemdə göstərilmiş və təyin edilmişdir ki, şaquli suvarma zamanı inyektorun su sərfi saatda 10,6 litrdir. Bu da üzüm və ya meyvə bitkisi üçün optimal suvarma norması olmaqla suvarmanı fasilələrlə aparmağa imkan verir.

Dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da suvarma suyunun çatışmazlığı həllini gözləyən vacib problemlərdən sayılır. Ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalatında suvarma suyunun itkisinin qarşısının alınması, mütərəqqi və qənaətcil suvarma üsulu və texnologiyalarının tədqiqatının aparılması mühüm məsələdir. [1- 139s.] Apardığımız tədqiqatı da elə bu məsələnin həllinə istiqamətlənmişik.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi ineksiya suvarma sisteminin hidravlik hesabı və layihələndirilməsidir.

Tədqiqatın obyektı və metodikası: Tədqiqat Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Meliorasiya və hodrotexniki qurğular kafedrasında, hidravlikanın mürəkkəb boru kəmərlərinə aid hidravlik hesablama metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və müzakirəsi: İnektorun suvarma boru kəmərinə etibarlı birləşdirilməsini təmin etmək üçün ştuserin başlığı elastik və kəsik konusvari formada, ineksiya borucuğu ilə birləşən hissəsi isə sərfi tənzimləmək üçün drossel formasında icra edilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. İnyektor

1-elastik konik başlıq; 2-ştuser; 3-drossel.

İnektor konstruktiv cəhətdən üç əsas elementdən - ştuserdən, drosseldən və taxmalı ineksiya borucuğundan ibarətdir. Ştuser suvarma boru kəmərinə suyu qəbul edib ineksiya borucuğuna ötürür. Ona görə bu iki elementin hər birinin ayrı-ayrılıqda hidravlika hesablanması aparılmalıdır.

Ştuserin suburaxma qabiliyyəti (sərfi) (Q_t) hidravlika elmindən məlum olan taxma (lülə borucuq) üçün nəzərdə tutulan düsturla təyin olunur:

$$Q_t = \mu \omega \sqrt{2gH - h_{fc}} \quad (1)$$

burada $\mu=0,82$ olub sərf əmsalı;

$\omega=0,785 d^2$ olub ştuserin en kəsik sahəsi, m^2 ;

$g=9,81 m/san^2$ olub sərbəstdüşmə təcili;

h_{fc} - sistem basqı itkilərinin cəmi, m ;

H - ştuserin qarşısında (suvarma boru kəmərinə) mövcud basqıdır, m .

İneksiya borucuğu kiçik quyu hesab edilir. Yeraltı hidravlika və hidrogeologiya elmlərində quyuların debitini təyin etmək üçün iki metoddan istifadə olunur. Birinci metoda tam və ya natamam quyudan suçəkmə, ikinci metoda isə quyuya sutoçkmə üsulu daxildir [2, s.37-109 və s.3-102], [4, s.97-99], [5, s.53-158]. Quyuya sutoçkmə metodunda onun debitini (sərfini) təyin etmək üçün bir sıra hesablama düsturları təklif edilmişdir. Lakin bu düsturların hər biri konkret hidrogeoloji şəraitdə tətbiq edilə bilmir. Qrunt suları dərində və ya torpaq-qrunt layı izotrop (bütün istiqamətlərdə torpağın fiziki xassələrinin eyni olması) olan halda quyunun sərfini (suburaxma qabiliyyətini) hesablamaq üçün V.M.Nasberq tərəfindən [6, s.232]olduqca praktik düstur təklif edilmişdir:

$$Q = \frac{kh^2}{0,423 \lg(4h/d)}, \quad (2)$$

burada Q - quyunun debiti və ya suburaxma qabiliyyəti, $m^3/gün$;

h - quyuda su sütununun hündürlüyü, m ;

k - torpağın süzmə əmsalı, $m/gün$;

d - quyunun diametridir, m .

İneksiya borucuğunun ümumi hündürlüyü 0,7 m, diametri isə 0,15 m-dir.

Hesablamalarda müəyyən etmişik ki, ineksiya borucuğu saatda 10,6 litr suyu sərbəst şəkildə torpağa hopdurmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu da nəmlənmə konturunun formalaşmasına əlverişli şərait yaradır.

Tədqiqatdan məlum oldu ki, xidmət sahəsi 30-50 ha olan ineksiya suvarma sistemində başlanğıc basqını 4-5 m götürmək olar. Ona görə də dağ yamaclarında salınan üzüm və meyvə bağlarını təbii yüksəklikdən istifadə etməklə ineksiya suvarma sisteminin işini təmin etmək olar. Bu məqsədlə aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- Dağ yamacında suvarılacaq əkin sahəsinin ən yüksək və ən yaxın yerində (nöqtəsində) rezervuar və ya hovuz qurulur və onlar boru kəməri vasitəsilə su mənbəyi ilə əlaqələndirilir.

- Magistral boru kəməri yamac eni (horizontallar) üzrə çəkilir və ona qismən maillik verilir və paylayıcı boru kəmərləri ilə birləşdirilir.

- Paylayıcı boru kəməri yamacın uzununu üzrə (horizontallara normal halda) çəkilir və suvarma boru kəmərləri ilə birləşdirilir.

- Üzüm və ya digər meyvə ağacları yamacın eni (horizontallar) üzrə cərgə ilə əkilir. Suvarma boru kəmərləri üzüm tənəyinin və ya meyvə ağaclarının üst tərəfindən çəkilir və inektorlar torpağa basdırılır.

Açar sözlər: Fertirriqasiya, inyektor, ştusser, taxma, konusvari

Ədəbiyyat:

1. Bəşirov N.B., Mütərəqqi suvarma texnikası /N.B. Bəşirov. Bakı, Elm, 1999, 139 s
2. Həsənov S.T., Quyuların hidravliki hesabı və hidrogeoloji parametrlərin təyini metodları/ S.T.Həsənov. Bakı, Elm, 2011, 244 s
3. Orucova N.H., Subtropik zonada suvarılan torpaqlarda növbəli əkin dövriyyəsində biokimyəvi proseslərin dinamikası//AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun əsərləri, XVI c., Bakı, Elm, 2004, s. 439-461
4. Həsənov S.T., Dibi ilə işləyən quyuya su tökməklə torpaq-qrunt qatlarının süzmə əmsalının təyini metodu//Azərbaycan aqrar elmi, 2009, №1-2, s.97-99
5. Бочевер Ф.М., Теория и практические методы расчетов эксплуатационных запасов подземных вод/Бочевер Ф.М., Москва: Недра, 1968, 328 с

6. Силин-Бекчурин А.И., Динамика подземных вод/А.И. Силин-Бекчурин.Москва: Изд.Московского Университета, 1958, 259 с

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И ГИДРОКОНСТРУКТИРОВАНИЕ ИНЪЕКТОРА ДЛЯ ТЕХНОЛОГИИ ВНУТРИПОЧВЕННОЙ ВЕРТИКАЛЬНОЙ ФЕРТИРРИГАЦИИ

Л.М.Мирсалахова

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

lamiyamirsalahova@gmail.com

В статье показаны при проектировании по новой внутрипочвенной вертикальной технологии оросительного сооружения гидравлический расчёт и конструирование.

Было определено, что иньектор состоит из эластичных конусообразных головок, штуцера и дросселя.

Размеры элементов конструкции показаны на схеме и было определено, что при вертикальном орошении расход воды иньектора составил 10,6 л/час. Это даёт возможность с перерывом для растений винограда и плодовых с оптимальной нормой орошения.

Ключевые слова: фертирригация, иньектор, штуцер, конусообразный, насадка

HYDROCONSTRUCTIVE DESIGN OF THE INJECTOR FOR IN-GROUND VERTICAL FERTIGATION TECHNOLOGY

L.M.Mirsalakhova

Azerbaijan State Agrarian University

lamiyamirsalahova@gmail.com

The article is indicated the hydraulic report and construction of an in-ground irrigation facility with a new irrigation technology. It was founded that the injector consists of an elastic conical head, a nozzle and a throttle. The dimensions of the structural elements are shown in the diagram and it is determined that the water consumption of the injector during vertical irrigation is 10.6 liters per hour. This allows for intermittent irrigation, which is the optimal irrigation rate for grapes or fruit crops.

Keywords: Ferritrigation, injector, nozzle, plug, conical

INDUSTRIAL ECOLOGY AND ECOLOGICAL RISK ASSESSMENTS

Sema Erentürk

Istanbul Technical University

Energy Institute, Maslak, Istanbul, Turkey

Industrial ecology is the systematic study of the relationships between society, the economy, and the natural environment. It focuses on the use of technologies that provide environmental management to reduce environmental impacts and waste in achieving these goals. Industrial ecology studies often quantify the use and cycle of materials and energy in society and their exchange with nature (removal and emissions). Industrial ecology has contributed to various ideas about economic systems aimed at minimizing waste by increasing resource efficiency and maximizing the services provided by using resources. These ideas culminated in the concept of the circular economy, which became popular in the 2010s. In recent years, industrial ecology has emerged as an important approach in sustainable development theory and practice. Industrial ecology as a concept is rapidly transforming into an interdisciplinary field (Korhonen et.al., 2004).

Exercising on a global scale brings problems at the global level. Although the environmental problems facing the industry today are potentially serious, they do not focus solely on local toxic effects. Corporate environmental agendas typically list goals such as promoting recycling, improving energy efficiency, and minimizing the generation of hazardous waste. The general question here is whether such a course of action can go far enough in dealing with the underlying cause or whether it can largely relieve symptoms.

Soil is an essential component of ecosystems and is an interface between soil, air and water. One of the sources of exposure of soil environments to pollution is industrial pollution sources. Excessive heavy metal pollution from industrial activities pollutes the soil surface. It is becoming an important urban environmental problem in many countries. Therefore, protection of the environment from industrial pollution is of vital importance today (Agunbiade et.al., 2011). Environmental polluting elements originating from industrial facilities are Pb, Cr, Ba, Zn, V, Co, Cu, Ni and As. These pollutants spread easily from industrial facilities and can accumulate in the soil.

The aim of this study is to describe the pollutions caused by industrial activities and their origins. To evaluate the enrichment factors and potential ecological risk indices of each pollutant.

Results and Conclusion: Most of the scientific studies on heavy metal pollution in urban soils have been carried out in large cities with heavy traffic and population, or in industrial cities in developed countries. In general, an evaluation is made by considering the following ecological indices.

The contamination factor (CF) evaluates metal contamination by comparing the metal value in the soil sample with the worldwide value of the metal. The degree of enrichment of the metal can be classified as follows: No enrichment: $CF \leq 1$, Minor enrichment: $1 < CF \leq 3$, Moderate enrichment: $3 < CF \leq 5$, Moderate enrichment: $5 < CF \leq 10$, Severe enrichment: $CF > 10$ (Yang et al. 2012; Brady et al. 2014). The pollution load index (PLI) is calculated to assess the degree of anthropogenic metal contamination from important metals in soil in industrial areas (Lim et al. 2013).

The results obtained are used to evaluate the geoaccumulation index and the potential ecological risk index of metals to the environment. The geoaccumulation index (I_{geo}) has been used by various researchers to determine the extent of soil metal accumulation (Nazeer et.al., 2014). It is defined as the ratio of the element concentration in soil samples to the geochemical background value. It is scaled from very dirty to very dirty (0-6).

The potential ecological risk index (RI), originally introduced by Hakanson, evaluated the level

of metal pollution relative to the toxicity of metals in the soil (Ntakirutimana et al. 2013).

Aiming to be useful for the control and reduction of heavy metal contamination in industrial areas, these indexes provide solutions for measures to be taken in industrial areas. Solutions also need to be implemented sustainably by industries.

References:

1. Korhonen J., von Malmborg F., Strachan P.A., Ehrenfeld J.R., 2004. Management and Policy Aspects of Industrial Ecology: An Emerging Research Agenda, Business Strategy and the Environment *Bus. Strat. Env.* 13, 289-305
2. Agunbiade F.O., Adebawale A.A., Adebawale K.O., 2011. Fuzzy Logic-Based Modelling of the Impact of Industrial Activities on the Environmental Status of an Industrial Estate in Nigeria. *Toxicological and Environmental Chemistry* 93: 1856-1879
3. Yang Y., Chen F., Zhang L., Liu J., Wu S., Kang M., 2012. Comprehensive Assessment of Heavy Metal Contamination in Sediment of the Pearl River Estuary and Adjacent Shelf. *Marine Pollution Bulletin* 64: 1947-1955
4. Brady J.P., Ayoko G.A., Martens W.N., Goonetilleke A., 2014. Enrichment, Distribution and Sources of Heavy Metals in the Sediments of Deception Bay, Queensland, Australia.” *Marine Pollution Bulletin* 81: 248-255
5. Lim D., Choi J.W., Shin H.H., Jeong D.H., Jung H.S., 2013. Toxicological Impact Assessment of Heavy Contamination on Macrobenthic Communities in Southern Coastal Sediments of Korea. *Marine Pollution Bulletin* 73: 362-368
6. Nazeer S., Hashmi M.Z., Malik R.N., 2014. Heavy Metals Distribution, Risk Assessment and Water Quality Characterization by Water Quality Index of the River Soan, Pakistan. *Ecological Indicators* 43: 262-270
7. Ntakirutimana T., Du G., Guo J., Gao X., Huang L.. 2013. Pollution and Potential Ecological Risk Assessment of Heavy Metals in a Lake. *Polish Journal of Environmental Studies.* 22 (4):1129-1134

POLİAMİDLƏRİN XASSƏLƏRİ VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

K.e.n., dos. Ə.N.Muradov

Q.G.Zülfüfaqov

İ.B.Nəsirli

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

e.muradov@uteca.edu.az

Texnikada istifadə olunan poliamidlərin: $H-[NH-(CH)_6-NHCO(CH_2)_4CO]_n-OH$ molekul kütləsi 8000-25000 həddlərində olur və onların polidispersliyi böyük deyildir. Polamidlərin makromolekulları xətti quruluşa malikdir. Xarici görünüşə görə onlar buyruza oxşar qeyri-şəffaf materiallardır. Poliamidlər yüksək kristallıq dərəcəsi ilə xarakterizə olunurlar.

Bu məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd poliamidlərin alınmasında götürülən monomerlər hansı xammallardan istifadə edilir, nə üçün bu polimerlər yüksək mexaniki xassəyə, zərbəyə davamlı və möhkəmliyə malik olduğunu tədqiq etməkdir.

Mexaniki xassələr. Polimerlər yüksək mexaniki xassələrə, xüsusən bərkliyə əyilmədə möhkəmliyə malikdir.

Polikaproamidin (poliamid 6), Poliheksametilendiamidin (poliheksametilen-sebasinamidin (poliamid 6,10) və poliamid 6,6/6 xassələri aşağıda göstərilmişdi:

Fiziki xassələri	Polikarbamid poliamid 6	Poliheksametilen diamidin 6,6	poliheksametilen-sebasinamidin poliamid 6,10	poliamid 6,6/6
Qırılmada möhkəmlik həddi, MPa				
dartılmada	55-70	80-110	45-50	45-50
Sıxılmada	85-100	100-120	85-100	70-85
Statik əyilmədə	90-100	100-110	100-120	28-30
Dartılmada elastiklik modulu MPa				
	800-1000	1600	1100-1200	560
Zərbə özlülüyü, kC/m ³				
	100-130	100-160	100-120	200-250
Qırılmada nisbi uzanma %				
	100-150	100	100	300-350
Brinellə görə dərslik, MPa	1,0-1,2	0,8-1,2	1,0-1,5	0,4-0,45

Materialın istiqamətlənməsi ilə dartılmada möhkəmlik həddi artırıla bilər. Lakin bu zaman nisbi uzanma aşağı düşür. İstiqamətləndirilməmiş poliamidlər 10-15°C kövrək olurlar, İstiqamətlənmiş poliamidlər öz möhkəmliyini 25-30°C –yə qədər saxlayırlar.

Poliamidlərin fərqli xüsusiyyətləri yüksək səthi bərkliyə və zərbə yüklərinin təsirinə qarşı möhkəmliyə malik olmasıdır.

Poliamidlərin kiçik sürtünmə əmsalına malik olduqları üçün ondan hızlanmış hissələr müvəffəqiyyətlə sürtünmə qobşaqlarında istismar olunur.

Teplofiziki xassələri. Poliamid 6 –nin ərimə temperaturu 210-215°C, poliamid 6,10, 213-221°C, poliamid 6,6/6-168-175°C-dir. Bərk haldan maye hala keçmək dar temperatur intervalında baş verir və bu zaman çox hallarda ərimə temperaturlarında nəzərdə şarpacaq dərəcədə yumşalmaq olmur. Amid qruplarının sayı artıqca ərimə temperaturu artır.

Elektrik xassələri. Quru halda poliamidlər nisbətən yaxşı dielektrik xassələrə malik olur.

Lakin nəmliyin təsiri altında bu xassələr aşağı düşür. Poliamid 6-nin xüsusi həcmi müqaviməti

$6 \cdot 10^{14}$ -dür, 7 gün suda qaldıqdan sonra isə bu göstərici $4,3 \cdot 10^9$ a qədər aşağı düşür.

Atmosferə davamlılıq. Atmosfer şəraitində poliamidlər desrtuksiya olunur və onların qocalmaya davamlılığı onlara sabitləşdiricilərin məs. Aromatik aminlərin (fenil α -naftilamin, fenil β -naftiamin və b.) daxil edilməsi ilə artırıla bilər.

Poliamidlər içərisində polikaproamid (kapron) və poliheksametilenadimid (neylon) böyük sənaye miqyasında istehsal olunur və onların istifadə olunmasının əsas istiqamətləri onların əsasında liflərin və plastik kütlələrin alınmasıdır.0.

Nəticə: 1.Poliamid qətranlarını almaq üçün sənayedə xammal olaraq heksametilendiamin, kapron turşusu, adipin turşusundan istifadə edilmişdir.

2. Poliamid qətranlarının alınması prosesində sabitləşdirici olaraq fenil α -naftilamindən istifadə edilmişdir.

3. Kiçik sürtülmə əmsalı, yeyilməyə qarşı yaxşı davamlılıq və yüksək mexaniki xassələr, poliamid qətranlarına aid olduğu üçün maşınqayırma hissələrini, əsasən yastıqları, oymaları, dişli çarxları hazırlamaq üçün tətbiq olunur.

Açar sözlər: poliamidlər, adipin turşusu, heksadimetilendiamin, kapron turşusu, plastik kütlə, polimer

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov A.C., Abbasova L.M., Plastik kütlələrin kimyəvi texnologiyası, dərslik, Bakı, 2008
2. Hüseynov R.İ., və başqaları, Plastik kütlələr, onların maşınqayırmada, yeyinti və yüngül sənayenini maşın və aparatlarında tətbiqi, Gəncə, dərs vəsaiti, 2009
3. İsmayılov Ə., Üzvi kimya II hissə, dərslik, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 2008
4. Qarayev S., Üzvi kimya I, II hissə, dərslik, Bakı, 2011

СВОЙСТВА ПОЛИАМИДОВ И ОТРАСЛЬ ПРИМЕНЕНИЯ

К.э.н. душ Ə.Н.Муратов

Г.Г.Зульфугагов

И.Б.Насирли

Азербайджанский Технологический Университет

e.muradov@uteca.edu.az

Применяемые в технике полиамиды молекулярная масса составляет примерно 8000-25000 а. е. Молекулы полиамидов имеют линейную структуру. Прозрачный материал. Полиамиды характеризуются по высокой степени кристалличности.

Ключевые слова: полиамиды, адипиновая кислота, гексадиметилендиамин капроновая кислота, пластическая масса и полимеры.

PROPERTIES OF POLYAMIDS AND INDUSTRY OF APPLICATION

K.e.n., Assoc. A.N.Muradov

G.G.Zulfufagov

I.B.Nasirli

Azerbaijan Technological University

e.muradov@uteca.edu.az

Polyamides used in engineering have a molecular weight of approximately 8000-25000 a.u. e. Polyamide molecules have a linear structure. transparent material. Polyamides are characterized by a high degree of crystallinity.

Key words: polyamides, adipic acid, hexadimethylenediamine caproic acid, plastic mass and polymers.

GƏDƏBƏY RMTM-nin ŞİNIX MEŞƏBƏYLİYİNDƏ MEŞƏLƏRİNİN TƏBİİ BƏRPASI

Dos.əvəzi A.X.Bağirova
Ü.A.Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universteti
aygün3562@mail.ru

Gədəbəy RMTM Gədəbəy inzibati rayonun ərazisində yerləşərək ümumi sahəsi 25 min 555 hektar təşkil edir. MMBM dörd meşəbəylikdən ibarətdir. Saratovka 7 600 ha, 29,1% , Şınıx 3 050 ha, 12,5% Qızılca 5135, 21,0% Qalakənd 9770, 37,4%.

Təsərrüfatın meşələri dağınıq şəkildə yayılaraq 20 massiv təşkil edir. Bunlardan 15 Saratovka və Şınıx, 5 isə Şəmkir çayı hövzəsinə yerləşərək Qızılca və Qalakənd meşəbəyliklərini təşkil edirlər.

Gədəbəy RMTM Murov və Murquz silsilələrinin qollarında yerləşərək enliyarpaqlı dağ meşələri və subalp seyrək meşəliklər daxildirlər. Qeyd olunan meşəbitmə zonasında iqlim və torpaq amillərinin bitki örtüyünün şaquli qurşaqlar üzrə yayılması müşahidə olunur.

Təsərrüfatın meşələri yayılan ərazinin iqlimi zəif kontinental olub mülayim-isti nisbətən quru yayı, yağışlı payızı və mülayim-soyuq qışı ilə səciyyəlidir. Bitki örtüyünün dəniz səviyyəsindən yüksəkliyə və eləcə də dağ yamaclarının dikliyi və cəhətindən asılı olaraq dəyişməsinə baxmayaraq RMTM-in meşələri enliyarpaqlı dağ meşələri üçün tipikdir. Bu zonanın meşələrinin cins və növ tərkibi çox zəngindir. Meşələrin tərkibində üstünlük təşkil etməsinə və şaquli zonallıq amplitudasına görə şər q fıstığı (*Fagus orientalis*) və şər palıdı (*Quercus macranthera*) fərqlənirlər. Meşələrin tərkibində cökə, göyrüş, ağcaqayın, quşarmudu (üvəz), tozağacı, meşə armudu və alması, albalı, vələs, dəmirqara, qoz və s. kimi cinslərə tez-tez təsadüf olunur. İynəyarpaqlılardan tək-tək qaraçöhrəyə və ardıca təsadüf olunur. Meşə əkinlərində isə adi şam, kırım şamı, qara avstriya şamı geniş yer tutur. Kol cinslərindən təbii halda keçi-keçi, əzgil, zoğal, gərməşov, murdarça, mürdəşə, itburnu, göyəm, doqquzdon, şümşad, topulqa, qarağat, qırmızı və qara moruq və s. bitir.

Gədəbəy meşə təsərrüfatının meşələri Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin şimal yamaclarında yayılaraq enliyarpaq dağ meşə mikrolandsaftına və subalp meşə seyrəkliyinə daxildir. Meşəliklər dəniz səviyyəsindən 1300-2200 m hündürlükdə yerləşərək orta və yuxarı dağ meşə qurşağına daxildirlər.

Meşəmələgətirən cinslər fıstıq (*Fagus orientalis* Lipsky.) palıd (*Quercus macranthera*) və vələs (*Carpinus caucasica*) olub digər cinslərə də təsadüf olunur: göyrüş (*Fraxinus excelsior*), ağcaqayın (*Acer platanoides*, *A. Trantvetteri*, *A. ibericum*) cökə (*Tiliacordata*, *T. caucasica*), toz ağacı (*Betula litvinovii*), meşə armudu (*Prunus silvestris*), qoz (*Juglans regia*) və s. Meşənin çətiri altında əzgil (*Mespulus germanica*), itburnu (*Rosa canina*), keçi-keçi və ya ağacvari kəndalaş, yemişan (*Crataegus orientalis*), doqquzdon (*Lonicera caucasica*), zoğal (*Cornus mas*), fıstıq (*Coryllus avellana*), qaratikan (*Polirus spina Cristi*), mürdəşə (*Cornus australior*), gərməşov (*Viburnum lantana*), meşəaltı kimi və ya alt təbəqələrdə (yaruslarda) dəmirqara (*Carpinus orientalis*) və s. yayılmışdır.

Təsərrüfatın meşəlikləri əsasən fıstıq, palad və vələs ağaclarından ibarət olub meşə ilə örtülü sahənin 96,3%-ni tutur. Digər cinslər əmələgətirən ağaclar 3,7% təşkil edir. Palıd meşələri 2888 hektar və ya meşə ilə örtülü sahənin 16%-ni təşkil edir. Meşə təsərrüfatının ərazisində palıdın bir növünə - şər palıdına (*Quercus macranthera*) təsadüf olunur. Palıd ağaclarının əsas taksasiya göstəriciləri cədvəl 3-də verilmişdir.

Ən geniş yayılan fıstıq meşələri olub meşə ilə örtülü sahənin 67,3%-ni (12133 ha) tutur. Fıstıq

ağaclığının orta boniteti II, 8-dir.

Ağaclıqların orta doluluğu 0,55 təşkil edir, aşağı doluluqda (0,3-0,4) ağaclıqlar 25,8 % ərazi tutmaqla onlar sistemsiz qırıntıların və başdan-başa mal-qara otarılmasının nəticəsidir.

Ağaclıqlar yaş mərhələləri üzrə qeyri bərabər paylanmışdır. Orta yaş mərhələsinə aid ağaclıqlar üstünlük təşkil edir (80,9 %). Ağaclıqların orta yaşı 86 il təşkil edir, bir hektarda orta oduncaq ehtiyatlı 134m³-dir.

Təbii bərpaya kömək tədbirlərinin aparılması məqsəd üçün ayrılmış sahədə baş cinsin yeniyetməsi mövcuddursa təbii bərpaya qiymət verilir. Yeniyetmənin olub-olmaması və ona verilən qiymət, meşəbitmə şəraitinin vəziyyəti (torpaq, çanlı torpaq örtüyü, meşəaltlığı, yamacın dikliyi, cəhəti, yüksəkliyi) nəzərə alınaraq konkret sahə üçün təbii bərpaya kömək tədbiri layihələndirilir.

1. Meydançalarda torpaq hazırlığının aparılması. Ölçüsü 1x1 m, 1x2m, 2x2m olan meydançalarda meşə döşəni, mamır örtüyü dırmaqlanaraq meydançalardan kənar edilir və nəticədə torpaq örtüyü çılpaqlaşdırılır. Çim qatı varsa meydançalarda torpaq yumşaldılaraq çim meydançalardan kənarlaşdırılır.

2. Meydançalarda təbii yolla toxum düşüb bitməsi və yaxud əlavə toxum səpini üçün torpaq 8-10 sm dərinlikdə, əkin nəzərdə tutulursa 20-25 sm dərinlikdə yumşaldılır.

3. Torpaq hazırlığı aparılmış meydançalarda əkin üçün ölçüləri 0,25x0,25x0,25 m olan 4-5 çala qazılır.

4. Meydançalarda əkilmiş (toxumlardan alınmış) şitillərə qulluq.

Bir hektar sahədə təxminən 500-1000 ədəd meydança yerləşdirilir.

KİMYƏVİ TƏRKİBİN OVUNTU POLADLARININ ZƏRBLƏ-ABRAZİV YEYİLMƏYƏ DÖZÜMLÜLÜYÜNƏ TƏSİRİ

V.F.Qəhrəmanov
Azərbaycan Texniki Universitet
qehremanovvurqun@gmail.com

Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq texnikanın müxtəlif sahələrində statiki və dinamiki möhkəmlik, kövrək dağılmalara qarşı müqavimət, yeyilməyədüzümlülük və korroziyayadüzümlülük tələb olunur. Qeyd edilən bu parametrlər detalların, maşın və mexanizmlərin, o cümlə-dən texnoloji avadanlıqların etibarlılığını təmin edir. Bütün bunları nəzərə alaraq maşın və mexanizmlərin sıradan çıxmasına əsas səbəb kimi avadanlıqların səthin yeyilməsi göstərilir. Əsasən detalın tez yeyilməsinə səbəb, abraziv və aktiv mühitlərdə eyni vaxtda yüklənməsi, yüksək temperatur və səthdə baş verən sürüşmədir.

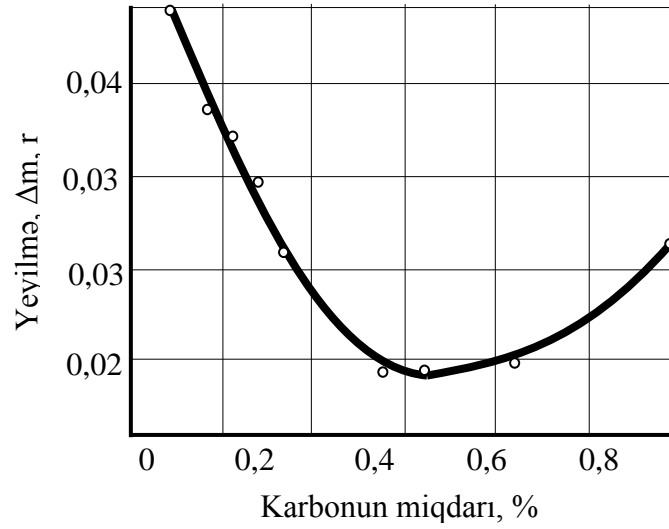
Məsələnin qoyuluşu. Konstruksiya və alət materiallarından hazırlanmış kəsici və şamp poladlarının struktur analizindən aydın olmuşdur ki, maşın detallarının intensiv yeyilməsinə səbəb olan amillərdən biri də legirləmə prosesidir. Yüksəklegirli alət poladları və bərk ərintilərdən hazırlanmış maşın hissələri güclü yeyilməyə və sürtünməyə məruz qaldığından, onlarda baş verən proseslər daha ciddi şəkildə öyrənilməlidir. Ona görə də ovuntudan hazırlanan hissələrin yeyilməyədüzümlülüyünə kimyəvi tərkibin təsirinin araşdırılması aktual məsələdir.

Məsələnin həlli. İlkin olaraq ovuntu poladlarının zərblə-abraziv yeyilməyədüzümlülüyünün artırılması üçün, legirləmə prosesinin araşdırılmalıdır. Legirləmə prosesi ilə məmulatların bərkliyini, özlülüyünü və möhkəmliyini artırmaqla, yeyilməyədüzümlülüyünü də artırmaq mümkündür. Bu səbəbdən dəməqalədə əsas məqsəd kimyəvi tərkibin və strukturun homogenləşməsini öyrənməklə, ovuntu poladlarından hazırlanmış məmulatların zərblə-abraziv yeyilməyədüzümlülüyünü müəyyənləşdirməkdir.

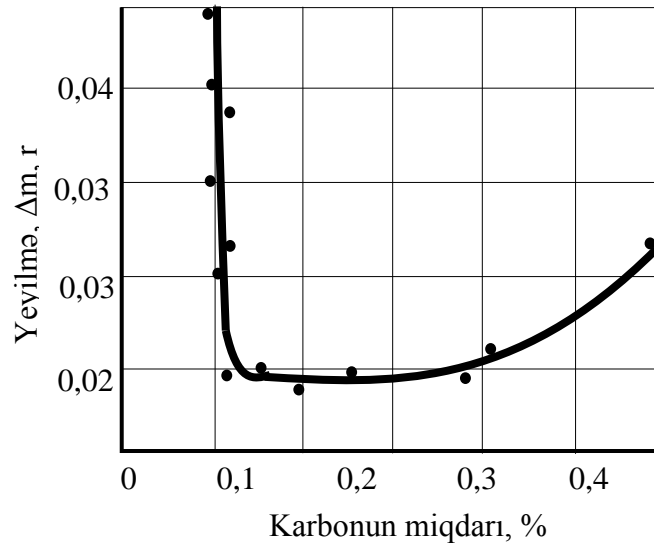
Nümunələrin hazırlanması zamanı istifadə edilən legirleyici elementlər qismində ən səmərəlisi xrom və nikeldir. Ovuntu şixtəsinin hazırlanması üçün əsası ПЖБ3.160.26 markalı dəmir ovuntusu, ГК-3 markalı karandaş qrafiti, ПБ-X18H15-056 və ПР-65Х25Г13Н3 markalı polad ovuntusu və ПНХ-1Л15 markalı nikel ovuntusu götürülmüşdür. Müxtəlif tərkibli ovuntular konusvari qarışdırıcıda 2 saat müddətində qarışdırılmış, 600 MPa təzyiq altında statiki soyuq presləmə əməliyyatına uğradılmışdır. Preslənmiş nümunələr 1150⁰C temperaturda disossasiya olunmuş amonyak mühitində 2 saat müddətində bişirilmişdir. Hər şixtədən müxtəlif kimyəvi tərkiblərə malik olan 6 nümunə hazırlanmış, 3 müxtəlif termiki emal əməliyyatlarına uğradılmışdır [1].

Tərkibində yüksək miqdarda qrafit olan nümunələrin səthində kələkötürlüyün ölçülərinin azalması, yeyilmə mexanizminin dəyişməsinə səbəb olan əsas amillərdən biridir. Məlumdur ki, tərkibdə olan karbonun miqdarının artması ilə poladların bərkliyi artır, plastikliyi azalır [2]. Bu isə öz növbəsində poladların yeyilməsi zamanı kövrək dağılma hadisəsini yaradır, bərk struktur formalaşmasını əmələ gətirir [3].

Ovuntu şixtəsinə əlavə olunan ПБ-X18H15-56 və ПР-65Х25Г13Н3 markalı korroziyayadüzümlü polad ovuntusu alınan nümunələrin zərblə-abraziv yeyilməyədüzümlülüyünü artırır. Bu zaman ovuntu şixtəsinin tərkibində 20% liqatur olmuşdur. Yeyilməyədüzümlülüyün müqayisəli təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, ən yüksək nəticələr ПР-65Х25Г13Н3 markalı bərpa olunmuş ovuntulardan hazırlanmış nümunələrdə alınmışdır.

a

b

Şəkil 1. Bişirmədən sonra nümunələrin zərbə-abraziv yeyilməsinin tərkibdə olan sərbəst karbonun miqdarından asılılığı: a-nəzəri olaraq, b-təcrübi olaraq

Şixtənin optimal tərkibə çatdırılması üçün riyazi planlaşdırma metodundan istifadə edilmişdir. Bu me-tod bir qayda olaraq təcrübələrə söykənən nəticələr əsasında qurulur və bunun üçün dəyişən amillər və bir sıra parametrlər nəzərə alınmalıdır

Tərkibə verilən qrafit qismində GK-3 markalı qrafitdən, xrom qismində ПP-65X25Г13H3 markalı li-qaturdan və ПHK-1J15 markalı karbonil-nikel ovuntusundan istifadə edilmişdir. Bununla da kimyəvi tərkibin yeyilməyə dözümlülüyə təsiri aydınlaşdırılmışdır.

Nümunələrin alınma texnologiyası; 2 saat müddətində ovuntu şixtəsinin qranulı şıdırılması, 600 MPa təzyiq altında preslənməsi, 2 saat müddətində 1150⁰C temperaturda bişirilməsi, termiki emalı (940⁰C-də yağ-da tablalma və 200⁰C-də aşağı-temperaturlu tabəksiltmə) prosesləridir. Sonda alınmış nümunələr zərblə-abraziv yeyilmə sınaqlarına uğradılır. Zərblə-abraziv yeyilməyə dözümlülüyün təyin edilməsi zamanı zərbə enerji-si 4,9 kCoul/sm, zərbənin sürəti isə 1,6 m/san təşkil etmişdir.

Zərblə-abraziv yeyilmə sınaqlarına uğradılan nümunələrin tərkibində olan xrom, ПP-65X25Г13H3 markalı ovuntu şəklində (liqatur şəklində) əlavə edilməklə əldə olunmuşdur. Bu zaman nümunələrin yeyilməsi xromun miqdarının dəyişməsi ilə müxtəlif qiymətlər almışdır. Şixtəyə əlavə olunan 4%-ə qədər nikel, gözlənil-diyi kimi nümunələrin yeyilməsini intensiv olaraq azaltmışdır. Lakin şixtədə olan nikelin miqdarı 4,5-5% həd-dində olduqda bunları demək

mümkün olmamışdır. Belə ki, tərkibdə nikelin miqdarı 4,5-5% olduqda, nümunə-lərin səthi yeyilməsi zamanı müxtəlif səthi əyilmələr, kənarların deformasiyası, lokal (yerli) yeyilmə şəraiti əmələ gəlir[4]. bu zaman nümunələrin kütlə itkisi isə 0,01-0,04 qram təşkil edir

Nəticə: 1. Təcrübələrin aparılması zamanı məlum olmuşdur ki, ən yaxşı yeyilməyədözümlü ovuntu poladları, tərkibində bircins paylanmış 0,8-1,0% karbon, 3,5-4% xrom və 4-5% nikel olan ovuntu poladlardır.

2. Müəyyən edilmişdir ki, ovuntu poladlarının tərkibində olan xrom karbidi bərk struktur təşkeledicisi olsa da, zərblə-abraziv yeyilməyədözümlülüü aşağı salır.

Ədəbiyyat:

1. Анциферов В.Н.,Акименко В.Б. Спеченные легированные стали. М: «Металлургия», 1983, 88с
2. Виноградов В.Н., Сорокин Г.М., Колокольцев М.Г., Абразивное изна-шивание. М.: Машинострое-ние, 1990-224с: ил
3. Цыркин А.Т., Исследование особенностей получения, структуры и свойств металлокерамических материалов для тяжелонагруженных узлов тепловоза. Дисс. ...к.т.н. Новочеркасск 1970
4. Тененбаум М.М. Сопротивление абразивному изнашиванию. М: Машиностроение, 1976, 270 с.3. 5. Виноградов В.Н. и др. Изнашивание при ударе.М .Машинострое-ние, 1982-192 с. Дубинин Г.Н. “Диффузионные покрытия на металлах”, Киев, Наука думка, 1985, 420с

İSTİLİK ELEKTRİK STANSİYALARDAN ƏTRAF MÜHİTƏ ATILAN ZƏRƏRLİ MADDƏLƏRİN AZALDILMASI TƏDBİRLƏRİ

Dos. M.H.Cəfərov

Dos. E.Ç.Sultanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

dmh49@mail.ru

Müasir dövrdə İstilik Elektrik Stansiyaları (İES) ətraf mühiti zərərli maddələrlə çirkləndirən əsas mənbələrdən hesab edilir. Çünki elektrik enerji istehsalında İES – lərin payı dünya üzrə 65 % və Respublikamızda isə 90 % təşkil edir. Bu səbəbdən İES – lərdə yandırılan üzvi yanacaqların yandırılması nəticəsində ətraf mühitə çoxlu miqdarda zərərli maddələr atılır. Üzvi yanacaqların yanma prosesində alınan yanma məhsulları (tüstü qazları) ilə ətraf mühitə kükürd oksidləri (SO₂, SO₃), azot oksidləri (NO, NO₂), karbon qazı (CO₂), natamam yanma prosesində dəm qazı (CO), karbohidrogenlər (CH₄, C₂H₆), benzapiren (C₂₀H₁₂) və bərk yanacaqlar yandırdıqda isə kül, yanmamış yanacaq hissəcikləri atılır.

Qeyd olunan bu zərərli maddələr “İstixana effekti” -nin, turşu yağışlarının əmələ gəlməsinə, bitki və canlı aləmə mənfi təsir etməklə ekoloji tarazlığı pozur. Bu səbəbdən hər bir zərərli maddələr üçün buraxıla bilən konsentrasiya həddi (BBKH) müəyyən edilir. Ona görə zərərli maddələrin miqdarını azaltmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Yanma məhsullarının tərkibində SO₂ qazının miqdarını azaltmaq üçün yanma prosesindən qabaq kimyəvi üsullarla yanacağın tərkibindən kükürdü azad etmək və ya kimyəvi üsul ilə SO₂- ni təmizləmək mümkündür. Dəm qazını optimal hava artıqlıq əmsalını təşkil etməklə aradan qaldırmaq olar. Yanma məhsullarında azot oksidlərini azaltmaq üçün ilk növbədə aktiv yanma zonasında temperaturun 1550 °C -dən artıq yüksəlməməsinə və hava artıqlıq əmsalının qiymətini minimum həddə saxlanmasını təmin etməklə əldə edilir.

Bərk yanacaqlar yandırıldıqda tüstü qazlarının tərkibindəki kül hissəciklərinin azaldılması üçün müxtəlif tipli süzgəclərdən istifadə edilir və yüksək hündürlüyə malik tüstü boruları quraşdırılır.

Beləliklə, qeyd olunan tədbirlərin tətbiq edilməsi sayəsində İstilik Elektrik Stansiyalarından ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin buraxıla bilən konsentrasiya həddinə qədər təmizlənməsi mümkündür. Bununla ekoloji təmiz istehsal prosesi əldə etmək olar.

МЕРОПРИЯТИЯ ПО СНИЖЕНИЮ ВЫБРАСЫВАЕМЫХ В ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ВРЕДНЫХ ВЕЩЕСТВ ЧЕРЕЗ ТЕПЛОВЫЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СТАНЦИИ

М.Г.Джафаров, Э.Ч.Султанов

Азербайджанский Технологический Университет

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

dmh49@mail.ru

Проведен анализ выбрасываемых в окружающую среду вредных веществ при горении органических топлив на Тепловых Электрических Станциях (ТЭС) и рекомендованы методы снижения их до предела допустимой концентрации.

MEASURE OF LOWERING THROWING DAMAGE SUBSTANCE TO THE ENVIRONMENT FROM HEAT ELECTRICAL STATIONS

M.Q.Djafarov, E.Ch.Sultanov

Azerbaijan Technological University

Azerbaijan State Economic University

dmh49@mail.ru

It was carry out analysis of damage substance in the staff the products combustion fuel and recommend methods of reduction of influence them to the surrounding environment.

**SPATIAL AND TEMPORAL DISPERSION PATTERN OF ATMOSPHERIC METAL
(Pb) DURING 2000-2017: Survey based on moss analysis.**

Emeritus Professor Dinesh K, Saxena

Department of Botany, Bareilly College, Bareilly, UP India

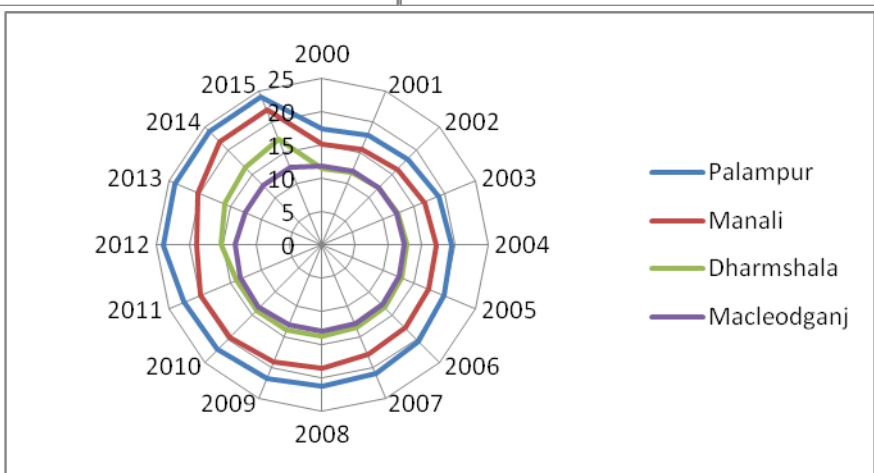
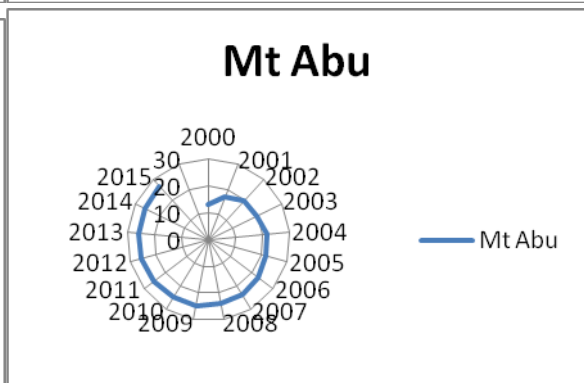
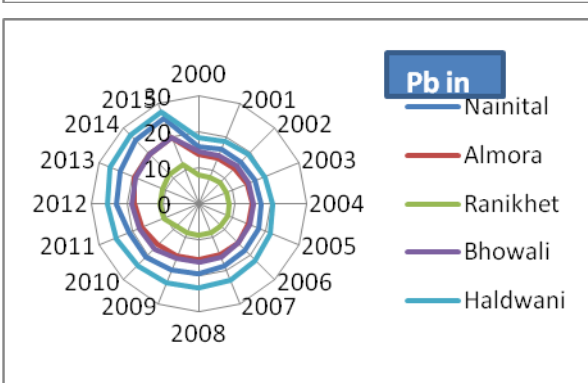
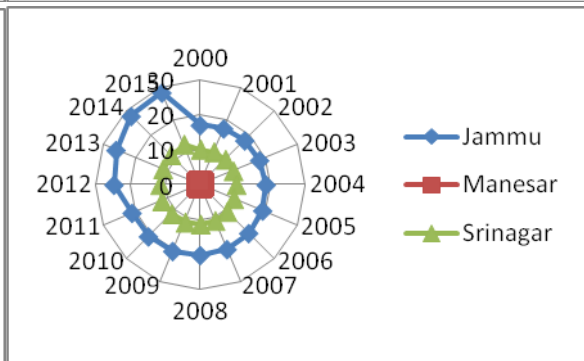
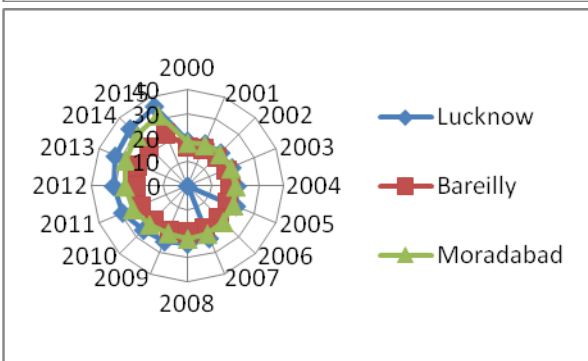
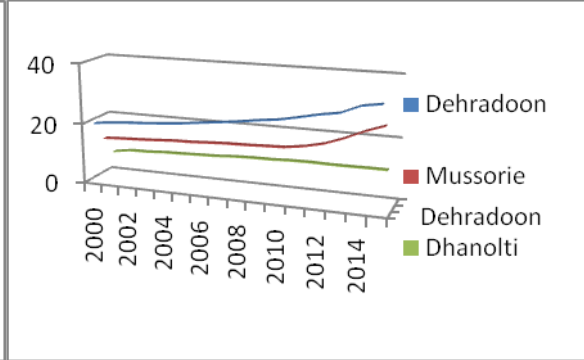
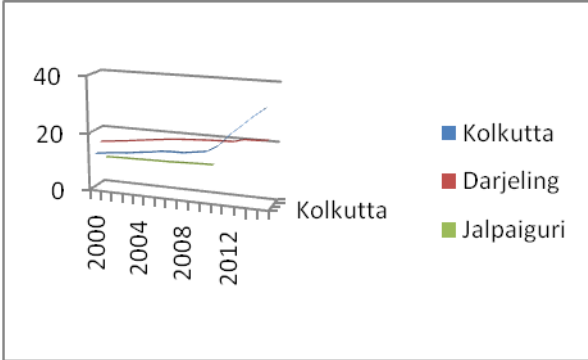
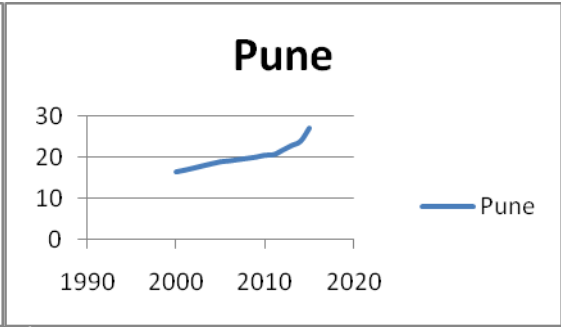
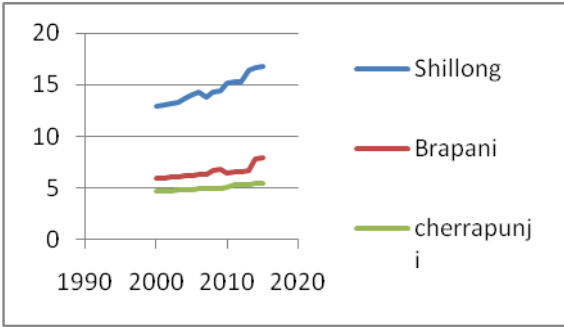
dinesh.botany@gmail.com

An organism or part of or community that is used in the qualitative determination of environmental pollution is referred to as a bioindicator, whereas an organism or part of an organism or a community of organisms that contains the quantitative aspects of the environment is referred to as biomonitor (Wolterbeek, 2002). The presence of an excessive concentration of metals is generally harmful and non-biodegradable and tends to accumulate in the living system or soil. Through plants metals entering the food chain, they can lead to morphological and physiological change (high affinity for the –SH group of some enzyme systems, free radical production, Goyer and Clasen, 1995). Lead is a silent killer is affecting human health and it has no role in human physiology, but its toxicity affects almost all functions of the body. Approximately 90% of absorbed lead is reported to be stored in bones with a half-life of 600-3000 days. The remaining 10% is stored in soft tissues like the kidney, brain, and liver. Lead passes through the placenta easily and fetal blood has almost the same lead concentration as maternal blood. Chronic toxicity is more common and can be described in three stages of progression: (i) The early stage is characterized by loss of appetite, weight loss, constipation, irritability, occasional vomiting, fatigue, weakness, lead line of gums, and anemia; (ii) The second stage is marked by intermittent vomiting, irritability, nervousness, tremors and sensory disturbances in the extremities, most often accompanied by stippling of red blood cells; and (iii) A severe stage of toxicity is characterized by persistent vomiting, encephalopathy, lethargy, delirium, convulsions.

The present study discusses the spatial and temporal dispersion pattern of atmospheric metal lead, studied over the last 15 years from selected towns of eight states (Uttaranchal, Punjab, Jammu and Kashmir, Uttar Pradesh, West Bengal, Meghalaya, Karnataka, and Rajasthan) of India with the help of two mosses *Isopterygium distichaceum*, *Rhynchostegium herbaceum* using active monitoring approach. Undertaken moss transplants were harvested after exposure every four months (covering each season i.e. winter, summer, and monsoon) as per protocol at different distances across the city as well as in suburbs. Moss samples were brought to the lab for analysis for metal lead by using an Atomic Absorption spectrophotometer after digestion. An increasing trend of Pb was found almost in all the study stations except at Manesar (see Figures). Pb values were persistent very low at Manesar. Studies also confirmed that the high concentrations of lithogenic elements analyzed in moss transplants are associated with high levels of deposition from airborne soil dust (Fe, Cd, Cr, Ni). Its source cannot be ruled out from excavation works, burning of the dumping ground and due to emissions spewed out from automobiles, traffic dust, abrasion of automobile parts and same is magnified in areas with high traffic congestions.

The author appreciatively acknowledges the hard work carries out by my research team available at different tenure by visiting fields after every four months irrespective of harsh weather to accomplish the present task for 17 years. Funding from different sources is gratefully acknowledged (Department of Biotechnology, New Delhi, Ministry of Environment and Forest and Climate Change Science and Technology, and University Grants Commission, New Delhi).

Figures are on the next page

GƏNCƏ PAMBIQƏYİRMƏ ZAVODU ƏRAZISİNDƏ EKOLOJİ MONİTORİNQ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ

İ.M.Əliyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

i.aliyeva@uteca.edu.az

Bu tədqiqat işi Gəncə Pambıqəyirmə zavodu ərazisində aparılmışdır. Laboratoriyada aparılan ekspedisiya nəticəsində Gəncə bölgəsinin ekoloji vəziyyəti barədə ilkin düşüncənin formalaşması nəticəsində atmosfer havasının bəzi parametrlərini əhatə edən torpaq nümunələri tədqiq edilmişdir.

İnsanın təbii sərvətlərdən yüz illərdən bəri kor-təbii şəkildə istifadə etməsi nəticəsində ətraf mühit qlobal miqyasında dəyişilməyə məruz qalmışdır və antropogen təsirlərin qarşısını ala bilmək üçün regionlarda ekoloji monitorinq sisteminin təşkili aktual xarakter daşıyır. [1]

Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncə də sənayenin inkişaf dinamikası ilə əlaqədar olaraq antropogen təsirlərə məruz qalmışdır ki, bu da ekoloji vəziyyətin stabilliyinə müəyyən təsir etmiş və bəzi ekoloji pozuntularla nəticələnmişdir. Bu baxımdan Gəncə şəhərinin ekoloji vəziyyətinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [2]

Ərazidə ekoloji monitorinqin aparılmasının ən müasir üsullarından biri bioindikasiya üsuludur ki, bu üsul biotanın bu və ya digər yaşayanlarının təbii proseslərə aktiv surətdə (eksperimental) təsir etməyərək onlara müşahidə edilməklə mühitin vəziyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir [3]. Belə ki, zonanın ekoloji vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq məqsədilə bioindikasiya metodlarının tətbiqi təbiət obyektlərinin (su, torpaq, hava) müxtəlif xüsusiyyətləri (mexaniki, kimyəvi tərkibi və s.) haqqında, ətraf mühitdə gedən müəyyən proseslər (deflyasiya, eroziya, bataqlaşma və s.), o cümlədən insan təsiri altında baş verən proseslər haqqında məlumat bazası formalaşdırmağa imkan verir.

Bu məqsədlə Gəncə şəhəri və ətraf ərazilərdə ilkin ekspedisiyalara başladırıq. Seçilmiş zonalarda müxtəlif təcrübə məntəqəsi təyin etdik və bu məntəqələrdən analiz üçün torpaq, bitki nümunələri götürdük. Təyin edilən məntəqələrdən biri də Gəncədə uzun illərdən bəri fəaliyyət göstərən Gəncə Pambıqəyirmə zavodudur ki, bu müəssisənin təsiri nəticəsində ətraf ərazilər müəyyən təsirlərə məruz qalmışdır. Təyin olunan məntəqənin ətraf mühitə təsirlərini öyrənmək məqsədilə atmosfer havasında bəzi maddələrin (O_2 , NO_2 , NO , NH_3 , H_2S , SO_2 , Cl_2 , CO , HCN , LEL) konsentrasiyasını, səs-küylə çirklənmə həddini və atmosferlə bağlı bəzi ölçmələri (sıxlıq, mütləq rütubət, nisbi rütubət, temperatur, küləyin sürəti, atmosfer təzyiqi, radiasiya balansını və s.) apardıq ki, bu ölçmələrin aparılması üçün AMI 300 Multifunction, Sound level meter 3M, ToxiRAE Pro və Radiometr Dozimetr cihazlarından istifadə olunmuşdur.

Gəncə Pambıqəyirmə zavodu ilə Xan bağı ərazisində (Gəncə şəhərində bakirə ərazi kimi götürülüb) aparılan araşdırmaların müqayisəsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ərazi azot oksidi, dəm qazı, hidrogen-sulfid qazı və sianid turşusu ilə çirklənməyə məruz qalmışdır (Cədvəl 1).

Qeyd edilmiş məntəqələrdən götürülmüş torpaq nümunələrində element tərkibi analizinin müqayisəli təhlili nəticəsində Gəncə Pambıqəyirmə zavodunda titan, dəmir, mis, vanadium, kobalt, nikel, rubidium, stronsium, molibden, civə, qurğuşun kimi elementlərin müəyyən olunmuşdur (Cədvəl 2).

Cədvəl 1.

ToxiRae Pro ilə aparılan ölçmələrin nəticələri

Məntəqələr	O_2	NO_2	NO	NH_3	H_2S	SO_2	Cl_2	CO	HCN	LEL
Gəncə Pambıqəyirmə zavodu	20.9	0.0	1.5	0.0	0.2	0.0	0.0	1.0	0.5	0.0
Xan bağı	20.9	0.0	1.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Gəncə Pambıqəyirmə zavodu və Xan bağı ərazisindən götürülən torpaq nümunələrində element tərkibi

Nümunə götürülən məntəqə	Xanbağı	Pambıqəyirmə zavodu
Nümunənin növü	Torpaq	
Nümunənin kütləsi (q.)	100	100
Ti	415	2254
V	2,5	12,6
Cr	1,68	55
Fe	368,4	22325
Co	2,1	<MDQ
Ni	2,4	12,4
Rb	0,15	145
Cs	<MDQ	<MDQ
Sr	1	61
Mo	1,1	11
Pd	0,5	5
Ta	0,4	6
W	<MDQ	<MDQ
Os	0,1	2,6
Pt	<MDQ	<MDQ
Hg	0,56	11
Pb	4,9	62
Ra	<MDQ	<MDQ
Ac	0,18	0,552
Pa	0,04	1,2
Th	0,19	0,4

Açar sözlər: Ekoloji monitoring, antropogen təsir, ekoloji gərgin zonalar, bioindikasiya, element tərkibi

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., «Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi», «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 880 s
2. http://azregionaldevelopment.az/az/genca_qazax_6.html
3. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/1282/cild/16>

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА НА ТЕРРИТОРИИ ГЯНДЖИНСКИЙ ХЛОПЧАТОБУМАЖНЫЙ КОМБИНАТ

И.М.Алиева

Азербайджанский Технологический Университет

i.aliyeva@uteca.edu.az

Исследования проводились на территории Гянджинский хлопчатобумажный комбинат. В результате экспедиции, проведенной в лаборатории, были изучены образцы почвы, покрывающие некоторые параметры атмосферного воздуха, в результате формирования первоначального представления об экологической ситуации в Гянджинском регионе.

Ключевые слова: экологический мониторинг, антропогенное воздействие, экологически стрессовые зоны, биоиндикация, элементный состав

ORGANIZATION OF ECOLOGICAL MONITORING SYSTEM IN THE TERRITORY OF GANJA COTTON MILL

I.M.Aliyeva

Azerbaijan Technological University

i.aliyeva@uteca.edu.az

This research was conducted at the Ganja Cotton Mill. As a result of the expedition carried out in the laboratory, soil samples covering some parameters of the atmospheric air were studied as a result of the formation of the initial idea about the ecological situation of Ganja region.

Keywords: Ecological monitoring, anthropogenic impact, ecologically stressful zones, bioindication, element composition

DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİNİN TORPAQLARIN MÜNBITLİYİNƏ TƏSİRİ

L.Ş.Xəlilova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Sənayenin intensiv inkişafı, şəhərlərin və sənaye aqromerasiyaların sürətlə artması tullantıların toplanmasına şərait yaradır. Bunların da böyük hissəsi sənayenin dağ-mədən və dağ emalı sənayesinin payına düşür. Bu tullantıların toplanması sanitariya-gigiyenik mühitin, landşaftların pozulması, təbii resursların itirilməsi kimi böyük ərazilərdə yararsız ekoloji vəziyyətə gətirib çıxarır.

Texnogen massivlərin öyrənilməsi və təsnifatlandırılması, təbii mühitə təsir riskinin qiymətləndirilməsi və məqsədyönlü kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması yolu ilə neqativ təsirlərin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Texnogen massivlərin daha intensiv yaranmasına ilk növbədə faydalı qazıntıların yataqlarının işlənməsi və sonradan mineral xammalın emalı təsir göstərir.

Dağ-mədən sənayesi fəaliyyətlərində tullantı şəklində məhsulnisbətindən asılı olaraq böyük miqdarda əmələ gəlir. Miqdarından və xassəsindən asılı olaraq tullantılarətraf mühitə müxtəlif səviyyədə zərər verə bilər. Mədən tullantıları; üst qat, soyulma, tullantısüxurları və zənginləşdirmə tullantılardan ibarət olur.

Zənginləşdirmə prosesləri nəticəsində yaranan tullantılar ətraf mühitə atılaraq torpaq səthində yığılır. Tullantıların dayanıqlığı və təhlükəsizliyi, onların su və torpağın keyfiyyətinə təsiri mühüm ekoloji problemlərdəndir. Kəbud və ya incə zənginləşdirmə tullantıları mədənlərdə boşluqları doldurmaq üçün istifadə edilə bilər. Bununla belə, praktikada bir çox mineral zənginləşdirmə tullantıları tullantı quyularında və ya yığınlarda saxlanılır. Mədən tullantılarının saxlandığı tullantı anbarlarında baş verən qəzalar nəticəsində yaranan ciddi ekoloji təhlükələr bu məsələ ilə bağlı elmi tədqiqat işlərini gücləndirdi. Tullantı anbarlarında yığılan bu yararsız tullantılar həm kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqları zəbt edir, həmçinin bütün canlı aləmin sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır.

Onların əksəriyyəti canlılar üçün xüsusilə zərərli dir. Bunlar arasında xüsusilə Bor (B), Kadmium (Cd), Xrom (Cr), Berilium (Be), Sürmə (Sb), Gümüş (Ag), Arsen (As), Qurğuşun (Pb), Merkuri (Hg), Manqan (Mn), Nikel (Ni), Selenium (Se), Titan (Ti), Uran (U), Vanadium (V), Sink (Zn) və Alüminium (Al) əhəmiyyətli dir. Bu maddələrin konsentrasiyası həddi aşdıqda öldürücü təsir göstərir.

Mədən işlərində tullantıların idarə olunmasının müxtəlif mərhələlərində düzgün və adekvat tədbirlər görülməzsə, suyun çirklənməsi baş verə bilər. Suyun çirklənməsi problemini vacib edən əsas səbəb suların aktiv olmasıdır. Çirklənmə səthdən axınlar və çaylar vasitəsilə və ya qrunut suları ilə qarışaraq infiltrasiya və sızma yolu ilə daşına bilər. Məsələn, yağış suyunun və ya mədənçilik fəaliyyətlərindən suyun tullantılara sızması əriməyə səbəb ola bilər. Bu şəkildə əmələ gələn ekstrakt (qalaşma) sulfid oksidləşməsinə və turşu əmələgəlməsinə və beləliklə də ağır metalların ətraf mühitə buraxılmasına səbəb olur.

Bu baxımdan Daşkəsən rayonu Respublikanın mühüm mədən-filiz rayonlarından biridir. Əsas sənaye hissəsini metallurgiya sahəsi təşkil edir. Daşkəsən dəmir və kobalt yatağının istismarı zamanı ətraf mühitə göstərilən mənfi təsir narahatçılıq yaradır. Daşkəsən rayonunun istismar edildiyi 35 il ərzində ətraf mühitə göstərilən təsir nəticəsində yatağın və filiz saflaşdırma kombinatının ətrafında toplanmış milyon tonlarla mədən tullantıları toplanaraq ətraf mühitə neqativ təsir göstərir. Tədqiqat işində Daşkəsən rayonunun dağ-mədən sənayesinin tullantıların ətraf mühitə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatda dağ-mədən sənayesinin təhlükəli obyektləri olan torpaq və su ehtiyatları tədqiq edilmişdir.

Tədqiq edilmiş və çirklənməyə məruz qalan obyektlərdə ağır metalları özünəməxsus yer tutur.

Tədqiqat aparılan ərazidə metallurgiya sənayesinin inkişaf etdiyi Daşkəsən rayonu ərazisində belə çirklənmə geniş əraziləri əhatə etmişdir. Daşkəsəndə dağ-mədən və filiz saflaşdırma kombinatı fəaliyyət göstərir.

Burada filiz hasilatının açıq üsulla həyata keçirilməsi ətraf mühitə ciddi təsir göstərmişdir. Təkcə 1977-ci ildə Daşkəsən mədənlərində 2 milyon 631 min ton dəmir filizi çıxarılmışdır. 1 milyon 285 min ton bərk tullantı təbii landşafta atılmışdır. Çirkləndirilmiş suyu da əlavə etsək təbiətə atılmış tullantıların miqdarı 2-3 dəfə artır. Filiz saflaşdırma kombinatının tullantıları birbaşa Qoşqar çay dərəsinə axıdılır. Daşkəsən filiz saflaşdırma kombinatı ətrafında altı yüz hektardan çox sahə texnogen relyef formaları ilə örtülmüşdür.

Nəticə: Tədqiqat apardığımız ərazidə ağır metalların yol verilən qatılıq həddindən çox olması bir sıra problemləri qaçılmaz edir. Ağır metalları litosferə, hidrosferə və atmosferə yayılmaqla canlı orqanizmlərə təsir edir. Mədəncilikdə tullantı sayılan bir çox maddələr uyğun yerlərdə istifadə olunarsa faydalı xammal kimi dəyər qazanabilir. Buna görə də, tullantılar mümkün olduqda yenidən qiymətləndirməyə imkan verəcək şəkildə atılmalı və buna uyğun layihələr həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: texnogen massivlər, maddələrin konsentrasiyası, ağır metallar

ВЛИЯНИЕ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ПЛОДОРОДИЕ ПОЧВЫ

Л.Ш.Халилова

Азербайджанский Технологический Университет

Избыточные концентрации тяжелых металлов в районе исследования делают неизбежным ряд проблем. Тяжелые металлы воздействуют на живые организмы, распространяясь в литосферу, гидросферу и атмосферу. Многие вещества, считающиеся отходами горнодобывающей промышленности, могут приобрести ценность в качестве полезного сырья, если их использовать в соответствующих местах. Следовательно, отходы следует утилизировать таким образом, чтобы их можно было повторно оценить, когда это возможно, и должны быть реализованы соответствующие проекты.

Ключевые слова: техногенные массивы, концентрация веществ, тяжелые металлы

IMPACT OF THE MINING INDUSTRY ON SOIL FERTILITY

L.Sh.Khalilova

Azerbaijan Technology University

Excessive concentrations of heavy metals in the area under study make a number of problems inevitable. Heavy metals affect living organisms by spreading to the lithosphere, hydrosphere and atmosphere. Many substances considered to be mining waste can gain value as useful raw materials if used in appropriate places. Therefore, waste should be disposed of in a way that allows it to be re-evaluated whenever possible, and appropriate projects should be implemented.

Keywords: man-made arrays, concentration of substances, heavy metals

**ATMOSFER HAVASININ RADİOAKTİV MADDƏLƏRLƏ ÇİRLƏNMƏSİNİN
TƏDQIQI
N.F.Əliyev
S.H.Nağıyev**

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Radioaktiv maddələr atmosfərə təbii radioaktiv proseslər, nüvə partlayışı və radiasiya təhlükəli obyektlərdə baş verən qəzalar nəticəsində daxil olur.

Təbii radioaktivlik təbiətdə həmişə mövcuddur və insan fəaliyyətindən asılı deyil. Canlı orqanizmlər belə radioaktivliyə uyğunlaşdığından zərərli nəticəyə səbəb olmur.

Atmosferin radionuklidlərlə süni çirklənməsi əsasən atom, hidrogen bombalarının sınağı və AES-lərdə qəzalar nəticəsində baş verir. Hər nüvə partlayışı zamanı radioaktiv maddələrdən dəhşətli, böyük ölçülü buludlar yaranır. Əmələ gələn daha xırda dispers hissəciklər hava axınları vasitəsi ilə çox uzaq məsafələrə yayılır. İndiyə qədər dünyada 2500-ə yaxın nüvə silahı sınaqdan keçirilmişdir. Bu partlayışlar zamanı ətraf mühitə milyonlarla küri radioaktiv stronsium-90, seziyum-137 və digər elementlər daxil olmuşdur.

Radiasyon qəzaların əsas səbəbləri obyekt işçilərinin səhvləri, təlimatları pozmaları, təxribat və ya avadanlıqların xarab olması nəticəsində baş verir. Bəzi hallarda qəzalar təkrar zədələyici amillərin - zəlzələ, tornado, sunaminin təsiri ilə baş verə bilər.

Radioaktiv çirklənmiş ərazilərdə bitki və heyvanlarda anomal mutasiya müşahidə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q., Xəlilov M., "Ekologiya və ətraf mühit", 2004
2. Ли Д.Е. "Действие радиации на живые клетки" М, 2003
3. Шакури Б.К., Шакури Ш.Б., "Загрязнение биосферы радионуклидами и его последствие". Баку, 2005 г

**ИЗУЧЕНИЯ ПРИЧИН ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА
РАДИОАКТИВНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ**

**Н.Ф.Алиев
С.Х.Нагиев**

Азербайджанский Технологический Университет

Радионуклиды попадают в атмосферу в результате естественных радиоактивных процессов, ядерных взрывов и аварий на радиационно-опасных объектах. Естественная радиоактивность всегда присутствует в природе, и живые организмы приспособились к ней.

Искусственное загрязнение атмосферы радионуклидами происходит в основном в результате испытаний атомных бомб и аварий на атомных электростанциях.

Аномальные мутации могут наблюдаться у растений и животных на радиоактивно загрязненных территориях.

**THE STUDY OF REASONS OF ATMOSPHERIC AIR POLLUTION WITH RADIOACTIVE
SUBSTANCES**

**N.F.Aliyev
S.H.Naghiyev**

Azerbaijan Technological University

Radionuclides enter the atmosphere in the result of natural radioactive processes, nuclear explosions and accidents which happen at radiation-hazardous facilities. Natural radioactivity is always present in nature and living organisms have adopted to it. Artificial pollution of the atmosphere with radionuclides occurs mainly as a result of atomic bomb tests and accidents at nuclear power plants.

Anomalous mutations can be observed in plants and animals living in radioactively polluted areas.

ТЯЖЁЛЫЕ МЕТАЛЛЫ В ЭКОЛОГИИ

А.Я.Маммедли

Э.А.Маммадов

Азербайджанский Технологический Университет

В последние годы антропогенное загрязнение окружающей среды тяжелыми металлами становится одной из приоритетных угроз для живых организмов, включая человека, а экономический и технический прогресс все чаще становится причиной нарушения естественных экосистем.

К тяжелым металлам относятся более сорока химических элементов таблицы Менделеева. Среди них хром, марганец, железо, кобальт, никель, медь, цинк, галлий, германий, молибден, кадмий, олово, сурьма, теллур, вольфрам, ртуть, таллий, свинец, висмут и др. Они часто используются в промышленности и входят в состав неорганических и органических соединений, гербицидов, инсектицидов и медицинских препаратов.

Важно знать, что загрязнение атмосферного воздуха является достаточно важной проблемой, ведь тяжелые металлы способны попадать в организм человека непосредственно с воздуха, но не стоит забывать, что это опасно и тем, что с атмосферы они могут переноситься на значительное расстояние, оседать на поверхность земли, включаясь в круговорот веществ в природе и вызывая глобальное загрязнение.

Развитая промышленность, разветвленные транспортные сети, множество жилых фондов и увеличение транспорта на дорогах (а также увеличение автозаправочных комплексов, обслуживающих весь этот поток автомобилей) — все это факторы, существенно увеличивающие риск роста концентраций тяжелых металлов в компонентах окружающей среды.

Но отказаться от тяжелых металлов сейчас практически невозможно, поэтому они продолжают всесторонне использоваться во многих сферах промышленности, являясь глобальными загрязнителями планеты.

В связи с этим, содержание тяжелых металлов в компонентах окружающей среды строго нормируется. Были разработаны предельно допустимые выбросы (ПДВ), соблюдение которых является обязательным и от сравнения с которыми зависит коэффициент опасности предприятия, размер его санитарно-защитной зоны.

Литературы:

- 1.Исидоров В.А., Экологическая химия: Учебное пособие для вузов. СПб: Химиздат, 2001. 304.:ил. Санкт-Петербург
2. <https://mcl.kiev.ua/zagryaznenie-okruzhayushhej-sredy-tyazhelymi-metallami/>
- 3.ppt-online.org

EKOLOGİYADA AĞIR METALLAR

A.Y.Məmmədli

E.A.Məmmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İnkişaf etmiş sənaye, geniş nəqliyyat şəbəkələri, bir çox mənzil ehtiyatları və yollarda nəqliyyatın artması (həmçinin bütün bu avtomobil axınına xidmət edən yanacaq doldurma məntəqələrinin artması) bütün bunlar ağır metalların konsentrasiyasının artması riskini əhəmiyyətli dərəcədə artıran amillərdir.

HEAVY METALS IN ECOLOGY

A.Ya.Mammedli

E.A. Mammadov

Azerbaijan Technological University

Developed industry, extensive transport networks, many housing stocks and increase in transport on the roads (as well as an increase in gas stations serving all this flow of cars) are all factors that significantly increase the risk of an increase in the concentration of heavy metals in environmental components.

İŞGALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ EKOLOJİ TURİZMİN İNKİŞAFI

A.N.Mamedov

L.Ş.Xəlilova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Qarabağ iqtisadi rayonuna Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna isə Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları aiddir. [1]

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Azərbaycanın ən gözəl regionlarından biridir. Füsunkar mənzərəli təbiəti, zəngin mənəvi və mədəni ənənələri olan bu ərazilər bir çox görkəmli azərbaycanlı alimlərin, şairlərin, yazıçıların, sənətkarların, musiqiçilərin və xanəndələrin doğulduğu yerdir və həmçinin, Azərbaycanın ən qədim tarixi bölgələrindən biridir. Bu qədim torpaqların zəngin təbiəti və təbii sərvətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdu. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal nəticəsində bu ərazilərdə bütün sərvətlərimiz istismar olunub, talanıb. Bütün bu dağıntılara, maddi və mənəvi ziyanə rəğmən dövlətimiz bir tərəfdən də barbarlığa məruz qalan dini, tarixi, mədəni abidələrimizin bərpası ilə məşğuldur. Qarabağın turizm potensialı olduqca zəngindir, burada turizmin çox növləri - ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bütün imkanlar vardır. Ekoturizmin inkişafı üçün uyğun ərazilər seçilməlidir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bu şərait mövcuddur. Ümumiyyətlə, ekoturizm–məqsədyönlü şəkildə təbii ərazilərə ətraf mühitin və yerli təbiətin vəziyyəti ilə daha da dərinlən maraqlanmaq, bütün bunların daha da dərinlən öyrənilməsi və dərk edilməsi məqsədilə edilən səyahətdir. Ekoturizmdə bir sıra istiqamətlər üzrə turlar təşkil olunur ki, bunlar elmi turlar, təbii-tarixi turlar, macərə turları və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə təşkil olunan turlardır. Elmi turlar zamanı turistlər elmi ekoturların gedişində təbiətin müxtəlif növlü tədqiqində iştirak edirlər, sahə müşahidələri aparırlar; təbii-tarixi turlar zamanı yerli mədəniyyəti (memariyyə, kulinariya, geyim-məişət və s.) və ətraf təbiəti dərk etməklə əlaqədar olan səyahətlər həyata keçirilir. Macərə turları-idman nailiyyətlərinin qazanılması və turistlərin fiziki formalarının yaxşılaşdırılması, yeni hiss və təəssüratların alınması məqsədinə malik olan təbiətdə dincəlmək və aktiv üsullarla hərəkətlə bağlı olan bütün səyahətləri birləşdirir və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə təşkil olunan turlara isə milli parklar, qoruqlar, yasaqlıqlar və s. daxil edilir.

Elmi turlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazisində yaradılmış Bəsitçay və Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruqlarında həyata keçirilə bilər. Belə ki, Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonu ərazisində Bəsitçayın dərəsində yerləşir. Qoruq ərazisinin landşaft kompleksini, xüsusilə nadir təbii çinar meşəliyini qorumaq məqsədilə təşkil edilmişdir. Meşə ilə örtülü sahənin əsas ağac cinsi Şərq çinarıdır. Burada əsasən bir meşə tipi müxtəlif otlu çinar meşələri formalaşmışdır ki, məhz çinar növlərinin araşdırılması üçün Bəsitçay qoruğuna elmi ekoturların təşkili mümkündür. Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu da elmi turların təşkili üçün əlverişlidir. Belə ki, Qoruq Qarabağ Vulkanik yaylasının cənub hissəsində böyük İşıqlı dağının yamacında 2650-2700 m hündürlükdə yerləşir. Burada geoloji cəhətdən vulkanik dağların pliosen lava massivi, geomorfoloji baxımdan isə vulkanogen fasiyalar səciyyəvidir ki, bu da landşaftşünas və geoşünasların marağına səbəb ola bilər. [2] Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda təbii-tarixi turlar bir sıra ərazilərdə - Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli, Qubadlı, Şuşa, Laçın rayonları təşkil edilə bilər. Düzdür, ərazinin 30 ilə qədər işğal altında olması bu abidələrə də təsirsiz ötürməyib, lakin dövlət tərəfindən zərər görmüş abidələrin abadlaşdırılması həyata keçirilir. Lakin, Ağdam, Cəbrayıl və Füzulidə işğalın nəticələrini göstərmək üçün eksponat kimi nümayiş olunacaq bəzi tikililər olduğu kimi saxlanılacaqdır.

Ekoturistlərin diqqətini cəlb edəcək təbii-tarixi ərazilərdən biri də Xocavənddir. Xocavənddə

karst mağaraları kimi geoloji təbiət abidələri ilə zəngindir. Burada qədim insan məskənlərindən olan Azıx və Tağlar mağarası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bildiyiniz kimi, Azıx mağarasında dünyanın ən qədim sakinlərindən olan 350-400 min il yaşlı Azıxantropun alt çənəsi tapılmışdır. Tağlar Mağarası isə bütün Qafqaz və Yaxın Şərqi abidələri içərisində daimi yaşayış olan yeganə abidədir.

Gözəl turizm məkanları olan Şuşa, Laçın, Kəlbəcərin macəra və dağ turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur. Murovdağ silsiləsində Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olub hündürlüyü 3724 m olan Gamişdağ, Şuşa ərazisində olan Kirs dağı, bu dağ ki, Qarabağ silsiləsinin ən yüksək zirvələrindəndir. Bu zirvələr macəra və dağ turizminin inkişafı üçün əlverişli məkana çevrilə bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə təşkil olunan turları ərazidə yerləşmiş 2 qoruq və 4 yasaqlıqda həyata keçirmək mümkündür. Belə ki, ərazinin zəngin təbiəti, flora və fauna örtüyü, ələxsus nadir və endemik bitkilərə maraqlı çoxsaylı turist axınına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: meşə fondu, milli parklar, qoruqlar, ekoturizm

Ədəbiyyat:

1. eco.gov.az
2. stat.gov.az

ŞUŞA RAYONUNUN İŞĞAL MÜDDƏTİNDƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ

M.T.Həsənova

İ.M.Əliyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Ümumi sahəsi 5.5 km² olan ərazisinin 20 faizə qədəri meşə zolaqları ilə örtülən Şuşanın flora və faunası olduqca zəngindir. Şuşanın ətrafındakı meşə və dərələr müxtəlif müalicə əhəmiyyətli mineral sular, dərman bitkiləri ilə zəngindir. Dağ ətəklərində Şuşa vələsi, Qafqaz daş səhləbi yəni xarı bülbülə rast gəlmək mümkündür. [2]

Təəssüf ki bu cənnət məkan işğal altına düşdükdən sonra ekologiyası ciddi şəkildə sarsılmışdır. Ermənistan 30 il ərzində işğal altında saxladığı ərazilərimizdə şəhər və kəndləri xarabalığa çevirməklə, maddi-mədəniyyət abidələri yer üzündən silməklə, təhqir etməklə bərabər, həm də yeraltı-yerüstü sərvətlərimizi-mineral su mənbələrini, meşə fondunu faydalı qazıntı yataqlarını talayıb. Ərazi işğal altında qaldığı müddət ərzində tarixi torpaqlarımızda təbiətə, bioloji müxtəlifliyə və su hövzələrinə qarşı ciddi ekoloji fəsadlar törədilib. Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı Siyahısı”na daxil edilmiş nadir təbiət inciləri məhv edilib, flora və faunaya külli miqdarda ziyan vurulub. Ətraf mühitin fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalması bütövlükdə regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarıb.

Şuşa rayonunda işğala qədərki dövüdə Şuşa üzlük daşı yatağı, kərpic-kirəmid istehsalına yararlı Keçəldağ gil yatağı, Şuşa yeraltı şirin su yatağı, müalicəvi əhəmiyyətə malik olan Şırlan və Turşsu mineral su yataqları mövcud olmuşdur.

1988-ci ildə Şuşa və Əsgəran ərazisində nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün təşkil edilən Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı 450 ha ərazini əhatə edirdi. Burada zəngin meşə, kol və ot bitkiləri qorunur, etalon ərazi kimi saxlanılırdı. Bir vaxtlar Azərbaycanın ən səfali və füsunkar təbiətə malik ərazilərindən biri olaraq tanınan bu yasaqlıq 1992-ci ildən işğal altına düşərək tamamilə məhv edilmişdir.

Şuşanın gözəlliyinə gözəllik qatan ərazilərindən biri də Topxana meşəsi olmuşdur. Topxana meşəsi Şuşanın qədim tarixə malik nadir təbiət incisidir. Şuşa ətrafındakı torpaqların 20 faizini əhatə edən bu meşədə palıd, fıstıq, qarağac kimi ağaclar vardı. Bununla yanaşı topxananın heyvanat aləmi ayı, canavar, tülkü, dovşan, cüyür və digər heyvanlardan, kəklik, turac, göyərçin kimi gözəl quşlardan ibarət idi. Topxana meşəsində subalp və alp çəmənləri, dərin dərələrində bulaqlar olub. Lakin ermənilər işğal dövründə buranı da talayaraq məhv ediblər.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin “İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən operativ mərkəz”i işğaldan sonrakı dövrlərdə rayon ərazilərində müxtəlif vasitələrlə aparılmış videoçəkilişlərə baxaraq, təbii sərvətlərin ermənilər tərəfindən dağıdılmasına dair aşağıdakı faktları aşkarlamışdır.

Şuşa rayonunda yanacaq kimi Qarabağ meşələrinin nadir çoxillik ağaclarından istifadə olunmuşdur.

Şuşanın “Haça yal” adlanan sahəsində uzun illər əkilərək becərilmiş 1500-2000 ədəd palıd ağacı ermənilər tərəfindən doğranaraq aparılmışdır.

Topxana meşəsinin qoruq zonasında, meşənin lap hündür yerində meşə sahəsi qırılaq geniş düzənlik açılmış və orada tikintilər inşa edilmişdir.

Bir fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, işğalın son illərində Qərbi ölkələrinə məxsus şirkətlərin köməyi ilə Ermənistanın meşəçilik sahəsində istehsalı 10 dəfə artıb. Aydın ki, bu göstərici Azərbaycan meşələrinin qırılması hesabına reallaşır.

Ümumi sahəsi 8 min hektardan çox olan palıd, ardıc, fıstıq, vələs, şam, göyrüc və qoz

ağaclarıdan ibarət qiymətli və çoxillik sıx meşələri olan bənzərsiz bir ekosistemin məhv edilməsi endemik biomüxtəlifliyə ən ağır zərbə olub. Bununla da Ermənistan qoşulduğu ekologiya və ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq konvensiyaları, o cümlədən, “Ətraf mühitin dəyişdirilməsi üsullarının hərbi və ya hər hansı başqa düşmənsayağı istifadəsinin qadağan edilməsi” haqqında BMT konvensiyasını pozub. Erməni faşistlərinin işğal etdikləri ərazilərdə törətdikləri ekoloji terror barədə dəfələrlə həyəcan təbili çalınsa da, beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələlər qaldırılsa da, heç bir nəticə verməyib. [1]

Qürur hissi ilə qeyd edirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan Ordusu Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində ərazilərimizi işğaldan azad etmişdir.

Artıq işğaldan azad olunan ərazilərdə böyük qayıdış çərçivəsində ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən dayanıqlı istifadənin təmin edilməsi, xüsusi mühafizə olunan təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii vəziyyətdə qorunub saxlanması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərə başlanılıb. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun “yaşıl zona”ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Vaxtı ilə güllə səsi eşidilən Qarabağdan indi hər gün xoş xəbər alırıq. Artıq təbiətimiz də daha rahat nəfəs alır. Parklar, qoruqlar bərpa olunur. Məhsuldar torpaqlar minalardan təmizlənir. Çirkləndirilmiş çaylar, göllər durulur. Bütün bunlar isə Qarabağın ekoloji həyatını daha da canlandırır və zənginləşdirir.

Açar sözlər: meşə fondu, fiziki çirklənmə, kimyəvi çirklənmə, beynəlxalq konvensiya

Ədəbiyyat:

1. eco.gov.az
2. stat.gov.az

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Ünvan : AZ2011 Gəncə şəhəri

Şah İsmayıl Xətai prospekti, 103

Tel: +994 22 257 56 29

Faks: +994 22 257 29 61

E-mail: info@uteca.edu.az

Veb: www.uteca.edu.az